В.А.Рубель
ІСТОРІЯ
ЦИВІЛІЗАЦІЙ
ДОКОЛУМБОВОЇ
АМЕРИКИ
Навчальний
посібник

ПЕРЕДМОВА

Аміндологія (інша назва — індіаністика) як комплексна наука, шо вивчає історію, культуру й мови індіанських народів Америки, є для України відносно молодою галуззю знань. Щоправда, останнім часом серед гуманітаріїв України з'явилися перші фахові знавці доколумбової історії Нового Світу (Катерина Мальшина, Віктор Пащук, Віктор Талах та ін.). Не варто забувати і про українські корені одного з найвидатніших майяологів світу Ю.В. Кнорозова (1922—1999). Однак попри певні успіхи в дослідженні доколумбового світу індіанців в українському науковому просторі й досі немає жодної узагальнюючої праці, в якій була б комплексно представлена історія зародження, еволюції та загибелі загадкового світу класичних цивілізацій Давньої Америки, шо об'єктивно обмежує можливості викладання означеної дисципліни у вищих навчальних закладах нашої країни.

Використання наявних узагальнюючих праць, опублікованих в СРСР та Росії російською мовою, також не вирішує цю проблему, оскільки жодного підручника чи навчального посібника, присвяченого безпосередньо історії цивілізацій Доколумбової Америки, ані за радянських, ані за пострадянських часів у Росії створено не було, а відповідний розділ підручника з історії Латинської Америки налічує лише 11 сторінок[1] і тому не може бути базовим для викладання курсу "Історія цивілізацій Доколумбової Америки". Це стосується й невеликого розділу (14 сторінок), присвяченого історії давньоіндіанських цивілізацій, вмішеного фахівцями Московського університету у четвертому виданні підручника з історії Стародавнього Риму .

Така ж ситуація з викладенням повної історії класичних індіанських цивілізацій склалася у сфері академічної науки Росії. Щоправда, у першому томі багатотомної "Історії Латинської Америки", яку видають з 1991 р. Інститут Латинської Америки та Інститут всесвітньої історії РАН, давньоамериканській історії присвячений окремий розділ (обсягом у 40 сторінок)[3]. Однак обсяг фактичного матеріалу, вміщеного в ньому, явно недостатній для викладання відповідної повнокровної дисципліни, до того ж, написаний він наприкінці 1980-х років і представлений у ньому матеріал багато в чому морально застарів, враховуючи вражаючі темпи розвитку амеріндології[4] за останні 10—15 років. Що ж до опублікованих російською мовою іноземних узагальнюючих праць з історії доколумбових цивілізацій, то варто зауважити, шо всі вони створені десятки років тому, а отже відбивають далеко не сучасне бачення порушеної проблематики[0].

Звичайно, в ідеалі таку книгу мав би підготувати колектив фахових науковців (до того ж таких, шо мають досвід викладацької роботи), проте створити його нині в Україні поки шо практично неможливо. Отож, виходячи з об'єктивних потреб навчального процесу, автор наважився представити на суд вузівської та академічної громадськості навчальний посібник, створений на основі багаторічної викладацької та наукової праці.

В його основу покладено доповнений та відповідно перероблений курс лекцій, який автор з 1995 р. читає студентам-історикам Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, шо спеціалізуються за фахом "всесвітня історія".

Історичні карти, вмішені у посібнику, підготував магістр історії Павло Варбанець.

[1] *Альперович М. С, Слезкин Л. Ю.* История Латинской Америки (с древнейших времен до начала XX в.). Москва, 1991. С. 6—16.

[2] *Ершова Г. Г.* Древний мир Нового Света // История Древнего Рима: Учебник для вузов по специальности «История» / Под ред. *В. И. Кузищина.* 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2000. С. 369—382.

[3] История Латинской Америки. Доколумбова эпоха — 70-е годы XIX века. Москва, 1991. С. 15-54.

[4] *Амеріндологія* (інша назва — *індіаністика)* — комплексна наука, що займається вивченням амеріндських мов — тобто мов американських індіанців, а також дослідженням історії та культури аборигенного населення Америки. Іноді цю науку називають ще американістикою, але таку саму назву має також наука, що всебічно досліджує Сполучені Штати Америки, тому, щоб уникнути термінологічної плутанини, пропонується розвести ці дві наукові дефініції.

[3] *Галич М.* История доколумбовых цивилизаций / Пер. с исп. Москва, 1990; *Стингл М.* Индейцы без томагавков / Пер. с чеш. Москва, 1984.

ВСТУП

- *Міграційні процеси пізнього палеоліту в Азійсько-Тикоокеанському регіоні: освоєння людиною теренів Американського континенту*
- *Поняття "цивілізації Доколумбової Америки". Специфіка історичного процесу Нового Світу*
- *Типологія та специфіка цивілізацій Доколумбової Америки*

Міграційні процеси пізнього палеоліту в Азійсько-Тихоокеанському регіоні: освоєння людиною теренів Американського континенту. *Проблема появи найдавнішої людини на території Америки ще не розв'язана остаточно.* Утім, відсутність в археологічних шарах будь-яких решток людиноподібних мавп дає підстави стверджувати, що Америка не належала до земель, на яких відбувався процес антропогенезу, а отже людина прийшла сюди з Азії.

Ситуацію ускладнила генетика, яка довела на основі аналізу генофонду народів Сибіру й американських індіанців ймовірність як мінімум двох, а скоріше навіть трьох, хвиль переселення людей до Америки. Зокрема, генофонд абсолютної більшості індіанців містить гени, спільні з генами монголоїдів та європеоїдів, і не містить генів, характерних для північних монголоїдів (чукчі, ескімоси) та атапасків (самоназва *на-лене* — "люди") — групи індіанських народів, шо заселяли відносно вузьку смугу від Аляски та субарктичної ріки Маккензі до Північної Каліфорнії, включаючи внутрішню Аляску і Кордильєри. З цього можна зробити ше один висновок: прашури індіанців прийшли в Америку тоді, коли монголоїди ше остаточно не оформилися в окрему расу і не поділилися (своєю чергою) на північних і південних.

Із конгломерату наявних фактів, до яких періодично додаються дедалі новіші археологічні матеріали, сучасна наука робить такі висновки:

1. Перші насельники Америки прибули туди кілька десятків тисяч років тому з Північно-Східної Азії через терени сучасної Берінгової протоки.

Вперше цю концепцію виклав ше у XVII ст. голландець де Лаєт, який висунув гіпотезу про існування в далекому минулому суходільного мосту між Америкою і Азією, через який до Нового Світу потрапили "скіфи"[1]. У XVIII ст. ідею азійського походження аборигенів Америки підтримав відомий російський дослідник Камчатки С.П. Крашенінніков, а в подальшому їхню здогадку переконливо підтвердили дані антропології, археології, етнографії та багатьох інших наук. На сьогоднішній день заселення Американського континенту з Північної Азії — єдина гіпотеза, яка знаходить реальне фактичне підтвердження, і вона складає основу наших поглядів на проблему походження американської людини.

2. Прихід першої хвилі переселенців до Америки пов'язують з періодом послабленого заледеніння під час двох останніх льодовикових агресій, найімовірніше — напередодні або на початку останнього посилення плейстоценового зледеніння, коли рівень Світового океану майже на 70 м був нижчим від сучасного.

Враховуючи, шо фінальне (Вісконсінське) зледеніння північноамериканського плейстоцену, як стверджують деякі геологи, відбулося 70 тис. років тому (прихильники Альтонської стадії), а на думку інших (прихильників Фармдейлської стадії), — ЗО тис. років тому, точне датування моменту, коли перший безіменний мисливець чи збирач добрався до Аляски, залишається проблематичним. Проте дати приблизну описову характеристику даному феномену ми вже можемо.

Перед Вісконсінським зледенінням Чукотка і Камчатка сполучалися із Західною Аляскою сухопутним "мостом" завширшки близько тисячі кілометрів й утворювали разом з останньою єдину зоогеографічну область, яку науковці умовно називають Берінгією. Майже чверть тогочасної Євразії і

три чверті тогочасної Північної Америки були вкриті кригою, тому рівень Світового океану був значно нижчим, аніж сьогоднішній. На місці сучасних Східносибірського, Чукотського і частково Берінгового й Охотського морів, а також моря Лаптєвих тоді була суша. Водночас інтенсивні геотермальні процеси, залишки яких і досі можна спостерігати на Камчатці, що кипить вулканами, не давали цим землям потрапити під льодовий панцир, а тому земля там нагадувала сучасну тундру, приземкуваті рослини якої поїдалися стадами великих плейстоценових травоїдних (мамонти і мастодонти, шерстисті носороги, вівцебики, викопні бізони, північні олені та викопні азійські коні), на яких полювали ведмеді, шаблезубі тигри та вовки. А посеред них мешкали нечисленні групи мисливців і збирачів, які полювали на цих тварин-гігантів, доповнюючи за рахунок збиральництва калорійний м'ясний раціон необхідними вітамінними добавками[2]. В антропологічному відношенні "берінгійців" відносять до змішаного расового типу, який склався внаслідок синтезу європеоїдних та монголоїдних компонентів. Жили вони практично ізольовано від решти мешканців Євразії та Америки, а коли масштаби льодовика напередодні Вісконсіну стали завдяки відносному потеплінню між двома останніми льодовиковими агресіями мінімальними (геологи датують ці процеси 38—34 тис. до н.е.), у Північних Кордильєрах через долину ріки Юкон вода пробила в льодовому панцирі невелику ущелину, якою частина мешканців Берінгії цілком імовірно могла пройти південніше і вирватися на ще не закриті кригою простори Америки. Це й була *перша хвиля переселенців, від якої пішла більшість індіанців, тобто людей зі світло-коричневою (з бронзовим відтінком) шкірою, великими (часто з горбинкою) носами, чорним прямим та жорстким волоссям, слабо розвиненим епікантусом.*

Дешо інше датування цих процесів пропонують представники порівняльного мовознавства та генетики, які спираються на результати своїх досліджень. Вони стверджують, що предки індіанців потрапили до Америки не раніше як ЗО тис. років тому, проте переконливішим поки шо вважається геологічне датування.

Проблема полягала також у тому, що означену концепцію заселення Америки тривалий час не могла нічим підтвердити археологія, однак з кінця 1960-х років у районі Аляски (область Північний Юкон) розпочалися розкопки стоянки Олд-Кроу, де знайшли рештки так званої "юконської людини", шо мешкала там 27—ЗО тис. років тому. Пізніше було розкопано ше одну стоянку первісної людини в долині р. Поркьюпайн, датування якої вкладається в параметри 22—34 тис. років тому. Таким чином, теорія заселення Америки з півночі вважається нині загальноприйнятою.

Отож, 30—40 тис. років тому почалося заселення грандіозного континенту площею в 42 млн км^2.

Між іншим... Серед чистокровних індіанців немає таких, у кого в крові був би наявним фактор В, а це означає, шо кров у них тільки І або ІІ групи (а в Південній Америці і фактор А трапляється настільки рідко, шо майже всі індіанці на південь від Панами мають І групу крові). Це могло статися лише в одному випадку — якшо перших переселенців було дуже мало[3] і серед них не було (чи було настільки мало, шо невдовзі вони асимілювалися) носіїв ІІІ та IV груп крові, а коли через Панамський перешийок хвиля першопереселенців докотилася до Південної Америки, історія ше раз повторилася, тільки цього разу ше й з носіями ІІ групи крові. Водночас серед європейців кількість людей, шо мають ІІІ або IV групи крові, сягає ЗО %, а у Східній Азії їх узагалі майже половина.

Прибульці не мали імунітету проти багатьох хвороб, поширених у Євразії та Африці, шо підтверджує приполярне походження індіанців, оскільки саме холодний північний клімат, який відокремлював Берінгію від решти Євразії, міг стати нездоланною перешкодою для проникнення в Америку різноманітних бацил та вірусів.

Наступні два десятка тисячоліть (а, можливо, й більше) пройшли під знаком посиленого наступу Вісконсінської криги, яка перекрила всі шляхи сполучення Берінгії з Євразією і Америкою й повністю відрізала носіїв так званої Дюктайської культури від решти заселеної частини світу. Означена верхньопалеолітична культура простежується на обширних теренах Східного Сибіру, а десь 11 — 12 тис. років тому вона перекинулася й на Аляску, започаткувавши індіанський народ атапасків (самоназва *на-дене* — "люди").

Атапаски прийшли на Аляску наприкінці останнього заледеніння, і на це були досить поважні причини. У процесі відступу криги клімат у субарктичному циркумполярному регіоні почав суттєво теплішати й вологнути внаслідок притоку великих мас талої води з льодовика, шо відступав. Берінгію швидко поглинали води океану, рівень якого постійно зростав, а на землях, шо залишалися на поверхні, через підвищення температури й вологості тундру заміняли болота й північні ліси, до яких ніяк не могли пристосуватися великі плейстоценові тварини. Як наслідок, тварини тікали або вимирали, а палеоіндіанці першої хвилі масово мігрували на південь, майже звільнивши північ Америки. Що ж до дюктайців, то вони тікали з Берінгії, шо зникала під водою, хто куди і змушені були пристосовуватися до полювання на

дрібних тварин. Нашадки дюктайиів, які осіли в Сибіру, були предками знаменитих чукчів, а ті з них, шо віддали перевагу Алясці й розселилися у 9—10 тис. до н.е. аж до самої Каліфорнії на Тихоокеанському узбережжі Америки, дали життя атапаскам.

Була, мабуть, і *третя хвиля переселення людини в Америку,* але сталася вона вже у голоценову епоху і датується V—IV тис. до н.е. Берінгії тоді вже не було, однак Берінгова протока ще не стала нездоланною перешкодою, тож предки сучасних ескімосів та алеутів, котрі з невідомих причин залишили свою батьківщину на берегах Амуру, в ранньому голоцені також прибули до Аляски, а потім заселили майже всю північ Американського континенту.

Основою їхнього господарського типу був звіробійний промисел на великих океанічних тварин Приполяр'я (тюлені, моржі, кити тошо), полювання на оленів-карибу та хутрових тварин суші, а також приполярне збирання північних ягід і безхребетних. У цьому вони не конкурували з палеоіндіанцями, а тому останні віддали алеутам та ескімосам північ свого континенту майже без опору.

Як бачимо, *первісне заселення Америки було доволі складним процесом. Лише нащадки першої хвилі переселенців продовжили після приходу з Берінгії свою переможну ходу на південь аж до самого кінця грандіозного материка.* Ці люди не знали домашніх тварин і культивованих злаків, не знали плуга й металів, кераміки і колеса, але за наступні після приходу до Нового Світу 12—15 тис. років (не менш як 600 поколінь) вони пройшли всю Америку і зробили її своєю батьківщиною. Упродовж наступних тисячоліть вони у процесі свого розвитку сформували 1200 мов і діалектів, класифікованих лінгвістами у 160 мовних родин. За гіпотезами більшості сучасних дослідників, *процес залюднення Америки в основному завершився лише у VIII тисячолітті до н.е.*

Поняття "цивілізації Доколумбової Америки". Специфіка історичного процесу Нового Світу.

Постає питання, чому доколумбової? Назва, звичайно, умовна, але в історії всіх корінних американців є чітка межа, яка відокремлює їхню автономну, самостійну історію від історії, господарями котрої стали вже не вони, а блідошкірі бородаті пришельці з далекої Європи. Привів їх туди, як відомо, генуезець на іспанській службі Христофор Колумб, і саме тому всю епоху самостійної соціокультурної еволюції Америки називають доколумбовою.

Людина з'явилася в Америці досить давно (приблизно 30—40 тис. років тому), проте перш ніж досягти рівня цивілізації індіанцям судилося пройти тривалий соціоеволюційний шлях, причому рівня цивілізації на момент прибуття на континент європейців досягли далеко не всі з них. Та попри відносну загальну відсталість темпів цивілізаційного розвитку Давньої Америки від аналогічних показників Євразії варто зазначити, що *цивілізації доколумбової епохи багато в чому є унікальним варіантом соціокультурного розвитку людства,* а отже ігнорування їхнього досвіду робить явно неповною картину розвитку загальносвітової людності. Ось чому вивчення цивілізаційного ареалу Давньої Америки є неодмінною складовою підготовки класичного історика із спеціальності "всесвітня історія".

Що ж являли собою ці цивілізації і в чому їхня специфіка? Далеко не всі народи Америки встигли до приходу європейців вийти на рівень цивілізації — тобто виробити елементи державної інфраструктури, створити власну писемність, збудувати станово-класове суспільство тощо. Науковці виділяють на теренах Давньої Америки п'ять культурно-господарчих зон (з яких лише одна може похвалитися появою осередків цивілізованого життя). Це, насамперед:

- зона мисливства, рибальства й збиральництва Північної Америки;
- зона примітивного землеробства Північної Америки;
- зона високорозвинутого землеробства Центральної і Південної Америки;
- зона примітивного землеробства Південної Америки;
- зона мисливства, рибальства й збиральництва Південної Америки.

Зрозуміло, що з усіх п'яти зон лише третя — зона високорозвинутого землеробства Центральної та Південної Америки — досягла в доколумбові часи висот справжньої цивілізації. Ідеться про суспільства зі сформованими державними інститутами та постійним військом, розвиненою соціально-майновою стратифікацією, податковою системою, що регулярно працює, власною писемністю тощо. Отож, предметом даного курсу є лише третя зона, хоча й вона має досить жорсткі хронологічні межі. Інші регіони та історія народів, що їх населяли, виходять за рамки нашої дисципліни, оскільки їхній розвиток до приходу європейців

відбувався на рівні первісного суспільства, а отже є предметом первісної історії в усьому її розмаїтті.

Однак районування цивілізацій Доколумбової Америки цим не завершується. Так уже склалося, що *в Давній Америці сформувалися два відносно ізольовані центри цивілізаційних процесів, розвиток яких відбувався майже відособлено один від одного.* Перший охоплював терени Центральної Америки — від Центральної Мексики до сучасного Гондурасу, другий — район Анд від Перу до Еквадору й Колумбії. Перший дістав в історіографії назву Мезоамерики (Месоамерики), другий назвали Андською областю. *Хронологічно історія доколумбових цивілізацій охоплює період від появи перших цивілізаційних осередків на теренах Америки (середина II тисячоліття до н.е.) до загибелі означених цивілізацій в XVI—XVII ст.*

Типологія та специфіка цивілізацій Доколумбової Америки. Традиційно, так уже ведеться у світовій історіографії, прийнято ділити історію Старого Світу (тобто Євразії та Африки) на східну і західну. Навіть наука така склалася у Європі — сходознавство. І такий поділ цілком виправданий.

Як соціоісторичне поняття традиційний Схід охоплює собою цивілізації, основами яких виступали: абсолютний примат колективних, общинних, кланових, державних інтересів над індивідуальними, значне (іноді навіть тотальне) одержавлення економічного життя та деспотичний тип влади, джерелом існування якої були не податки в західному розумінні (тобто платежі, шо їх сплачують приватні власники державі для виконання нею суспільно необхідних функцій, пов'язаних із захистом кордонів, розробкою законів, підтримкою громадського порядку в країні тошо), а рента державі як тотальному співвласникові всіх засобів виробництва у країні. Європа здавна робила ставку на індивіда, розкріпачений індивідуальний інтерес, вільний ринок, громадянські свободи, гіперболізоване панування приватної власності в економіці; Схід — на колектив, стабільність, прогнозованість, централізовану керованість, сильну державу, розвинену, структуровану систему соціальних гарантій та обмежень тошо.

Відповідними були й якісні особливості соціально-майнової стратифікації таких суспільств. На Заході статус особи в суспільстві визначала наявність у конкретного індивіда власності: більше майна у власності — виший статус людини, менше (чи взагалі немає) — нижчий. На Сході навпаки — рівень причетності до влади визначав, насамперед, суворо регламентований (хоча й у певних межах) обсяг доходів, які отримував індивід від засобів виробництва, шо ними володіла

країна. Тільки причетність до станово-владної структури (точніше, місце в ній) визначала рівень матеріального добробуту людини, а тих, хто намагався вийти за межі негласно (а іноді й гласно) визначених для них споживацьких рамок, влада одразу ставила на місце силою. Кожен на Сході мав стільки, скільки йому належало за ранжиром, а не скільки він заробив. І хоча в межах різних неєвропейських цивілізацій в різні часи ця схема працювала по-різному, непохитність цього закону завжди брала гору, шо влаштовувало як "верхи" (шо цілком зрозуміло), так і "низи", для яких, по-перше, формально не закривався шлях до політичних (а отже й майнових) верхів, а по-друге, частка доходів мала не лише верхню, а й нижню, гарантовану владою, межу, нижче якої держава не мала права "опускати" простолюдина. Лля того й накопичували східні владики запаси продовольства і т. ін., шоб під час епідемій, воєн чи стихійних лих викинути усе це на ринок чи просто роздати знедоленим співвітчизникам і тим самим підтримати матеріальний статус-кво у соціумі серед підданих.

Навіть поверховий аналіз соціокультурної сутності цивілізацій Доколумбової Америки наводить на думку, що в канонах світової східно-західної дихотомії загальнолюдського історичного процесу, *класичні давньоамериканські цивілізації можна розглядати як один із різновидів культурно-історичного поступу саме східного типу.*

У сучасній науковій літературі таку соціальну структуру називають іше суспільством, базованим на принципах "асиметричної реципрокності" (від латинського *гесіргосо* — "рухати туди-сюди", "давати-повертати"). Йдеться про систему відносин, коли держава спочатку присвоює собі право власності на землю та інші ресурси, але тут же повертає їх безпосереднім виробникам за умови, шо більшу частину часу вони працюватимуть на державу, яка, своєю чергою, бере на себе ритуальне керівництво роботами й гарантує безумовний успіх та найвищу ефективність такого виробництва.

Класичні давньоамериканські і традиційні східні цивілізації дійсно багато що поєднує. І там, і тут спостерігаємо абсолютний примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними[4], значне (а нерідко й тотальне) одержавлення економічного життя та деспотичний тип влади, джерелом існування якої були не податки, а рента державі як тотальному співвласникові усіх засобів виробництва в країні. Як і на традиційному Сході, основою соціальної стратифікації давньоамериканських суспільств був принцип причетності людини до владно-станової структури (точніше її місце в ній), котрий і визначав рівень її добробуту. І тут теж кожен мав стільки, скільки йому "личило" за ранжиром, а не скільки він реально заробив. Що ж до західних

прав і свобод індивідуума, приватної власності і громадянського суспільства, то доколумбові цивілізації про них і гадки не мали. Про які права особи можна вести мову, коли людей десятками тисяч приносили в жертву...

Але ж східні цивілізації мали свою типологію. Класичний Китай — це одне, а Індія — зовсім інше. Цивілізації Великого Євразійського Степу зовсім не схожі на Арабський халіфат, а держави середньовічного Судану суттєво відрізняються від Японії і т.ін. І чого в них більше — спільного чи відмінного — це ще питання. А отже зарахувавши (і цілком обгрунтовано) Доколумбову Америку до еволюційного шляху східного типу, ми розв'язали лише половину проблеми. А далі починаються непрості питання. Хоч як досліджуй, а *відмінностей між Доколумбовою Америкою і будь-якою з традиційних цивілізацій Сходу виявляється не менше, ніж усередині самих афро-азійських цивілізацій.* Ніде на традиційному Сході часів цивілізації ми не спостерігаємо таких явищ, як десятки тисяч людських жертвопринесень, такого масштабу нехтування особистістю. У жодному зі східних суспільств не було такої разючої диференціації доходів, як у Давній Америці. І попри все це амеріндологи й досі шукають (щоправда, без особливого успіху) бодай один достовірно встановлений факт якихось міжстанових чи міжкласових збройних конфліктів, народних чи селянських повстань, боротьби тих, що помирали від голоду, або відданих на заклання кривавим жерцям низів за кращу долю... Чи можна уявити гіпотетичну ситуацію, коли будь-яку з країн класичного Сходу (окрім найвідсталіших районів "Чорної Африки") завоювали б кілька десятків європейських конкістадорів-авантюристів, унаслідок чого від місцевої культури лишилися лише спогади, писемність забулася, державність зникла, а все населення купка пришельців перетворила на рабів?[5] Що ж зробило ці цивілізації такими вразливими, а войовничих підданих — покірливими?

Досліджуючи специфіку культурно-історичних процесів у суспільствах Доколумбової Америки, варто почати, мабуть, з причин їхнього глобального цивілізаційного відставання від передових соціумів Старого Світу. Палеоіндіанці потрапили до Америки лише 30 тис. років тому і спочатку мали заселити та опанувати незнайому, багато в чому ворожу їм територію, а потім уже стати на шлях якісно нового цивілізаційного розвитку. Це стало однією з причин того, що в цілому народи Доколумбової Америки суттєво відставали в темпах свого

розвитку від своїх сучасників — цивілізацій Європи та Сходу. Був у цієї причини й ще один аспект — первинна незаселеність. Тривала мала заселеність американського континенту давала первісним колективам давніх індіанців можливість упродовж багатьох поколінь розв'язувати всі поточні проблеми відносного перенаселення простою міграцією на нові, ще ніким не освоєні території. За такої ситуації можна було не дбати про вдосконалення існуючих господарських і соціальних систем, про інтенсифікацію харчового виробництва, про технологічні новації, оскільки вільних земель цілком вистачало, і розвиватися можна було не "углиб", а "вшир", що, безумовно, істотно гальмувало процеси суспільної еволюції доколумбових індіанців.

І це цілком зрозуміло. Люди не полюбляють змін і тих, хто за них занадто агітує, а тому зважуються на кардинальну перебудову основ власного суспільного й господарського життя лише тоді, коли старі принципи життєустрою себе цілковито вичерпали — і то не завжди. Чому? Бо, по-перше, далеко не всі люди знаходять у собі сили перейти на нові рейки буття, і тоді для них перспективи сумні. По-друге, прогрес — це розвиток, а розвиток — це зміни, й отже ціною прогресу завжди стає відмова від частини напрацьованої минулими поколіннями культури й мудрості, а це завжди болісно. Прогрес — це не лише здобутки, а й утрати, тому людство змін не любить, а оскільки вони завжди непередбачувані як для суспільства в цілому, так і для кожної окремої людини, і ніхто точно не знає, шо станеться особисто з ним, з його суспільним оточенням, з дітьми й онуками, якщо зміни почнуться, то й не вітають люди розвитку. Неоднозначними були також наслідки реформ, коли люди переходили від привласнювального до відтворювального господарства або від примітивного підсічно-вогневого землеробства до його інтенсивніших форм. І не варто думати, що постраждалих унаслідок тих «реформ» було менше... А тому доки у суспільства лишається щонайменший шанс уникнути якісного розвитку, будь-який соціум намагається його використати. Що й продемонстрували аборигени Америки...

Крім того, низька густота населення, що тривалий час зберігалася в Америці завдяки можливостям екстенсивно-експансіоністського розв'язання існуючих проблем[6], обмежувала інтенсивність контактів між окремими людськими спільнотами, а отже нечисленні індіанські колективи змушені були здебільшого самостійно шукати шляхи вирішення тих проблем, що розв'язувалися у Старому Світі спільними зусиллями великих народів, котрі при цьому якісно активніше обмінювались своїми культурно-інтелектуальними, технологічними та соціально-економічними досягненнями й здобутками.

Друга особливість історичного буття людини в Америці (до її відкриття Колумбом) полягає в тому, що із великих

тяглових тварин тут одомашнили тільки ламу (та її родича альпаку), та й то лише у деяких регіонах Південної Америки. Причому навіть її можна було використати як в'ючну тварину в доволі обмежених масштабах, оскільки вона хоча й далекий родич верблюда, проте силою та витривалістю з "кораблем пустелі" змагатися ніяк не може. Отже, *населення Давньої Америки було самою природою позбавлене однієї з найсуттєвіших складових продуктивних сил доіндустріальної доби — тяглової худоби,* а це означає, що там не знали ані масштабної міжнародної торгівлі, ані орного рільництва, ані достатньої кількості тваринних калорій в організмі працівників, ані самих суспільств скотарсько-номадичної спрямованості. А отже й загальна продуктивність праці в цих суспільствах значно поступалася аналогам Старого Світу.

І по-третє... Починати завжди важко, а це означає, що *в Доколумбовій Америці первісна периферія ніколи не була периферією, а, навпаки, завжди домінувала, будучи справжнім первісним океаном, генеральним тлом, на якому лише як обмежені та часто-густо ізольовані анклави поставали території, котрі досягли рівня цивілізації*[7]*:* з державними інститутами, структурованим суспільством, писемністю (а отже й науками, розвинутою історичною пам'яттю тощо). У доколумбові часи первісна стихія значно переважала цивілізаційні вогнища Давньої Америки як кількістю людей, так і військовим потенціалом, а поступаючись цивілізованим сусідам рівнем матеріального добробуту, первісна периферія постійно виявляла тенденцію до агресивного тиску на державні осередки індіанців. За таких обставин боротьба за виживання постійно ставала для всіх доколумбових цивілізацій основною проблемою, що породжувало війни та мілітаризацію суспільства, виснажувало ресурси і часто завершувалося поглинанням цивілізаційних осередків первісною стихією.

Як повчали одноплемінників майяські жерці, "сова вісник зла, дикун — його знамення".

Це ще більше відкидало Давню Америку назад, спричиняло не просто стагнацію, не просто загибель людей і матеріальних цінностей: руйнувалася сама цивілізація як тип суспільства порівняно з первісним, доцивілізаційним етапом історії людства, повергаючи Давню Америку знову і знову в порочне коло тотальної відсталості.

Серед чинників, що визначали гальмування темпів загального цивілізаційного розвитку Доколумбової Америки, не було якоїсь першопричини. Усі вони діяли спільно, породжували й посилювали один одного, утворюючи жахливий регресивний резонанс, перед яким виявилися безсилими всі таланти індіанців: і мужність вояків, і хитрість політиків, і розум науковців, і здоровий глузд виробників.

Отже, не підлягає сумніву той незаперечний і доволі сумний для індіанців факт, що *загальний обсяг виробленого на душу населення продукту в Доколумбовій Америці постійно і досить суттєво поступався аналогічним показникам Європи та Азії.* Водночас, якщо звернути увагу на масштаби громадських будов, пишність і збитковість ритуалів, а також обсяги престижного споживання верхівки, то суттєвої відмінності на різних берегах Атлантики і Тихого океану ми, хоч як це дивно, не зафіксуємо. Отож, сукупний продукт виявився в Давній Америці значно меншим, а масштаби владного відчуження — майже однаковими. Зрозуміло, що досягти паритету в пишності правлячих інституцій можна було тільки завдяки тотальному обдиранню індіанського простолюду. То чому ж вони усе це терпіли? Чому їх як баранів вели на бійню, тримали матеріально на рівні напівголодного животіння, тоді як на їхніх очах правляча верхівка жиріла й бавилася шаленими престижними цінностями, викидала гроші на храми, палаци, війни, закопувала справжні скарби у могильниках своїх померлих володарів — а народні бунти суто класового характеру в історії доколумбових цивілізацій науковці шукають-шукають — та все марно? Що ж цементувало такі суспільства? На чому базувалася стабільність таких украй несправедливих з будь-якої точки зору соціумів? Чи, може, бодай якийсь натяк на справедливість у них існував?

Одразу зауважимо, що *специфіка цивілізаційного розвитку Доколумбової Америки — проблема ще й досі дискусійна,* і розкрити її повністю у межах означеного курсу не уявляється можливим. Тому ідеї, про які йтиметься нижче, можна розглядати скоріше як гіпотези, а не теорії. Та хіба не з гіпотез починається пошук істини?

Щоб виявити стабілізаційні чинники доколумбових цивілізацій Америки науковці пропонують десятки варіантів пояснень. Декотрі з них висувають на перший план релігію. Мовляв люди вірили, що так правильно, що боги каратимуть

за непослух, а тому й жили за тими законами, які запровадили "верхи". Однак те ж саме проповідували й релігії Старого Світу, проте це не завадило нашим предкам бунтувати.

Інші пояснюють пасивність індіанців відсутністю альтернативи. Мовляв, люди бачили тільки "таке" життя, а отже не могли уявити собі чогось іншого, кращого, справедливішого. Та хіба відсутність справедливості могла завадити людям боротися за неї? Хіба цивілізації Старого Світу були взірцем справедливості? Скажімо, за часів, коли китайці вважали себе єдиною цивілізацією у світі й не бачили інших альтернатив, вони відповіли на безглузде правління Ван Мана повстанням "Червоних брів" (18—25 рр.), а на розвал Ханьської імперії — повстанням "Жовтих пов'язок". Аналогічні приклади можна навести і з історії країн Близького Сходу, Китаю доби Середньовіччя, не кажучи вже про Європу.

Деякі "пояснення" (щодо монотонності ландшафтів, примітивності людської природи індіанців і т. ін.) навіть аналізувати не варто, настільки вони одіозні. Глухий кут...

Проте поглянемо на проблему з іншого боку. У суспільстві ольмеків той, хто претендував на членство у панівній страті суспільства, мав здійснити самокастрацію; у суспільстві майя — частіше жертвувати богам свою кров і брати участь у ритуальних "квіткових війнах"; охочий пробитися нагору в цивілізації Паракас спершу переживав страхітливий ритуал посвяти (удар *макамою* по голові з наступною трепанацією черепа). У суспільстві астеків той, хто прагнув увійти до правлячої еліти, мав спочатку засвоїти навчальний курс у спеціальній школі для знаті, де порядки більше нагадували концтабір, тоді як простолюдин після нетривалих занять міг іти розважатися з куртизанками. Тотонаки приносили в жертву богам своїх дітей, причому знать, вочевидь, мала робити це частіше; сапотецький верховний жрець лише раз за життя мав право на зв'язок із жінкою... Таких прикладів можна навести чимало, вони засвідчують характер чинників, що цементували традиційні суспільства Доколумбової Америки. *"За все треба платити",* — каже народна мудрість. Погодимося, що давні індіанці довели цю тезу до абсолюту. *Хто більше мав, той у доколумбових цивілізаціях дорожче за це платив,* і ніхто силоміць до влади (а отже й матеріального добробуту) нікого не тягнув. А хто не мав ситого життя, багатого одягу та комфортного житла за життя й пишного мавзолею після смерті, міг тішити себе тим, що протикати риб'ячою кісткою власного язика, аби пожертвувати богам кілька крапель своєї крові, його ніхто й ніколи не примусить...

Отже, курс історії цивілізацій Доколумбової Америки висвітлює процес виникнення, формування, еволюції та краху традиційних індіанських держав від середини II тис. до н.е. (зародження перших давньоамериканських цивілізацій) до XVI—XVII ст. н.е., коли самостійний цивілізаційний розвиток народів Доколумбової Америки був насильницьки припинений європейськими колонізаторами.

ПРИМІТКИ

[1] "Скіфами" де Лаєт умовно називав усі далекосхідні кочові народи, що мешкали на північ від Китаю.

[2] За приблизними підрахунками раціон тогочасних мешканців Берінгії складався на 60—70 % із продуктів полювання (м'яса великих і стадних тварин), а на 30—40 % забезпечувався збиральництвом диких плодів і рослин.

[3] За підрахунками палеодемографів Дж. Ніла й Ф. Сальзано, кількість перших прибульців з Берінгії до Америки не перевищувала 400 осіб.

[4] Типовий зразок "колективістської" моралі у майя: "Багач, чиє багатство общинне, хороший багач; спільне майно — його майно". (Див.: Тексти колониального периода: Предсказания к дням (Кал. I). 36 // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. М.; Л., 1963. С. 103).

[5] Знаменитий конкістадор Берналь Діас у своїх спогадах писав із цього приводу: "Де це чувано, щоб 400 вояків за 1400 годин від батьківщини... вирушили б до грандіозної укріпленої столиці ворога, добре знаючи, що саме там він готує їм неминучу смерть; потім узяли б у полон місцевого володаря, вихопивши його з його власного палацу, що охоронявся тисячами людей; потім публічно стратили б його генералів, а його самого протримали б у кайданах! Велике це диво!". — *ЕгоровД. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильйо / Пер. с исп.: В 2 т. Т. I. В погоне за золотом. Ленинград, 1928. С. 171.

[6] За підрахунками палеодемографів, навіть на рубежі н.е. кількість мешканців Американського континенту не перевищувала 4 млн осіб, у той час як у самій лише Римській імперії проживало на той момент не менш як 50 млн людей.

[7] За доколумбових часів цивілізаційним процесом були охоплені лише 6,2 % території Американського континенту.

РОЗДІЛ І. ДОКОЛУМБОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ МЕЗОАМЕРИКИ

Мезоамерика (Месоамерика) — область Центральної Америки, на теренах якої у доколумбову епоху виникли, розвивалися і загинули класичні давньоамериканські цивілізації, утворені носіями мов тано-астецької, отоманзької та майя-ської (майя-соке) мовних сімей, а також народом тарасків (пурепеча), мову якого науковці вважають ізольованою, оскільки лінгвородичів для неї в Мезоамериці відшукати поки що не поталанило нікому.

Поняття про Мезоамерику як певну історико-культурну спільність увів у науковий обіг мексикано-німецький науковець Пауль Кірхгофф у 1943 р. Географічно вона обмежена лише тією частиною Центральної Америки, на теренах якої в доколумбові часи функціонували класичні давньо-індіанські цивілізації, а отже в параметрах сучасних політичних реалій під дефініцію Мезоамерика підпадають території центральної та південної частини Мексиканських Сполучених Штатів, а також землі Белізу, Гватемали, Гондурасу та Сальвадору.

Сам П. Кірхгофф відносив до Мезоамерики ще й частину Нікарагуа, хоча цивілізаційний процес на цих землях у доколумбову епоху проявився доволі слабо.

Найдавніші свідчення присутності людини в Мезоамериці датуються приблизно XXIII тисячоліттям до н. е. Знайдені вони у долині Пуебло (на схід від сучасного Мехіко). Судячи з матеріалів розкопок, перші мексиканці у технологічному відношенні вийшли вже на рівень мезоліту (вони винайшли лук і стріли), а жили приокеанічним рибальством і полюванням на мамонтів, слонів-мастодонтів, гігантських бобрів, викопних американських коней, гігантських лінивців, довгорогих бізонів, оленів-карибу, лосів та великих верб-людоподібних п'ятипалих лам. Полювання це було доволі ефективним, однак у IX тис. до н. е. після відступу льодовика клімат у регіоні суттєво потеплішав, унаслідок чого вимерли всі тварини-гіганти (32 види мегафауни!). Об'єктами полювання стали тепер антилопи, зайці, кролі, єноти, свині-пекарі, скунси, черепахи і птахи, навіть пацюки, ящірки та змії, однак результативність такого мисливства не могла зрівнятися з попередніми часами. Це змусило мешканців регіону активніше зайнятися збиральництвом, але й воно не давало можливості задовольнити потреби в їжі для населення, що постійно зростало. Все це спонукало людей до пошуку інших шляхів вирішення продовольчої проблеми. Перші спроби доместикації рослин науковці датують VII тис. до н. е. Тривалий час роль рослинництва лишалася досить скромною. Давні мексиканці вирощували маніок, амарант, авокадо, батат, квасолю, гарбуз, кабачки, перець, ботіль (мексиканські боби). Проте внесок цих культур у загальний харчовий баланс тогочасної людини все ще не перевищував 20 % об'єму спожитої рослинної їжі — решту давало збиральництво диких їстівних плодів, корінців, зерен і трав. І лише в IV—HI тис. до н. е. в господарському комплексі відбувся справжній перелом, пов'язаний з тим, що люди навчилися вирощувати кукурудзу та кіноа (різновид проса), причому секрет дивовижного отримання культурного маїсу (кукурудзи) із дикого (теосінтле), який майже не має качанів, а ззовні більше нагадує високоврожайну пшеницю, оскільки росте колоссям, а не качанами, й досі до кінця не розкритий [1].

На питання: чому саме кукурудза стала основною сільськогосподарською культурою Мезоамерики? — чудову відповідь дав знаменитий американський етнолог-еволюціоніст Льюїс Генрі Морган (1818—1881): «Маїс, завдяки його виростанню в гірських місцевостях, що давало можливість безпосередньої культивації, з огляду на його придатність до споживання як у зеленому, так і у стиглому стані, його високу врожайність та поживність, виявився багатющим дарунком природи, шо сприяв початковому прогресові людства більше, аніж усі інші хлібні злаки, разом узяті. Це пояснює вражаючий прогрес, досягнутий туземиями Америки без домашніх тварин» [2].

У III тис. до н. е. давні мезоамериканці винайшли також кераміку. Саме на такому цивілізаційному грунті в регіоні активізувався процес ранньоцивілізаційного синтезу, наслідком якого стала поява на теренах Мезоамерики перших соціально стратифікованих суспільств.

---

1. Класична ботаніка переконувала, що без застосування здобутків генної інженерії поступове селекційне перетворення теосінтле на класичну кукурудзу з важким качаном мало тривати не менш як 20 тис. років. Проте наприкінці XX ст. американський дослідник Дж. Бідл виявив унаслідок тривалих польових досліджень, що качани кукурудзи виникають у середовищі теосінтле природним шляхом як результат періодичної нежиттєспро-можної мутації, своєрідної "природної помилки". Вона полягає у довільному втрачанні природної роз'єднаності насіння при появі неправильного колоса теосінтле, де зерна замість індивідуальної оболонки для кожного з них укриті своєрідним листяним коконом. Мініатюрний кукурудзо-подібний качан, що виникав у такий спосіб, ставав одразу тупиковою мутацією, оскільки без втручання людини не міг самостійно розкритися і дати згодом потомство. Отже, без людини усі подібні мутації теосінтле в тому ж поколінні вимирали. Лише селекційне втручання людини дало їм можливість вижити і дати такого ж типу потомство, що зрештою сприяло появі класичного високоврожайного маїсу з його качанами.

2. Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. с англ. Ленинград, 1935. С. 18.

Географія і природно-кліматичні умови Центральної та Північної Мексики. У природно-географічному відношенні регіон Центральної та Північної Мексики надзвичайно різноманітний. Його хребет — Південні Кордильєри, що перетинають усю Мезоамерику чітко посередині між двома океанами з північного заходу на південний схід, аж доки не зустрінуться на півдні з північними схилами Анд. Проте означені гори не є суцільним скелястим ареалом. Дійсно гірською у класичному значенні цього слова можна вважати лише їхню північну подвійну частину — дві гряди (Східна й

Західна) Сьєрра-Мадре, які домінують над Північною Мексикою і, зустрівшись у районі сучасного Мехіко, плавно перетікають у висотне (понад 2 тис. метрів над рівнем моря) плоскогір'я, що утворює три плато — Мексиканське (посередині між двома Сьєрра-Мадре), яке ще називають *Анауак* ("Навколоводна земля"), Толука (далі на захід) та Пуебло (далі на схід). **1** гори, і плато порізані численними річками (Пануко, Бальсас, Дермо, Коацакоалькос тощо) й озерами (частина яких має прісну, а частина — солону воду), котрі переходять місцями у класичні болота. Але це характерно для серединної лінії Мексики, а по обидва боки від неї гори досить різко обриваються і на обох океанічних узбережжях переходять у приморські долини. їхня берегова смуга перетинається безліччю чудових бухт і лагун.

За кліматично-широтною класифікацією Мексику відносять до зони субтропічного клімату, але в дійсності все виглядає інакше. І температури, і кількість опадів залежать тут не стільки від широтності, скільки від висоти над рівнем моря та напряму вітрів, які корегуються розташованими в регіоні гірськими хребтами. Тому самі мексиканці районують свої землі на *тьєррас кальєнтес* ("жаркі" низини), *тьєррас тампладас* ("помірні" землі гірських плато) та високогірні, а тому найхолодніші *тьєррас фріас* ("холодні" землі), серед яких особливо виділяються покриті вічними снігами піки (Орісаба, Попокатепель, Іштасіуатль, Коліма, Кофре де Пероте, Тахумулько, Санта-Ана тощо), більшість з яких є ще й вулканами, а тому і землетруси, і виверження у даному регіоні зовсім не рідкість.

Різноманітність клімату визначає локальні варіації рослинного і тваринного світу. У жарких низинах, де є вода, панує *сельва* — тропічні ліси червоного дерева, іспанських кедрів, каучукових і хлібних *(рамон)* дерев, екзотичних саподільї, сейби, агуакате та пальм, щедро повитих ліанами, що утворюють майже непролазні хащі. На океанічному узбережжі часто трапляються мангрові (тобто такі, що підтоплюються під час припливів) ліси. Там, де води мало, ростуть кактуси, американська агава (магей) та жорстка трава, а то й узагалі панує класична пустеля, а на гірських схилах "помірних земель" чудово почуваються звичні для нас хвойні дерева й дуби.

Тваринний світ регіону досить багатий і навіть сьогодні вражає різноманітністю, хоча люди доклали багато зусиль до його винищення. Олені, кролики, агуті, ягуари, тапіри, броненосці, мавпи, змії, кажани, папуги, колібрі, славнозвісний кецаль[1] і капібара — вся ця живність буквально переповнювала в доколумбову епоху мексиканську сельву, а в річках, озерах та узбережних водах було вдосталь риби, алігаторів, черепах, їстівних молюсків і равликів.

Цивілізація ольмеків. *Ольмецька цивілізація небезпідставно вважається "праматірю Мезоамериканської культури",* оскільки саме ольмеки стали першим народом регіону, який перетнув межу первісності і вступив в епоху цивілізації, що пов'язується зі створенням станово-класового соціально стратифікованого суспільства і державності, формуванням розвинутої економічної інфраструктури та появою писемності.

Знаємо ми про ольмеків дуже мало. Навіть їхнє справжнє ім'я залишається загадкою, а умовна назва "ольмек" походить від астеиького слова *"оллі"* — "каучук" (отже, слово *"ольмеки"* можна перекласти як "люди з каучукової країни"). Річ у тім, шо територіально їхня цивілізація охоплювала сонячне узбережжя Мексиканської затоки в районі сучасних штатів Табаско й Веракрус, а за часів астеків на цих землях мешкали поневолені астеками племена, які видобували для своїх господарів каучук. Тому астеки називали цю землю *Ольман* — "Країна каучуку", а місцевих мешканців — ольмеками. У XX ст., коли першу цивілізацію Мезоамерики почали поглиблено досліджувати, назву ольмеків етнографічних штучно (для зручності) перенесли на ольмеків археологічних. Що ж до їхньої самоназви, то вона нам так само невідома, як і самоназва знаменитих месопотамських шумерів. Нез'ясованими залишаються й етнолінгвістичні ознаки даного народу.

Першу інформацію про наявність якоїсь працивілізації Мезоамерики у заболочених низинах океанічного узбережжя європейці дістали вже невдовзі після конкісти, але кілька століть її вважали вигадкою. Слава першовідкривача ольмецької цивілізації належить мексиканському інженерові Хосе М. Мельгару, який у 1862 р. випадково натрапив у джунглях поблизу селища Трес-Сапотес (розташованого на березі невеликої річки Хуейапан, штат Веракрус) на гігантські кам'яні зображення людських голів (висотою від 1,5 до

3 метрів і вагою від 5 до 40 т!), котрі належали невідомій на той час археологічній культурі ольмеків.

Щоправда, сам Хосе М. Мельгар побачив у цих зображеннях представників "явно ефіопської зовнішності", тому вирішив, шо творцями означеної цивілізації були "негри, [котрі] неодноразово бували в цих краях, і це сталося ще в першу епоху від створення світу"[2]. Пізніше найдавніші археологічні пам'ятки Табаско й Веракрусу вважали периферійним відгалуженням цивілізації класичних майя, і лише в ЗО—40-х роках XX ст. зусиллями американських дослідників Лжорджа Клаппа Вайяна і Метью Стірлінга та їхніх мексиканських колег — Альфонсо Касо, Мігеля Коваррубіаса й Хіменеса Морено — була доведена унікальність, самобутність і давність своєрідної місцевої цивілізації, візиткою якої залишилися знамениті голови-гіганти.

З часом виявили 11 таких базальтових голів, причому всі вони мають яскраві портретні риси, до того ж репрезентують собою два явно різні антропологічні типи:

1. Круглоголові обличчя з приплюснутим носом, трохи розкосими очима й повними губами, чим дещо нагадують чистокровних негроїдів (варто зауважити, що в Новому Світі негрів у давні часи не було, їх завезли туди як рабів європейські колонізатори);

2. Довгоносі бородані, дещо схожі на європеоїдів, з тонкими рисами обличчя та вузькими орлиними носами[3].

Спираючись на ці дані, мексиканський археолог Мігель Коваррубіас дійшов висновку про існування в ті далекі часи в районі узбережжя Мексиканської затоки двох народів, які різнилися між собою антропологічно й етнокультурно, шо періодично призводило до кровопролитних зіткнень між ними. Ло першого належали "чистокровні" ольмеки — "народ Ягуара", які вирізнялися приземкуватою статурою, монголоїдними видовженими очима, пласкими носами, пухлими губами, часто з видовженими, штучно деформованими головами. Інший народ (М. Коваррубіас назвав його "народом Змії") складався з високих, худорлявих бороданів з орлиними профілями. Назва пояснюється кам'яними скульптурами із Сан-Лоренсо, які зображують правителя з головою смертоносної гримучої змії в руках, котру археологи тлумачать як атрибут тотемного поклоніння змії, або як змієподібний атрибут влади — своєрідний царський скіпетр. Враховуючи їхню зовнішню схожість з індіанцями, шо й досі мешкають на теренах сучасних США, М. Коваррубіас вважав їх варварами — прибульцями з півночі, війна з якими значною мірою становила, на його думку, сутність бурхливої зовнішньополітичної активності умовно аборигенного для означених місць суто ольмецького населення. Трагічним наслідком навали "північних бороданів" вважав М. Коваррубіас і загибель цивілізації ольмеків, проте аргументованість цієї концепції все ше береться під сумнів багатьма дослідниками.

Кам'яні зображення голів увінчують шоломи з навушниками, схожі на хокейні шоломи. Варто зауважити, що найближчі каменоломні розташовані за сто кілометрів від місцезнаходження знаменитих пам'яток. До того ж усі голови чомусь поставлені обличчям в одному напрямі — чітко на схід (тобто у напрямі Атлантичного океану). Як бачимо, таємниць навколо ольмецьких голів-гігантів досхочу, хоча, враховуючи їхню портретну розмаїтість, можна припустити, що вони були своєрідними пам'ятниками, які й сьогодні встановлюють усі народи своїм найвидатнішим правителям та героям.

Останні археологічні дослідження підтвердили цю версію. Як засвідчили результати розкопок у Сан-Лоренсо, місцеві голови-гіганти були вирубані з колишніх вівтарів або тронів, котрі (найімовірніше, після смерті чергового володаря) перетворювали на офіціозні посмертні портретні статуї померлого владики. Фактично вони були своєрідним аналогом наших пам'ятників, шо встановлюються на вулицях і майданах міст і сіл на честь видатних діячів історії та культури.

На сьогоднішній день *історія археологічних ольмеків реконструйована лише в основних своїх рисах* і більше нагадує конгломерат гіпотез, аніж серйозні наукові висновки. Навіть питання хронологічного датування моменту зародження ольмецької цивілізації запишається дискусійним: більшість науковців вважають, що це відбулося в XIV ст. до н. е. (метод радіокарбонового датування дає діапазон часу від 1500 до 1200 рр. до н. е.), хоча є й інші точки зору. Реконструйована за крихтами свідчень історія цього народу дає підстави зробити обережне припущення, що *ольмеки на узбережжі Мексиканської затоки — народ прийшлий, і прибули вони туди не пізніше XIII ст. до н. е. з півночі чи зі сходу* (з гір Тустли).

Останні археологічні розкопки у Ла-Венті й Сан-Лоренсо ставлять під сумнів концепцію прийшлого походження ольмецької спільноти на узбережжі Мексиканської затоки, проте висновки наукових розвідок Р. Гонсалеса та Е.С. Гвіллена (щодо появи ольмеків у регіоні не пізніше 1700 р. до н. е. та їхньої лінгвістичної спорідненості з індіанськими народами мовної групи міше-соке) більшість дослідників вважають поки що занадто сміливими.

Мешкали ольмеки у дерев'яних хижах, критих пальмовим листям. їхнім основним заняттям було вирубно-вогневе землеробство (маїс, квасоля, авокадо, амарант, перець, кабачки, бутельковий гарбуз, що використовувався для ви-

готовлення своєрідного посуду, та їстівний гарбуз-скваш), хоча полювання (олені, черепахи), рибальство і збиральництво (їстівні молюски та плоди) також відігравали в їхньому господарстві значну роль. У поймах річок, після розливів яких земля удобрювалася мулом, ольмеки почали розвивати власну іригацію, однак масштаби такого рільництва були вкрай обмеженими самою природою, оскільки потужних річкових артерій в місцях проживання ольмеків просто не існувало. *В технологічному відношенні ольмеки перебували ще на етапі новокам'яного віку,* зате вони навчилися за допомогою кам'яних пилок та абразивів робити з каменем уже все, що заманеться: обтісувати, розпилювати, терти, видовбувати, шліфувати, свердлити, виробляти не лише знаряддя війни та праці, а й пам'ятки мистецтва (скульптури та барельєфи з горельєфами). Для цього вони використовували згадуваний уже базальт, а також бірюзу, гематит, яшму, андезит, кварц, серпентин, діорит, нефрит, жадеїт, діабаз, граніт, кремінь, кольорове вулканічне скло-обсидіан. Із слюди виготовляли специфічні кам'яні дзеркала, а самих лише виробів з нефриту ольмецького походження знайдено на сьогоднішній день археологами кілька десятків тонн. Знали ольмеки й кераміку, але її використовували виключно у побутових цілях (посуд, керамічні валикоподібні печатки тощо), на відміну від каменю й дерева, з яких вирізали не тільки побутові предмети, а й вишукані скульптури. Картину культурно-інтелектуального життя археологічних ольмеків довершують залишки споруджених із глини та облицьованих іззовні вапняковим розчином ступінчастих пірамід (найбільша з них конусоподібна, з круглою в плані основою, триступенева піраміда в Ла-Венті заввишки 33 м), розкидані по всьому узбережжю Мексиканської затоки кількаметрові кам'яні ольмецькі стели й унікальні поліхромні фрески з печери Хуштлауака (неподалік від містечка Колотліпа в мексиканському штаті Гереро) — безцінні свідчення, що дають уявлення про зовнішність, одяг та інші складові матеріальної культури ольмеків.

Практично, це все, що ми знаємо про походження найдавнішої цивілізації Мезоамерики. Самі ж ольмеки пояснювали свої корені надзвичайно своєрідно. Згідно з легендою, могутнє плем'я героїв — пращурів ольмеків і творців їхньої цивілізації — веде свій родовід від нащадків своєрідного шлюбу жінки і ягуара — або божества чоловічої статі із самкою ягуара. Аргументація: зображення зоофільного сексуального зв'язку ягуара і жінки часто прикрашають кам'яні ольмецькі стели (у Сан-Лоренсо, Чалькасінго та ін.), печерні фрески Оштотітлана (штат Гереро) ілюструють міф про чоловіче божество, яке "покриває" самку ягуара, а деякі людські зображення, виявлені в місцях поширення культури, мають обличчя з яскраво вираженими ягуаровими рисами. Між іншим, спочатку творців першої цивілізації Мезоамерики пропонували, виходячи з цього, назвати *теноселоме* ("люди з ягуаровою пашею"), але прижився лише термін *ольмеки.*

Знали про "археологічних ольмеків" і астеки, які чітко відрізняли їх від своїх сучасників — поневолених мешканців 'каучукової країни". За даними 11-ї книги "Флорентійського кодексу" Б. де Саагуна, астеки іменували археологічних ольмеків "народом, який жив біля солоної води" *(уїштотін)*,* але й ця назва в науковій індіаністичній літературі не прижилася.

Дещо відомо і про побут археологічних ольмеків. Ходили вони у довгих сорочках або голими, волосся на голові голили і покривали її своєрідними капелюхами двох різновидів: у формі вже згадуваного хокейного шолому, або щось на зразок папської тіари. їхні сімейні традиції для нас залишаються таємницею, а стосовно релігійних уявлень, то хоча серед зображень на ольмецьких рельєфах науковці вирізняють близько десятка можливих богів, упевнено можна стверджувати тільки про вшановування бога дощу та культ ягуара, котрих науковці тісно пов'язують з рільничим господарським комплексом, а також про культ "великої богині Місяця", котру зображували завжди у супроводі загадкового пишного почту із шести карликів. Про роль дощів у житті землероба сперечатися не доводиться, а стосовно ягуара, то його культ пояснюють тим, що ольмецькі поля маїсу, квасолі, гарбузів, авокадо, гуахе й амарантів часто зазнавали спустошливих набігів диких травоїдних, на яких, своєю чергою, полював ягуар. Тому з точки зору ранньоамериканських землеробів, цей хижак на прізвисько "миттєва смерть" (бо ягуар — єдиний хижак з котячих, який не перегризає своїй жертві горло, а завдяки своїм сильним щелепам миттєво прокушує їй череп) тим самим захищав посіви, а відтак вважався божественним союзником ранніх землеробів у битві за врожай (а отже й за саме виживання).

Про культові ритуали ольмеків нам також мало шо відомо, однак "кам'яні ілюстрації" ольмецьких часів свідчать, шо в процесі виконання шаманських камлань їхні жерці використовували не лише ритми тамтамів, пісні й танці, а й різноманітні галюциногенні гриби та рослини (у порошках, котрі вдихали через ніс. або відварах чи настоях,

котрі пили), шоб довести себе й одноплемінників до належного психічного стану.

Зафіксований в ольмеків і канібалізм, проте який характер мало в них людожерство — культовий, мілітарно-залякувальний, або ж воно було пов'язане з періодичною нестачею продуктів харчування — сказати поки що важко.

Та справжній революційний прорив здійснили ольмеки в іншій сфері життя. Йдеться про суспільно-політичну й інтелектуальну складову людського існування. Намивні грунти місцевої ріки Коацакоалькос з притоками були надзвичайно продуктивними і щороку відновлювали свою родючість під час сезонних розливів (на зразок Нільської долини стародавніх єгиптян). Ефективне й стабільне рільництво, своєю чергою, сприяло осілості, а відносно високі врожаї давали змогу цим стаціонарним поселенням зростати кількісно і якісно. Щоправда, назв ольмецьких городищ ми не знаємо, тому називають їх іменами сусідніх сучасних селищ. На теперішній час таких містечок археологами виявлено вже чимало — Сан-Лоренсо, Трес-Сапотес, Сьєрра-де-лас-Месас, Лагуна-де-лос-Серрос, Ель-Месон, Альварадо, Тепатласко, Лас-Лімас, Сан-Андрес-Тустла, Портеро-Нуево, Пієдра-Парада, Сан-Кабесас та ін. Найбільшим і найвідомішим центром ольмецької культурної спільноти вважається Ла-Вента, розташована в 30 км від узбережжя Мексиканської затоки (сучасний штат Табаско), на піщаному болотистому острові в районі злиття багатих на аквересурси річок Тонала і Бласільйо.

Заснування Ла-Венти датують X—XII ст. до н. е., розквіт — VIII—IV ст. до н. е. На думку дослідників, у містечку мешкало близько 10 тис. осіб.

Висока концентрація населення і відносно стабільне економічне становище сприяли бурхливому розвитку інтелектуального життя — і в цьому ольмеки справді відзначилися, їхні мудреці розробили складну календарну систему (без якої землеробство є неможливим), створили універсальну двадцятеричну числову систему, в котрій крапочками позначали одиницю, а рисочками — п'ятірку. Зналися ольмеки на медицині (особливо гомеопатії) та агрономії (рештки канав в околицях їхніх "міст" дають підстави зробити припущення про зародження в ольмеків якихось елементів іригації). У Сан-Лоренсо виявлено перший в Америці міський водопровід, типологічно дещо схожий на римський акведук.

Рештки нього водопроводу досліджені археологами, шо дає можливість доволі детально реконструювати його початковий вигляд. Вода надходила до міста кам'яними жолобами, прикритими спеціальними кам'яними пластинами. Зверху ці своєрідні двокілометрові труби засипали грунтом, щоб уберегти водопровід від примх природи та надмірної цікавості з боку тварин і людей. Така система водозабезпечення сприяла поступовому зростанню населення Сан-Лоренсо, загальну кількість якого оцінюють у 1000—1200 осіб.

Намагалися ольмеки розширити посівний клин і через спорудження штучних терас (розкопки у Чалькацинго).

Вони також створили знамениту "гру з м'ячем", для якої виготовляли великі каучукові кулі. Вона була дуже популярною і в наступних індіанських цивілізаціях Мезоамерики — насамперед у майя.

Нарешті, справді *геніальним винаходом ольмеків стала їхня писемність,* яка, на жаль, досі не розшифрована, бо текстів, вибитих на кам'яних стелах, статуетках чи жезлах, або вирізаних на керамічному посуді, дуже мало, і вони дуже короткі.

На сьогоднішній день виявлено близько півсотні текстів ольмецького походження.

Методи системної реконструкції дали змогу з'ясувати, що писемність ця була ієрогліфічною, хоча й з можливими елементами фонетичної фіксації, а писали ольмеки — зліва направо або згори донизу.

Щоб краше читалося, ольмеки, як правило, профарбовували вирізані знаки свого письма червоною кіновар'ю.

Появу ольменького письма традиційно датують приблизно 900 р. до н. е., проте на сьогоднішній день найдавнішим, більш-менш точно датованим ольмецьким написом є кілька знаків, вирізаних на глиняній циліндричній печатці, виготовленій у середині VII ст. до н. е. її знайшов у 2002 р. під час розкопок у містечку Сан-Андреас неподалік від Ла-Венти (мексиканський штат Табаско) американський археолог Кріс фон Наджі.

Протягом останніх років амеріндологи зробили перші вдалі спроби дешифрувати ольмецькі написи. Зокрема, завдяки успіхам у прочитанні майяських текстів удалося "за аналогією" відновити імена кількох ольмецьких володарів (По-Нгбе (IX—VI ст. до н. е.), 'Три Ахав" (середина VII ст. до н. е.), "Князь Гора Врожаю" (?), У-Кіш-чан (?), Йо-Пе (II ст. до н. е.)).

Досить гіпотетичними залишаються наші уявлення про *соціально-політичний устрій ольмеків.* Зображення фантастичних (генеалогічних?) дерев з 12-ма коренями та сімома гілками, що іноді трапляються на ольмецьких фресках, допускають можливість існування семи або дванадцяти кланів (чи племен), з котрих імовірно складалася ольмецька спільнота. Наявність масштабних кам'яних споруд (ольмеки першими в Америці почали будувати кам'яні піраміди — круглі у плані споруди заввишки понад ЗО м, пишні гробниці, прикрашені вишуканою мозаїкою тощо), до того ж збудованих на відстані близько 100 км від найближчої каменоломні (наприклад, у Ла-Венті), а також суттєві розбіжності в розмірах і комфортності житла, рештки якого були розкопані в ольмецьких городищах, дають підстави зробити висновок щодо наявності значної соціальної диференціації та елементів примусової праці з чіткою організацією масштабних обсягів колективної праці, а також наявності в ольмецькому суспільстві особливого прошарку кваліфікованих професійних ремісників, котрі, вочевидь, уже не займалися сільським господарством.

Про масштаби ольмецького зодчества свідчить, зокрема, той факт, шо на спорудження однієї лише великої піраміди Ла-Венти, за підрахунками археологів, було витрачено 800 тис. людино-днів!

Свідчення зображувального характеру дають можливість висувати певні гіпотези *стосовно соціальної стратифікації та форм політичної організації ольмецького соціуму.* Якщо звести увесь цей фактаж воєдино, вимальовується така картина. Найімовірніше, *цивілізація "ягуарових індіанців"являла собою конфедерацію міст-держав,* серед яких спочатку виділявся своїми масштабами важливий центр регіональної річкової та приморської транзитної торгівлі Сан-Лоренсо (перше місто Америки, населення якого становило 5 тис. осіб), а з VIII ст. до н. е. — Ла-Вента, навколо якої росли какао й гевеї, а також містилися потужні соляні копалини. Важливим регіональним центром ольмеків був також Лагуна-де-лос-Серрос, розташований у горах, багатих на базальт — стратегічну сировину, з якої тогочасні індіанці виробляли більшість своїх знарядь праці. Кожне місто було політичним, культовим і, певною мірою, торговельно-ремісничим центром, котрому підпорядковувалася аграрна периферія на чолі з обожненим владикою — вищим ієрархом місцевої

культової системи, верховним вождем-жерцем *тотально теократичного суспільства,* що правив підданими, сидячи на пишному кам'яному троні (його вирізали з великих брил базальту). *Панівною стратою в ольмеків було жрецтво,* яке поєднувало в собі сакральну та адміністративно-політичну владу. Жерці носили, як ознаку своєї зверхності, пишний одяг з пришитими до нього трохи вигнутими обсидіановими дзеркалами-пекторалями — зовнішнім символом належності індивіда до страти жрецької номенклатурної влади.

Навіть в астецьких переказах про праивілізаиію Мезоамерики — "царство *Тамоанчан"* ("Країна дошу й туману"), шо існувало "давним-давно" і де "ніколи не бувало голоду, хвороб і бідності", збереглись згадки про жрецьке всевладдя серед ольмеків, котрі "йшли не за своєю волею. їх вели жерці..."[5].

Найпочеснішою і майже всевладною була, звичайно, сакральна посада верховного жерця-правителя, якого інформатори Б. де Саагуна іменували головним "чарівником"[6]. На всіх ольмецьких фресках та барельєфах його зображували в пишному одязі, з високою конічною шапкою на голові. Після смерті правителя йому будували пишний мавзолей. Руїни такого величного поховального комплексу у вигляді майданчика, огородженого щільним парканом базальтових стовпів з людину заввишки, збереглися у Ла-Венті (археологи прозвали цю пам'ятку "гробницею базальтових стовпів").

Ритуали поховання ольмецьких лідерів виглядають доволі моторошно: родовитому небіжчикові відрізали голову і клали її разом з тілом у вирізаний у формі каймана чи ягуара саркофаг із пісковику або базальту, прикрашений рельєфами, а для супроводу покійника кам'яними сокирами рубали голови молодим хлопцям і клали їх поруч із трупом володаря. Ло могили клали також багато коштовностей (здебільшого з білого та блакитного нефриту), після чого все посипали кіновар'ю і накривали шаром добре трамбованої глини.

Людські жертвопринесення взагалі були доволі поширеними серед ольмеків, причому в жертву приносили не лише дорослих людей, а й дітей, і навіть малюків. Судячи із зображень, нешасних спочатку ретельно зв'язували (руки фіксували за спиною в ліктях, а ноги — трохи нижче колін), після чого тягли до місця ритуального вбивства.

Проте абсолютна влада вимагала й цілковитої самовіддачі, тому ольмеки винайшли кілька чудових методів, аби не допустити до влади безвідповідальних кар'єристів. Щоб стати жерцем (а отже й прорватися на владні верхи), ольмекові треба було не тільки виявити відповідний рівень знань і

т&іантів, а й витримати низку доволі неприємних процедур. Зовнішньою ознакою жерця була штучна деформація черепа (його деформували шляхом стискання). Жерцям підпилювали зуби, а то й узагалі інкрустували їх шматками золотавого піриту. В багатих похованнях поруч з тілами ольмецьких небіжчиків нерідко знаходять добре відполіровані кам'яні шила, майстерно виготовлені з блакитного нефриту, схожі на аналогічні знаряддя, що їх застосовували пізніше астеки й майя для протикання своїх вух чи язика під час ритуалу прилюдного жертвування власної крові богам. Можна припустити, що схожі ритуали здійснювали й жерці ольмеків. Сцени ритуального знищення родовитих ольмеків своїми родичами (усі з деформованими головами), які часто можна побачити на ольмецьких стелах і в композиціях відповідно розставлених у підземних тайниках та гробницях глиняних статуетках, дають підстави припустити наявність в ольмеків звичаю убивати своїх верховних вождів, коли ті ставали занадто хворобливими чи підстаркуватими.

Відомо, що традиція ототожнювати стан здоров'я лідера зі станом керованої ним держави доволі часто фіксувалась етнографами у багатьох народів часів ранньополітичного синтезу (зокрема, такі звичаї добре описані на матеріалах передколоніальної "Чорної Африки" — держави Міжозеря, Конго, Мономотапа та ін.).

Нарешті, найголовніше: перепусткою до стану жерців в ольмеків була добровільна самокастрація претендента. Лише після цього він ставав жерцем — тобто представником політичної та інтелектуальної еліти, яка в матеріальному відношенні стояла на порядок вище від своїх співвітчизників. Простолюдин жив значно бідніше і ховали його зовсім не по-генеральськи, проте він міг тішити себе тим, що вожді за свою владу й багатство теж багато чим заплатили[7].

Нижній стан ольмецького суспільства становили прості землероби, а проміжне становище займали представники так званих "творчих професій" — ремісники, актори, торговці і прирівняні до них за статусом жрецькі слуги.

Окремо постає *питання відносин між ольмеками і первісною периферією.* Сцени збройних сутичок ольмеків з іноземцями доволі часто трапляються в ольмецькому мистецтві, що засвідчує факт їхніх воєн зі своїми сусідами, нерідко навіть великих. Враховуючи, що економічний потенціал цивілізованих ольмеків якісно переважав аналогічні

показники найближчих сусідів, а досить висока густота населення давала змогу мобілізувати до ольмецького війська солідні людські ресурси, не підлягає сумніву, що частіше у цих війнах перемагали саме ольмеки. їхні вояки, озброєні кам'яними сокирами й кинджалами, здійснили приблизно з X ст. до н. е. широку територіальну експансію на землі сусідів, причому наявність саме воєнно-агресивної (а не оборонної) складової ольмецької зовнішньої політики засвідчує цілковита відсутність у їхній кам'яній архітектурі будь-яких фортифікаційних споруд оборонного характеру. Завоювання супроводжувалися не лише територіальною, а й культурною експансією. На новозахоплених територіях ольмеки насаджували свій тип релігійних та соціальних відносин, економіки та побутових традицій: незгодним завойовники масово рубали голови. Прибутки від воєн давали можливість розвивати вирубно-вогневе землеробство (яке потребує постійного збільшення охоплених рільництвом територій), сприяли поглибленню суспільно-майнової диференціації в суспільстві ольмеків. У їхніх жерців, крім уже згаданих атрибутів та штучних, прикріплених до обличчя борід, з'явилися пишні парадні головні убори, трони, почесні паланкіни, коштовні й напівкоштовні прикраси та обсидіанові дзеркала, з яких складалися оригінальні пекторалі, що їх носили особи найвищого соціального рангу. Цілком можливо, що використовувалася також праця захоплених у війнах невільників — особливо на найтяжчих роботах у каменоломнях та при перетяганні за 100 км важких кам'яних брил. Метою воєн був також пошук ольмеками додаткових сировинних ресурсів, і зокрема — нефриту, що переконливо засвідчують основні напрями ольмецьких збройних походів, реконструйованих за археологічними знахідками.

На сьогоднішній день археологи вважають незаперечним фактом присутність ольмеків на значних теренах від сучасної мексиканської столиці Мехіко і містечка Чалькасінго (штат Морелос) на півночі — до неблизьких земель Юкатанського півострова (печера Лольтун), сучасного Гондурасу та тихоокеанського узбережжя сучасної Гватемали (де в районі містечка Монте-Альто були знайдені кам'яні скульптури ольмецького типу) на півдні. Однак далеко не завжди вдається точно встановити характер цієї присутності, оскільки відрізнити колоністів від купців або ставки військових загонів від штаб-квартир місіонерів ягуарових культів за самими лише археологічними матеріалами доволі проблематично.

Отже, в *технологічному плані ольмецьке суспільство досягло рівня неоліту,* що засвідчується наявністю мікролітичної технології при виробленні знарядь праці та поширенням кераміки якісного випалу й досконалої форми: тарілок, чаш, горщиків тощо. Спочатку кераміка була чорного або білого кольорів і прикрашалася геометричними символами, але з часом вишуканість гончарства дещо деградує — посуд стає грубим, колір — червоно-жовтим, кремовим або сірим, орнамент майже зникає. *У політичному і соціальному відношенні ольмеки вийшли на рівень стратифікованого ранньодержавного утворення,* а масштаб їхніх інтелектуальних здобутків засвідчує наявність писемності та розвинених знань про навколишній світ, котрі писемність могла вже надійно зберігати.

Однак у IV ст. до н. е. починається глибока криза ольмецького суспільства, яка завершилася його крахом уже в III ст. до н. е. Про *причини занепаду Мезоамериканської працивілізації* науковці ще продовжують сперечатися, тому більшість їхніх концепцій з цього питання базується здебільшого на гіпотезах. З одного боку, геологи припускають можливість істотних природно-геологічних змін у регіоні внаслідок виснажливого впливу на природу технологій примітивного вирубно-вогневого землеробства. Зокрема, майже доведеним вважається факт катастрофічних змін на середину I тис. до н. е. русел більшості місцевих річок, що призвело до істотного послаблення господарського потенціалу Сан-Лоренсо та Ла-Венти. Інші науковці (зокрема, знаменитий американський археолог Майкл Ко) вважають, що ольмецьку спільноту роз'їла зсередини разюча суспільна й матеріальна диференціація. Мовляв, кричуща нерівність спричинила посилення внутрішніх соціальних суперечностей, які вже не могли вгамувати моторошні обряди посвяти в панівний жрецький стан, тож і справа завершилась загальним руйнівним бунтом низів. Явно не ідилічними були також стосунки ольмеків з поневоленими сусідами, які, судячи зі стел з батальними сюжетами, продовжували воєнним шляхом з'ясовувати стосунки з цивілізованішими поневолювачами. Дехто із фахівців пов'язує згасання ольмецької цивілізації також з великими етнічними міграціями в регіоні, зокрема з приходом на узбережжя Мексиканської затоки великих мас первісних племен з півночі. Про можливі драматичні перипетії насильницької загибелі першої Мезоамериканської цивілізації свідчать сліди штучного руйнування, що лишилися на багатьох ольмецьких археологічних пам'ятках (включаючи знамениті голови-гіганти).

У верхніх археологічних шарах Ла-Венти і Трес-Сапотеса чітко простежуються сліди тотальних пожеж і масованих руйнувань, а в Сан-Лоренсо десятки показово ушкоджених ольмецьких статуй і стел були взагалі зібрані докупи і закопані у глибокий рів.

Раптовість та швидкоплинність такої загибелі засвідчують також кілька явно розпочатих, однак не добудованих кам'яних вівтарів ольмецького походження, знайдених у гірських кар'єрах Ліяно-дель-Чігаро у 1991 р. Проте точних причин даного соціального катаклізму встановити поки що не вдалося.

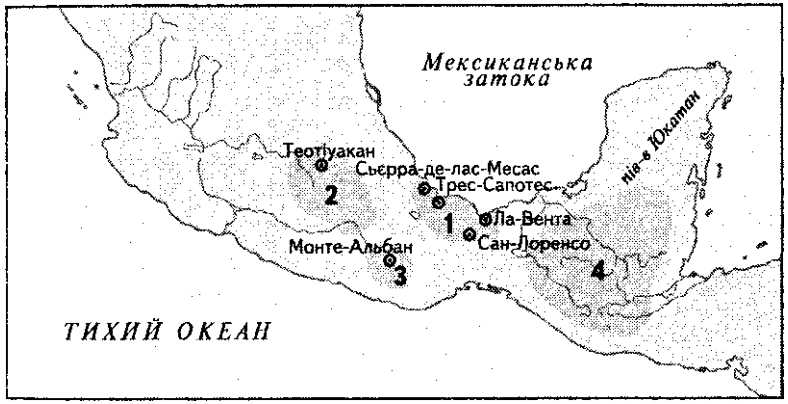

Найдавніші цивілізації Мезоамерики
1 — Ольмеки; 2 — Теотіуакан; 3 — Сапотеки; 4 — Докласичні майя

Найімовірніше, загибель ольмецької цивілізації була викликана цілим комплексом чинників, до якого, крім "варварської навали" з півночі, повстання підлеглих племен і внутрішніх соціальних катаюіізмів, додалося ще й виснаження природи через екстенсивний характер вирубно-вогневого рільництва. Так чи інакше, достовірних подробиць загибелі першої цивілізації Мезоамерики ми не знаємо, і навіть точне датування її краху залишається предметом гострих наукових дискусій.

Виявлення кількох кам'яних виробів явно ольмецького походження з календарними знаками "майяського типу" дає підстави дату-

вати крах цивілізації ольмеків першими століттями н. е., проте методи радіокарбонового датування вперто відносять цю історичну драму до значно давніших часів — IV ст. до н. е.

Ольмеки зникли, але залишилися їхні культура, технології, досвід розбудови соціально стратифікованого суспільства й державності, зачатки наукових знань і геніальна ідея писемності — одним словом, усе те, що стало в подальшому фундаментом для формування наступних цивілізацій Мезоамерики.

Цивілізація Теотіуакан. На рубежі нашої ери, через кілька століть *після загибелі на узбережжі Мексиканської затоки ольмецької культури, центр цивілізаційного процесу в Мезоамериці перемістився до Центральної Мексики,* а точніше — на терени Мексиканського плоскогір'я. Ці землі славилися відносно сухим і помірним (за тропічними мірками, звичайно) кліматом (давалася взнаки висота над рівнем моря — понад дві тисячі метрів). У місцевих лісах та степах мешкали у великій кількості білохвості олені, кролі, лисиці, пекарі, росло багато диких сезонних фруктових дерев, а навколо доволі численних у даній місцевості озер та особливо на добре зрошених безліччю струмків грунтах півночі й заходу згаданого плоскогір'я були непогані умови для землеробства. Тому цілком природно, що після зникнення перших осередків цивілізованого життя Мезоамерики на узбережжі Мексиканської затоки, швидко починають прогресувати саме терени Центральної Мексики. І *"першою ластівкою" цивілізації в означеному районі став Теотіуакан* — культура, назва якої походить від найменування її культового центру, розташованого на березі мілководної ріки Сан-Хуан-їеотіуакан у самому центрі Мексиканської гірської долини (штат Сан-Хуан) в 45 км на північ від нинішнього Мехіко — столиці Мексиканських Сполучених штатів. Щоправда, справжньої назви цього міста-храму ми не знаємо, а словосполучення *Теотіуакан* ("Місто богів") знову ж таки астецького походження.

Астеки дали йому таке пишне ім'я, коли познайомились з Теотіуаканом (уже покинутим на той час людьми) під час своїх знаменитих мандрів. Масштаби побаченого настільки вразили астеків, що їм

навіть на думку не спадало, як таке диво могли створити смертні люди. Звідси й назва.

Зусиллями францисканського ченця Бернардино де Сагуна (1499—1590) збереглися записані ним давньоіндіанські міфи, в яких ідеться про походження Теотіуакана. Згідно з його "Загальною історією речей Нової Іспанії", записаною мовою науатль (її ще називають "Флорентійським кодексом"), саме у місці, де пізніше виник Теотіуакан, зібралися у далекі часи всі боги, щоб створити світло, без якого не міг виникнути наш світ. Розвели вони там вогонь й упродовж чотирьох років біля багаття сперечалися: "хто з нас візьме це на себе, хто подбає про те, щоб був день, щоб настало світло"[8]. Врешті-решт, двоє з них дали згоду піти на таку жертву: сильний, могутній, красивий і занадто самовпевнений *Текуксістекатль* ("Володар мушель") та миршавий, увесь покритий струп'ям, проте відважний духом бог *Нанауацин.* Для народження божественного світла богові треба було кинутися в полум'я, згоріти і тим самим дати світло світові, й отут пихатий Текуксістекатль виявив малодушність, злякавшись вогню. Він "спробував кинутись у вогонь, але багаття було дуже великим, і бога охопив жах перед палючим жаром — він відскочив"[9]. А завзятий Нанауацин, котрого раніше "всі зневажали, бо він був хворий бридкою хворобою, не говорив нічого і лише слухав чужі промови"[10], кинувся у полум'я, "затріскотів у вогні немов щось таке, що смажиться"[11] і, спаливши себе, став Сонцем, котре "сліпило очі, виблискувало й щедро випромінювало світло, що розливалося на всі боки"[12]. Тепер і присоромлений Текуксістекатль стрибнув у багаття, та полум'я уже згасло, а лишилися тільки тліючі вуглини, тому другим Сонцем Текуксістекатлю стати не судилося, оскільки без вогняного жару енергії вистачило тільки на холодний, хоча й світлий Місяць. Та для утворення світу Сонцю й Місяцю треба було рухатися на небосхилі, а для цього жертви двох богів явно не вистачало, тому в уже згасаюче полум'я кинулися слідом й інші боги. "1 тоді там, у Теотіуакані, настав смертний час богів"[13], які своїм життям заплатили за створення світу, в якому живуть тепер люди. Ось чому вдячні *кінаме* — тобто люди-гіганти (такими вважали їх астеки за масштаб будівельних робіт) на місці, де гинули заради людей боги, звели пишне місто, а там, де безпосередньо горів вогонь

первотворення, — збудували зі скріплених вапновим розчином сирцевих цеглин найбільшу в Америці чотириступінчасту піраміду Сонця, висота котрої сягала 65 метрів, а ширина основи — 225 метрів.

Піраміда ця, облицьована тесаним камінням твердих порід, і досі стоїть у Теотіуакані. її об'єм становить близько мільйона кубічних метрів, а отже, за підрахунками сучасних фахівців, її споруджували упродовж 30 років близько 3 тис. будівельників. Лише єгипетська піраміда Хеопса може посуперничати за цими параметрами з теотіуаканською пірамідою Сонця...

На думку археологів, перші два поселення виникли у долині, на місці майбутнього Теотіуакану, ще в III ст. до н. е. Це були доволі великі городища (площа кожного з них сягала 4 км^2, у них мешкало близько 5 тис. осіб) землеробів і примітивних ремісників. На початку II ст. н. е. у долині з'явилося багато прибульців, серед яких переважали колишні мешканці містечка Куїкуїлько, яке загинуло під час виверження вулкана Шитлі, та, можливо, рештки уцілілих ольмеків. Кількість населення долини сягнула 30—40 тис. осіб, і два окремих містечка злилися в одне місто площею в 17 км^2. Саме тоді, як вважають археологи, Теотіуакан і пережив справжній будівельний бум, наслідком якого було створення його знаменитих архітектурних комплексів: уже згаданої піраміди Сонця, трохи меншої за неї піраміди Місяця (42 м заввишки), під час спорудження якої в жертву було принесено 200 полонених, та центрального проспекту, який астеки назвали вулицею Мертвих, оскільки вони вважали пагорби, що виникли з часом на місці розташування більшості теотіуаканських споруд, за своєрідні могильники. Загалом на сьогоднішній день у Теотіуакані розкопані залишки майже 600 (!) пірамід і більш як 2 тис. житлових комплексів. Якими ж були економічні передумови такого масштабного будівництва? Тим більше, що, як стверджують палеокліматологи, клімат у долині Мехіко в I тис. н. е. був значно сухішим, аніж у попередні часи, отож проблема водозабезпечення аграрного виробництва стояла надзвичайно гостро. Відповідь на ці питання знову ж таки дала археологія.

Господарською базою теотіуаканської цивілізації, так само як і ольмецької, було землеробство, проте характер його, порівняно з попередніми часами, якісно змінився: в околицях

Теотіуакану була створена мережа зрошувально-транспортних каналів, вимощених камінням, деревиною та піском. Для зрошування використовували води ріки Сан-Хуан-Теотіуакан з її численними (близько сотні) струмками-притоками. Досить поширеним був унікальний рільничий комплекс так званих *чінампів* ("плавучих садів") — штучних насипних островків (або напівостровків), що створювалися на довколишніх озерах.

Щоб спорудити *чінампу,* на сплетену з гілок основу насипали шар родючого грунту, саджали необхідні рослини, після чого пускали такий острів-город спокійно плисти водами озера чи болота. Він не потребував поливу, оскільки корінці рослин могли споживати воду прямо з озера. На *чінампах* майже не росли бур'яни, тож плавучі поля й городи практично не потребували догляду й одна людина могла обслуговувати такі величезні "посівні площі", які й не снилися землеробові, шо користувався традиційними методами господарювання. У місцевих природно-кліматичних умовах *чінампи* давали по два-три врожаї на рік і забезпечували врожайність зернових культур до 30—40 ц з га.

Розгалужена іригація та чінампи колосально підвищували продуктивність мексиканського рільництва й до того ж давати змогу розширити спектр доместикованих рослин. Крім уже згадуваних гострого перцю чіле *(чіллі),* земляного горіха, какао, місцеві жителі вирощували екзотичний чіан та першу доместиковану технічну культуру Америки — бавовник. Створення іригаційної системи сприяло також активізації обмінних стосунків, оскільки водні артерії використовувалися не лише в зрошувальних, а й у транспортних цілях.

Інтенсифікація аграрного виробництва, в якому було зайнято до 75 % теотіуаканців, активізувала розвиток ремесел, торгівлі, сприяла розквіту усіх складових культурного життя. Щоправда, керамічне виробництво у них, так само як і в ольмеків, мало переважно утилітарний характер — представлене різноманітним посудом чорного та коричневого кольору з різьбленим орнаментом. Однак археологами зафіксовані також перші спроби використовувати глину в мистецько-релігійних цілях: зокрема, мешканці Теотіуакану почали ліпити з глини скульптури деяких своїх богів — бога вогню (астец. *Уеутеотль),* пернатого змія (астец. *Кецалькоатль),* бога Кецаля-Метелика (астец. *Кецальпапалотль),* бога дощу (астец. *Тлалок)* тощо. Окрім каменю теотіуаканці навчилися обробляти обсидіан (чорне вулканічне скло), з якого вироб-

ляли знаряддя війни та праці і навіть високоестетичні мистецькі вироби. У них почала складатися також своєрідна піктографічна писемність[14] (так званого "ісапського (ісапанського) типу". Назва походить від гватемальського району тихоокеанського узбережжя Ісапа, де знайдено предмети аналогічно-вигадливого мистецтва), однак про її прочитання говорити поки що рано, оскільки текстів (вибитих на камінні, видавлених на глині або вписаних у фрескові розписи) дуже мало і вони надзвичайно короткі, тому дешифровано лише кілька окремих знаків.

Зокрема, знакове зображення койота з висунутим язиком означало мову людини.

Справжній прорив здійснили теотіуаканці у ткацтві: із бавовни вони навчилися виробляти тканини найрізноманітнішої щільності (від майже прозорих до цупких немов оксамит та стьобаних бавовняних "панцирів", які використовувалися в екіпіровці теотіуаканських вояків). Завдяки успіхам тканиновиробництва одяг теотіуаканців був дуже різноманітним. Його форми і якість залежали як від статі, так і від "рангу" носія. Чоловіки носили пов'язки на стегнах і плаші, до яких у прохолодну погоду додавалися безрукавка та сандалі з *енекену* (цупке волокно з агави); жінки — кофти без рукавів та довгі бавовняні спідниці, напнуті навколо талії та ніг; жерці обов'язково одягали головний убір та довгу чорну туніку, а верховний правитель (він же верховний жрець) носив на собі ще й безліч намиста й пишні сережки.

В епоху свого розквіту (III— VII ст.) Теотіуакан досягнув вершин не лише культурної) а й економічної та воєнно-політичної могутності. Саме місто розрослося до 26—28 км^2 (що більше від Рима часів імперії), у ньому мешкало, за різними підрахунками, 85—120 тис. чи навіть 150 тис. осіб (за останнім показником Теотіуакан займав шосте місце у тогочасному світі). Про рівень розвитку його ремесел можна судити хоча б з того факту, що тільки у межах міста археологи знайшли рештки понад 500 (!) майстерень найрізноманітнішої спеціалізації. Усі храми й палаци Теотіуакана прикрашали пишні мозаїки з коштовного каміння, поліхромні настінні фрески, вишукані скульптури, рельєфи та барельєфи (зображували батальні сцени та людські жертвоприносення, ягуарів, койотів і змій, що поїдають людські серця тощо), а його вояки, одягнені в "обладунки" з бавовняних "панцирів[4]", озброєні прямокутними щитами, списами, списометалками[15] й дерев'яними дубинами з обсидіановими

наконечниками, рознесли вплив теотіуаканської цивілізації майже по всій Центральній Мексиці. Щоправда, стверджувати про наявність там жорстко централізованої державності важко, бо навіть у межах самого Теотіуакана була відсутня єдність у системі його зрошувальних каналів: кожен із семи кварталів Теотіуакана мав власну систему водозабезпечення. Зрозуміло, що жорстко централізована влада навряд чи таке б допустила. Та й зовнішня територіальна експансія теотіуаканців була насамперед культурною, а не воєнною, оскільки, судячи з пам'яток культури, ментальність теотіуаканців була далекою від мілітарних традицій, а культурному домінуванню вони надавали перевагу перед воєнно-політичним пануванням. Так чи інакше, свій вплив, свою систему цінностей, релігійні та соціальні здобутки Теотіуакан поширив на гігантські терени в 2 млн км^2, його першість визнали потужні сусіди — міста-держави Портесуело, Амантла, Кальпулальпан і Чолула, а досягти цього без застосування воєнних методів втручання було неможливо.

V майяській епіграфіці міста-держави Тікаль збереглося ім'я одного з найагресивніших теотіуаканських владик — *Атлатль-Кавак* ("Списометальник-Щит"), за правління якого (374—439) теотіуаканці не без успіху намагалися завоювати частину земель, заселених етнічними майя.

Висока продуктивність праці сприяла посиленню диференціації суспільства, водночас прискорилися процеси формування та розбудови розвинених державних інститутів у Центральній Мексиці. Судячи з масштабів культових споруд та зібраних хроністами матеріалів, влада в Теотіуакані, як і в ольмеків, мала теократичний характер, що цілком природно. Функціонування складних іригаційних споруд вимагано чималих знань у галузях астрономії, медицини й психології мас, створення календарної системи. Ось чому "повелителями (Теотіуакана) стали мудреці, знавці великих таїнств, хранителі традицій", тобто жерці, від імені яких "у Теотіуакані... видавали накази, там була встановлена влада"[16]. Загальновизнаним лідером міста був верховний жрець, який, з погляду простолюдинів, буквально утопав у розкошах. І хоча самокастрації від своїх владик-жерців теотіуаканці не вимагали, принцип "за все треба платити" і тут виконував свою стабілізаційну роль. Той, хто виривався на вершину теократичної піраміди влади, мав бути дуже поміркованим та обе-

режним, оскільки, на відміну від своїх підданих, котрі могли міняти дружин як їм заманеться, цар-жрець мав тільки одну дружину і не мав права на повторний шлюб. А якщо чоловік-цар помирав, то містом-державою взагалі спочатку правила його невтішна вдова, і лише після її смерті цілковита влада над містом і підданими поверталася до наступного верховного жерця. Отож, будь-якому жерцю слід було добре подумати, вибираючи суджену, тим більше, що за відсутності дружини йому теж нічого у владних ешелонах "не світило".

Що ж до простих мешканців, то вони жили, звичайно, значно сутужніше. їхнім житлом були примітивні глинобитні хижі. Харчувалися вони дуже скромно і тільки двічі на добу: на світанку й у вечірніх сутінках, заїдаючи міцну брагу із соку агави продуктами переважно рослинного походження. Праця простолюдина була нелегкою. Знаряддями, виготовленими з каменю, кості та обсидіану (чорного вулканічного скла), використовуючи примітивні засоби механізації, вони споруджували грандіозні піраміди та храми. Неважко зрозуміти, що житгя давніх індіанців навіть в осередках цивілізації було зовсім не райським.

Не вирізнялися мешканці міста Теотіуакан і міцним здоров'ям. Судячи з результатів археологічних розкопок, смертність серед теотіуаканців-городян унаслідок суцільної антисанітарії перевищувала народжуваність, а отже сам Теотіуакан, так само як і більшість урбаністичних гігантів давнини й середньовіччя, існував лише за рахунок постійного притоку переселенців із навколишньої сільської місцевості — • тобто за рахунок своєї аграрної периферії.

Релігійні та побутові традиції теотіуаканців дають підстави науковцям робити певні припущення щодо етномовної належності цих людей. Враховуючи, що у них є багато спільного з аналогічними показниками тольтеків і астеків, а ті, своєю чергою, належали до мовної групи тано-астецької лінгвістичної сім'ї, більшість фахівців вважають теотіуаканців носіями однієї з тано-астецьких мов, проте дехто з науковців убачає в них і прототонаків, і протомайя (тобто представників мовної родини майя-соке) — отож проблема залишається дискусійною.

Ще одна загадка Теотіуакана — загибель означеної цивілізації, яку відносять приблизно до середини VII ст. Причому сталося це в момент найвищого піднесення його воєнно-економічної могутності, коли населення раптом масово покинуло місто. Залишки гігантської пожежі у верхніх шарах міста свідчать, що загибель Теотіуакана стала наслідком насильства, але що безпосередньо перервало його цивілізаційний поступ залишається загадкою. Можливо, його стерли на порох "варвари", що вдерлися з півночі[17] (у цьому звинувачують найчастіше індіанців отомі з отоманзької мовної сім'ї). Дехто висловлює гіпотезу про "бунт низів", невдоволених кричущою соціально-майновою нерівністю між простими виробниками і гордовитими жерцями у чорних хламидах. Є гіпотези щодо вулканічної та екологічної катастрофи.

Вулканів тут справді багато, а стосовно екологічного чинника варто зауважити таке: відомо, що для спорудження своїх масштабних архітектурних див теотіуаканці за відсутності цементу як скріплювальний елемент використовували вапно, а для його отримання необхідно багато палива. Лістати його можна було тільки вирубуючи навколишні ліси, а це могло спричинити посуху, неврожаї та екологічну катастрофу. Та хоча навколишні пагорби й досі позбавлені лісів, навряд чи екологічна катастрофа могла відбутися за один день, а саме на миттєвість загибелі Теотіуакана вказують археологи: під руїнами міста вони виявили безліч різноманітних речей домашнього вжитку і ремісничих виробів. А це свідчить, шо мешканці Теотіуакана змушені були залишити його раптово і шо причина такої втечі була явно несподіваною для них.

Можливо, якісь соціальні та природні катаклізми могли збігтися у часі й породити жахливий резонанс всепоглинаючого фантома загибелі. Безперечним фактом є те, що в середині VII ст. люди назавжди покинули Теотіуакан, і він перетворився на місто-привид, яке ніколи вже не відродилося. А у VIII ст. на рівнину Мехіко з півночі вдерлися нові "варвари", серед яких були непомітні ще на той час тольтеки, з ім'ям яких пов'язана одна з найвидатніших епох в історії Доколумбової Мезоамерики.

Цивілізація тольтеків. Роль тольтеків в історії класичних давньоамериканських цивілізацій нагадує внесок давніх греків у розвиток Європи. Немає практично жодної галузі життя доколумбових мезоамериканців, у якій би не відзначився цей народ. Проте це зовсім не означає, що в їхній історії загадок менше, ніж у їхніх по-

передників — ольмеків і теотіуаканців. Навіть точний етнічний склад тольтеків (особливо на початковій стадії їхньої історії) до кінця не з'ясований. Загальновизнаним є лише те, що *більшість серед збиральницько-мисливських племен, котрі вдерлися до Центральної Мексики з півночі після краху теотіуаканської цивілізації, становили представники тано-астецької мовної сім* 7, однак самоназва цих прибульців нам невідома, а слово *тольтек,* знову ж таки, астецького походження й означає воно "митець".

Річ у тім, шо хоча астеки і сприймали тольтеків за своїх культурно-етнічних попередників (як, скажімо, ми — давніх русичів), слово *тольтек* етнічної ознаки в їхній мові не мало, а означало скоріше культурний внесок тольтеків у Мезоамериканську цивілізацію. Етимологію ж цього слова *{тольтек)* більшість науковців пов'язує з назвою їхньої пишної столиці *Толлан* — "Місто тростини" (сучасне місто Тула, штат Ідальго), розташованої за 80 км на північ від сучасного Мехіко.

Про те, шо видатними цивілізаційними попередниками астеків — творцями самобутньої культури — були якісь таємничі тольтеки, іспанці довідалися від завойованих ними індіанців ше у XVI ст. (за часів конкісти). Повідомляв про тольтеків та їхню столицю Толлан у своїй іспаномовній хроніці "Історія чічімеків" і відомий хроніст Ф. Альва де Іштлільшочитль (нащадок королівського роду з міста-держави Тескоко), проте тривалий час усі ці розповіді сприймалися європейцями як суто міфічні. Щоправда, коли у 1885 р. французький шукач скарбів Клод Жозеф Дезіре Шарне (1828—1915) натрапив в околицях мексиканського міста Тула-де-Альєнде (штат Ідальго) на руїни якоїсь давньої піраміди, він висловив обережну гіпотезу, що це можуть бути залишки знаменитого Тол лана, однак тогочасна наукова громадськість його версію категорична відкинула. І лише коли в 1940 р. систематичні розкопки в цій місцевості почали здійснювати мексиканські археологи, з'ясувалося, що Д. Шарне мав рацію. Під потужним шаром землі було виявлено руїни великого міста (знайдено було, зокрема, залишки міського підземного водопроводу із теракотових труб), дві великі піраміди (мабуть, присвячені богові Сонця й богові Місяця), рештки храмів і палаців, прикрашених колонами та барельєфами, багато скульптур і навіть залишки двох грандіозних стадіонів для гри з м'ячем. Від тих часів писемним свідченням про тольтеків стали, нарешті, приділяти належну увагу, тож історія цього загадкового народу вийшла з тіні небуття.

Звідки прийшли в Центральну Мексику пращури "тростинних людей" *(тольтеків)* нам невідомо, але перш ніж потрапити до Центрального Мексиканського плоскогір'я вони тривалий час перебували десь на захід від Мехіко, за хребтами Західної Сьєрра-Мадре, на узбережжі якогось озера.

Можливо, це озеро Чапала, розташоване на теренах сучасного мексиканського штату Халіско.

Що ж до прабатьківщини тольтеків, яку вони називали *Теоколуакан* ("Божественна гора із загнутою вершиною"), то її розташування взагалі овіяне таємницею.

На етапі доісторичних мандрів тольтеки являли собою типове скупчення мисливсько-збиральницьких груп, надзвичайно строкатих за етнолінгвістичними показниками. Виглядали вони як типові варвари-дикуни: "Не мали гарних тканин, щоб одягтися; шкури тварин були їхнім єдиним одягом"[18], однак осівши в Центральній Мексиці, тольтеки виявилися ^людьми дивними за своєю природою"[19], а тому доволі швидко запозичили чимало корисних цивілізаційних здобутків у розпорошених по регіону уламків теотіуаканської спільноти. Щоправда, процес облаштування тольтеків на нових землях виявився досить тривалим.

Прибульці, яких привів до Центральної Мексики в рік "Один Ніж"(752р.) вождь Чальтіутланецин, змушені були з самого початку відвойовувати собі право на існування на теренах благословенного плоскогір'я у непростій конкуренції з висококультурними і все ще численними нащадками могутньої в минулому теотіуаканської цивілізації. Тому, хоча у воєнному плані тольтеки виявилися на той момент сильнішими за конкурентів, це зовсім не означало, що вони змогли ліквідувати усі атрибути незалежності у поневолених етносів. Кілька десятиліть витратили тольтеки на те, щоб утвердитися в Центральній Мексиці, і лише за правління войовничого Мішкоамасацина (804—869) завойовники відносно міцно закріпилися в регіоні, ставши справжнім гегемоном гірської долини. Владу Мішкоамасацина визнали міста Куаучінанко, Куаунауак, Уастепек, Кууапан, а отже володіння тольтеків поширилися на терени сучасних штатів Халіско і Сакатекас, що зробило їх найпотужнішою силою Центральної Мексики.

Завоювання значно вищих за рівнем цивілізаційного розвитку аборигенів (хоча тольтеки називали їх презирливо *ноновальками* — "безсловесними", "глухонімими", "такими, що лопочуть незрозуміло") не могло не відбитися на самих завойовниках. Не слід забувати також про сприятливі для ведення землеробства природні умови Центральної Мексики. Тому *природним наслідком завоювання стало не лише*

воєнно-політичне домінування прибульців, а й те, що самі тольтеки почали міняти свій стиль життя, перейшовши поступово до осілості та рільництва як основи господарського комплексу. Саме в такий спосіб тольтеки навчилися культивувати, за допомогою складної іригаційної системи з дамб і каналів, "великі, довжиною з лікоть", гарбузи, кукурудзу й амарант, різноманітні бобові культури, перець, какао та бавовник. Останній, якщо вірити майяським постклясичним текстам епічного характеру, тольтеки вирощували найрізноманітніших кольорів: "Червоний, жовтий, зелений бавовник, рожевий, блакитний і синій, світло-зелений і темно-зелений, рудий, оранжевий та малиновий"[20]. Певних успіхів досягли тольтеки також на ниві ткацтва і керамічного виробництва.

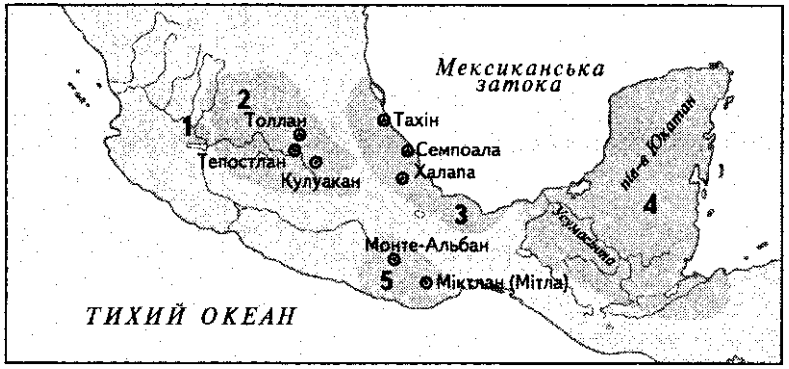

Цивілізації Мезоамерики другої половини I тис. н. е.
1 — Уявна прабатьківщина тольтеків; 2 — Цивілізація тольтеків; 3 — Цивілізація тотонаків; 4 — Цивілізація класичних майя; 5 — Цивілізація сапотеків

Після смерті у 869 р. (рік "Один Будинок") Мішкоамасацина військово-політичним лідером тольтеків став *Уеймацин* ("Велика Рука, 869—877), за правління якого протягом шести років був збудований Толлан (Тула) — перша постійна столиця цього загалом ще слабкого конфедеративного утворення, в якому тольтеки домінували, зберігаючи певні автономні інституції у підкорених ними народів і племен. Як свідчили з цього приводу астецькі хроністи, "це було дуже, дуже давно, це було там, у Тулі [Толлані], було там, у Гуапалкалко, було там, у Хучатлапані, було там, у Тламогуанчані, було там, в Іогуаллічані, було там, у Теотіуакані.

Вони [тольтеки] над усім світом встановили своє панування. Вони дали владу, могутність, славу, відомість"[21].

Місце для столиці Уеймацин (Уеиин) обрав дуже вдале: навколишні ліси виявилися щедрими на їстівні плоди, сусідні ріки кишіли рибою, а фунти пагорбів, шо оточували місто, були відносно родючими, недарма цей район здавна називали "Місцем [Рясних] Плодів". Крім того, неподалік від Толлану містилися потужні поклади цінної сировини — обсидіану.

Та недарма Толлан буквально нашпигований скульптурами, барельєфами й горельєфами озброєних тольтецьких вояків. Для посттеотіуаканського населення тольтеки були варварами-гнобителями, а тому лише надзвичайна войовничість та печерна жорстокість могли забезпечити їм панування.

Навіть своєю зовнішністю тольтеки намагалися наводити жах на підданих: їхні вояки носили пишні плюмажі, відпускали чи наклеювали на обличчя вуса та бороди, а у вуха й носи вколювали довгі металеві спиці або великі кільця. Озброєні вони були списами й дротиками, а для захисту використовували шити та своєрідні куртки-"обладунки" з товстого стьобаного бавовнику.

Звідси криваві ритуали і тотальна мілітаризація тольтецького етносу, який, лише "маючи постійну перевагу"[22] на полі битви, домінував над сусідами. За вияв щонайменшої непокори тольтеки нещадно карали, а всіх полонених із числа замирених народів їхні, одягнені в усе чорне, жерці поголовно (в буквальному смислі — оскільки бранцям, як правило, відрубували голови) приносили в жертву своїм похмурим богам, серед яких виділялися кривавий бог-творець і він же бог ночі й темряви (астец. *Тескатліпока),* бог дощу й рослинності (астец. *Тлалок),* а також знаменитий посланець богів *Чак-Мооль* (його неповторні скульптурні зображення у вигляді чоловіка, який напівлежить, спираючись на лікті, підігнувши коліна, й дивиться на людей, повернувши голову вліво, не мають в історії світової культури жодного аналога). Однак дискомфорт, викликаний постійним очікуванням бунту підкорених народів, з яких тольтеки брали доволі обтяжливу данину, тиснув на переможців, тим більше, що й серед самих тольтеків не вщухали чвари та суперечки. І це цілком природно, якщо згадати про етнічну строкатість прибульців ще на етапі творення їхньої аморфної державності. Мабуть, відгомоном саме кланово-племінних суперечок і

стали політичні катаклізми, що спіткали молоду тольтецьку державність протягом наступного півстоліття її історії.

Далеко не всіх тольтеків влаштовувало панування Уеймацинового роду в країні. Очолив невдоволених войовничий *Мішкоатль* ("Хмарний Змій"), з діяльністю якого пов'язана перша внутрішня криза тольтецької спільноти, що завершилася її розколом. Мішкоатль із прибічниками покинув Тулу і на південь від неї заснував свою паралельну столицю *Кулуакан* ("Вигнутий Пагорб") на узбережжі солоного озера Тескоко (нині там розташований один із кварталів Мехіко).

Розкол викликав неабияку тривогу в тольтецької верхівки, оскільки без воєнно-політичної єдності доволі проблематичним ставало їхнє панування над поневоленими народами. Проте Мішкоатль виявився сильним, войовничим, завзятим вождем, до того ж талановитим організатором, тому здолати його силою "Толланська партія" не змогла. Більше того, Мішкоатль сам розпочав активні завоювання і силою зброї приєднав до свого кулуаканського анклаву землі сучасного штату Морелос (на південь від Мехіко) з містами Толука і Теотлальпан. Секрет його карколомних зовнішньополітичних успіхів полягав не лише у талантах полководця, а й у хисті політика і державотворця нового типу. *Мішкоатль першим із тольтеків-вождів одружився з жінкою, яка походила не з тольтецького, а з місцевого, підкореного тольтеками, народу посттеотіуаканського походження, що засвідчило принципово нове ставлення завойовників до колишніх ноновальків.* Звали цю жінку Чімальман, а походила вона з міста Тепостлана із жрецького роду, в якому продовжували зберігати знання і традиції попередньої теотіуаканської епохи, однією з яких було вшанування бога знань, жрецької чистоти і мудрості *Кецалькоатля* ("Пернатого змія").

Отже, як бачимо, *розкол усередині тольтецького етносу відбувся не лише на основі особистих амбіцій та родокланових суперечностей. Це був конфлікт різних політичних партій, які по-різному планували будувати відносини між тольтеками-переможцями і поневоленими народами,* а тому сам собою цей конфлікт вирішитися ніяк не міг. Кулуаканці вважали за необхідне будувати спільну з ноновальками державу, переймати їхні корисні здобутки, родичатися і зрештою зливатися з посттеотіуаканцями, толланці ж навпаки — мріяли про своє

апартеїдне панування, про правління методом терору й залякування. Об'єднати такі програми виявилося просто неможливим, а тому зіткнення між цими двома партіями стало неминучим. Та здолати Мішкоатля силою зброї толланці не могли, тому обрали шлях інтриг і таємних убивств, наслідком яких стала смута у Кулуакані, смерть Мішкоатля за загадкових обставин та формальне возз'єднання всіх тольтеків під скіпетром єдиного вождя Іуїтімаля (877—925), що сидів у Тулі.

Вдова Мішкоатля Чімальман (Шочікецаль), будучи вагітною, змушена була зі своїми прихильниками залишити Кулуакан і шукати притулку й захисту у своїх співвітчизників у місті Тепостлан. І саме там у рік *Се-Акатль* ("Один Тростина" — 895 р.) вона народила сина — одного з найвеличніших у майбутньому правителів Тольтецької держави, котрого назвали *Се-Акатль Накшитль Торпільцин Кецалькоатль* ("Один Тростина Чотириногий Головний Жертвоприношувач Пернатий (або Коштовний) Змій"). Сама Чімальман під час народження сина померла.

Цікаву інформацію про подальшу долю Торпільцина (Топільцина) містить анонімна хроніка "Літопис Куаутітлана", записана астецькою мовою, але за допомогою латиниці (методом транслітерації) невдовзі після конкісти. Невідомий літописець зазначає з цього приводу, що вперше про своє походження, про смерть батька та обставини свого нинішнього життя царевич дізнався, коли йому виповнилося дев'ять років і він "досягнув уже віку розуміння"[23]. Уражений звісткою, Торпільцин спочатку кинувся шукати могилу свого батька, а відтак вирішив стати жерцем місцевого бога Кецалькоатля, "якого вшановувало і якому молилося"[24] усе місто Тепостлан.

Культ бога Кецалькоатля науковці пов'язують з реліктами теотіуаканської релігійно-ілеологічної спадщини. Його складовими були вшанування знань і працелюбності, теза про необхідність пізнання світу та відкидання будь-яких елементів людських жертвоприношень (цьому богові як пожертву адепти приносили лише змій і метеликів), а від своїх жерців, котрі від імені Кецалькоатля правили Тепостланом у теотіуаканських традиціях, мешканці міста вимагали цілковитої цнотливості, виконуючи тим самим традиційну для Локолумбової Америки стабілізаційну тезу про те, шо "за все треба платити".

Будучи жерцем за походженням, Се-Акатль Накшитль Торпільцин виявився талановитою у багатьох відношеннях

людиною, тому не дивно, що молодий царевич швидко досяг вершин жрецько-політичної ієрархії і дослужився до посади верховного жерця-правителя свого рідного міста-держави. А далі, спираючись на військово-економічний потенціал Тепостлану і заручившись підтримкою прихильників потерпілої, проте не розгромленої до кінця "кулуаканської партії", Кецалькоатль розгорнув боротьбу проти "толланських" тольтеків. Союз шанувальників Кецалькоатля та "кулуаканців" за цих обставин був цілком природним, а його наслідки — вражаючими.

Відомості про другу міжтольтецьку війну до нас не дійшли, однак відомі її наслідки: 925 р. (рік "Три Тростина"), будучи вже верховним жерцем-правителем Тепостлану, Кецалькоатль уклав союз із тольтеками-"кулуаканцями", внаслідок чого тольтеки-ортодокси (на чолі з Іуїтімалєм) зазнали цілковитої поразки, і 30-річний Се-Акатль тріумфально увійшов до Тули, ставши наступним загальнотольтецьким правителем. Про долю лідерів ворожих йому партій хроністи скупо інформують, що всіх їх як узурпаторів і винних в убивстві свого батька Торпільцин суворо "покарав".

Правління Се-Акатль Накшитль Торпільцина Кецалькоатля (925—947) посідає видатне місце в історії тольтеків. Річ у тім, що проведені ним протягом наступної четверті століття *реформи стали, фактично, спробою вийти з глибокої соціально-політичної кризи, в яку загнали тольтецьку державність його войовничі попередники. Програма реформ* була доволі простою та розумною: оскільки жити під постійною загрозою повстання поневолених народів важко, а тримати *ноновальків* у покорі силою самої лише зброї також непросто, треба міняти ставлення до підкорених сусідів. Тому було прийнято рішення відмовитися від статусу апріорі привілейованого етносу та кривавих ритуалів, а натомість дістати мир і спокій, перейняти і використати для розвитку власної цивілізації науково-технологічні й культурні здобутки пост-теотіуаканців, а сили і кошти, які раніше витрачалися на війну, зосередити на вирішенні питань господарського та інтелектуального вдосконалення існуючої спільноти Центральної Мексики. Кецалькоатль цілком справедливо заявив, що правити країною, спираючись лише на силу, довго неможливо, тож необхідно змінити ставлення до підкорених народів, від яких самі тольтеки сприйняли так багато корисного, а за умови мирного співробітництва вони матимуть набагато більше. *Державно-цивілізаційна доктрина, збудована на основі поєднання кулуаканських традицій мирного співіснування та поступового злиття з ноновальками, із пост-теотіуаканськими культуроносними здобутками, дістала в історії назву "тольтекойотль"* ("тольтецький дух") і по суті дещо нагадувала ідеї, які ми в Європі називаємо гуманізмом.

ТОЛЬТЄКОЙОТЛЬ (тольтекайотль) включав віротерпимість, культ працелюбності й необхідність пізнання світу за природної державної підтримки науки й культури та її носіїв — жерців (як інтелектуально-політичної еліти соціуму) і митців усіх типів, визнання рівності перед державою усіх підданих, незалежно від їхнього етнічного походження, пропаганду вірності й чесності, як обов'язкових ознак зразкового підданого, необхідність самоудосконалення людини, віру у світле майбутнє тольтецької державності "нового типу", категоричну заборону людських жертвоприносень.

Фактично, реформи Кецалькоатля мали на меті відійти від ідеї тольтецької державності та замінити її ідеєю тольтеко-ноновальського синтезу під гаслом формування суспільства високих морально-етичних принципів на основі поєднання тольтецьких воєнно-політичних традицій світської мілітарної державності з відродженими ідеями високих теотіуаканських цінностей відносно мирного теократичного суспільства.

Архітектурним символом *тольтекойотлю* став збудований у Тулі, що знову стала загальнотольтецькою столицею, храм "Владики Ранку" — планети-зірки, яку ми називаємо Венерою і яку індіанці вважали небесним уособленням Кецалькоатля.

Початкові результати нової державницької доктрини виявилися вражаюче позитивними, тим більше, що сам Кецалькоатль проявив себе не лише завзятим, а й обережним, тверезим політиком: спочатку він провів реформу армії (вона складалася з трьох корпусів — "Койот", "Ягуар" та "Орел"), вивільнивши її від ненадійних, з погляду нової влади, людей, призначив на всі командирські посади своїх висуванців, а вже потім почав здійснювати соціально-політичні та культурно-релігійні реформи. Зокрема, з ім'ям Кецалькоатля хронікальна традиція пов'язує реформу тольтецького календаря, що був удосконалений запровадженням так званих -2-річних циклів (аналогів нашого століття). Мешканці нової тольтецької держави першими в Мезоамериці навчилися

плавити метали[ь] (щоправда, спочатку лише золото і срібло), ткати бавовняні тканини, прикрашаючи їх пір'ям екзотичних птахів (тим самим вони утверджували ім'я свого пернато-зміїного бога). Кецалькоатлю традиція приписує започаткування канонів і стандартів тольтецької музики й танців, а також цілу низку революційних медичних винаходів (у справі лікування різноманітних дерматологічних, офтальмологічних і респіраторних захворювань). Тоді ж тольтеки спробували перейти до інтенсивного одомашнення багатьох місцевих тварин, однак змогли доместикувати лише кроликів і собак. Заборонив Кецалькоатль і людські жертвоприношення (оскільки, за свідченням Саагуна, він дуже "любив тольтеків, плем'я своє не хотів він губити"[26]). Колишні ритуали він замінив прилюдним кровопусканням, яке робив на честь богів власноручно, "протикаючи свою гомілку шипами агави та приносячи пожертви своєю кров'ю"[27], після чого "кров з себе змивав глибокої ночі в тому джерелі, що називається Шипакоя"[28].

За умов миру й творчої співпраці з підданими, держава тольтеків швидко ліквідувала негативні наслідки колишніх смут і усобиць. Про рівень добробуту її мешканців свідчить хоча б те, що за часів тольтецького панування розпочалися масштабне містобудівництво, активізація ремесел і торгівлі. Пишністю та витонченою майстерністю своїх споруд вражала столична Тула (близько 40 тис. мешканців).

> Масивні толланські храми були оздоблені за часів правління Кецалькоатля коштовним нефритом (який разом зі смарагдами та жадеїтом цінувався у Локолумбовій Америці вище від золота), червоними й білими черепашками, придбаними й доставленими із приокеанічних земель. Стіни відносно невисокої п'ятиступінчастої центральної піраміди Толлану (присвяченої богові Кецалькоатлю) прикрашали вишукані рельєфи, які зображували людські обличчя в оточенні розкритих зміїних паш, хижих птахів, шо пожирають людські серця тошо.
>
> Навіть через кілька століть після загибелі Тули і самої новотольтецької держави астеки, оцінюючи тольтецьку спадщину, казали вже згаданому Саагуну, шо "все, шо вони (тольтеки) робили, було чудовим, прекрасним і гідним подиву"[29].

Нарешті, ще один революційний внесок часів Кецалькоатля в тольтецьку історію: саме за його правління (і, як свідчать деякі джерела, за його безпосередньої участі) *у тольтеків з'явилася власна писемність піктографічного (малюнкового) характеру.*

Проте далеко не всім тольтекам реформи Кецалькоатля припали до душі. Занадто вже круто він почав міняти уклад життя суспільства. Тольтеки звикли у своїй більшості бути господарями Центральної Мексики, а їх умовляли визнати себе рівними поневоленим *нововалькам* і навіть дечому вчитися у них! Тольтеки звикли до того, що при владі у них стоїть завзятий вояк, а Кецалькоатль, як його описують хроніки, був людиною кволою, непоказною та ще й з довгою рудою бородою, що, з погляду індіанців, було показником жахливої потворності. До того ж, він був жерцем бога Кецалькоатля і вів чернечий спосіб життя, що життєлюбним тольтекам також було зовсім не до вподоби. Войовничі тольтеки звикли силою брати у слабкіших сусідів усе необхідне для життя, приносячи за це своїм кривавим богам людські пожертви з числа полонених, а Кецалькоатль пропонував їм самим працювати у поті чола і вшановувати богів, даруючи їм птахів, метеликів і змій. Під час свят тольтецькі вояки й жерці любили досхочу пити агавову брагу *пульке,* а Кецалькоатль і сам не пив, і своїм адептам не рекомендував...

Тож коли черговий спеціальний "глашатай сходив і голосно сповіщав народ про рішення й накази Кецалькоатля" з "пагорба високого поблизу Тули-міста, що звався Цацитепек"[30] (Цаципель) (своєрідне лобне місце новотольтецької держави), далеко не всі тольтеки сприймали його з радістю. Особливо багато невдоволених було, звичайно, серед військових (насамперед з числа опальних) і жерців традиційних тольтецьких кривавих культів. Та відкрито виступити проти диктатури Кецалькоатля вони не наважувалися: Торпільцин був поважним жерцем, до того ж спирався на реформовану (точніше, очищену від незгодних) армію, тому для традиціоналістів залишався тільки один вихід — змова. Такий засіб обрали ті з них, які "вирішили обдурити Кецалькоатля, бо вони хотіли людських жертвоприношень"[31]. Очолили змову троє жерців, прибічників похмурого бога Тескатліпоки — Уіцилопочтлі, Тітлакауан і Тлакауепан. Вирішальну роль у долі Кецалькоатля відіграв один із них — найхитріший, Тітлакауан, який так і пообіцяв: "Тут [у Толлані] володарюватиме Тітлакауан, розтопче він пернату змію і всіх примусить вшановувати Тескатліпоку!"[32].

Спочатку він спровокував війну Толлану з містом-держав[ою] Коатепек, а коли полонених коатепекців пригнали до Тули, організував показову прилюдну різанину бранців.

Тольтеки-традиціоналістй, які скучили за смаком свіжої крові людських жертвопринесень, організували на честь Тітлакауана овацію: "Скрізь радісно перемогу оспівували. Крики лунали: "Тітлакауан! Тітлакауан! Тітлакауан! Тітлакауан!"; прихильники ж Кецалькоатля "з жахом дивилися на страхітливий спектакль: трупи в пилюці та в калюжах крові під світлим жарким сонцем"[33]. Розлютований Кецалькоатль прибіг до залитого кров'ю майдану, коли кривава оргія вже скінчилася, тому спромігся лише зігнати безсилу злобу, прилюдно побивши Тітлакауана батогом ("і кров людей Коатепека змішалася з кров'ю, яка краплинами летіла з-під батога"[34]). Але це був тільки початок...

Іншою проблемою став морально-фізичний розклад столичного "істеблішменту", до чого також доклав руку Тітлакауан: "Багатство псувало тольтеків, і в години неробства люди віддавалися найвишуканішим насолодам. Незаможні, простолюд — *тамемес* і *масеуалес,* а потім багаті й знатні, до вживання трав дурманних приохотились. З півночі Тоеньйо (Тітлакауан) в Тулу їх привіз. Він повернувся і зі своїми став перемогу поволі кувати, розколюючи стан тольтеків. Союзниками були йому [наркотичні] трави. Союзниками були люди, що затягували інших людей у чарівні сни галюцинацій. Він військо створював з недругів, які заздрили Тулі та її багатству: із [варварів]-чічімеків, що відправляли культ галюцинацій, а також із тольтеків невдоволених, котрі підточували серце Тули"[35].

Так у місті був створений соціальний грунт для перевороту, і залишалося тільки остаточно дискредитувати самого Кецалькоатля, що й стало завершальним актом історичної драми.

Як уже зазначалося, зовнішність Торпільцина, м'яко кажучи, не зовсім відповідала індіанським канонам краси — довга рудувата борода, пласке "немов колода" обличчя, блакитні очі. Навіть ходив божественний правитель, як правило, із загорнутим у біле (колір бога Кецалькоатля) покривало обличчям, аби не відлякувати своїх підданих "повіками опухлими, зіницями чорними, зморшками темними на білому й безформному обличчі"[36]. Тітлакауан вирішив скористатися цим. Спочатку він змінив зовнішність, аби замаскувати власну участь у змові: "Він перетворився на стареньку людину, він набув такого вигляду, він змінився таким чином,

він так перевтілився, він став зовсім зігнутим, білоголовим, його голова посивіла, і ось таким він пішов до будинку Кецалькоатля"[37]. Прийшовши інкогніто як лікар на прийом до Торпільцина, Тітлакауан спочатку запропонував Кецалькоатлю подивитися у дзеркало та переконатися, що не все у нього гаразд, після чого підступно підсунув йому нібито ліки від його тяжкої хвороби. Змовник пообіцяв Торпільцину не лише позбавлення від усіх хвороб, а навіть повернення молодості, і перед цим владика не встояв. Після тривалих умовлянь Торпільцин погодився прийняти ліки, але, випивши їх, утратив над собою контроль, тому що під виглядом ліків Тітлакауан підсунув царевичу *октлі* (точніше *пульке* — п'янкий алкогольний напій, виготовлений методом бродіння із соку агави) у суміші з медом, для того, щоб відбити самогонний запах цієї надзвичайно міцної бражки. Оскільки Кецалькоатль був жерцем свого бога, до того ж верховним, він зобов'язаний був упродовж усього життя навіть не торкатися спиртного. Отож, сп'янілий Торпільцин абсолютно втратив над собою контроль та ще й напоїв тими ж "ліками" свою сестру *Кецальпетлатль* ("Пір'я-Циновка"). А коли сестра разом зі своїми слугами залпом осушила п'ять келихів *октлі,* пиятика брата і сестри завершилася ще жахливішим гріхом — кровозмішувальною оргією.

Чотири доби тривала п'яна оргія, а весь жах того, що трапилося з ним, Кецалькоатль усвідомив тільки рано-вранці, коли "на п'ятий день Кецалькоатль прокинувся"[38] в одному ліжку з сестрою після важкого похмілля. Це був жахливий удар, від якого, за словами інформаторів Б. де Саагуна, в душі Кецалькоатля "смертельна туга стиснула серце, пекла його, воно горіло, немов його пекучим чіле-перцем начинили"[39]. Кількість табу, порушених Торпільцином, навіть важко одразу перелічити: він пив *октлі* (на що не мав права, як жрець Кецалькоатля), мав сексуальний контакт із жінкою (чого, як верховний жрець Кецалькоатля, повинен був уникати), він згрішив із власною сестрою (а кровозмішувальні зв'язки тольтеки засуджували), та ще й не спромігся розкрили чорні задуми змовників, коли погодився "лікуватися", а отже не міг тепер приховати цей неприємний факт від своїх підданих. Результат був цілком сподіваним: дискредитований володар миттєво втратив колишню підтримку серед співвітчизників і змушений був шукати порятунку втечею.

До того ж Торпільцин, як людина, абсолютно віддана своїм ідеям, як правитель, що добре усвідомлює свої культові обов'язки й призначення, судячи з подальших подій, засудив себе сам, оскільки не робив анінайменших зусиль для того, щоб утримати владу та відстояти свій державницький курс, заявивши, відповідно до тексту "Кодексу Чімальпопока": "Не стану я причиною війн і руйнувань. Коло нескінченності описане, і цикл мій завершився. Настав час піти... Піду шукати мій праведний ковчег... Народ покину. Іду. Все скінчилося, кінець усьому"[40]. Це був крах доктрини *тольтекойотля.*

У 947 р. (знову в рік "Один Тростина") 52-річний Се-Акатль Накшитль Торпільцин Кецалькоатль змушений був скласти повноваження верховного правителя та верховного жерця і назавжди покинути Толлан. Кілька тисяч його найближчих прихильників навіть за таких обставин не відвернулися від свого лідера і вирішили піти з ним у вигнання. Хроніка "Кодекс Чімальпопока" пояснює це їхнім фанатизмом. Мовляв, вони "так вірили в його божественність і так боялися свого бога, що усі йому підкорилися, всі повірили Кецалькоатлю, коли він покинув Тулу... І вони настільки покладалися на Кецалькоатля, що всі пішли за ним, довіривши йому своїх жінок і своїх дітей..."[41]. Логіка історії підказує, що пішли вони за Кецалькоатлем у вигнання зовсім з інших міркувань. Вони чудово розуміли, що переможці не пробачать їм відомих реформаторських експериментів, а отже рятувати треба вже не стільки ідеї, скільки власні голови. Так чи інакше, *"гуманістичний " експеримент у мілітаризованому суспільстві Доколумбової Америки повністю провалився.* Настрій цих вимушених емігрантів з числа горе-реформаторів чудово передає давньоіндіанська балада "Тольтецький плач", де про їхню вимушену втечу говориться таке:

"Накшиутль-Торпільцин, ти пішов, удалечінь
З тої Тули-Толлану, куди ти вступив,
Щоб володарем стати. О Накшитль-Торпільцин!
Нам ніколи ім'я не забути твоє,
Оплакуватимемо вічно пам'ять твою.
Бірюзовий будинок, будинок для змій
Збудував ти уперше у Тулі-Толлані,
Куди ти вступив, щоб властителем стати..."[42]

За офіційною версією, яку представили тольтекам їхні нові лідери, Кецалькоатль утік до "божественних вод" (мабуть, малося на увазі мексиканське узбережжя Атлантики), а там, збудувавши "пліт різьбленни, зміїний пліт *, пішов до центра моря , тобто поплив на ньому прямо на схід, назустріч Сонцю, пообіцявши повернутися в один із наступних років "Один Тростина". Ходили також чутки, шо він, не витримавши ганьби, спалив себе на багатті (переродившися чи то в зоряну ранкову планету-зірку *Тлауїшальпантекухтлі,* котру ми називаємо Венерою, чи то у вечірню зірку *Шолотль* (Полярна?)). Однак, найімовірніше, подальша доля утікачів пов'язана уже з історією іншої величної цивілізації Давньої Мезоамерики — майяської. Адже, за третьою версією, покинувши Толлан, Кецалькоатль спочатку у відомому релігійно-культовому центрі регіону "в Чолулі років 20 був жерцем змії пернатої і прославляв справи та пам'ять добру Кецалькоатля"[44]. Тут він, мабуть, збирав рештки соратників і готувався до нового двобою за владу, переосмислюючи сумний досвід тольтекойотлівських реформ, після чого повів своїх прихильників у країну, де "ніколи не буває голоду, немає хвороб, немає бідності"[45]. Тольтецькі хроністи називали її *"Тлаллан-Тлапаллан-Тлатлайаян"* — "землею чорного кольору і червоного кольору"[46], тобто країною писемності (мудрості, в широкому розумінні цієї фрази, оскільки "чорним по червоному" означало у Мезоамериці те ж саме, що й наш вираз "чорним по білому"). Науковці одностайно розмішують цю загадкову країну на землях півострова Юкатан, де на той час агонізувала класична майяська цивілізація. Тим більше, шо самі майя зберегли пам'ять про жахливу (датовану 987 р.) навалу жорстоких пришельців — шанувальників того самого "Пернатого Змія", тільки називали вони його на свій, майяський, лад *Кукульканом.* Однак проблема полягає в тому, шо опис кривавих прибульців на чолі з Кукульканом мало чим нагадує тольтецьких гуманістів. Утім, пояснення цього феномена цілком можливе. Шукаючи собі "місця під сонцем", Кецалькоатль та його прибічники зустріли на Юкатані шалений опір з боку майя, які зовсім не виявили бажання ділитися з прибульцями владою і землею, а тому, шоб вижити, емігранти змушені були відкинути принципи *тольтекойотля.* До того ж, їхній шлях до Юкатану не був близьким, під час вимушених мандрів "вони дуже сильно страждали; вони не мали їжі, вони не мали чого б поїсти; вони лише нюхати кінці своїх посохів і завдяки цьому уявляли собі, що вони "їдять"[47]; можна лише здогадуватись, з ким тольтеки-гуманісти конфліктували упродовж своєї подорожі, аж доки доля не винесла їх до зовсім не таких уже й гостинних юкатанських джунглів. Отже, досвід швидко підказав поборникам бога Кецалькоатля, шо з принципами *тольтекойотля* за межами могутньої тольтецької держави вижити дуже проблематично. Немає сумніву, що місце під жарким і вологим сонцем Юкатану тольтеки-прибульці могли відвоювати лише силою зброї, тотальною війною на винищення непокірних, жорстокістю і залякуванням. Тільки міштеки на півдні перейняли тольтецьку культуру відносно мирно, проте в Цілому політичне фіаско тольтекойотля зайвий раз засвідчило

невтішну реальність — вижити з гуманістичними ілюзіями в Локолумбовій Америці нікому не піл силу.

У тому ж 947 р. владу в Толлані захопили представники тольтеків-традиціоналістів, гаслом яких було повернення до принципів силового мілітарного панування, світської диктатури тольтеків, пригнічення та залякування безправних *ноновальків* та відновлення пишних ритуалів людських жертвопринесень на честь Тескатліпоки. Ім'я засновника другої тольтецької династії уже говорить саме за себе: звали його *Матлакшочитль* ("Десять Квітка"), а квітка у Доколумбовій Мезоамериці мала не лише естетичне значення. Вона була символом тих самих кривавих людських жертвопринесень. *За правління Матлакшочитля (947—983) у Мезоамериці тольтеків знову запанувала тотальна мілітаризація влади,* почалися криваві репресивні експедиції з метою придушення опору поневолених народів, що супроводжувалися принесенням у жертву сотень полонених та іншими "приємностями" такого типу державних утворень.

Завдяки таким методам тольтеки більш-менш упевнено протрималися при владі ще два століття, та якщо Науйоцин (983-997), Матлаккоацин (997-1025) та Тлількоацин (1025—1047) ще мали достатньо сил для войовничого панування в регіоні, то в період правління "злого" Уемака (1047—1122) міць тольтеків поступово почала вичерпуватися.

Особливо загострилася ситуація у 20-х роках XII ст., коли після семирічної посухи кількість бунтів проти мілітарно-кривавої диктатури шанувальників Тескатліпоки перевищила всі сподівання. "Кодекс Чімальпопока" прямо пов'язує з цими подіями нечуваних масштабів людські жертвопринесення, якими тольтеки намагалися умилостивити богів і залякати непокірних ноновальків, та все було марно. Фактично, ситуація в регіоні почала скрізь виходити з-під контролю толланського уряду, і лише демонстративні поступки ноновалькам з боку влади дали змогу на певний час відстрочити загибель тольтецької державності. Зокрема, шукаючи підтримки у підданих-нетольтеків, Уемак пообіцяв розглянути питання про послаблення принципів тольтецької етно-релігійної гегемонії, яка становила фундамент їхньої державності, видав свою дочку за войовничого ноновалька, "хитрого чарівника" Товейо (чим збудив серед етнічних тольтеків глухе невдоволення), а сам одружився з представницею впливового нетольтецького роду і навіть передав владу своєму синові від цього шлюбу Акшитлю (1122—1150). Та попри всі поступки підкорені народи не стали любити тольтеків більше, а сам напівкровка Акшитль почав катастрофічно швидко втрачати довіру й підтримку тольтеків, котрі навіть за таких обставин не бажали поступатися своїми привілеями.

До цілковитого хаосу ситуацію в Мезоамериці довело чергове переселення в Центральну долину нових варварських індіанських племен з півночі. Серед них домінували племена мовної групи отомі. Хроніки називають ці племена кочових мисливців і збиральників *чічімеками* ("дикими").

За даними "Історії чічімеків" іспано-індіанського хроніста Фернандо де Альби Іштлільшочитля (1578—1657), вперше чічімеки, очолювані одразу трьома вождями, з'явилися в районі Толлана "в рік се-акатль, а по-нашому у 998 р., другому році папства Сильвестра II, чотирнадцятому — правління імператора Отона IV і двадцять першому — царювання Альфонса V в Іспанії"[48]. Спочатку вони не дуже допікали тольтекам. Однак послаблення Тольтецької держави створило умови для успішнішої експансії "диких людей".

Тольтеки, звичайно, спробували відвернути прихід чічімеків, проте хоча Акшитль і "керував мудро", зібрати потужну армію він не зумів (адже тольтеки не сприймали його як абсолютно законного владику). Зупинити "варварів" мирним шляхом (завдяки підкупу, багатим дарункам вождям тощо) йому також не вдалося, і в 1150 р. Акшитль утратив престол, залишившись в армії тольтеків простим полководцем.

Останнім толланським правителем став Уемак II на прізвисько *Атенпанекатль* ("Мешканець водяного палацу", 1150—1174), який мобілізував усі ресурси Тольтецького царства для відсічі чічімекам.

Про початок Уемакового правління індіанські хроністи писали з повагою. Вони стверджували, що "керував він спочатку мудро, приділяючи належну увагу питанням державних податків і релігійного життя", однак у подальшому "втратив високу мораль, почав обманювати вірників і потрапив у залежність від своїх нестриманих та розпутних звичок". Наслідком стало нове загострення міжнародної ситуації. І хоча в армію рекрутували всіх чоловіків-тольтеків, що могли носити зброю, і навіть частково жінок, сформувавши з них своєрідний "полк амазонок", у 1167 р. (у рік "Тринадцять

Тростина"), коли розпочалася війна з чічімеками, у тольтеків уже не було шансів на перемогу. На боці чічімеків була чисельна перевага, і тольтеки могли протиставити дикунам тільки кращу організованість та бойову виучку своєї регулярної армії. Та долю війни вирішила позиція ноновальків, які люто ненавиділи своїх гнобителів. Вони не тільки не підтримали тольтеків, а навпаки вдарили їм у спину полум'ям бунтів, в яких особливо активним керівником проявив себе той самий "хитрий чарівник" Товейо. Ситуацію ускладнила епідемія невідомої хвороби (від якої померли "тисячі тольтеків") та природний супутник більшості воєн — голод.

Його спричинив грандіозний природний катаклізм. Як свідчать джерела, взимку 1167/1168 р. всю Мексику вразив тривалий мороз, що побив безліч посівів. За ним прийшли весняна посуха і жахливі літні бурі, які супроводжувалися небаченими зливами та відповідною руйнівною повінню, котру доповнила осіння навала сарани. В результаті був утрачений весь річний урожай, а від страшного голоду (коли люди постійно "билися за продовольство") вимерло "дев'ять із десяти" тольтеків.

У 1168 р. тольтеки програли війну. їхня армія, озброєна щитами й списами, зазнала цілковитої поразки, варвари захопили столицю країни Толлан і піддали її шаленому погрому.

Остання хронікально задокументована подія тольтецької історії пов'язана з тим же Уемаком Атенпанекатлєм. Пристарілий вождь, звичайно, не міг уже виправити становище, а тольтекам потрібен був винний для морального заспокоєння. Таким "цапом відбувайлом" і став нещасний Уемак II. У 1174 р. (рік "Сім Кролик") збуджені тольтеки змусили свого правителя покінчити життя самогубством у містечку Чапультепек (район сучасного Мехіко), після чого під контролем тольтеків залишилося тільки місто *Кулуакан* (розташоване на заболочених берегах солоного озера Тескоко), в перекладі — "місце для тих, у кого є предки". Там вони, за даними "Історії чічімеків" Іштлільшочитля, "обирали собі королів і князів"[49] і мешкали як народ *кулуа* аж до приходу в Центральну Мексику астеків. Проте це були вже самі уламки колишнього могутнього етносу, оскільки їхню імперію чічімеки розгромили ущент.

Іронія долі полягає в тому, шо коли рештки тольтеків-традиціоналістів доживали останні дні, нащадки тольтеків-вигнанців — шанувальники "Пернатого Змія" *Кукулькана* — процвітали на Юкатані, зайвий раз підтверджуючи ефемерність усього сушого в нашому неспокійному світі, де навіть гучні перемоги можуть стати лише прелюдією до жахливих поразок...

Цивілізація чічімеків-тлашкаланців.

Крах Тольтецької імперії з центром у Толлані мав багато наслідків. Частина тольтеків, покинувши Толлан, осіла як плем'я *кулуа* у місті Кулуакан (неподалік від великого мексиканського озера Тескоко). Інші, як уже зазначалося, пішли на Юкатан. Там вони поневолили майя і створили тольтеко-майяську державність. Решта тольтеків наприкінці XII ст. рушила на південь, де обжила під ім'ям народу *піпілів* частину території Гватемали, Сальвадор та північ Нікарагуа. Водночас центр Мексиканського плоскогір'я *(Месета)* дуже обезлюдів, і цим одразу скористалися північні сусіди мезоамериканців, яких цивілізовані індіанці, починаючи з VIII ст., називали *чічімеками* ("дикунами", дослівно — "сучими" або "собачими синами"). Саме вони доконали тольтецьку цивілізацію, коли у другій половині XII ст. прорвалися на простори Месети, буквально "затопивши" її упродовж кількох наступних десятиліть.

Індіанська традиція описує цю навалу як типове "варварське" завоювання: "У рік "П'ять Тростина" (1159) почали насуватися чічімеки. Вони жили як лучники (тобто мисливці), в них не було [постійних] домівок, не було земель [які б вони обробляли], їхнім одягом не були ткані плаші — лише шкури тварин і трави були їхнім убранням". Загальну кількість "варварів"-чічімеків, шо переселилися до Месети після краху Тольтецької держави, індіанські хроністи оцінювали фантастичною цифрою — 3 млн 202 тис. осіб.

Коли *у 1168 р. чічімеки захопили Толлан* (дощенту його при цьому поруйнувавши та пограбувавши), стало зрозумілим, що в центрі Мезоамерики з'явилася нова потужна сила, яка претендує на регіональне домінування.

Строката багатомовна група кочових збиральницько-мисливських племен, шо осіла в XI—XII ст. на благодатних землях Месети, не являла собою монолітного етнічного угруповання. Самі індіанці розглядали чічімеків як сукупність трьох "варварських" народів: отомі, таміме і теочічімеків (або сакачічімеків). Отомі й теочічімеки, найімовірніше, розмовляли мовами отоманзької мовної сім'ї, а в

таміме дослідники убачають лінгвістичних родичів тольтеків, відносячи їх до тано-астецької мовної родини. Єдине, що їх об'єднувало, це цивілізаційне (а отже й матеріальне) відставання від південних сусідів та примітивна господарська структура, яка базувалася переважно на мисливстві та збиральництві.

Кульмінацією чічімецької територіальної експансії хроніки справедливо вважають окупацію Толлану, тому про цей похід ми маємо дещо конкретнішу інформацію. Його керівником і організатором традиція називає Шолотля Текуаніцина — лідера племені *аколхуа* ("широкоплечі люди"), яке спочатку домінувало серед теочічімецького відгалуження великочічімецьких орд. Та хоча для культурно-цивілізаційного розвитку Мексиканської долини навала "дикунів" виявилася непростим випробовуванням, по сусідству з величними руїнами Теотіуакану й Толлану, під цивілізаторським впливом поневоленого пришельцями місцевого осілого населення почали поступово мінятися й самі чічімеки. Зокрема, уже за часів Шолотля (індіанські хроністи стверджували, що жив він з 1115 аж по 1232 р.) *чічімеки опанували рільництво, перейшли до осілого способу життя,* засвоїли звичай обирати главу племені з одного роду, а наприкінці XII ст. почали будувати свої міста. Першим із них став Коатлінчан на східному березі озера Тескоко, однак місцеві умови виявилися, очевидно, несприятливими для аколхуа, і, за різними версіями, у 1224 (чи навіть у 1244 р.), на західному березі солоного центральномексиканського озера Тескоко було засноване ще одне чічімецьке місто — "оточена мурами" *Тенаюка,* що стала столицею молодої, невеличкої, однак надзвичайно агресивної держави.

Місце для заснування Тенаюки виявилось надзвичайно вдалим. Навколишні території були багаті на дичину і природні джерела води, місцеві печери можна було використовувати як тимчасове готове житло, а сусідній гірський масив Сієрра-деТваделупа служив чудовим природним оборонним комплексом, який захищав Тенаюку від раптового нападу ворогів з боку суходолу.

Так на базі поліетнічного синкретизму на півночі Мезоамерики відновився культурно-цивілізаційний процес і почали відбудовуватися інститути державності в умовах, коли серед чічімецької верхівки дедалі більшу популярність набували тольтецькі та міштецькі традиції.

Тоді ж, приблизно у 1200 р., чічімеки спалили та поруйнували тотонаиьке місто Тахін, тим самим поклавши край спробам відродження тотонацької цивілізації.

Стабільним державним утворенням молоде чічімецьке вождівство, звичайно, назвати важко. Уже наступники Шолотля — двоє його рідних синів (можливо — онуків) Нопальцин і Тлоцин — пересварилися за владу (мабуть, після смерті батька вони просто не змогли поділити престол), і в 1298 р. Тлоцин змушений був, зазнавши поразки, тікати з Тенаюки. Однак покинув він Тенаюку не один, а з численною зграєю войовничих (та ще й розлютованих невдачею) прибічників. Того ж року Тлоцин зі своїми поплічниками заснував місто Тескоко (на протилежному від Тенаюки східному узбережжі однойменного озера), де започаткував власну правлячу династію. Там же у 1298 р. у Тлоцина народився син, котрого за гучний голос назвали *Кінацином* ("Крикуном"), з правлінням якого пов'язані фундаментальні культуроносні реформи, що їх пережила у першій половині XIV ст. Чічімецька держава.

Цивілізації Мезоамерики першої половини II тис. н. е.
1 — Цивілізація чічімеків; 2 — Пізня Сапотекія; 3 — Цивілізація міштеків; 4 —Цивілізація хуастеків

Створена Тлоцином та його сином Кінацином нова чічімецька столиця Тескоко стала не лише новим територіальним центром регіону — її розбудовували на нових засадах, і найрельєфніше ознаки драматичних змін проявилися саме в період царювання четвертого чічімецького правителя Кіна-

цина (1318—1357). Його державотворча діяльність мала багатоплановий характер. З одного боку, Кінацин мобілізував усі ресурси своєї держави на здійснення успішних завоювань, оскільки не бачив без цього реальних перспектив для Тескоканської чічімецької державності. Про перебіг цих воєн ми знаємо небагато (відомо, зокрема, про розгром і загибель тольтецького вождя Кулуакана, який видав раніше свою дочку за Нопальцина, що спричинило протистояння двох чічімецьких державок). Проте добре відомий їхній загальний результат: упродовж свого правління "Крикун" змусив платити йому данину майже 70 міст і містечок від озера Тескоко до теренів сучасного штату Веракрус (тобто майже до узбережжя Мексиканської затоки)[30], ставши, таким чином, першим загальночічімецьким гегемоном Центральної Мезоамерики.

Паралельно здійснювалися масштабні *внутрішні реформи, метою яких було "піднесення" держави Кінацина до цивілізаційного рівня найрозвинутіших країн регіону.* Насадження тольтецьких традицій у власній державі розпочав іще батько Кінацина — Тлоцин (1298—1318), який встановив тісні зв'язки з авторитетними серед тольтекомовних племен жерцями невеличкого міста Шико. Кінацин на цьому шляху, як лідер із твердим характером і залізною волею, діяв ще енергійніше, нерідко парадоксально. Так, він запросив на службу до себе групу міштецьких "науковців", яким доручив, за солідну винагороду, передати чічімекам секрети писемності та календарних знань, після чого світ побачили перші чічімецькі кодекси, створені, як і міштецькі, за допомогою піктографічного (малюнкового) письма. Для прискорення процесу культурного засвоєння своїми співвітчизниками передових цивілізаційних досягнень, Кінацин вирішив зректися рідної мови та ввести у своїй державі тольтецьку мову як офіційну, мріючи у такий спосіб швидше запровадити всі культурні здобутки завойованих чічімеками народів.

Однак перманентна війна з сусідами, опір підкорених та радикальні реформи розхитували міць і стабільність Тескоканської мікроімперії, а "окультурені" чічімеки, попри всі позитивні наслідки культуртрегерства, почали втрачати те, чим славилися у минулому і чим, власне кажучи, здобули собі владу в долині. Йдеться про єдність та войовничу агресивність. Лінгвістичні новації боляче вдарили по самосвідомості багатьох аколхуа. Інакше кажучи, для збереження воєнно-політичного домінування в регіоні Кінацин потребував "войовничого підживлення", а отже йому потрібні були союзники, передусім — із середовища самих чічімеків. Вихід, що його знайшов "Крикун", можна оцінити по-різному, але схоже, що іншого варіанту дій у нього вже не було.

Як уже зазначалося, чічімецькі мисливсько-збиральницькі племена прийшли до Центральномексиканського плоскогір'я з півночі, проте далеко не всі чічімеки переселилися на південь. Значна частина цих "диких" племен і після XII ст. продовжувала мешкати на суворих землях північного Мексиканського плато, де, як і раніше, жила полюванням та інтенсивним збиральництвом. На думку індіанських хроністів, загальна кількість людей, що мешкали там, сягала 1 млн 600 тис. У культурному плані вони видавалися досить примітивними, але для Кінацина це були родичі, до того ж такі, що не втратили свій войовничий запал, конче необхідний, аби тримати в покорі данників. Тому до цих, як їх іноді називають, "північних чічімеків" Кінацин направив посольство, запропонувавши войовничим одноплемінникам переселитися на південь для закріплення чічімецького панування у Центральній Мексиці, де і клімат благодатніший, і багатств побільше, і перспективи вражаючі. Й очікуване переселення відбулося... Проте його наслідки виявилися зовсім не такими, на які сподівався енергійний Кінацин.

Зустріч "старих" і "нових" чічімеків їхні кодекси відображають надзвичайно виразно: пришельців у звірячих шкурах радісно вітали одягнені у тканий одяг "окультурені" цивілізовані тескоканці[50]. Та прихід "нових дикунів" мало що додав позитивного. Щоправда, спочатку дещо принишкли міста-данники, побоюючись каральних акцій з боку "дикунів", але всередині Тескоко *зустріч "нових" і "старих" чічімеків одразу спричинила конфлікти* між пихатими від своєї "цивілізованості", але неспроможними без допомоги "диких" одноплемінників утримати в покорі поневолені території, "корінними" тескоканцями — і "неотесаними", але войовничими прибульцями, яких "старі" чічімеки презирливо іменували *пополока* ("варвари"). Монолітність Тескоканської конфедерації швидко дала тріщину, а коли внутрішній конфлікт переріс у відкриті збройні сутички, данники поступово позбавилися обтяжливої залежності від Тескоко.

Чічімецька "імперія" з центром у Тескоко наприкінці Кінацинового правління розпалася на десятки мікроскопічних міст-держав, які на смерть зчепилися тепер уже між собою за домінування в регіоні. Плем'я аколхуа втратило контроль над ситуацією, а після смерті Кінацина (1357) його син-спадкоємець Течотлатль (1357—1409) уже сам ледве тримався у Тескоко, відбиваючи набіги на місто колишніх васалів і союзників.

Кривавий хаос тотальної "війни всіх проти всіх" тривав у Центральній Мезоамериці кілька десятиліть, але поступово і в цій воєнно-політичній анархії почали виділятися нові гегемони із числа інших племен і відгалужень великочічімецької спільноти. Спочатку (друга половина XIV ст.) посилилися отомі, центром яких стало засноване в 1250 р. вождем Чіконкуа місто Шалтокан. Секрет їхнього домінування полягав у тому, що отомі були "таким народом, котрий серед цих диких народів [був] найжорстокішим, але вельми войовничим вважався, не знаючи ніякої різниці між справжньою хоробрістю і жорстокістю"[1]. Однак на рубежі XIV—XV ст. претензії на регіональне воєнно-політичне домінування в районі озера Тескоко заявило ще одне чічімецьке плем'я текпанеків (тепанеків, розмовляли загадковою мовою матлацинка), столиця яких (заснована у 1230 р.) *Аскапоцалько* ("Мурашник") містилася на західному березі озера, трохи на південь від славетної Тенаюки.

Якісне посилення текпанеків пов'язане з правлінням Тесосомока (1364—1426) — особи настільки ж колоритної, наскільки й жахливої. До нас дійшла характеристика цього володаря, яку дали йому вороже налаштовані до текпанеків астеки, і вона, здається, попри свою лаконічність, дає вичерпне уявлення про нього як політика. Астеки визнавали, що Тесосомок був володарем здібним, але злобливим, тож не дивно, що, коли на рубежі XIV—XV ст. навколо озера спалахнула нова війна за гегемонію, текпанекам поталанило відносно швидко здолати опір отомі, а потім (1418) у нелегкому двобої — і амбіційних тескоканців, після чого володіння Тесосомока охопили практично увесь приозерний регіон. Васалами Аскапоцалько стали міста Толтітлан, Куаутітлан, Шалтокан і Такуба, що перетворило державу Тесосомока на абсолютного гегемона в західній частині Мексиканської долини.

У 1426 р., коли Тесосомок помер, він залишив своїм наступникам солідний воєнно-економічний потенціал і місто Аскапоцалько у статусі незаперечного гегемона в долині навколо озера Тескоко. Саме за *таких обставин у регіоні з'явилися астеки,* яким судилося створити на уламках попередніх держав небачену в минулому Мезоамерики імперію. А поки шо володарем ситуації почувався молодший син Тесосомока Маштла, котрий спочатку убив брата і тим здобув цілковитий контроль над Аскапоцалько, а відтак зажадав і повного контролю над усім регіоном. Правління Маштли (1426—1428) стало останнім в ряду чічімецьких правителів тескокського навколоозер'я.

Могильщиком чічімецької держави з центром в Аскапоцалько стали астеки.

З негативними наслідками непродуманих реформ знаменитого чічімецького правителя Кінацина пов'язують також зародження самостійної тлашкаланської державності. Після провалу його масштабних соціально-політичних експериментів і фактичного розпаду великочічімецької етнодержавної спільноти на її уламках утворилася ціла низка різноманітних політичних утворень, і серед них держава *Тлашкала* ("Зернова країна"), розташована на захід від сучасного Мехіко. її заснували близько 1328 р. індіанці отомі — одне з трьох основних відгалужень великочічімецької орди, — котрі, підкоривши та асимілювавши місцеве населення (переважно нащадків колись могутніх тольтеків), розселилися на землях сучасного штату Тлашкала та в північній частині штату Пуебло, аж до Веракруського узбережжя Мексиканської затоки. Офіційною столицею "держави Тлашкала" стало поселення *Тепетікпак* ("На вершині гори"), яке в літературі часто так і називають — містом-державою Тлашкала.

Лавньоіндіанські міфи пояснюють заселення цих земель тлашкаланцями доволі традиційно: племінний бог Камаштлі пообіцяв тлашкаланцям, шо ці терени стануть для них "країною щастя"[1].

Осівши на цих теренах та успадкувавши від своїх значно культурніших нових підданих чимало цивілізаційних здобутків, тлашкаланці міцно закріпили за собою навколишні території і навіть здобули прямий вихід до океанського узбережжя, де збудували місто-колонію Тісатлан. Однак подальший напрям їхнього соціально-політичного розвитку набув якісних специфічних ознак, завдяки яким Тлашкала стала своєрідним унікумом Доколумбової Мезоамерики. А причи-

ни означеного феномена крилися в особливостях природно-географічного характеру.

Так уже склалося, що хоча й вирощувався у Тлашкалі найсмачніший сорт кукурудзи (за що, мабуть, регіон і прозвали "Зерновою країною"), грунти навколо Тлашкали не дуже родючі, води обмаль (у регіоні протікав лише один "швидкий потік Загуаль"[52]), зате через неї пролягали зручні для пересування ущелини в горах, які слугували своєрідними природними шляхами, що з'єднували Центрально-Мексиканське плоскогір'я з узбережними теренами Атлантики. Беручи до уваги таке вигідне географічне розташування та малу пристосованість регіону для продуктивного рільництва, *тлашкаланці,* котрі сформувалися наприкінці XIV ст. як єдиний етнос унаслідок етнічного злиття отомі-чічімеків з нащадками місцевих тольтеків і теотіуаканців, *не стали на відміну від сусідів зосереджуватися в господарстві виключно на землеробстві, а перетворили своє місто на великий регіональний торговельний центр посередницького характеру.* Уже наприкінці XIV ст. спекулятивно-посередницька діяльність стала основним, майже поголовним заняттям місцевих мешканців, причому торгівля ця швидко набула ознак транзитної купівлі-перепродажу, що типологічно поставило Тлашкалу за її господарським ладом в один ряд з аналогічними економічними комплексами Стародавньої Фінікії, середньовічними купецькими містами-державами східного узбережжя Африки (Ламу, Момбаса, Кілва, Занзібар тощо), індонезійськими *нагарами* таласократичного характеру тощо.

Іншим "китом" тлашкаланської економіки стало професійне розвинене ремесло, особливо — керамічне виробництво, продукція якого цінувалась сусілами за якість і багату орнаментацію.

Такий характер економіки, звичайно, далеко не всім був до вподоби. Тим паче невдоволення "спекулянтами" вирувало у Доколумбовій Мезоамериці з її глибинними цивілізаційними традиціями відсутності інституту приватної власності, тотальним одержавленням і бюрократизацією суспільно-господарського життя, недопусканням "безглуздої", з погляду влади, приватної ініціативи підданих тощо. Проте *інший економічний устрій та інші побутові традиції вимагали й іншого соціально-політичного устрою, а з ним — й іншого менталітету.* Далекі торговельні подорожі незнайомими країнами викували у тлашкаланців ініціативність, самовпевненість, почуття власної гідності, готовність до прийняття самостійних рішень без огляду на державні інструкції. Паралельно у цього молодого етносу почав формуватися інститут приватної власності з елементами її священної недоторканності перед владними зазіханнями. Нарешті, в політиці усе це сприяло становленню абсолютно незбагненної для інших індіанців тлашкаланської державності у новій, незвичній для традиційних давньоамериканських цивілізацій формі, яку можна, з певними застереженнями, уподібнити до демократичних європейських канонів, оскільки, як свідчать документи, тлашкаланці "обрали собі замість одного короля багатьох правителів"[53]. І хоча тлашкаланська "демократія", звичайно, не досягла висот афінської[04], але й звичного для інших давньоамериканських держав поголовного безправ'я особи перед владою, "одержавленого рабства" Тлашкала теж не знала.

Про *конкретні форми державного устрою Тлашкали* відомо мало. Очолювала її Рада Вождів чотирьох найбільших міст "Республіки Тлашкала" (Осетелолько, Тісатлан, Тепетікпак, Кіауіцтлан), котрих обирали загальні збори повноправних чоловіків — мешканців означених міст. Рада, разом із жрецтвом, виконувала функції поточного воєнно-політичного керівництва, регулювала стосунки з сусідами та розв'язувала суперечки, що стосувалися внутрішніх і зовнішніх кордонів країни, однак питання стратегічного масштабу (зокрема, оголошення війни чи укладання миру) вирішувалися виключно "великими зборами", які при цьому "зважували всі обставини"[35]. Отже, даний "острівець свободи" в оточенні океану повсякденного деспотизму характеризували, передусім, зародження елементів приватної власності, зародки громадянського суспільства, роздержавленість повноправного тлашкаланця, що дає підстави доволі високо оцінювати наслідки означеного політичного експерименту. Втім, "медовий місяць" давньоамериканської демократії виявився не дуже тривалим...

Спочатку справи у тлашкаланців йшли непогано. Сусіди, як уже зазначалося, люто ненавиділи їх за "легкий хліб", однак у війнах тлашкаланці показали себе непогано і на початку XV ст. міцно закріпилися у східній Мексиці, аж до Мексиканської затоки. Через місцеві бухти вони розгорнули активну торгівлю з багатими юкатанськими містами-держа-

вами постклясичних майя, ставши їхніми посередниками у товарних зносинах з Центральною Месетою.

Завдяки торговельним шляхам, які тлашкаланці надійно контролювали, здійснювався товарообмін продуктами і виробами, які мали великий попит у місцевого населення. Це, насамперед, нефрит, серпентин, боби какао, каучук, сіль, віск, мед, маїс, риба (сушена, копчена й засолена), бавовник, хенекен, тканини, пір'я екзотичних птахів, кремінь, металеві вироби, кераміка, вироби з обсидіану та гірського кришталю і навіть раби, отож не дивно, шо прибутки перекупників сягали фантастичних за давньоамериканськими стандартами масштабів.

Спроби конкурентів потіснити тлашкаланців дістали рішучу відсіч. У переможних війнах "тлашкаланці постають дуже хоробрими, повертають голови, б'ють себе долонями у груди та співають (войовничих пісень)", наводячи тим самим жах на супротивника, писав про них Саагун[56], а тому не дивно, що спочатку у цих битвах їм вдалося здолати опір миролюбних сусідів-землеробів, які до того ж у політичному відношенні уже були роз'єднані й не змогли виставити супроти агресора спільну армію. Престижність військової служби забезпечувалася у тлашкаланців також можливістю здобути аристократичний титул, як нагороду за особливе завзяття на полі битви. За видатні воєнні заслуги тлашкаланець-простолюдин цілком міг стати родовитою людиною, здійснивши своєрідний обряд посвяти, що тривав 50—60 днів.

Під час цього випробування претендент на звання родовитої людини мав постійно перебувати у храмі, поститися й до того ж цілодобово охороняти власну зброю (тобто мав усі ці дні майже не спати). За цей час він мав також здобути від жерців "нові знання". Якщо претендент успішно витримував цей непростий 60-денний "марафон виживання", його приймали в еліту суспільства.

Стати аристократом тлашкаланець міг не тільки завдяки воєнній доблесті, а й проявивши "мудрість у політичних порадах" та за "успіхи в торгівлі"[57], шо вкотре підтверджує важливість торговельного укладу в системі соціально-економічного устрою "Зернової країни".

З'явились у тлашкаланців і свої воєнно-політичні союзники, серед яких виділялося відносно бідне, проте войовниче сусіднє місто-держава Уешоцинко.

Здавалося, що білому тлашкаланському орлу з розпростертими крилами, усипаному сапфірами й перлинами (офіційний державний герб-емблема держави Тлашкала), тепер уже ніщо не загрожує. Його володіння постійно збільшувалися, владу Тлашкали визнало потужне сусіднє місто Кіауіцтлан, а на інших підконтрольних землях тлашкаланці активно будували нові поселення (Осетелолько, Тісатлан та ін.), що заселялися вихідцями із власне Тлашкали.

Осетелолько відтоді став центральним транзитним ринком регіону з купівлі-продажу маїсу та кошенілі (червоного фарбника комашиного походження).

На початку XV ст. в межах "Республіки Тлашкала" налічувалося до 30 населених пунктів. Однак у середині XV ст. у купецької транзитної імперії з'явився суперник, упоратися з яким виявилося не так просто. Йдеться про астеків.

Першим із астецьких володарів виявив інтерес до теренів родючих узбережних земель Мексиканської затоки знаменитий грізний войовник Мотекусома I Ілуїкаміна (1440—1469), якого підштовхнули до активного пошуку нових територій драматичні події 1450—1454 рр., коли Центральну Месету вразила небувала посуха. Проблеми із забезпеченням підданих продуктами харчування спричинили появу астецьких армій на землях тотонаків (мешкали уздовж Мексиканської затоки трохи на північ від тлашкаланців), які доволі швидко були завойовані й перетворені на житницю молодої астецької імперії. З цього часу армії астеків нависли з півночі над тлашкаланськими землями, загрожуючи перерізати торговельні шляхи між Тлашкалою і узбережжям, що, звичайно, призвело до істотного погіршення міждержавних стосунків у регіоні.

За такої ситуації астецький *тлакатекухтлі* Ашаякатль (1469—1481) пред'явив ультиматум Тлашкалі, однак дістав категоричну відмову. Тлашкаланці гордовито відповіли, шо "ані ми, ані предки наші не платили данини й не корилися ніколи жодному чужоземному государю; ніколи цього й не буде"[58]. Загроза війни стала цілком реальною...

У подальшому, за правління Ауїсотля (1486—1502), астеки охопили Тлашкалу з півдня, завоювавши Оахаку (де були розгромлені та поневолені міштеки). Тлашкала мала стати наступною і цілком логічною жертвою астецької експансії, але саме в цей час, здавалося б, непереможна воєнна машина астецької імперії почала пробуксовувати. Тлашка-танцям (армія яких налічувала до 50 тис. вояків) було що захищати, тому зламати їхній опір виявилося зовсім не просто. Та й войовничістю вони мало кому поступалися. В

усякому разі боги Тлашкали, як стверджували їхні одягнені у білі туніки жерці, вимагали кривавих людських жертвопринесень щоденно[59], тому полювання за бранцями стало майже постійним елементом міждержавних стосунків тлашкаланців із сусідами. їхні жерці вирізнялися серед інших тлашкаланців не лише тим, що "нігті в них на руках були дивовижної довжини'', а й довжезними "жахливими космами, котрі були забризкані кров'ю, що текла по обличчю"[60].

Нерідко конфронтація між сусідами переростала у так звані ритуальні "квіткові війни", метою яких було, насамперед, захоплення полонених для культових жертвопринесень. Участь у таких бойових зіткненнях брали виключно родовиті учасники. Така повинність-привілей мала виконувати стабілізаційну суспільну роль за принципом "за все треба платити" (оскільки простолюдин, що жив матеріально гірше від владної еліти, міг тішити себе тим, що йому не доведеться ризикувати життям у безглуздій різанині).

Першим астецьким правителем, який наважився розпочати справжню (а не "квіткову") війну з Тлашкалою, був Ауїсотль, але скорити тлашкаланців одним ударом йому не вдалося. Неприступні гори, що оточували країну, давали змогу тлашкаланцям успішно відбивати напади численнішого ворога. Національним героєм тлашкаланського опору, "грозою для астеків" став полководець-вождь Тлауїколлі (Тлауїколь), доблесть якого визнавали навіть його вороги. Адже саме в боях з вояками Тлауїколлі непереможні в минулому астеки раптом зустріли не менш войовничого супротивника і з подивом з'ясували, що перші битви не принесли їм суттєвих успіхів. Більше того, коли Тлауїколлі потрапив до астеків у полон, він і там примудрився нагнати на своїх ворогів жаху.

За "доброю" традицією, астеки привезли Тлауїколлі до Теночтітлана у дерев'яній клітці й вирішили принести полоненого в жертву богові війни Уїцилопочтлі. /Для цього влаштували своєрідний "гладіаторський" двобій, в якому Тлауїколлі прив'язали довгою мотузкою до великої каменюки й "озброїли" дерев'яною зброєю, а на нього нападали кілька озброєних до зубів астецьких гвардійців. Однак Тлауїколлі бився так відчайдушно, що зумів убити вісьмох та поранити двадцятьох астецьких вояків, аж доки ритуальне жертвопринесення не зупинили самі астецькі жерці.

За бойову завзятість астеки не тільки зберегли життя своєму заклятому ворогові, а навіть призначили його *тлакатеккатлем* ("генералом") і відправили на чолі астецької армії на завоювання земель грізних тарасків.

Про точну хронологію та наслідки цього походу ми знаємо небагато. Відомо лише, що астеки не змогли в ході цієї кампанії розбити тарасків, проте вони організовано повернулися додому, не зазнавши розгрому, як це сталося з ними у 1479 р. в битві з тими ж тарасками при Тахімаресі. Одним словом, Тлауїколлі і тут проявив неабиякий талант воєначальника. Проте, повернувшись з походу увінчаний славою, тлашкаланець поставив перед своїми новими соратниками категоричну вимогу, щоб його принесли в жертву богам.

Нам, людям XXI ст., важко зрозуміти таке бажання, однак астецькі хроністи фіксували чимало випадків, коли бранці, бажаючи потрапити до сонячного раю, вимагали, аби їхнє серце якнайшвидше вирвали з грудей на жертовному камені *теокаллі,* а якщо ритуальні жерці не задовольняли це прохання — кінчали життя самогубством. Тлауїколлі, очевидно, заслужив такої нагороди, тому вже за кілька днів серце славетного тлашкаланського войовника кривавим пульсуванням зросило зображення кам'яних ідолів астецької піраміди, а в його шкірі, зідраній з тіла, що конвульсувало, виконав моторошний танець астецький жрець.

Попри відчайдушний опір Тлашкали, Астецька імперія виявилася, звичайно, значно потужнішою у воєнному відношенні, тому після загибелі Тлауїколлі тлашкаланці поступово почали втрачати свої землі, а з ними і надії на майбутнє. Уже наприкінці XV ст. астекам удалося відрізати своїх "лютих ворогів"[61], тлашкаланців, від океанічного узбережжя й щільно оточити супротивника з усіх боків власними володіннями, набудувавши на кордонах з бунтівливою Тлашкалою низку фортець. Терени країни обмежуватися компактною долиною близько 100 км у діаметрі. Та навіть тотальна воєнно-політична облога не змусила тлашкаланського лідера Шикотенкатля (Шикотенга) капітулювати перед нападниками.

Тоді теночки, не обмежуючись суто воєнними діями, розпочали війну економічну, застосувавши проти непокірних тлашкаланців цілковиту економічну блокаду. Дійшло до того, що, відрізані від будь-яких джерел постачання солі, тлашкаланці змушені були зовсім відмовитися від її вживання й упродовж багатьох років споживати всю їжу абсолютно несолоною (що неабияк здивувало пізніше іспанців). За

твердженнями іспанських хроністів, писаних на основі свідчень індіанських інформаторів, майже півстоліття тлашкаланці не їли сіль, не носили бавовняний одяг і не вживали какао. Однак бажання жити незалежно пересилювало всі страждання, тому завдати тлашкаланцям вирішального удару астеки так і не встигли.

Спочатку, після дещо несподіваної смерті Ауїсотля, похід армії *тлакатекухтлі* Мотекусоми II Шокойоцина (1502—1520) проти тлашкаланців завершився поразкою.

Річ у тім, шо напередодні означеної війни виникли політичні тертя між двома основними союзниками (Теночтітланом і Тескоко), які, власне кажучи, і являли собою хребет керованої астеками імперської структури. Вирішивши покарати тескоканців за смерть своєї сестри, хМотекусома зрадив союзника під час спільного походу супроти тлашкаланців, чим останні вдало скористалися, завдавши тескоканцям нишівної поразки.

Скориставшись істотним послабленням свого союзника, Мотекусома II у 1516 р. остаточно поставив Тескоко під свій тотальний контроль, та коли він розпочав підготовку до чергової війни з Тлашкалою (котра за розрахунками астеків мала стати останньою і завершитися поневоленням Тлашкали), Мотекусомі II Шокойоцину просто не вистачило часу, аби довести перспективне починання до переможного кінця.

18 квітня 1519 р. на береги Мексики ступили конкістадори Ернана Кортеса...

Цивілізація тотонаків. Тотонацька цивілізація належить до числа найменш досліджених культур Доколумбової Америки — і в цьому один із парадоксів сучасної амеріндології. Попри те, що всі класичні цивілізації Давньої Мезоамерики можна, певною мірою, вважати спадкоємцями таємничих ольмеків, усі вони географічно майже не перетиналися з теренами своїх "цивілізаційних прабатьків" — за винятком тотонаків, ареал життя яких також охоплював узбережжя Мексиканської затоки, хоча основні центри цієї цивілізації були розташовані трохи далі на північ від більшості поселень археологічних ольмеків. Отже, бодай лише південною окраїною їхнього цивілізаційного ареалу, однак *саме тотонаків можна вважати прямими нащадками і продовжувачами високих ольмецьких традицій не лише в культурно-історичному, а й географічному відношенні.*

Та попри все це знаємо ми про тотонаків, хоч як це дивно, зовсім небагато, тим більше, якщо згадати, що як етнос вони збереглися до наших днів (нині близько 200 тис. тотонаків мешкають у гірських, важкодоступних районах мексиканських штатів Пуебло та Веракрус). Щоправда, науковці ше й досі сперечаються стосовно походження їхньої мови, котру більшість філологів (хоча й не без певних застережень) відносять до мовної сім'ї майя-соке.

Походження тотонацької цивілізації датують також порізному. Проте більшість дослідників відносять її зародження приблизно до 600 р. (хоча є і значно пізніші датування). Про передісторію тотонаків нам відомо зовсім мало: одні вважають їх автохтонами Мексиканського узбережжя, інші — прибульцями, які в минулому мешкали у горах Центральної Мексики, а потім були витіснені у низинну сельву океанічного узбережжя удатливішими сусідами. Та, осівши врешті-решт на узбережжі Мексиканської затоки, тотонаки непогано тут прижилися і багато чим збагатили Мезоамериканську культуру.

Зокрема, вони проявили себе дуже працелюбними, умілими рільниками, окультуривши самі та перейнявши у сусідів низку рослин-доместикатів. Вирощували вони батат і маніоку, маїс, бавовник, какао, а кукурудзу вже не сіяли, а висаджували розсадою, що значно прискорило темпи її визрівання (до двох урожаїв на рік) і, відповідно, — урожайність (досягла фантастичних рівнів сам-100!).

Як справжні гурмани, ці люди якісно урізноманітнили свою кухню, деякі атрибути якої набули з часом загальномезоамериканського поширення (це, зокрема, *емпаналас* — страва з дичини, приготованої у маїсовому борошні, тонкі маїсові коржі та маїсові *накатамалес* (специфічно приготовані зерна кукурудзи з прянощами, згорнуті трубочкою у листя), шоколадні напої та міцна брага *пульке* тошо).

У плані технологічних здобутків тотонакам теж було чим здивувати сусідів: майстри цього народу значно вдосконалили технологію обробки бавовнику й каучуку, виготовляли якісну кераміку (і не лише для побутових цілей, та про це нижче), навчилися разом із тольтеками (а може й раніше) обробляти деякі метали, виготовляти з кори дерев якісний, хоча й грубуватий папір, славилися мистецтвом плетіння та пір'яткацтва. Навіть свій одяг вони виготовляли не лише з бавовнику, а й зі сплетених сорочок-циновок. І все це попри те, що основна маса населення вела сільський спосіб життя. Лише деякі тотонацькі поселення перетворилися на

справжні міста (Семпоала, Тахін, Халапа), проте й вони виконували скоріше релігійно-політичну, аніж торговельно-ремісничу функцію, оскільки ремесла у тотонаків являли собою щось на кшталт народних сільських промислів (хоча і з певними школами та традиціями), а не оформлену галузь загальнодержавного господарського комплексу.

Культурні здобутки тотонаків також змушують з повагою ставитися до цього загадкового народу, хоча в означеній галузі суспільної активності самостійної творчості тотонаки виявили небагато, задовольнившись, насамперед, запозиченням передових здобутків у сусідів. Вплив попередників-ольмеків, а також розвинутих сусідів (теотіуаканців, тольтеків і майя) проявився і в календарній системі (майже цілковито "списаній" з тольтецького оригіналу), і в системі лічби (ольмецько-майяського типу), й навіть у письмі, в якому відчуваються впливи майже всіх тотонацьких сусідів.

Лешифрувати її досі не вдалося. Більше того, філологи-криптографи не змогли до кінця навіть визначити тип цієї писемності. Одні називають її ієрогліфічною, мотивуючи це спільними рисами тотонацьких знаків зі знаковими особливостями майяської та ольмецької систем письма. Інші вбачають у тотонацькій писемності чистої води піктографію, доводячи не її схожістю з теотіуаканськими зразками. Так чи інакше, а відомі дослідникам чотири тотонацькі кодекси (кодекси Деес, Місантла, Чіконкіато і Тенеян) досі залишаються для нас німими.

Справжній шок у дослідників викликають релігійно-культові традиції цього народу. Головним богом тотонаки вважали бога дощу, якому (як і решті своїх богів — богині неба, богу сонця на ім'я *Чічім* ("Той, хто убиває"), богу кукурудзи *Тласолтеотлю,* богині землі *Синтеотль,* зіркам) служили численні орди одягнених в усе чорне та обвішаних прикрасами із мушель жерців, яких обирали із числа найповажніших людей збори всіх мешканців даного селища. Та навіть не їхній похмурий одяг відлякував найбільше. Справжній жах мав охоплювати присутніх, коли тотонаки починали влаштовувати свої моторошні культові процесії,, обов'язковою складовою яких були масштабні людські жертвоприношення, котрі навіть на тлі далеко не гуманістичних мезоамериканських стандартів вирізнялися особливою кровожерністю. Ці пишні ритуали так шокували, що навіть після загибелі тотонацької цивілізації пам'ять про них ще довго зберігалася серед інших народів. Окрім звичних для Доколумбової Америки жертвоприношень полонених, непорочних дівчат і красивих юнаків, тотонаки на вершинах своїх масивних пірамід приносили в жертву власних дітей, кров яких змішували з каучуком, соком плодів та насінням галюциногенних рослин, після чого жерці "причащали" цим пастоподібним "запашним" зіллям усіх дорослих учасників моторошного обряду, починаючи з батьків забитої дитини. При цьому жерці обов'язково поливали свої голови кров'ю принесених у жертву людей, тому, за описами іноземців, іще однією зовнішньою ознакою кожного тотонацького культового служителя було довге "нечесане волосся, котре, як і обличчя, намазувалося кров'ю"[62], тоді як усі інші тотонаки голили свої голови.

Архітектурним віддзеркаленням кривавої тотонацької релігії стали вже згадані піраміди (дві у Семпоалі та одна, семиповерхова, у Тахіні), а також страхітливий семпоальський "Храм черепів", названий так археологами за те, шо його стіни прикрашені п'ятьма рядами рельєфів і барельєфів, котрі зображують самі лише людські черепи.

Розважалися тотонаки і популярною у Локолумбовій Мезоамериці грою з м'ячем, щоправда, ці ігри не супроводжувалися масовими кривавими ритуалами.

Особливий подив викликають естетичні уподобання тотонаків у сфері керамічної скульптури. Ці вироби називають ляльками, іграшками чи скульптурками, бо вони дійсно невеликі за розміром. Та дивує інше. Усі люди (найчастіше це діти), що їх зображують тотонацькі "іграшки", майже завжди сміються (!) або, як мінімум, — посміхаються. Таких веселощів у культурі похмурих доколумбових цивілізацій ми не знайдемо ніде, і цей контраст моторошних кривавих ритуалів та "Храму черепів" із зображеннями дитячих посмішок ніхто ще не зумів пояснити. Кого зображують ці усміхнені діти: забитих на жертовному камені, а тому щасливих у потойбічному світі дітей — чи, може, дітей, яким поталанило не потрапити під жахливу м'ясорубку, — хто знає? Невже і діти тотонаків були щасливими? Усе це створює широке поле для гіпотез, але науковці в цьому питанні поки що не дійшли згоди.

Залишається відкритим *питання про форму політичної організації тотонацького соціуму.* Дехто з науковців припускає можливість існування єдиної тотонацької держави, столицею котрої називають Тахін, або ж найбільшу за розмірами

Семпоалу (до 30 тис. мешканців), проте переконливих аргументів на користь такого бачення політичного устрою тотонацької спільноти мало. Більшість фахівців схильна вважати Тотонакію сукупністю автономних вождівств, зв'язок між якими (а отже й відчуття загальнототонацької єдності) забезпечувала культурна, мовна та, насамперед, культово-релігійна спільність (як у стародавніх греків часів класики). Усіх своїх правителів та інших начальників, як і жерців, тотонаки обирали.

Ще менше відомо про *обставини зникнення тотонацької цивілізації.* Конкістадори застали тотонаків як данників астеків, котрим тотонаки сплачували данину (бавовник-сирець, пір'я екзотичних птахів, самоцвіти, циновки, щити, цінні шкури, бірюзова мозаїка, тканини, кольорові покривала, одяг, перець чіле, маїс, сіль та інші товари). Утім, як засвідчували самі тотонаки іспанцям (про це писали, зокрема, Торкемада, Педро Мартір, Берналь Діас), свою державність вони втратили задовго до приходу до Мезоамерики астеків. За дуже приблизними побічними даними, зникнення окремої тотонацької цивілізації датують приблизно 900 р., хоча точної хронології її загибелі ми не знаємо. Так само мало відомо і про причини занепаду тотонацької цивілізації, хоча визнано, що загинула вона насильницьким шляхом. А далі починаються гіпотези, що межують з голою фантазією.

Деякі науковці звертають увагу на воєнно-територіальну експансію теотіуаканців, що засвідчується наявністю їхніх оборонних споруд на тотонацьких землях. Пояснюють це тим, що після краху в VII ст. самого Теотіуакана, частина його мешканців змушена була залишити країну. Такі теотіуаканці-вигнанці могли в IX ст. потрапити на узбережжя Мексиканської затоки й знищити тотонацьку цивілізацію. Однак тут виникають проблеми з хронологією: щось надто довго (два з лишком століття!) тинялися ці невловимі теотіуаканці по Мезоамериці, щоб зберегти достатній для такої масштабної війни воєнний потенціал.

Вагоміші аргументи висувають ті науковці, які вважають винуватцями загибелі тотонацької цивілізації тольтеків-вигнанців — шанувальників бога Кецалькоатля. Вони покинули Толлан наприкінці IX ст., а отже частина емігрантів, цілком імовірно, могла рушити не на південь, за дискредитованим Кецалькоатлем, а на схід. Саме вони могли знищити тотонацьку цивілізацію, оскільки, роз єднана в політичному й економічному відношенні, вона не могла протистояти розлюченим поразкою у власній країні тольтекам-"гуманістам". Та проблема полягає в тому, що жодного аргументу на користь цієї загалом логічної концепції не дала поки що археологія, а отже усе це також більше нагадує фантазію, аніж науку.

Не виключена можливість руйнівних міжтотонацьких воєн і пов'язаних з ними внутрішніх соціальних катаклізмів. Так чи інакше, незаперечним у науковому плані є лише той факт, що *тотонацька цивілізація зникла, тотонаки як народність вижили, проте власної цивілізованої державності вони в подальшому вже ніколи не збудували, ставши вічною периферією полікультурного світу Давньої Мезоамерики.*

Щоправда, у XII ст., судячи з матеріалів археології, тотонаки знову наблизилися за параметрами свого культурно-інтелектуального та господарського, а отже й політичного життя до цивілізаційного рівня, на їхніх землях виникли або відродилися близько тридцяти міст і великих містечок (Тахін, Семпоала, Чіауістлан та ін.), проте спустошлива навала чічімеків, датована приблизно 1200 роком, остаточно припинила цей процес.

Цивілізація хуастеків. Коли в X ст. на узбережжі Мексиканської затоки остаточно згасла цивілізація тотонаків, цим не могли не скористатися їхні сусіди. І хоча як етнос тотонаки збереглися, втрата державних інститутів відчутно вплинула на їхні оборонні можливості, що вивело на перші ролі в регіональній політиці малопомітних раніше західних сусідів тотонаків, серед яких від другої половини XI ст. особливо помітними були хуастеки (уастеки, хуаштеки).

У лінгвістичному плані мову хуастеків відносять до сім 7 майя-кіче, а отже вони були близькими родичами знаменитих майя, проте істотно поступалися їм за рівнем культурно-Цивілізаційного розвитку, хоча й мали з ними спільного предка — етнос прамайя, котрий, на думку більшості амеріндологів, мешкав до середини І тис. до н. е. у горах Центральної Мексики. В подальшому історичні долі протомайя і протохуастеків різко розійшлися. Джерела повідомляють, До вождь протохуастеків, якось, будучи напідпитку, при-

людно зірвав із себе пов'язку на стегнах і, кинувши її на землю, влаштував перед земляками п'яний бешкет у такому вигляді. За це майя прогнали своїх "диких" одноплемінників — майбутніх предків страхітливих хуастеків. Дані лексикостатистики й глотохронології дають підстави датувати етнічний розкол майя і хуастеків серединою I тис. до н. е. Та хоча в культурно-історичному відношенні хуастеки не мають таких величних цивілізаційних здобутків, як їхні далекі південні родичі, в історії Доколумбової Америки цей народ відіграв помітну роль, залишивши по собі пам'ять як про непереможних, вправних і водночас надзвичайно жорстоких вояків. А отже, якщо тольтеків називають іноді "греками Нового Світу", то для хуастеків більш вдалим видається інший аналог-прізвисько — "спартіати Доколумбової Америки".

Рятуючись від руйнівних землетрусів та жахливих вулканічних вивержень, пам'ять про які збереглася у майяських міфах, хуастеки покинули свою прабатьківщину десь у другій половині I тис. до н. е., однак рушили вони не на південь, як майя, а на північ, аж доки не осіли в багатих золотом гірських районах, уздовж нижньої течії північномексиканських річок Тампіко і Пануко. Постійні конфлікти з не менш войовничими горянами-сусідами змусили хуастеків максимально мілітаризуватися, що, мабуть, і стало причиною затримки їхнього загального цивілізаційного розвитку, проте такий спосіб соціальної організації дав змогу їм вижити.

Хуастеки справді вирізнялися своїм бійцівським духом навіть на тлі далеко не пацифістських реалій Доколумбової Мезоамерики, одним виглядом наводячи жах на супротивника. їхні чоловіки, які, за доброю традицією, мали усі поголовно бути вояками (неспроможних або неохочих знищували), вкривали себе з голови до ніг татуюванням, фарбувалися у синій колір, підпилювали та інкрустували зуби пластинами із зеленого нефриту або чорного обсидіану, фарбували волосся у червоний або жовтий колір, штучно деформували свої черепи, проколювали носові перетинки, втикаючи туди трубочки або пір'я, та ше й ходили у бій тільки абсолютно голими. Можна лише уявити, яким страхітливим поставало в очах будь-якого ворога таке військо, тим більше, шо навіть на тлі суворих давньоамериканських канонів війни поводження з полоненими, шо його практикували хуастеки, вважалося занадто жорстоким: як правило, з нещасних бранців з живих здирали скальпи, котрі переможці гордо носили на шиї.

Ось *який народ у другій половині XI ст. почав домінувати в політичному житті Північної Мексики.* Подолавши опір

тотонаків, хуастеки відібрали в них північну частину узбережжя Мексиканської затоки. Столицею Хуастекії стало місто Шиукоак (Циукоак, іспан. — Сікоак).

Про *внутрішній устрій хуастецького вождівства* нам відомо дуже мало.

Самі вони мирно контактувати із сусідами не бажали, тому дістати про них інформацію від інших індіанських народів виявилося справою майже марною. Ті ж, хто знайомився з їхніми традиціями ближче (бранці), залишити спогадів уже фізично не змогли, тому інформація про їхнс життя є дуже уривчастою. Що ж до писемних автентичних джерел хуастецького походження — то це лише кілька сильно пошкоджених кам'яних стел із зображеннями та якимись писемними знаками[63]. Проте всі тексти дуже короткі й настільки погано збереглися, шо їх не вдалося дешифрувати чи бодай визначити тип хуастецької традиційної писемності. Отож, основна інформація про буття хуастеків — це розвідувальні дані їхніх ворогів (насамперед, астеків та конкістадорів).

Попри тотальну мілітаризацію, *традиційне хуастецьке суспільство мало теократичний характер,* і це закономірно, якщо проаналізувати роль жрецтва в його житті. Якщо вірити джерелам, своїми функціональними обов'язками хуастецькі жерці більше нагадували тунгуських шаманів або жерців афро-таїтянського культу вуду, аніж християнських священиків. Жрецтво хуастеків володіло цілою низкою секретів, украй необхідних людям, однак невідомих сучасній людині знань, включаючи мистецтво лікування травами, вогнем і затворами, гіпнотичні камлання, чародійні обряди "чорної магії", гадання на обсидіанових дзеркалах і т. ін. Цим воно забезпечувало собі незаперечний авторитет серед одноплемінників, які жахалися їхньої всемогутності. Відоме також ім'я їхнього головного бога — *Пая* ("Пісня Пір'я"), на честь якого хуастецька верхівка влаштовувала криваві ритуали, протикаючи власні язики риб'ячими кістками (принцип "за все треба платити"). Але деталі культової конкретики й точні параметри державно-політичного устрою Хуастекії нам досі невідомі.

Дещо повніше описана *матеріальна культура хуастеків,* насамперед, завдяки їхнім поневолювачам-конкістадорам. Основою господарського комплексу хуастеків уже було землеробство (маїс, боби, перець, ваніль, бавовник, какао тощо), але й промисли привласнювального характеру (мисливство, збиральництво, рибальство) відігравали в їхній економіці

суттєву роль. Одяг хуастеків обмежувався пов'язкою на стегнах та головним убором, а своє довге фарбоване волосся вони заплітали в коси. Прикрасами, окрім згаданих паличок та пір'я в носі, слугували нагрудні пекторалі й сережки з різноманітних мушель.

Справжній шок в іноземців викликали святкові тралиш хуастеків. Для кожного свята хуастеки готували пульке — міцну маїсову або агавову брагу, але споживали її вони чомусь не як усі інші нароли, а тільки через клізму. Як виглядало таке святкування, звичайно, важко собі уявити.

Неабиякою оригінальністю вирізнялися архітектурні традиції хуастеків. З невідомих причин вони чомусь дуже недолюблювали прямі лінії, гострі виступи та кути, тому всі їхні житла, храми і навіть палаци мали округлу форму.

Сімейні традиції хуастеків нам також невідомі, проте враховуючи, шо їхні житла були розраховані на великі родини (до 10 осіб), можна припустити, шо спільне проживання дітей з батьками вважалося у них цілком нормальним і пристойним. Мерців своїх хуастеки ховали без зайвої помпезності, закопуючи їхні тіла під підлогою власної домівки.

Воєнно-політичне домінування хуастеків на теренах північної Мексики тривало до кінця XV ст., аж доки цими землями не зацікавилися астеки. Однак перший похід упевнених у своїй непереможності астеків на північних сусідів (1481) завершився для астецького володаря Тісока (1481 — 1486) трагічно: його військо було знищене, а сам він ледве врятувався від синьошкірих ворогів. Щоправда, наступному астецькому володареві Ауїсотлю (1486—1502) вдалося приборкати войовничих хуастеків і навіть відвоювати у них частину південних територій, проте й надалі хуастеки залишалися найбунтівливішими данниками Астекії. Особливо закарбувався у пам'яті астеків 1491 р., коли начебто остаточно завойовані та замирені південні хуастеки повстали проти іноземного гноблення і майже цілий рік мужньо чинили опір численнішим каральним арміям "Троїстого союзу", очолюваного Теночтітланом.

Не кращу зустріч влаштували хуастеки і конкістадорам. У 1519 р. нечисленний загін іспанців спробував розбити їх з наскоку, &пе непрошених гостей хуастеки зустріли зі зброєю в руках і спочатку перемогли: конкістадори були оточені й поголовно знищені. І лише після завоювання астецького

Теночтітлану сам Ернан Кортес виступив проти хуастеків. Свій похід на північ він організував у 1521 р. після солідної підготовки. Удару гармат, мушкетів і закованої в залізо іспанської кавалерії хуастеки не витримали, та це мало що дало переможцям. Не зумівши вистояти у відкритому двобої, хуастеки сховалися від вояків Е. Кортеса в горах і непролазних джунглях, а переможцям замість золота (якого у хуастеків ніколи багато не було) дісталися як здобич лише дивовижні округлі хуастецькі храми та скальпи нещасних іспанських полонених.

Цивілізація тарасків (пурепеча). Ще одним осередком формування державності у Давній Мексиці був захід країни, гірські терени сучасних штатів Мічоакан, Халіско, Наярит і північна частина Гереро. Природною скарбницею означеного регіону здавна вважається грандіозний каскад великих прісноводних озер (Чапала, Пацкуаро, Куїцео тощо), на берегах яких не одну тисячу років мирно жили цілі покоління вправних рибалок. Сусіди називали мешканців Західної Мексики "володарями риби" *(мічуаке,* в однині — *мічуа),* а саму область — "Країною риби" *(Мічуакан, Мічоакан),*

Такі природні щедроти, звичайно, притягували сюди й іноземців, однак про прадавні етнічні міграції в регіоні історикам майже нічого невідомо. І лише з *приходом тарасків Західна Мексика міцно втягнулася у мезоамериканські державницько-цивілізаційні змагання.* А починалося все доволі скромно і таємниче.

Етногенез тарасків — проблема складна і дискусійна. Свою прабатьківщину вони іменували *Сакапу* і стверджували,, що вивів їх звідти вождь Іретікатаме, але коли це відбулося, так само як і місцезнаходження "країни Сакапу" — загадка. Зрозуміло, що сталося це десь на півночі і після XI ст., проте дати точні відповіді на ці запитання сучасна наука поки що не в змозі.

Мова тарасків і досі залишається предметом гострих філологічних дискусій щодо її лінгвістичної класифікації. Більшість фахівців вважають її унікальною (тобто ізольованою, такою що не належить до жодної мовної групи), хоча Дехто з лінгвістів (зокрема М. де Кастельві) відносить тарас-

ко до мовної сім'ї макро-отомі або взагалі споріднює означену мову з кечуа — мовою, поширеною серед мешканців Південноамериканських Андів. Залишається спірною і точна хронологія тарасканської історії, особливо ранніх її етапів. Ось чому реконструювати її вдалося поки що тільки в загальних рисах. Постає ця реконструкція такою.

Ло кінця *XIV ст. у горах Західної Мексики мешкали аборигенні, умовно автохтонні племена,* які жили, переважно, рибальством і збиральництвом. Як допоміжна ланка господарства існувало також доволі примітивне рільництво (кукурудза, амарант, боби, гарбузи, різноманітні їстівні плоди тошо). Про етнолінгвістичні ознаки цих людей стверджувати щось напевно неможливо. Вони не мали писемності, а з цивілізованими сусідами на сході тривалий час майже не спілкувалися, оскільки були відокремлені від Центральномексиканського плоскогір'я гірським пасмом Західної Сьєрра-Мадре. Проте великі стаціонарні поселення місцеві племена рибалок уже мали (Кохуматлан, Сакапу, Апанинган), а деякі тотожності у матеріальній культурі дають підстави висловити думку про можливу належність дотарасканського населення Західної Мексики до тано-астецької мовної групи. Та це тільки гіпотеза...

Лише наприкінці XIV ст. Західна Мексика поступово включилася в регіональні державницькі процеси. Дослідники пов'язують це з приходом у регіон загадкових тарасків.

Більшість науковців пов'язує навалу тарасків на Західну Мексику з міграціями чічімеків племінної групи янакео, вбачаючи в них одну з останніх хвиль "варварських" переселень з півночі до Центральної Мексики у доастецьку добу. Але є серед фахівців і скептики, які нагадують, що ідентифікувати тарасканську мову як одну з макроотоманзьких або тано-астецьких мов поки що немає ніяких підстав, отже, треба шукати археологічні підтвердження попередніх міграцій тарасків — а з цим у науковців досі великі проблеми. Відомо лише, що прийшли тараски до Західної Мексики трьома племінними угрупованнями, кожне з яких вороже ставилося до родичів із сусідньої племінної групи. Саме тому прибульці-інтервенти заснували в регіоні одразу три міста (Цинцунцан, Іуацио (Куюакан) та Пацкуаро). Однак місцеві туземці приходові тарасків зовсім не зраділи, тому щоб вибороти собі право на життя на цих землях тараскам необхідна була єдність. Наслідком означеної воєнно-політичної колізії було створення загальнотарасканського троїстого союзу, лідерство в якому виборов Таріакурі (кінець XIV — початок XV ст.) — вождь тарасканського племені, яке заснувало містечко *Цинцунцан* ("Місто колібрі"), котре, своєю чергою, невдовзі цілком логічно перетворилося на фактичну столицю новоствореної загальнотарасканської держави. Щоправда, честолюбний та агресивний Хікугаге (Ікугахе) — вождь містечка Пацкуаро — спочатку також намагався поволодарювати у загальнотарасканському масштабі, однак після його смерті (середина XV ст.) вожді Цинцунцану остаточно перехопили всі важелі влади у троїстій державі, яка швидко набула ознак *жорстко централізованої та вкрай мілітаризованої деспотії з абсолютистським типом правління.*

Владу в регіоні тараски вибороли силою зброї, тому до переможених, а отже поневолених ними аборигенів прибульці ставилися зверхньо і зневажливо, презирливо називаючи їх *пурепеча* ("простолюдини"). Утім за іронією долі пришельці настільки міцно переплелися з тими, кого вони поневолили, що незабаром ця назва поширилася й на самих завойовників, ставши самоназвою синкретичного за походженням тарасканського етносу. Що ж до самого слова *тараски,* то воно в тарасканській мові означає "зяті", що дає можливість відносно точно виявити етимологію цього етноніму.

Здавна серед здобичі, яку будь-які завойовники ділили між собою після перемоги, поряд з матеріальними цінностями фігурували і вродливі дівчата та жінки. Зрозуміло, що не відступили від цієї "доброї" традиції і тараски. Розгромивши аборигенів, вони здобули владу не тільки над їхніми землями, а й над ними самими. Отож значна частина завойовників, "узявши" за себе місцевих красунь, стали для аборигенів справжніми зятями — звідси й назва. Що ж до сусідів, то вони називали тарасків *куаочпанме* ("лисими"), оскільки майже всі тараски (за винятком жерців) вискубували на своїх бідолашних головах усе волосся, в тому числі жінки й діти.

Щоправда, уже згадуваний Саагун виводив назву *тараски* з того, що, мовляв, цей народ ушановує бога на ім'я *Тарас,* якому тараски, начебто, приносять у жертву змій, птахів і кроликів[64], проте ніякими іншими джерелами підтвердити наявність такого бога в місцевому пантеоні не вдалося.

Основою господарського життя тарасків після їхнього приходу до Західної Мексики було запозичене у_ завойованих аборигенів надзвичайно продуктивне рибальство[6],* яке допов-

нювали рільництво (з використанням на озерах надводної технології *чінампів),* мисливство та збиральництво. Синтез культур і стабільна господарська база створили умови для бурхливого розвитку місцевих ремесел, рівень яких може бути цілком зіставлений з аналогічними показниками найрозвинутіших цивілізацій Мезоамерики. Сусіди з повагою відмічали високу якість місцевих тарасканських виробів зі шкіри, кераміки і дерева, майстерність їхніх ткачів, які уміли виробляти візерунчасті тканини та плести циновки з використанням пташиного пір'я. Землі тарасків виявились багатими на руди деяких металів (зокрема золота). Тарасканські металурги залишили чимало шедеврів ливарництва (зокрема втраченою технікою воскової моделі) із золота, срібла й міді, а майстерність місцевих каменярів при обробці туфу, обсидіану, гірського кришталю, піриту, бірюзи та аметисту майже не поступалася аналогічному мистецтву сусідів.

Не менш дивовижним був побут тарасків. Мешкали вони у глинобитних прямокутних хижах, критих соломою, одяг виготовляли з тканин і плетива, додаючи у нього пір'я, використовували також хутра ягуарів, оиелотів, ведмедів, пум, лисиць, білок та оленів. Викликав подив у іноземців і зовнішній вигляд традиційного тарасканського одягу: чоловіки носили *кікуїллі* — короткі куртки, які прикривали верхню половину тіла, а жінки — пов'язки на стегнах, шо прикривали лише нижню половину тіла. Костюм доповнювався плашем подвійного плетива та сандалями. Тарасканські модники і модниці носили також товсті лабретки (дерев'яні бруски), які вставлялися у великі штучні отвори у вухах та нижніх губах.

Щодо їжі тарасків, то про неї несхвально відгукувалися всі, хто мав нешастя з нею зіткнутися, оскільки "жінки їхні не дуже досвідчені у приготуванні їжі... Коли вони готують їжу, то роблять її одразу у великій кількості, шоб їсти її протягом двох чи трьох днів, іноді навіть впродовж цілого тижня, а не на один день"[66].

Важливу роль у суспільному житті тарасків відігравала *релігія,* котра в цьому вулканічному регіоні природно *мала характер своєрідного вогнепоклонництва.* Місцевий пантеон очолювали бог сонця, вогню і війни *Курікауері* ("Великий вогонь") та його божественна дружина, захисниця посівів та породіль *Куерауапері.* Цих богів усіляко вшановували та обслуговували тарасканські жерці, сама назва яких *(куріті-еча* — "розпалювач вогню") засвідчує певну специфіку ритуалів та, відповідно, культових обов'язків місцевих жерців.

їхньою основною турботою було підтримувати вічний вогонь на честь Курікауері у спеціальних священних місцях, де періодично того ж бога вшановували пожертвами, спалюючи живцем взятих у полон бранців. Перед ритуальним багаттям нешасних прикрашали золотими виробами (символами Курікауері), після чого спалювали під схвальні вигуки переможців.

Серед інших богів можна згадати богиню місяця *Шаратангу* (дочку Курікауері та Куерауапері), яка, за сумісництвом, відповідала за врожайність кукурудзи, бобових і перцю; бога молодої кукурудзи (коханця Шаратанги) *Уінторопатіна-* а також богиню води та риб *Акіше-Катапеме,* на честь якої (враховуючи важливу роль рибальства в загальному господарському комплексі тарасків) проводилися наймоторошніші жертовно-культові ритуали. Зокрема, шоб умилостивити богиню й здобути її прихильність, восени, коли водну гладінь і береги місцевих гірських озер майже завжди покривав туман, тарасканські жерці кидали в їхню кришталево-прозору воду теплі людські серця. Жахливе дійство супроводжувалося всенародним гулянням та веселими танцями.

Вшановували тараски й багатьох інших богів: бога вітру *Таріакурі* (обожнена постать першого тарасканського правителя), бога війни *Пунгареча* (молодшого брата Курікауері), бога смерті *Уарічу-Укуарі,* його дружину — богиню голоду *Тангачурані Ауїканіме,* бога півдня *Мімішкоа,* бога півночі *Уїтинауа,* богиню вранішньої зірки (Венери) *Уренделуа-Векара* тошо, однак кривавість культових дій на честь цих божеств була незрівнянно меншою.

Абсолютно унікальними можна назвати весільні традиції тарасків. Спочатку необхідно було, шоб юнак і дівчина пізналися, після чого батьки дівчини всіляко її лаяли за те, що дочка "зганьбила честь батьків і вкинула у багнюку їхнє лице". Після цього хвилюючого ритуалу батьки дівчини "йшли до домівки її спокусника і забирали все, що там було: одяг, жорна й збіжжя, для них підготовлені". А відтак за згодою батьків нареченої і нареченого оформлялася нова тарасканська родина, оскільки, як пояснювали батьки один одному, "їхні серця (тобто серця молодят) уже змінилися і говорили одне з одним"[67]. Процес одруження завершувався тим, що юнак розкладав перед входом у домівку тестя велике багатгя, через яке забирав з дому свою дружину.

Як уже зазначалося, тараски в Західній Мексиці були народом прийшлим, народом-завойовником, а влада для прибульців — це завжди непросто. Панування над аборигенами вимагало від загарбників жорсткої владної централізації та мілітаризації, ось чому *верховний вождь тарасків (іреча або касонкі) був абсолютним володарем для своїх підданих як в адміністративно-політичному, так і в релігійному та судовому плані.* Він уособлював собою верховного бога Курікауері и виконував функції первосвященика його культу, був водночас верховним суддею і керував тарасканським військом.

Свого спадкоємця *касонкі* він також призначав самостійно із числа власних синів або племінників. У нелегких управлінських справах *іречі* допомагали два заступники (з питань релігійних *{петамуті) їді* з питань військових *(окамбеча))*, а також розгалужена система радників з найрізноманітніших питань організації державного життя:

- радник з державних питань;
- радник з управлінських питань;
- радник з військових питань;
- радник з податкових питань;
- радник з будівельних питань;
- радник з питань скарбниці;
- радник з питань зовнішніх відносин;
- радник з питань торгівлі;
- радник з питань регламентації полювання та рибальства тощо...

Загалом, ураховуючи специфіку походження, *державність тарасків мала яскраво виражений мілітарний характер,* і це дало їм можливість не лише осісти й міцно укріпитися на землях навколо високогірного (2200 м над рівнем океану) озера Пацкуаро, придушивши опір аборигенів, а й відносно швидко продовжити активну зовнішньополітичну експансію на сусідні території. Зокрема, перших успіхів на цьому поприщі досягнув уже другий тарасканський *іреча* Тангашоан I (початок — середина XV ст.), якому поталанило поширити володіння молодої держави на значні терени Західної Мексики.

Продовжив завоювання третій *касонкі* Цицик Пандакуаре на прізвисько *Чараку* (середина XV ст. — 1479 р.), за царювання якого "плішиві" завойовники захопили містечка Сакатоллан, Коліму, Сапотлан, Халіско й Тоналу, У 1462 р. вони розгромили войовничі племена матлальцинків, а невдовзі, після певних невдач у війнах з астецьким "імператором" Ашаякатлем (тараски зазнали поразки у битві під Сінапекуаро), пурепеча взяли в астеків відчутний реванш у битві при Тахімаресі (Тахімароа) 1478 р., де загинув астецький генерал Какаматон[68].

За царювання четвертого тарасканського правителя Суанги (Зуганга (1479—1521)), пурепеча відкинули віл кордонів Західної Мексики армії астецького "імператора" Мотекусоми II Шокойоцина, однак сам Суанга помер у 1521 р. від занесеної в Америку європейцями віспи.

Здавалося, що держава тарасків стане твердим горішком і для непрошених бородатих прибульців з далекої Іспанії, однак трагічна помилка останнього *іречі* Тангашоана II Цинцінча (1521 — 1523) звела нанівець усі державницькі зусилля його попередників. Зійшовши на престол у 1521 р., Цинцінч, як і раніше, убачав головним ворогом свого народу астеків, а тому легковажно пішов на контакт з конкістадорами, уклавши з ними союз, і навіть прийняв католицтво. Можливо, він і справді сподівався, що віра білих принесе щастя його підданим, а можливо, виношував хитромудрі політичні комбінації на майбутнє. Так чи інакше, Цинцінч необачно добровільно підкорився іспанцям і заборонив своїм підданим чинити їм опір.

Розплата виявилася жахливою: після того, як потужна тарасканська армія пропустила в 1523 р. до Західної Мексики загін іспанців, який очолював Г. Сандоваль, державність тарасків була ліквідована конкістадорами, а самих "плішивих" європейці нещадно пограбували.

Трагічно завершив своє життя і сам Тангашоан Цинцінч: за зраду батьківщини через неспровоковану капітуляцію в народі його прозвали *Кальионсином* ("Зрадником", "Боягузом"), а після того, як співвітчизники покинули свого /речу, той потрапив до рук конкістадорів, які обібрали його до нитки. У 1532 р., після кількарічного перебування у полоні, Цинцінч був звинувачений в тому, шо він знову впав у єресь, і після жахливих тортур спалений конкістадором Нуньйо де Гусманом за відмову видати місцезнаходження державної скарбниці тарасків, котру на той момент уже давно пограбували успішніші конкістадори "першої хвилі" завойовників Західної Мексики, яких очолював Крістобаль де Олід. Тараски ж, у відповідь на вбивство свого правителя, масово покинули обжиті місця й демонстративно пішли в гори, де й заховались, відмовившись у такий спосіб підкоритися іспанським гнобителям.

Так припинила своє існування тарасканська цивілізація, а її столичний центр Цинцунцан зазнав настільки спустошливого погрому від іспанців, що ніколи вже не відродився. Лише у XX ст. його руїни, серед яких виділяються п'ять ступінчастих пірамід з круглою основою (тараски називали піраміди такого типу *якатa),* складених з великих лавових брил, були розкопані мексиканськими археологами.

Цивілізація сапотеків. *Початки сапотецької етнокультурної спільноти науковці міцно повязують зі знаменитими ольмеками.* Вважається, що в момент

найвищого розквіту праматеринської цивілізації Мезоамерики її носії, перейшовши, як відомо, до обширної територіальної експансії, зачепили своїм культуроносним впливом не лише район Центрально-Мексиканського плоскогір'я, а й проникли значно далі на південь, досягнувши врешті-решт уславлених "щедрими родовищами"[69] золота саванно-лісистих земель Теуантепецького перешийка (сучасний штат Оахака) — що відокремлює від решти Мексики півострів Юкатан. Саме завдяки ольмецьким переселенцям (або носіям їхніх культурних здобутків) задовго до нової ери на землях Теуантепеку склалися перші стаціонарні поселення, що перетворилися з часом на справжні міста, мешканці яких започаткували свою писемність (що має рельєфні ольмецькі корені), навчилися записувати за допомогою крапочок і рисочок цифри й числа, почали розвивати власну монументальну архітектуру й своєрідної пластики скульптуру тощо.

Господарським фундаментом таких вражаючих культурно-цивілізаційних успіхів стала надзвичайно розвинена багатогалузева економічна система, що гармонійно поєднувала досягнення аборигенів з передовими здобутками прибульців. Зокрема, мешканці Теуантепецького перешийка продовжували й надалі активно займатися полюванням і рибальством, довівши до найвищої досконалості сильці, пастки, сітки та *сербатани* (спеціальні трубки для духової стрільби короткими отруйними стрілами). Почало також бурхливо розвиватися рільництво з використанням ефективної зрошувально-дренажної системи та доволі продуктивного терасного. землеробства.

Проте *географічно Теуантепек розташований на перехресті багатьох культуроносних впливів,* тому вторгнення інших етноцивілізаційних субстратів у процес формування місцевої соціально структурованої спільноти було лише питанням часу. **1** приблизно на рубежі нової ери археологи фіксують проникнення на перешийок племен майяського етнокультурного типу з району гірської Гватемали й теренів прикордонного з Гватемалою сучасного мексиканського штату Чіяпас. Ці переселенці, окрім своїх мовних та побутових традицій, привнесли в регіон власні канони урбанізму й писемності, доповнивши ольмецькі ієрогліфічні стандарти протомайяськими ідеографічними та складовими фонемами. Ускладнилася також соціально-релігійна структура регіону,

якісно зросли торговельні та інтелектуальні контакти теуантепекців з сусідніми територіями.

Нарешті, з III—VI ст. пов'язаний помітний вплив на місцеві канони й традиції могутнього Теотіуакану.

Цивілізація сапотеків, які самою географією виявилися затиснені, немов у сандвічі, між багатьма могутніми культурними вогнищами Мезоамерики, — це культура, що склалася внаслідок синтезу аборигенних племен Теуантепека з багатовекторними впливами близьких і не дуже близьких сусідів. Відповідним було і культурно-цивілізаційне обличчя сапотецької етнополітичної спільноти.

Вважається, що *в основному цивілізація сапотеків сформувалася* як своєрідний різновид мезоамериканської полікультурної спільноти вже *у II ст. н. е.,* хоча й у подальшому вона зазнавала відчутного впливу з боку сусідів, серед яких найрельєфніше виявили себе майя, уже згаданий Теотіуакан і, звичайно, знамениті тольтеки.

Останнім часом деякі дослідники відносять момент зародження сапотецької цивілізації до середини I тис. до н. е., однак не вирішена остаточно проблема точного хронологічного датування сапотецьких написів залишає цю проблему дискусійною.

Справжній *розквіт сапотецької цивілізації датують серединою I тис. н. е.,* коли теуантепекці навчилися обробляти метал (золото і навіть мідь!). їхні майстри видовбували з гігантських стовбурів дерев каное, які могли ходити не лише річками та озерами, а й витримували каботажні океанічні подорожі, а гончарі виробляли якісну кераміку найвитонченіших форм, прикрашену вишуканими поліхромними картинками. Вражають також успіхи сапотеків у галузі деревообробки, будівництва, виробництві музичних інструментів, й особливо — у ювелірній справі. Зокрема, справжній шок у дослідників викликали наслідки розкопок сапотецьких старожитностей на пагорбі Монте-Альбан, який, як з'ясувалося, покривав собою одне з найбільших міст Доколумбової Америки (площею до 40 км^2, 25—50 тис. мешканців), яке, безперечно, було столицею сапотецької держави.

Розпочав ці розкопки у 1931—1932 рр. мексиканський археолог Альфонсо Касо, чим назавжди вписав своє ім'я в історію світової науки. Річ у тім, шо, згідно з сапотеиькою космологією, люди з'явилися на світ із великих печер, тому своїх мерців сапотеки відправляли до предків тією ж дорогою — через підземні камери з настінним живо-

писом і дивовижним глиняним посудом, прикрашеним зображеннями не менш дивовижних богів. На сьогоднішній день знайдено більш як 170 таких поховальних комплексів, а враховуючи, що найповажніших своїх вождів сапотеки ховали найглибше, у підскельних лабіринтах, то найбагатші їхні гробниці не змогли знайти та пограбувати ані конкістадори, ані грабіжники із числа "любителів давнини". Ось чому знайдені в Монте-Альбані скарби нерідко (і цілком заслужено) ставлять в один ряд із золотом Трої та безцінними знахідками із гробниці Туганхамона.

Отже, на відміну від багатьох своїх сусідів, сапотеки не зберегли ніяких свідчень про якісь власні доісторичні мандри. Навпаки, вони вважали себе абсолютними автохтонами Південномексиканської долини *Оахака* ("Країна Мімоз"), оскільки виводили себе безпосередньо від місцевих каменів, дерев та ягуарів.

А. Касо виявив підземні поховальні склепи, які дійсно більше нагадують за розміром печери, буквально нашпиговані перлинними намистами, сережками з нефриту та обсидіану, прикрасами з бірюзи, черепашок, золота й срібла. Серед виявлених речей безцінні поховальні маски і вироби з гірського кришталю, що викликають захоплення, оскільки чистий гірський кришталь (індіанці називали його "застиглою небесною водою") — один із найтвердіших матеріалів на землі (коефіцієнт твердості 7) і обробляти його навіть сьогодні надзвичайно складно. Особливо вражають знамениті кришталеві сапотецькі "черепи" — вирізані у натуральному масштабі людські черепи абсолютно досконалих форм.

Будували сапотеки і чотирисхилові піраміди, увінчані храмами, споруджували кам'яні стели (знайдено 15), проте масштаби їхнього культового будівництва значно скромніші, аніж у їхніх сусідів.

Окремо стоїть *питання сапотецької писемності* — однієї з найдавніших в Америці (в цьому плані вона поступається хіба що ольмецькій). Зовні вона має багато спільних рис з дешифрованим уже письмом майя, а також і з незрозумілою поки що для криптографів ієрогліфікою ольмеків. Нині виявлено (й частково опубліковано) більш як 500 сапотецьких текстів (усі записані вертикальними колонками), однак із більш як сотні ідентифікованих в них ієрогліфів дешифрувати вдалося лише кілька знаків, зокрема ієрогліф "сонце" і традиційні для Мезоамерики цифрові знаки — "крапка"(один), "риска" (п'ять)[70]. Решта сапотецьких писемних знаків усе ще мовчать. Вважається, що письмо це ієрогліфічне з можливими вкрапленнями окремих фонетичних знаків, проте, з огляду на невелику кількість знайдених

текстів, навіть ця теза викликає сумніви у багатьох філологів.

Мало чим може допомогти у складній проблемі дешифрування сапотецького письма і той факт, що сапотеки й нині існують і, звичайно, мають свою мову, яку дослідники відносять до групи отоманзької мовної сім'ї. Проблема в тому, що, по-перше, текстів дуже мало, а по-друге, сама мова сапотеків дуже змінилася під деформаційними лінгвістичними впливами спочатку астеків, а потім іспанців. Ось чому основні свідчення про сапотецьке минуле ми здобули із записів часів конкісти.

Формально, сапотецьку централізовану державу очолював верховний світський вождь *гоккітао* ("усім керуючий"), котрий уособлював собою владу політичну, судову і військову. Влада його була спадковою і передавалася від батька до сина. Утім, хоча поняття первородства мало певне значення для сапотеків, престол, як правило, передавався не обов'язково старшому царевичу, а насамперед — найкомпетентнішому в питаннях управління, причому вплив на обрання належної кандидатури мав не лише вінценосний батько, а й адміністративна та жрецька верхівка держави. На місцях представниками влади виступали общинні старости *(гоккі)* та місцеві, призначені владою судді *(кішиага).* Важливу роль у суспільстві відігравали також торговці *(бенісаніха),* віщуни *(коланіхе)* та "служиві" державні люди — *шиага,* до категорії яких входили як військові, так і цивільні службовці. Відповідно розподілялися й обов'язки підданих: простолюдини працювали і платили державі ренту-податок, а "служиві" люди служили державі, за що отримували від влади, відповідно до свого рангу, матеріальне утримання у вигляді натуральних пайків або земель з общинниками, натуральні державні податки з яких ішли на утримання того чи іншого шиаги.

Отже, в соціально-політичному плані держава сапотеків являла собою класичну деспотію східного типу, і в цьому немає нічого дивного, оскільки її господарською базою була об'єднана розгалужена іригаційна система, котра могла ефективно й стабільно функціонувати лише за умов жорсткої Централізації та командно-адміністративного керівництва. Однак уся ця владна піраміда мала світський характер. Що ж до релігії та жерців, то вони займали в житті сапотеків окреме, надзвичайно своєрідне місце, оскільки мали забез-

печувати вже виведену нами для Доколумбової Америки стабілізаційну функцію, що "за все треба платити".

Культова система сапотеків доволі складна. За поховальними фресками та пам'ятками скульптури у сапотецькому пантеоні уже нині виділено 39 божеств, із яких лише сім — жіночої статі. Першим за рангом вважався бог-творець *Піхе-Тао (Кокі-Шее* або *Кокі-Сілла).* Наступною була першопара бога *Косаана* і богині *Научани,* що створили людей і тварин. Серед богів стихій і корисних речей, яким, власне кажучи, й поклонялися прагматичні сапотеки, найбільш шанованим був ягуароподібний бог дощу *Косіхо-Пітао* ("Великий Косіхо", зображувався завжди в компанії з небесною змією). А далі йшли: благословенний бог кукурудзи *Пітао-Кособі* (зображувався чомусь у вигляді летючої миші), божество землі, печер і землетрусів *Пітао-Шоо,* бог насолод *Пішее,* бог прикмет *Пітао-Піхі,* бог бідності і невдач *Пітао-Сіх,* бог снів *Пітао-Пекала* тощо. Такому кагалові богів слугувала, звичайно, доволі численна жрецька гільдія, яку очолював верховний жрець *віха-тао* ("той, що усе бачить"), котрий за свою службу самому богові дощу (найцінніший бог для землеробів) мав право сперечатися з правителем і навіть відміняти укази гоккітао. Авторитет жрецтва базувався на тому, що саме вони були носіями і хранителями астрономічних та математичних знань, мистецтва писемності, канонів ритуальних поховань і, нарешті, медичних знань, в яких сапотеки завжди відчували неабияку потребу, адже, судячи з дефектів, виявлених у кістяків мерців, знайдених у склепах, хворіли вони часто, і деякі з цих хвороб спеціалісти й досі не можуть ідентифікувати.

Так, в одного з вождів-покійників із Монте-Альбана виявили величезний горб і деформовану невідомою хворобою голову: враження таке, ніби його кістки почали розм'якшуватися й 'опливати". Самі сапотецькі жерці пов'язували походження хвороб з дисгармонією у людському організмі трьох стихій (спеки, вологості та холоду), а лікували цілюшими рослинами, мінералами і т. ін.

Як і інші мезоамериканці доколумбових часів, сапотеки полюбляли ігри з м'ячем. Що ж до культових ритуалів, то традиції сапотеків були дешо гуманнішими, аніж у їхніх сусідів. Щоправда, на найдавніших сапотецьких кам'яних стелах, знайдених у долині Оахака й датованих ледь не серединою I тис. до н. е., зафіксовані криваві обряди принесення в жертву людей (можливо, полонених, яким виривали серця), але в подальшому означені ритуали у сапотеків здебільшого зійшли нанівець. Надалі кривавих людських жертвопринесень вони

майже не знали (лише в разі сонячного затемнення для відвернення вселенської катастрофи в жертву світилу приносили карликів, котрих вважали "дітьми сонця").

Сапотецькі жерці, яких навчали у спеціальних "духовних семінаріях", жили потім серед людей як прості піддані, відрізняючись від інших лише сферою своєї праці — інтелектуальною, а не фізичною. І тільки до верховного жерця вимоги були значно суворішими. Жив *віха-тао* у розкішному палаці, був особою недоторканною й абсолютно авторитетною (адже йому, як вважалося, "відкрита воля богів"). Прості смертні могли бачити його лише під час найурочистіших церемоній, він міг відміняти розпорядження самого *гоккітао.* Утім, становище верховного сапотецького жерця видається не таким уже й виграшним. Він не міг брати шлюб і жив самотньо у своїй розкішній резиденції. Щоправда, один раз це правило усе ж порушувалося, оскільки *віха-тао* мав сам зачати свого спадкоємця. Для цього під час пишного релігійного свята у його хороми приносили сп'янілу від сильного наркотичного напою спеціально обрану невинну дівчину. Отож наступним *віха-тао* міг стати лише син великого жерця та цієї обраної дівчини. І тільки в разі, якщо після цього нетривалого "шлюбу" народжувалася дівчина, верховному жерцю "таланило" ще раз: священний ритуал повторювали (але вже з іншою дівчиною), аж доки не народиться хлопчик. Такою була плата за матеріальний достаток, безмежний авторитет і непідвладність світському правителеві.

Досить мізерною є інформація щодо конкретної політичної історії сапотецької держави. Вже згадані написи (більшість яких походить із Монте-Альбана, Монте-Негро та Куїлапана) опосередковано свідчать про те, що політичне життя Сапотекії відбувалося доволі бурхливо. Рельєфні ілюстрації, вміщені на стелах, розповідають про переможні походи сапотеків (зображення зв'язаних бранців трапляються на сапотецьких стелах досить часто).

Науковці виявили близько 300 сапотецьких текстів, присвячених воєнним питанням, причому, судячи із зовнішності бранців, більшість із них були теотіуаканцями.

Окремий комплекс епіграфічних пам'яток сапотецького походження — це написи, поміщені біля входу у поховальні склепи: цілком природно припустити, що вони можуть ма-

ти як релігійне, так і цілком світське інформаційне навантаження (скажімо, присвячуватися життєдіяльності того чи іншого впливового діяча). Є серед сапотецьких написів і справжні загадки: йдеться про кам'яні плити з так званими *дансантес* (ісп. "танцюристи"), створення яких датують приблизно 600 р. н. е. На плитах вибиті зображення оголених чоловіків в абсолютно неприродних позах — з кривими ногами й руками, головами амебоподібних форм, з потворними розпухлими губами. Ці дегенеративні фігури також густо вкриті викарбуваними на них ієрогліфами, які мали б пролити світло на те, що символізують (чи зображують) ці *дансантес,* однак прочитати сапотецьку ієрогліфіку поки що не вдається, а тому перипетії конкретної історії Сапотекії для нас і досі залишаються таємницею.

Останнім часом висловлюється думка, шо дансантес — це своєрідний медичний ілюстрований підручник, за допомогою якого сапотеки знайомили майбутніх лікарів з будовою людського організму та навчали їх, як боротися з різноманітними його захворюваннями.

Ускладнює ситуацію також незвична для нас календарна система сапотеків, яка не дає можливості точно датувати жодну з сапотецьких стел, навіть у тих випадках, коли знаки, якими вона виписана, схожі на дешифровані майяські аналоги. Річ у тім, що загальне обчислення років, місяців і днів сапотеки вели за так званим "ритуальним" календарем, який складався з 260 днів і поділявся на чотири "сезони" по 65 днів, кожен з яких, своєю чергою, утворював п'ять тринадцятиденних "місяців".

Походження цього календаря овіяне таємницею, однак більшість фахівців цілком аргументовано пов'язують його циклічність з дев'ятимісячним циклом вагітності у жінок. Збігається 260-денний цикл і з середньою тривалістю життя паростків кукурудзи — основного джерела зернової їжі для абсолютної більшості мезоамериканців, шо також могло вплинути на формування відповідних календарних уявлень.

Саме за цим календарем сапотеки вели свій родовід, фіксували важливі події, дати народження і смерті тощо. Що ж до господарських потреб, то для цього використовували 365-денний сонячний "побутовий" календар-щорічник із розбивкою всередині року для землеробських потреб, але без загального обчислювання років. Між іншим, через кожні 52 роки циклічність цих двох календарів повторюється

(52 365-денних сонячних років відповідають 73-м 260-денним рокам), і саме з цим спеціалісти пов'язують саму появу 52-річних "століть" у Мезоамериканській календарній традиції, котра фіксується в усіх індіанських цивілізацій Центральної Америки, починаючи з тольтеків.

У такому вигляді централізована деспотична держава сапотеків проіснувала не менш як сім століть. Постійним головним болем гоккітао були північні сусіди Сапотекії по перешийку — *міштеки* ("темні" або "похмурі люди") — лінгвістичні родичі сапотеків по отоманській мовній сім'ї. Археологічні дані засвідчують, що предки міштеків поселилися на північному заході Теуантепеку ще в X ст. до н. е., а в I тис. н. е. завдяки цивілізаторському впливу сусідів (у тому числі й сапотеків) досягли рівня соціально стратифікованого суспільства. Підтвердженням цього можна вважати появу у середині I тис. н. е, перших міштецьких міст на північних кордонах держави Монте-Альбана.

Стосунки між сапотеками і міштеками, попри їхню лінгвістичну спорідненість, ніколи не були мирними. Та спочатку перевага у збройних сутичках залишалася, як правило, за сапотеками: запорукою цього були державна єдність, вищий воєнно-економічний потенціал та професіоналізм вояків із числа шиага, а також солідні людські ресурси (на піку могутності демографічний потенціал Сапотекії оцінюють у півмільйона осіб). Однак на рубежі IX—X ст. перевага міштеків ставала дедалі відчутнішою. Чому так сталося, однозначно сказати важко. Можливо, міць сапотецької держави роз'їла кричуща внутрішня соціальна диференціація. Розглядаються також гіпотези про негативні наслідки природних катаклізмів. Нарешті, самих міштеків недарма вважали вкрай войовничим народом, з яким важко було впоратися на полі бою. Крім того, експансія міштеків на сапотецькі землі далеко не завжди мала суто воєнний характер, оскільки зафіксовано десятки сапотеко-міштецьких шлюбів між знатними родинами. Про кількість міжетнічних шлюбів серед простолюду хроніки мовчать, проте можна не сумніватися, що їх теж було чимало. Одним словом, *приблизно у 900 році Монте-Альбан упав під натиском міштеків,* а більшість сапотеків благополучно визнали владу етнічно близьких сусідів й активно породичалися з прибульцями.

Монте-Альбан відтоді був покинутий мешканнями, а його руїни міштеки перетворили на пишний цвинтар для своїх найвидатніших володарів, назвавши це місце *Юкукую* ("Зеленою горою").

І лише найбільш непримиренні сапотеки, яких повели за собою жерці на чолі з *віха-тао,* покинувши Монте-Альбан, не скорилися перед міштецькою навалою, а укріпилися навколо свого релігійного центру *Мітла* (по-сапотецьки *Мікт-лан,* що означає в перекладі "Будинок смерті" або "Місце Вічного відпочинку" — тобто вічної печалі). Саме там, у важкодоступних горах на колишній південно-східній околиці великосапотецької держави утворилася *Пізня Сапотекія, котра, на відміну від попередньої деспотії, являла собою уже абсолютну теократію на чолі з всевладним віха-тао та його жерцями,* що виконували не лише релігійні, а й державно-управлінські функції.

Про буття Пізньої Сапотекії нам відомо дуже мало, оскільки розкопки у цьому районі Мексики розпочалися зовсім недавно, і навіть у власне Мітлі спеціалістами досліджено лише 5—7 % культурної площі пам'ятки. На сьогоднішній день розкопано кілька пірамід, включаючи центральну, пофарбовану в червоний колір (колір смерті) "піраміду мертвих", де сапотеки "відспівували" найшляхетніших своїх мерців. Там же, у Мітлі, археологи виявили кілька підземних поховальних склепів хрестоподібної форми, сторони яких чітко орієнтовані за сторонами світу, а також рештки грандіозного палацу (правителя?) з величезною залою, прикрашеною пишною колонадою. Стіни окремих пам'яток прикрашають оригінальні поліхромні фрески.

Кілька століть Пізня Сапотекія утримувала Мітлу з навколишніми землями під своїм контролем і навіть змогла відродитися економічно. Про це свідчить пишність самої столиці з її палаиами-храмами, прикрашеними візерунчастими фризами, вишуканими мозаїками з білого й кольорового каміння та яскравими настінними фресками із зображеннями божеств і міфологічних тварин або геометричними візерунками. В регіоні навіть відродилося інтенсивне сапотецьке містобудування, унаслідок якого, окрім Мітли, на цих землях склалися нові центри — Уіязоо (Віязоо), Ламбітек, Заачіла. Будівельним матеріалом слугувала глина, перемішана з камінням, завдяки чому стіни будівель були надзвичайно міцними. Сапотеки використовували в будівництві найпередовіші для Мезоамерики методи архітектурного мистецтва, зокрема висок і прямий кут. Вражає також наявність у Мітлі елементів розвиненої дренажної системи.

Проте незалежність *Йоопаа* (як називається цей район нині) стала можливою, попри рішучу відсіч міштецьким агресорам, насамперед тому, що міштекам потрібен був час, аби освоїти те, що вони уже встигли захопити. Втім, у воєнно-економічному плані Пізня Сапотекія значно поступалася своїм войовничим сусідам, тому крах незалежної Сапотекії був лише питанням часу. Продовжила її агонію і відсутність політичної єдності серед самих міштеків, що призвело до чвар усередині міштецької спільноти і дало можливість Мітлі відносно довго зберігати власний суверенітет.

Лише в 40-х роках XV ст. Мітла (де правив на той час *віха-тао* Нукано) була також завойована міштеками, які, таким чином, завершили розгром незалежної сапотецької держави й повністю закріпили за собою землі Теуантепецького перешийку. Щоправда, ненадовго, оскільки через кілька десятиліть у регіоні вже володарювали непереможні астеки.

Останнім уламком величної в минулому Сапотекії лишилася крихітна держава *Сапотекапан* ("Країна сапотеків" у районі сучасного м. Оахака) зі столицею в місті Саахіл-Йоо (заснована в 1390 р.). Астецька агресія відволікла сили міштеків і тим самим дала можливість Сапотекапану проіснувати аж до іспанської конкісти і навіть поневолити сусідні племена первісної периферії — соке та хуаве (уаве), проте роль сапотеків у глобальних політико-економічних та культурних процесах Локолумбової Мезоамерики стала на той момент уже мінімальною.

Цивілізація міштеків. Завоювавши сапотецькі землі, *міштеки не змогли створити на теренах Те-\антепеку власної єдиної держави* на зразок знищеної ними Великосапотецької деспотії. Тепер (з X ст.) землі переший-ка являли собою у політичному плані сукупність безлічі дрібних[71] князівств (Ночістлан, Тілатонго, Тлашиалко, Тутутепек, Теосакуалко, Коштлауака, Дзавінданда та ін.), кожне з яких очолював власний незалежний світський правитель мілітарного типу — *касик.* Надзвичайна політична розпорошеність стала причиною постійних чвар між різними міштецькими князьками, водночас активні етнокультурні контакти міштеків, що панували в регіоні, із завойованими сапотеками та авторитетними північними сусідами — тольтеками — призвели до того, що уже через кілька десятиліть міштецька знать міцно породичалася з сапотеками, а в деяких теуантепецьких державках при владі опинилися навіть не міштеко-сапотецькі, а міштеко-тольтецькі династії.

Зокрема, на тольтеиькій княжні з міштеиької держави Дзавінданла (астец. Атональцина) був одружений уславлений правитель астеків *Мотекусома I Іпуїкаміна* ("Владика з гнівним обличчям, який стріляє У небо", 1440—1469).

Однак попри всі негаразди міштеки змогли зберегти відчуття етнічної єдності, котру забезпечували спільні мова, культура, релігія та спільна історична пам'ять, точкою відліку якої всі міштеки вважали момент заснування першої міштеиької династії у Тілатонго (історики датують цю подію приблизно 838 р.). Ось чому у свідомості сусідів сукупність міштецьких князівств часто іменувалася сукупним терміном *Міштекапан* — "Країна міштеків".

Важко переоцінити також консолідаційну роль міштецького жрецтва в забезпеченні наддержавної єдності цього народу. Влада, якою володіли міштецькі правителі, мала світський характер, тому можливості державних інституцій впливати на жрецтво були зведені до мінімуму. Жерці не підкорялися жодному з вождів, мали загальноміштецький статус, опорою якого була їхня матеріальна міць (базувалася на солідних інтелектуальних ресурсах, що мали великий попит у міштецьких землеробів — календарознавстві, математиці, медицині тощо), а також спільний у загальноміштецькому масштабі пантеон шанованих ними богів. Серед них — боги-творці "Змій-пума" та "Змія-ягуариха", їхні сини — зачинатель землеробства "Вітер-Дев'ять-Змій" та зачинатель культури "Вітер-Дев'ять-Грот". Вшановувалися також бог кукурудзи *Когуй,* бог мисливства *Куава* ("Олень"), бог розмноження *Хітуаюта,* бог торгівлі *Йосотоюа* тощо. Більшість цих богів мають прямих аналогів серед пантеонів північних та південних сусідів міштеків, і це цілком природно, враховуючи особливості попередньої історії становлення міштецької цивілізації. Проте міштецька релігійна структура вирізнялася також своєю специфікою, що мала рельєфніше відтіняти консолідаційну роль жрецтва (і культової системи взагалі) у міштецькому суспільстві. Саме на виконання цієї функції були спрямовані антропогенетична міфологія міштеків та їхні загальноетнічні "святині". Так, за міштецькими міфами, міштеки-простолюдини пішли від землі, а міштеки родовитого походження народилися з дерев, що росли уздовж берегів священної ріки Апоала. Цей міф мав забезпечувати суспільну стабільність у надзвичайно диференційованому в соціальному відношенні міштецькому суспільстві, пояснюючи та обґрунтовуючи суспільно-майнову нерівність, що роз'їдала міштецьку народність зсередини, немов іржа.

Певну роль у стабілізації соціальної структури півмільйонного міштецького соціуму відігравала також поширена в усій Мезоамериці знаменита "гра з м'ячем", дешо модернізована на догоду місцевій публіці. Зокрема, важкий каучуковий м'яч гравці не прокидали через кільце (як у майя), а закидали в кам'яну нішу в стіні. Перемога в такій грі вважалася дуже почесною, тому саме переможця міштеки приносили в жертву богам. Проте гра у м'яча, думається, і в міштеків вважалася ризикованим привілеєм-обов'язком лише знатних, чим втілювався в життя принцип вищої справедливості всіх давньоіндіанських суспільств — "за все треба платити!" Простолюдин жив гірше, проте життям на спортивних майданчиках не ризикував.

Що ж до наддержавної єдності загальноміштецького всеетнічного характеру, то її уособлювало й освячувало так зване "Серце народу" — величезний зелений смарагд, що зберігався у храмовому місті *Ачіутаа* під наглядом верховного жерця міштецької релігійної спільноти. Ця святиня вшановувалася всіма міштеками й забезпечувала морально-психологічну єдність народу та щедрі піднесення жерцям від кожного міштецького царка.

"Серце народу" мало такий вплив на міштеків, шо після конкісти католицька церква вирішила за краще знищити камінь, аніж продати його, здобувши на цьому солідний капітал. Урешті-решт, унікальний смарагд розбив, а потім ше й розтер на порох католицький місіонер Беніто Фернандес, але й він, за його власним зізнанням, не міг не просльозитися з приводу знищення феноменального божого творіння.

Базою для стабільного культурного й воєнно-політичного розвитку всіх міштецьких державок було землеробство, яке спеціалізувалося на культивуванні маїсу, перцю чіле, чіану (з насіння якого виготовлявся чудовий тонізуючий напій) та бавовнику — майже універсальної технічної рослини Мезоамерики. В гірських районах міштецьке землеробство мало терасний характер. Допоміжними (хоча й досить важливими в загальному господарському балансі) галузями економіки були ефективне мисливство та бортництво, розробка соляних копалень, а також видобуток золота і коштовного каміння (смарагди й бірюза). Із ремісничих промислів найбільшої слави зажили міштецькі гончарі, які виробляли найкращий у тогочасній Мезоамериці керамічний посуд. Розгалужена економіка гарантувала стабільний матеріальний достаток і значний господарський прогрес міштецької цивілізації, яка вже досягла високого рівня соціально-майнової диференціації.

Класичне міштецьке суспільство складалося з двох соціальних прошарків, в залежності від походження. Нечисленну знать (нащадки тих міштеків, що народилися з дерев сакральних Апоальських лісів) складали /шсшси-правителі, жрецтво, воєначальники, чиновники усіх рангів і торговці, які поряд із виконанням своїх "бізнесових" планів служили владі як шпигуни-розвідники в сусідніх землях. Стан простолюдинів ("тих, що від землі") утворювали землероби, будівельники, ювеліри, гончарі, художники, слуги, носії та солдати. Межі між різними станами були у міштеків доволі чіткими, а перейти зі стану простолюдинів до стану знаті (що функціонувала на засадах тотальної ендогамії, аж до періодичних кровозмішувальних шлюбів) шансів практично не було. Така жорстка, ледь не кастова диференціація забезпечувала соціальну стабільність в умовах надзвичайної політичної строкатості Міштекії.

Велику роль у міштецькому соціумі відігравала також війна, оскільки вона забезпечувала солідну здобич, що давало можливість гамувати невдоволення мас, викликане соціально-майновою нерівністю, а також спрямовувала природну войовничість міштеків у напрямку зовнішньої агресії, відволікала їх від внутрішніх суспільних негараздів. Захищені круглими щитами міштеки наводили жах на супротивників і до приходу на Теуантепек астеків залишалися фактично незаперечними гегемонами перешийка, попри відсутність державно-політичної загальноміштецької єдності. Уже згадані стабілізаційні чинники давали змогу міштецьким князівствам, як правило, спільно діяти проти будь-яких супротивників і уникати істотних внутрішньоміштецьких суперечок, а тим більше збройних сутичок.

Нарешті, варто згадати про ще одне велике досягнення міштеків — їхню писемність, що мала чітко визначений піктографічний (тобто рисунковий) характер: зображення чоловіка і жінки у парі означало "шлюб"; людина, що хапає іншу людину за чуба, — "завоювання" або "взяття у полон"; тіло, замотане у саван, — "небіжчик" тощо.

Формально міштецька писемність вважається дешифрованою, однак саме у її рисунковості полягає головна проблема: піктографія являє собою скоріше набір опорних сигналів, які "читають", знаючи, про шо йдеться у даному тексті. Якшо ж загальна канва написаного нам невідома, піктографія дає змогу лише в загальних рисах зрозуміти зміст написаного, проте не дає можливості безпосередньо "прочитати" представлені кодекси. У цьому плані можливості піктографії дешо обмежені в порівнянні з абеточними та ієрогліфічними текстами, тому конкретних перипетій міштецької історії нам відомо небагато.

Міштецькі кодекси (яких на сьогоднішній день нам відомо п'ять — Неттлі (Нутталь, Неттол), Бодлі, Селден, Віндобонепсі (Віденський) і Коломбіно) — є водночас шедеврами художньої творчості цього народу, безцінним джерелом з його історії та культури, побуту й господарства. Усі вони писані методою "як ореться, так і пишеться" від правого верхнього кута (тобто згори донизу — потім знизу догори — потім знову згори донизу і т. п.) на оленячому пергаменті, що складався гармошкою у своєрідну "книжечку", яка нагадує формою популярні серед сучасної молоді ілюстровані книги-комікси.

Саме ці кодекси дають нам можливість реконструювати деякі аспекти побутового життя міштеків. Одяг вони любили яскравий і різнобарвний. Чоловіки носили невисокий капелюх з навушниками, тонку сорочку, поверх якої надягалася своєрідна жилетка з бахромчастою спідницею з бавовняної тканини, прикрашеної пір'ям екзотичних птахів, бавовняні штани і сандалі. Увесь цей одяг довершували різноманітні шкіряні ремені, на яких він тримався. Міштецькі модниці полюбляли спідниці найрізноманітнішої довжини та кольору, витончені блузи та узорчасті накидки.

Менше уваги приділяли міштеки створенню шедеврів монументальної архітектури. Це пояснювалося тим, що для будівництва масштабних споруд бракувало державної єдності, без якої організація спільної праці великої кількості робітників на будівельних майданчиках була неможливою. Проте суспільство активно прогресувало, й міштеки не раз робили рішучі кроки в напрямі створення власної держави. Особливо відчутно проявила себе означена тенденція, коли за справу взявся *касик* "Вісім Олень" ("Вісім *Куава",* так його ім'я подають кодекси, зображуючи біля фігури цього суворого войовника вісім крапок та малюнок оленячої голови), життя котрого датують 1011 — 1063 рр.

Розпочав своє царювання "Вісім Олень" скромним правителем невеличкого міштецького князівства Тілатонго (котре перейшло йому у спадок від попередника з грізним ім'ям "Десять Алігатор"), однак уже шістнадцятирічним юнаком він здійснив перший вдалий похід, приєднавши до підконтрольних земель "країну порослих травою пагорбів"[72]. У по-

дальшому цей хитрий правитель заручився підтримкою міштеко-тольтецького князя на ім'я "Чотири Тигр" ("Чотири Ягуар"), а також здобув прихильність впливового міштецького жрецтва, якому обіцяв активізувати храмове будівництво й надати більшого розмаху культовим церемоніям. Нарешті, протягом 1047—1049 років "Вісім Олень" провів успішну воєнно-дипломатичну кампанію проти іншого претендента на загальноміштецьке домінування — міста-держави "Божественний Вузол" *(Шипе-"*Вузол"), розташованого на теуантепецькому узбережжі Тихого океану.

Річ у тім, шо після смерті місцевого правителя на ім'я "Одинадцять Вітер" (1047) владу в "Божественному Вузлі" почали виборювати одразу четверо його дітей та ше й племінник, але "Вісім Олень" також був племінником "Одинадцять Вітру", хоча й двоюрідним, тому за підтримки згаданого "Чотири Тигра" він рішуче втрутився в цю династичну сварку, де швидко виявив унікальні таланти інтригана. В результаті три сини й племінник померлого владики були принесені в жертву богам, а з їхньою сестрою ("Тринадцять Змія") "Вісім Олень" одружився, ставши відтепер законним володарем "Божественного Вузла".

Наступним і найпотужнішим конкурентом "Вісім Оленя" у боротьбі за загальноміштецьке домінування стала войовнича правителька міста-держави "Димна Гора", яку кодекси іменують "Зміїною накидкою" або за днем її народження — правителькою "Шість Мавпа". Ця вольова жінка-цариця встигала скрізь: здійснила кілька переможних походів, народила своєму безвладному чоловікові двох синів, однак у 1050 р. під час чергового воєнного походу вона зазнала поразки і загинула в бою.

У подальшому "Вісім Олень" хитрістю і спритною політикою зумів підім'яти під себе ще кількох *касиків* (убиваючи їх разом із синами та методично одружуючися з їхніми вдовами і дочками). У своїй державі він почав формувати потужний централізований бюрократичний апарат імперського зразка. Більше того, щоб підкреслити свій новий, "імперський" статус, "Вісім Олень" прибрав собі нове ім'я — "Кіготь Оцелота", проте завершити процес створення єдиної загальноміштецької держави він не встиг. Будучи успішним інтриганом і дипломатом, "Кіготь Оцелота" виявився бездарним полководцем, і це одразу далося взнаки, коли поруч із ним не стало "Чотири Тигра". Куди подівся цей впливовий союзник дослідникам встановити не вдалося: можливо помер, можливо був ліквідований соратниками, а можливо його прибрав сам "Кіготь Оцелота", вбачаючи в ньому серйозного суперника. Так чи інакше, наслідки цієї ситуації виявилися невтішними для "Вісім Оленя": 1063 р. його військо зазнало поразки в черговій битві, а сам він потрапив у полон, де й завершив життя на жертовному камені.

Після смерті "Вісім Оленя" у "країні міштеків" *(Міштека Альта)* знову запанувала цілковита політична роздробленість. Утім самі міштеки сприймали це як нормальний стан соціуму, оскільки й без міцної централізованої держави насолоджувалися відносною стабільністю — її забезпечували релігія, спільна мова, культура і загальна станово-класова система ранжування людей. Життя підданих регулювалося не державними, а кастовими традиціями-законами, що дало можливість політично розпорошеній Міштекії проіснувати кілька століть і навіть дати відсіч астецьким агресорам у XV ст. Це стало можливим внаслідок об'єднання сил усіх князівств. До складу об'єднаного війська увійшла також значна кількість завойованих у минулому сапотеків. Лише за правління астецького "імператора" Ауїсотля (1486—1502) Теуантепек частково був підкорений астеками, яким міштеки змушені були в подальшому платити доволі обтяжливу данину. Проте остаточно підкорити войовничих міштеків не вдалося навіть непереможним астекам. Рештки незалежної Міштекії з центром у Куїльпані проіснували як суверенне політичне утворення до появи в регіоні іспанських колонізаторів, перед якими останній міштецький правитель Сікуане капітулював лише у 1550-х роках.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ АСТЕКІВ

- *Вступ до астекознавства*
- *Етногенез астеків. Астецькі мандри*
- *Астеки в "боротьбі за батьківщину". Заснування Теночтітлана*
- *Становлення астецької державності. Соціальна стратифікація та господарсько-політичний устрій класичного астецького суспільства*
- *Розгром Аскапоцалько. Створення "Троїстої конфедерації"*
- *"Імперія астеків"*
- *"Троїста конфедерація" напередодні конкісти*

Вступ до астекознавства. Про те, що астеки (ацтеки) створили величну цивілізацію, яка своїм золотом багато в чому змінила хід світової історії, іспанці довідалися ще в процесі конкісти, однак проблема збереження виявлених індіанських старожитностей мало цікавила хижих колонізаторів. Підтримала цю боротьбу з "диявольськими вченнями" й католицька церква. Періодичні аутодафе, в ході яких спалювалися виявлені індіанські рукописи разом із самими бунтівними індіанцями, почав організовувати вже перший архієпископ Мексики

Е. Хіменес, котрий раніше зажив сумнозвісної слави винищенням решток мавританської культури на півдні Піренеїв у Гранаді. Посильний внесок у знищення самої пам'яті про цивілізацію Доколумбової Мексики зробив перший іспанський губернатор Лоренцо Савала, який демонстративно наказав розірвати усі знайдені в архівах астецької столиці манускрипти на шматочки і продати їх дрібним торговцям як обгортковий папір.

Навіть глава конкістадорів Е. Кортес, вражений фанатизмом церковників, порадив єпископові Мехіко дону Хуану де Сумарразі (1468—1548) зберегти бодай частину індіанських рукописів "на пам'ять", але на "божевільного єпископа" це не подіяло: пам'ятки астецького минулого продовжували нищити. Отож не дивно, що не минуло і ста років після конкісти, як про культуру доколумбових мезоамериканців забули.

Відродженню інтересу до історії астеків та становленню астекознавства як такого наука завдячує американському юристові Вільяму Прескотту (1796—1859), який з власної ініціативи упродовж кількох десятиліть збирав в усіх бібліотеках світу копії документів про історію індіанців та конкісту, а в 1843 р. опублікував за результатами свого дослідження монументальну книгу "Завоювання Мексики". Так було започатковане наукове вивчення астецького минулого.

Реконструювати історію цього знаменитого народу дає змогу цілий комплекс джерел. Насамперед, це *археологічні матеріали,* котрі періодично поновлюються завдяки постійним експедиціям мексиканських та американських археологів. Крім того, попри руйнівну активність конкістадорів та їхніх послідовників, *наука має у своєму розпорядженні також значну кількість писемних документів про історію астеків.* Це *різноманітні "кодекси",* до яких відносять записані та врятовані давньоіндіанські рукописи ("Реєстр данини", "Кодекс Обена", "Кодекс Борджіа", "Кодекс Тлоцина", "Кодекс Кінацина", "Кодекс Шолотля" *"Пінтура де Мехіко",* "Стрічка мандр" ("Кодекс Ботуріні" або "Кодекс Сігуенси") та ін.), а також зібрані по гарячих слідах після конкісти оповіді індіанців про їхнє минуле (кодекси Ріоський, Телеріано-Ременсіс, Флорентійський ("Атлас Саагуна"), Бурбонський, Мендоси, Фехервари-Мейєра та ін.), зафіксовані на папері справжніми ентузіастами науки — католицькими місіонерами Хуаном де Торкемадою, Бернардино де Саагу-

ном та їхніми учнями й послідовниками: Антоніо Валеріано з Аскапоцалько, Мартіном Хакобітом із Тлалтелолько, Алонсо Бегерано і Педро де Сан Буенавентурою із Куаутітлана, Кристобалем де Кастильйо та ін.

Другим типом писемних джерел про астецьке минуле є *"історії", створені самими індіанцями* (як правило, родовитого походження, навіть царської крові) й до того ж своєю рідною мовою науатль (іноді — іспанською), а вже після конкісти — і латиницею. До них належать анонімні "Хроніка Куаутітлану", "Легенда про Сонця", "Історія тольтекочічімеків або літопис із Куаутінчана", "Хроніка із Тлалтелолько" та "Хроніка із Сан-Грегоріо Акапулько", "Хроніка Мешикайотля" і *"Кроніка мексикана"* ("Мексиканська хроніка") Ернандо Альварадо Тесосомока (онука сумнозвісного Мотекусоми II), "Історія чічімеків" дон Фернандо Альви де Іштлільшочитля (1578—1657), "Різноманітні оригінальні історії царств Кулуакан, Мешико й інших провінцій", а також "Тепанецькі аннали" нащадка текпанецьких владик (із міста Аскапоцалько) Домінго Франсиско де Сан Антон Муньйон Чімальпаїн Куаутлеуаніцина (1579—?), "Історія міста й республіки Тлашкала" нащадка тлашкаланських правителів Дієго Муньйос Кабарго (?—1613) та ін.

Третім джерелом наших знань про астецьке минуле є різноманітні *пам'ятки класичної астецької художньої літератури* — пісні, міфи, казки, поезія, епос тощо.

Окрім даних про історію власне астеків, означені хроніки й кодекси містять також суттєву інформацію стосовно історії попередніх мезоамериканських цивілізацій — тольтецької, чічімецької та ін.

Досить інформативним джерелом даних про історію астеків є оповіді самих конкістадорів про завоювання та знищення мезоамериканських цивілізацій, в яких відбилися не тільки бурхлива епоха конкісти, а й власне індіанське минуле Доколумбової Америки. Серед них особливо цінними є записки і звіти самого Ернана Кортеса та його найближчих послідовників Педро де Альварадо та Е. Гусмана, спогади про "Справжнє завоювання Нової Іспанії" одного з кортесівських вояків Берналя Діаса дель Кастильйо (?—1584), а також бюрократична звітна документація колоніальної адміністрації Мексики після її завоювання іспанцями. До цього типу джерел можна віднести також документи католицьких місіонерів, серед яких особливою повагою і співчуттям до трагічної долі індіанців виділяється "Історія Індій" Бартоломе де Лас Касаса (1474—1566).

Важливим джерелом інформації про історію мезоамериканських цивілізацій є також праці власне іспанських хроністів, присвячені не лише конкісті, а й окремим аспектам доколумбової історії регіону. До них належать "Звичаї Нової Іспанії" Андреаса де Ольмоса, "Індіанська духовна історія" Херонімо де Мендієти, "Історія індіанців Нової Іспанії" Торібіо де Паредеса де Бенавенте, "Загальна історія речей Нової Іспанії" Бернардіно де Саагуна (її науамовний варіант називають Флорентійським кодексом), "Історія індіанців Нової Іспанії" Дієго де Дурана, "Загальна і природна історія Індій" Гонсало Фернандеса де Овьєдо-і-Вальдеса (1478—1557) та ін. Написані переважно католицькими монахами, вони містять чимало цінної інформації стосовно історії та культури індіанських народів, хоча й несуть на собі відбиток іспано-християнського бачення означеної проблематики.

Попри наявність значної кількості різнотипних за походженням джерел з історії астеків, проблема адекватного відтворення їхнього минулого й досі залишається не до кінця розв'язаною, оскільки більшість згаданих вище джерел мають непрямий, опосередкований характер. Це пов'язано не лише з руйнівними наслідками конкісти, а й з украй політизованим ставленням до історії з боку самих астеків, які неодноразово її переписували та переробляли в руслі концепції власної історичної унікальності. Найтрагічнішим у цьому плані став сумнозвісний наказ астецького правителя Іцкоатля (1428—1440), згідно з яким були спалені всі попередні "неправильні" давньоіндіанські рукописи, а замість них під жорстким контролем влади були створені нові, "правильні" піктографічні хроніки, в яких астецьке минуле подавалося в бажаному для астеків руслі. Це робить украй проблематичним об'єктивне відтворення доімперського минулого астеків, зокрема, надзвичайно заплутаної хронології згадуваних у хроніках подій, різнобій у фактах та іменах діячів тощо.

Етногенез астеків. Астецькі мандри.

Прихід астеків до Центральної Мексики являв собою одну з останніх хвиль міграційних переселень північних індіанських племен тано-астецької (юто-астецької) мовної групи. Про їхню прабатьківщину, яку вони самі називали країною Астлан ("Земля чапель"), відомо дуже мало. Малюнки піктографічних астецьких рукописів дають підстави стверджувати, що ця земля була розташована посеред озера в області *Чікомос-*

ток ("Сім печер"), котру науковці територіально ідентифікують з північно-західною окраїною сучасної Мексики (штат Сіналоа) або з південним заходом сучасних США.

На той період *астеки* (термін походить від назви прабатьківщини) являли собою народ мандрівних мисливців, рибалок і сезонних примітивних землеробів, що мешкали на своєму острові й у разі потреби човнами діставалися до поритих печерами озерних берегів. Зафіксовані піктографією астецькі міфи дають підстави припустити, що вже на ранньому етапі своєї історії астеки виявляли перші ознаки переходу до осілого способу життя. На острові Астлан вони спорудили потужний пірамідальний храм, побудували навколо нього стаціонарні глинобитні хижі для життя, однак, щасливо проживши в Астлані, заданими Чімальпаїна, 1014 років[1], у рік "Один Кремінь" ("Один Кременевий ніж"), підхоплені загальним, спрямованим на південь рухом "варварських" племен, астеки також зібрали свої скромні пожитки і рушили на південь разом з вісьмома іншими спорідненими племенами.

Враховуючи, шо ло приходу в Мексиканську долину (в район знаменитого Толдану) астецькі мандри тривали близько 80 років, а знайомство цього народу з руїнами Толлану датується 1196 р. (рік "Три Кремінь"), можна припустити, шо покинули вони свою прабатьківщину Астлан у 1116 р. (шо точно відповідає року "Один Кремінь'[1] за традиційним астецьким календарем і рівно на 80 років передує приходові астеків у район Толлана).

Очолив цей похід напівлегендарний вождь астеків на ім'я Мешитлі, від імені якого походить ще одна самоназва цього народу — *мешики.*

За іншою версією, термін *"мешик"* походить від слова *"мештлі"* — так називали астеки Місяць, якому поклонялися.

Від слова *мешик* походить і сучасна назва країни — Мексика.

Причини, що змусили астеків зірватися з ндсидженого місця, точно невідомі, а їхні міфи та рукописи (зокрема "Кодекс Обена") дають надзвичайно казкове пояснення цього феномена. Згідно з легендою, якось в одній з печер Чікомостоку астеки натрапили на дивовижну статую божества *Уїцилопочтлі* ("Чаклун-Колібрі"), котра вміла розмовляти. Саме вона наказала мешикам шукати кращої долі в інших землях і вказала загальний напрям руху. А шукати Уїцилопочтлі наказав землю, на якій астеки побачать орла, що убиває спійману ним змію. Нерідко постаті Уїцилопочтлі

й Мешитлі ототожнюють, убачаючи в них одну реальну фігуру — обожненого після смерті вождя, котрий керував переселенням астеків з півночі до Центральної Мексики, однак конкретизувати усі ці версії не дає можливості вкрай обмежена джерельна база.

Так доволі скромно почалися знамениті мандри народу, якому судилося створити найвеличнішу імперію Доколумбової Мезоамерики, чиї награбовані скарби кардинально змінили історію не лише самої Америки, а й Європи, а слідом за нею — Азії та Африки.

Уже на стадії мандрів мешики якісно відрізнялися рівнем культурно-цивілізаційного розвитку від своїх колоритних попередників — тольтеків і чічімеків. Останні, до приходу в Центральну Мексику, залишалися ще суто кочовими мисливцями і збиральниками, що ж до *астеків, то вони вже на цій стадії своєї історії були знайомі з примітивним рільництвом, а тому й мандрували своєрідними "перебіжками",* оскільки під час своїх подорожей тимчасово осідали в різних місцях на певний час, сіяли маїс *(тлаоллі),* давали можливість жінкам народити дітей, і лише зробивши достатній запас продуктів продовжували свій шлях на південь.

Точний маршрут астецьких подорожей також установити досі не вдалося, але деякі вузлові моменти відомі. Зокрема, урік "Три Кременевий Ніж" ("Три Кремінь", 1196) мешики дісталися до блискучої в минулому столиці тольтеків, міста Толлан, вигляд якого буквально приголомшив дикуватих прибульців. За їхніми власними свідченнями, у Толлані астеки побачили пишні "піраміди та схожі на пагорби споруди. Скрізь впадали в око залишки їхніх (тобто тольтецьких) глиняних посудин, їхніх чаш та їхніх фігурок, їхніх ляльок і дрібничок, їхніх браслетів, скрізь було видно їхні сліди, дійсно, там жили усі разом тольтеки. Тольтеки були вправними майстрами..."[2] "Тольтеки були народом-митцем, усі їхні твори були хорошими, правильними, все було добре зроблено, все чудове"[3]. Побачене настільки вразило астеків, що вони провели в районі толланських руїн 20 років, і навіть хотіли осісти тут назавжди, але бог Уїцилопочтлі, статую якого постійно носили за племенем спеціальні жерці-"богоносії" *(теомаме),* категорично з цим не погодився і жорстоко покарав найгаласливіших прибічників подальшого життя в межах Толлану: коли вони спали, бог усім їм повиривав серця з грудей, започаткувавши в такий спосіб астець-

кий класичний ритуал людських жертвопринесень. Тому, відзначивши "двадцятиріччя перебування у Толлані"[4], астеки в 1216 р. (рік "Десять Кременевий Ніж") покинули, як засвідчує "Кодекс Обен", Тулу й перебралися до місцевості Атлітлалакіан, де провели ще 11 років.

З тих часів у астеків вищою похвалою для майстра стала фраза: "Він знає все, неначе він тольтек"[5], оскільки, за словами Б. де Саагуна: "Справжній художник все дістає зі свого серця: діє з насолодою, робить усе спокійно, обачливо, *вчиняє як тольтек,* робить речі, вправно вчиняє, творить, виправляє речі, робить їх ошатними, правильними"[6].

Зрозуміло, що знайомство з культурою етнічно близьких тольтеків справило неабиякий вплив на прискорення цивілізаційних процесів усередині астецької спільноти, яка відтепер остаточно перейшла до рільництва як базової галузі економіки й остаточно сформувала у своїх суспільних структурах інститути вождівства з елементами напівжорсткої соціально-майнової диференціації та протодержавних органів управління. Саме з таким цивілізаційним багажем астеки з'явилися у другій половині ХШ ст. в районі знаменитого центральномексиканського солоного озера Тескоко, де зустріли, якщо вірити легенді, очікуваного орла, котрий, сидячи на кактусі, роздирав спійману змію, після чого вирішили остаточно осісти у цьому краї, як наказував їм бог Уїцилопочтлі. Проте виявилося, що астеків тут ніхто не чекав...

Астеки в "боротьбі за батьківщину".

Заснування Теночтітлана. Означений регіон навколо озера Тескоко справді був схожий на райський куточок, а тому здавна привертав увагу багатьох прибульців. Іззовні навколоозерну долину, загальною площею близько 6500 км^2, оточували високі (до п'яти кілометрів заввишки) гори вулканічного походження, які захищали її від зовнішніх вторгнень циклонів, забезпечуючи тим самим стабільність клімату. Щедре сонце дарувало навколишнім теренам тепло і світло, а високогір'я (означена долина лежить на висоті 2300 м над рівнем світового океану) рятувало від тропічної спеки. Велике солоне озеро Тескоко з двома болотистими й порослими очеретом північними (Шочімілько й Чалько) та двома південними (Шалтокан і Сумпанго) лагунами гарантувало достатню вологість місцевого мікроклімату, а ріка

Аколман, що впадала в озеро з північного сходу, забезпечувала місцевих мешканців чистою і прозорою водою. Місцеві родючі грунти давали можливість щорічно знімати по три-чотири урожаї, а навколишні гори й очеретяні зарості кишіли різноманітною дичиною.

Навіть місцеві бджоли не мали жала, тому віддавали людині запашний мед без будь-якого спротиву чи ускладнень.

Та на час приходу мешиків регіон уже перебував у стані явної перенаселеності. На його живописних землях мешкали численні народи (отомі, кулуа, аколхуа, чальки, шочімільки, текпанеки, мішкіки, куїтлауаки та ін.), склалося близько півсотні міст-держав, об'єднаних у вісім конфедерацій, три з яких уперто виборювали загальнотескокську гегемонію. Це — *Аскапоцалько текпанеків, Тескоко власне чічімеків і Кулуакан народу кулуа — уламку величних тольтеків.* Решта міст (Сумпанго, Чалько, Екатепек, Текпайокан, Сітлальтепек, Куатітлан, Тепеяк, Шалтокан, Попотла, Шочімілько, Тлакопан, Койоакан та ін.) змушені були маневрувати між трьома регіональними квазігегемонами, ставши своєрідним будівельним матеріалом для найрізноманітніших блоків, союзів та воєнно-політичних конфедерацій, що виводили то одну, то іншу силу на рівень панування у загальноозерному масштабі. За цих обставин ще один конкурент

Долина Мехіко астецької доби

нікому із місцевих володарів не був потрібен, але астеки прийшли й утрутилися у смертельний бій за місце під гарячим тескоканським сонцем.

Якщо вірити астецьким переказам, привів їх на береги Тескоко вождь Уїциліутль, однак, осівши у рік "Вісім Тростина" (1279) на пагорбі Чапультепек (західний берег озера), мешики одразу зіткнулися з протидією сусіднього Кулуакану, правитель якого Ачітометль змусив прибульців доволі швидко визнати свою залежність від могутніших кулуа. Більше того, занадто незалежний, з точки зору Ачітометля, астецький вождь Уїциліутль був разом із дочкою по-зрадницьки захоплений і прилюдно страчений в Кулуакані, після чого Ачітометль узагалі вирішив позбутися небезпечного сусідства і змусив астеків залишити багатий водними джерелами Чапультепек і переселитися в район *Тісапан* ("Біля крейдової води"), який на всю Тескокію славився тим, що буквально кишів смертоносними отруйними зміями (аспіди, гримучі та променисті змії тощо). Судячи з усього, Ачітометль (за іншими джерелами кулуаканського вождя звали Кошкоштлі) сподівався, що отруйні змії просто винищать астеків, однак він дуже помилився.

У критичний момент поневірянь мешики обрали своїм наступним вождем вольового Теноча (Теночцина), який зумів завдяки своїй невтомній енергії вдихнути у співвітчизників віру в можливість порятунку.

Про роль цього видатного лідера свідчить хоча б те, що його ім'я відбилося у ше одній самоназві астеків — народ *теночків,* і слід визнати, шо Теноч заслужив такої честі.

За свідченнями, що їх зібрав той же Саагун, астеки прийшли до Тісапану зовсім не для того, щоб поголовно вимерти від зміїних укусів. Навпаки, вони "дуже зраділи, побачивши змій, і всіх їх засмажили, їх засмажили усіх, щоб з'їсти, усіх їх з'їли астеки"[7]. А далі Теноч показав сусідам, з ким вони мають справу.

За традицією, про те, шо необхідно робити далі, астекам сказав уже згадуваний бог-статуя Уїцилопочтлі, який наказав їм: "Послухайте, ми не залишимося тут, а підемо далі, де перебувають ті, кого ми переможемо і над ким володарюватимемо. Ми не будемо догоджати кулуаканцям, а оголосимо їм війну"[8]. Відтак Теноч здійснив те, шо змусило вжахнутися навіть звиклих до всього індіанців.

Так уже склалося, що в цей момент кулуаканці вели виснажливу війну з шочімільками (тобто мешканцями міста-держави *Шочімілько* — "Квіткове Поле"), і теночки як васали-союзники змушені були воювати під знаменами Ачітометля (Кошкоштлі?). Війна завершилася перемогою Кулуакану, і астеки в ній виявили себе з найкращого боку — як вірні та войовничі бійці, тому авторитет їхній істотно зріс.

Особливо прославив астеків відомий епізод з полоненими шочімільками, коли Кошкоштлі (Ачітометль?) спочатку наказав астекам захопити 8 тис. ворожих вояків у полон, а потім відібрав у них бранців і навіть почав звинувачувати союзників у відсутності воєнної доблесті, нахабно заявивши, шо згаданих шочімільків узяли в полон кулуаканці, а не мешики. Та астеки передбачили таку поведінку свого сюзерена, тому перед тим як віддати полонених Кошкоштлі повідрізали у них по одному вуху. Кулуаканських полководців, які намагалися присвоїти собі чужих бранців, астеки посоромили простим запитанням: "Де вуха полонених?" Кулуаканці, звичайно, вуха пред'явити не змогли, а астеки, навпаки, доставили Кошкоштлі кілька кошиків з вісьмома тисячами відрізаних вух (ця сцена жваво змальована на останній сторінці "Кодексу Ботуріні"), чим беззаперечно довели астецьке походження означених бранців.

Після кількох успішних воєнних операцій астеки зажили слави безжальних горлорізів і відповідну повагу сусідів, і саме цим вирішив скористатися хитрий Теноч, коли зажадав "породичатися" зі своїм сюзереном.

Одразу після перемоги Теноч відправив до Ачітометля пишне посольство, яке дипломатично благало кулуаканського володаря видати за астецького вождя його дочку-красуню, пообіцявши зробити її своєю всевладною царицею. Ачітометль, заплутавшись у власних зовнішньополітичних інтригах, необачно погодився на такий династичний шлюб. Очевидно, він розраховував завдяки цій акції зробити войовничих астеків своїми вірними й покірними союзниками, яких так бракувало Кулуакану для боротьби за регіональну гегемонію. Привівши тендітну принцесу до Тісапану, одягнені в чорні мантії жерці теночків не довго думаючи принесли її в жертву богу Уїцилопочтлі. Після цього вони запросили "на весілля" кулуаканського володаря і на його очах зідрати шкіру з тіла його бідолашної дочки, а один із астецьких жерців виконав перед шокованим гостем ритуальний релігійний танець. Убитого горем батька астеки намагались "утішити", пообіцявши вшановувати пам'ять замордо-

ваної царівни як уособлення своєї богині родючості *Тонацин* ("Наша мати"), але безуспішно: шокований Ачітометль утік з моторошної церемонії. Убитий горем, він збожеволів і решту своїх днів провів біля останків нещасної загиблої.

Наслідком цього кривавого зрадницького демаршу, звичайно, стала війна, котра швидко виявила, що астеки ще не дозріли до того, аби змагатися з потужним кулуаканським військом на рівних. Спадкоємець Ачітометля, вождь народу кулуа Кулутонал, помстився за зрадництво й жорстокість: астеки були вщент розбиті й мусили тікати на північ, де віддалися під владу могутнього Аскапоцалько. Так новими сюзеренами астеків стали текпанеки (тепанеки), котрі хоча й упустили мешиків у свої володіння, але, навчені гірким досвідом Ачітометля, ніколи до кінця астекам не довіряли й намагалися покласти край будь-яким спробам своїх васалів вести самостійну політику.

Надалі мешики змушені були платити данину різним сусідам, неодноразово міняли господарів і навіть знову воювали проти Шочімілько на боці кулуаканського правителя Чальтіутлатонака. Нове посилення теночків стривожило кулуаканців. Однак тепер кулуа діяли значно активніше і ніяким астецьким обіцянкам уже не вірили. Більше того, у 1325 р. кулуаканський правитель Циутекацин (1321 — 1334) узагалі віддав наказ поголовно вирізати астеків. Рятуючись від геноциду, теночки сіли вночі на свої каное й відплили від берега у пошуках кращої долі в іншому місці навколо озера — та ніде вільних земель вони так і не знайшли. Скрізь місцеве населення зустрічало їх украй вороже, і здавалося, що на цьому історія теночків має припинитися. Однак їхній вождь Теноч не звик пасувати перед труднощами, а тому вирішив використати останній шанс на виживання. Знайшовши посеред озера невеликий (10—12 км у діаметрі) безіменний болотистий острівець, астеки зупинилися на ньому й почали облаштовуватися. Нове поселення вони назвали "містом Тенoча" *(Теночтітланом)* на честь свого вождя й засновника міста. Дату народження своєї столиці астецькі кодекси зафіксували як рік "Два Будинок", що відповідає нашому 1325 р.

За іншою версією, назва Теночтітлан похолить віл того, шо саме тут астеки помітили орла на кактусі, який пожирав змію, і прозвали свою столицю, відповідно, *Тен-Оч-Ті-Тлахн* — "Біля Кактуса".

Становлення астецької державності. Соціальна стратифікація та господарсько-політичний устрій класичного астецького суспільства. Будівництво майбутньої столиці величної імперії розпочалося спорудженням храму, присвяченого богові Уїцилопочтлі, від якого точно на захід, схід, північ і південь провели розмежувальні лінії, поділивши острівець на чотири "квартали" ("Квітковий" — Куепопан, "Божественний" — Теопан, "Комариний" — Мойотлан та "Будинок Чапель" — Ацакоалько) — колективні території для кожної з чотирьох п'ятиродових фратрій астецького етносу. Проте масштабні містобудівні роботи потребували багато каміння й деревини — а їх на болотистому острові просто не було, тому цінні будівельні матеріали астеки змушені були обмінювати у прибережних сусідів на те, чим забезпечувало їх озеро — на раків, тростину, рибу, водоплавних птахів...

Ще однією проблемою була нестача їжі, адже на болоті займатися рільництвом неможливо, але й тут астеки знайшли вихід, звернувшись до землеробської технології *чінампів* — геніального винаходу теотіуаканців, котрий теночки запозичили, а можливо й винайшли самостійно. Штучні плавучі острови з гілок і лозин, на які насипали дефіцитну родючу землю, виявилися фантастично продуктивними, давали по три урожаї на рік, а тому вдосталь забезпечували астеків маїсом, бобами, насінням олійних культур, червоним перцем і агавою. Єдиною проблемою, яку мешики так і не змогли розв'язати власними силами, була відсутність питної води. Тескоко — озеро солоне, тому прісну воду майбутні володарі Мексики змушені були купувати в Чапультепеці — із джерела, розташованого на їхніх колишніх землях, підконтрольних кулуаканцям. Із дефіцитної деревини астеки збудували спеціальний танкер для перевезення води. Завдяки усім цим заходам астеки змогли врятуватися від загибелі й створити передумови для поступового відродження воєнно-політичних та культурно-господарських потужностей.

Тоді ж завершилося формування основних параметрів суспільно-державної структури астецької етносоціальної спільноти, яка набула рис розвиненого стратифікованого вождівства.

Теночки чітко поділяли себе на два основні соціальні стани: текухтлі ("діди", "пани", привілейована верхівка) і

масеуальтін (простолюд, в однині — *масеуаллї). Перші мали служити державі* (керувати окремим родом чи фратрією або служити в апараті центрального уряду), *другі — платити ренту-податок* (у середньому — 20—30 % загального доходу). Різний статус зумовлював, звичайно, різне матеріальне утримання. За вірну службу *текухтлі* отримували як нагороду від центральної влади багатий одяг (з хутра, вовни чи пташиного пір'я) і прикраси, а мешканці підлеглої клановo-адміністративної територіальної одиниці мали забезпечувати їх згідно з рангом (ієрархічна градація *текухтлі* передбачала 21 ранг) "кормлінням", житлом, прислугою, продуктами харчування і наложницями.

Людина ставала *текухтлі,* починаючи з посади *кальпуллека* (глави одного з двадцяти традиційних астецьких родів *кальпуллі).* Показовою ознакою *текухтлі* була частка *цин,* шо додавалася до їхнього імені й виконувала функцію майже аналогічну звичним для Європи часткам дон — у іспанців, де — у французів або фон — у німців.

Структура державного управління астеків містила в собі ще чимало реліктів виборчих ранньодемократичних елементів. Формально вищим органом влади у теночків виступав *тлатокан* — "вища рада", до якої входили 20 *кальпуллеків* (по одному від кожного роду)[9], які об'єднувалися у чотири фратріальні "фракції". Про специфіку роботи означеного органу свідчить офіційна назва *кальпуллеків* на час їхнього своєрідного сесійного засідання — *тлатоані* ("оратор)". Отже, функція представників родів полягала в тому, щоб донести до всіх членів суспільства думку своєї *кальпуллі* стосовно того чи іншого питання. Від імені народу вони обирали шістьох пожиттєвих вищих ієрархів державної влади, серед яких провідну роль відігравав *тлакатекухтлі* (скорочено *тлатоке* — "верховний *текухтлі",* "пан людей"), який керував зовнішньою політикою та армією.

З часом посада *тлакатекухтлі* (інші назви — *уейтлатоані* ("великий наказувач") або *уеуетекухтлі* ("великий вождь")) позбавилася решток колишньої "демократичності", шо особливо проявилося в ускладненому двірцевому ритуалі Теночтітлану. Порядок спілкування з володарем, якого проголосили сакральним сином Сонця і Землі, став таким: "Говорили з ним завжди з опушеними очима, і ніхто ніколи не наважувався йому дивитися прямо в обличчя. Виходячи, не можна було повернутися лицем до дверей, а треба було задкувати; кількість поклонів при вході й виході була точно визначеною. Нарешті, ніхто не мав права, навіть в екстрених випадках, одразу постати перед Мотекусомою [тобто правителем]: придворний звичай вимагав аби кожен з тих, хто прийшов, деякий час очікував біля воріт"[10]. Тоді ж верховний правитель астеків став вважатися в межах імперії стратегічним власником "всієї землі", шо остаточно наблизило Локолумбову Астекію до класичних зразків хрестоматійної східної деспотії.

Другою людиною в державі астеків вважався *сіуа-коатль* ("жінка-змія"), який попри свою назву[11] був чоловіком. Він очолював верховний суд (до якого входили 13 найповажніших у місті чоловіків — їх називали *куаутлі)*[12], керував обранням наступного правителя й виконував у разі необхідності функції регента при неповнолітньому *тлакатекухтлі* (останній ставав повновладним володарем лише тоді, коли йому виповнювалося 30 років), вів адміністративні справи і заміщав *тлакатекухтлі* на час його відсутності (в разі походу, хвороби тощо). Ці двоє, разом з чотирма іншими вищими сановниками Теночтітлану (начальник арсеналу *тлакочкалкатль* ("хранитель будинку дротиків"), організатор жертовних кровопускань *есуауакатль* ("той, хто пускає кров"), *тлілланкалкі* ("хазяїн дому мороку" — ?) та начальник державного архіву, жрець *епкоуа-тепіктотон* ("перламутрова змія")) утворювали *тлатокатлалі* — "верховний уряд" астецької держави.

На світанку мешицької історії усі державні посади в астеків були виборними, але *за часів Теночтітлану, попри збереження самого інституту виборності, він насправді став скоріше ритуальною фікцією, аніж реальним механізмом формування владної верхівки.* А наприкінці XIV ст. астецька знать уже настільки вирізнилася, що шансів потрапити до *текухтлі* із *масеуальтін* було небагато. Та хоча сімейна спадковість панівних верств суспільства викликала серед простолюду глухе невдоволення, впливати на ситуацію уже ніхто не міг. Формувалась система, в якій доля кожного визначалася не індивідуальними здібностями індивіда, а місцем особи в соціально-ранговій диференціації суспільства, враховуючи його родинне походження, що майже унеможливлювало шанси простолюдина на офіційну кар'єру. Влада повчала своїх *масеуальтін* так: "Не ходи туди, де тебе не чекають, і не втручайся в те, що тебе не стосується"[13]. А те, що своїх *текухтлі* астеки-простолюдини стали з часом заздрісно називати *піпільтін* (скорочено *піллі* — "сини"), лише конста-

тувало існуючий стан речей і панівну верхівку зовсім не хвилювало.

Утім, варто зазначити, що ніякими особистими майновими привілеями статус *текухтлі* не підкріплювався, а спадковість владних органів забезпечувалася виключно різними можливостями доступу астеків до освіти, зв'язками у впливових колах, підтримкою родовитих родичів тощо. Астецьке суспільство та його економіка були тотально одержавленими, і лише за службу державі *текухтлі* отримував пожалування, престиж і привілеї, тому передати їх своїм дітям автоматично він не міг, а отже формально шлях нагору нікому з мешиків не був заказаний. Інша річ, що батько намагався проторити своєму чадові шлях до *текухтлі* через спеціальну освіту й особисті зв'язки. Однак масового невдоволення такий стан речей не викликав, оскільки й у цьому випадку спрацьовувала звична для Доколумбової Америки система "за все треба платити".

Справді, за свою службу *текухтлі* діставав доступ до матеріальних благ, про які *масеуальтін* міг лише мріяти. Він краще харчувався і яскравіше вдягався (простолюд мав носити скромний білий одяг). Астецька знать наділялася ексклюзивним правом на носіння "елітного" бавовняного взуття та одягу (особливо цінувалися тонкі тескоканські тканини), тоді як простолюд мусив задовольнятися грубими тканинами з агави. *Текухтлі* не платили ніяких податків, "розплачуючись" з суспільством своєю державною службою. Статус *текухтлі* передбачав також чимало інших привілеїв, однак щоб стати "служивим" людині треба було багато чого подолати, так що "гнилих" кар'єристів система своєчасно виявляла і відбраковувала. Першим етапом була освіта, в установах якої, за даними індіанських хроністів, молодь "починали... вчити, як вони повинні жити. Як поважати людей, як присвятити себе корисному і правильному й уникнути поганого, посилено уникаючи пекла, порочності та жадоби"[14].

Школи в астеків були державними і поділялися на два типи:

- "Будинок юнаків" — *тельпучкаллі (тельпочкаллі)* — тут вивчали історію, міфологію, військову справу, рільництво й ремесла, розучували церемоніальні пісні. Це були школи для плебсу, де готували свідомого *масеуаллі* — вояка й виробника.

- "Розташовані серед домівок" — *кальмекак* — тут додатково вивчали тонкощі астецької релігії, організацію та історію астецької державності, письмо, арифметику, астрономію, астрологію та календарознавство, віршування й ораторське мистецтво. Зі стін *кальмекак* виходили майбутні воєначальники, управлінці та жерці — одним словом, *текухтлі,* однак плата за перспективне майбутнє теж була чималою.

Навчанню у школах *тельпучкаллі* підлягали юнаки плебейського походження, починаючи з 15 років (дівчат навчали у сім'ях або на спеціальних "курсах" тільки готувати їжу і правильно вести господарство, "носити воду й товкти маїс"[15]). Навчальний курс був розрахований на три роки. У *кальмекак,* куди потрапляли, переважно, сини знаті, вчилися значно довше, починаючи з шести-дев'ятирічного віку. Порядки у цих школах також відрізнялись. У *тельпучкаллі* школярів не переобтяжували науками, після "напружених" аудиторних або практичних уроків, на яких вони мали засвоювати гарантовані державою навчальні дисципліни, передбачалися обов'язкові відвідування "будинків співів" *(куїкакалько),* котрі ще називали "домами радості" *(куїкоян),* — своєрідних "червоних кварталів", де майбутніх *масеуальтін* спеціальні гетери-куртизанки *ауїаніме* ("ті, що радують") навчали основам музики, танцям та мистецтву кохання. Що ж до *кальмекак* (їх на весь Теночтітлан було лише шість), то там порядки вирізнялися особливою жорстокістю, паличною дисципліною. Від *момачтіке* ("учня") вимагали цілковитої самовіддачі на заняттях (основою яких було щоденне зубріння). Після занять на них чекали періодичні випробовування: неспання або спання у багнюці, кровопускання на честь бога жерців і мудрості Кецалькоатля (для цього учні мали протикати собі колючками агави стегна, ноги, вуха або руки), випробовування вогнем, напівголодне існування, харчування грубою їжею і т. ін. Враховуючи, що в *тельпучкаллі* навчалися 15—18-річні молодики, зрозуміло, чому на випускників *кальмекак (тламатініме* — "знавці речей", "розумні") дивилися з пошаною[16], а простолюд не дуже-то й рвався у *текухтлі.*

Не менш виснажливим був ритуал призначення особи на найвищі державні посади. Претендентів на кожну вакансію обов'язково мало бути четверо. "Обраного" після почесного "підвищення" чекало кіль-

каденне "випробування": він мав спати просто неба й до того ж роздягненим, їсти лише вночі, причому вживати тільки воду і хліб тошо. Та й у подальшому житті, чим вишим був суспільний (а отже й майновий) статус особи, тим ретельніше вона мала дотримуватись періодичних харчових постів, здійснювати передбачені культом кровопускання тошо.

Особливо виснажливим був ритуал сходження на престол чергового *тлакатекухтлі:* царевич-претендент мав чотири доби не спати, вживати лише воду, жертвувати кров, прилюдно проколюючи вуха й ікри ніг, витримати піший "інаугураційний" хід до палацу, під час якого почет бив його палицями, лаяв і прилюдно ображав. Так гартувався характер майбутнього лідера.

Відрізнялися *текухтлі* від простолюду й мірою відповідальності за свої вчинки: в разі порушення законів суворість покарання також зростала відповідно до соціального рангу винного. Діяв принцип: "хто више стоїть — з того й більше вимагають". Зокрема, якщо астек-простолюдин сильно напивався, його лише показово били палицею по руках, тоді як шляхетний за таке саме правопорушення міг заплатити власним життям. Якщо *масеуаллі* потрапляв у полон, його після визволення могли хіба шо покартати, в той час як *текухтлі* підлягав у такому випадку страті. Поблажливо сприймали астеки й сімейну невірність простолюду, а от родовитого астека могли за це закидати камінням, жерця за зв'язок із заміжньою жінкою забивали палицями, його будинок руйнували, а майно конфісковували. Священика, звинуваченого в сексуальних збоченнях, спалювали живцем.

Сімейні традиції астеків загалом позначались консерватизмом: родина була патріархальною, тому дівчат з малих років повчали в такий спосіб: "Хто б не був твоїм чоловіком, ви, двоє, маєте прожити решту [життя] разом. Не полишай його, тримайся за нього, приліпись до нього, навіть якщо він буде бідняком, навіть якшо він буде лише малим орлом, малим ягуаром, нещасливим вояком, нужденним шляхтичем, іноді втомленим, не вшановуватиме богів — навіть через усе це ти не повинна його зневажати"[17]. Проте "розлучення було дозволене, якшо чоловік і жінка давали на це згоду. Дружина мала взяти до себе дочок, а чоловік — синів"[18]. Верхівка суспільства мала право тримати наложниць, яких набирали з простолюду, проте, враховуючи їхній низький статус, і вимоги до них були невисокими, тоді як дружини аристократів мали після смерті своїх чоловіків "позбавляти себе життя"[19] ("за все треба платити!"). Своїх дітей астеки ніколи не пестили і жорстоко карали за будь-яку провину чи непослух: били палицями, кололи руки голками агави, тримали обличчя дитини над вогнищем, в яке кидали стручки перцю, тощо. Це викликало цілковите схвалення з боку іспанських хроністів, яких захоплювала "наполегливість у такій важливій для держави справі... як виховання своїх дітей"[20]. Шлюбним віком вважались 20—22 роки для юнаків і 15—18 років для дівчат. Пошуками наречених та організацією весілля опікувалися батьки та спеціальні професійні свахи. Кількість дружин залежала від соціально-майнового статусу чоловіка: еліта дозволяла собі мати по кілька жінок

і наложниць, простолюд задовольнявся здебільшого однією дружиною. Права дружини гарантувалися тільки її посагом, можливістю розлучення та повторного шлюбу (навіть для вдови), але доки жінка перебувала у шлюбі, її чоловік лишався для неї цілковитим господарем і міг продати власну дружину та дітей у рабство в разі потреби.

Для *масеуальтін* основним заняттям вважалося мотичне й чінампне землеробство. Жерці й *текухтлі* зверталися до простолюду з такими напучуваннями: "Рубай дрова, ори землю, саджай нопалі, саджай агави; і в тебе буде що пити, їсти й одягти. Цим ти стоятимеш на ногах..."[21]. Для ведення господарства кожен *масеуаллі* отримував від своєї *кальпуллі* з її земельного фонду *(кальпуллалі* — "земля кальпуллі") у користування ділянку *(тлалміллі* — "сімейна земля"), з якої годувався сам і за користування якою платив владі ренту-податок *(текуїтль),* а також виконував певні "повинності" *(коатекутль)* на користь держави та її *службовців-текухтлі* (служба носієм, спорудження мостів, храмів і фортець з палацами, надання постою воякам у поході тощо). Влада уважно стежила за тим, щоб усі аграрні ресурси суспільства максимально ефективно використовувалися. Якщо виділена ділянка не оброблялася хоча б два роки, родина, за якою її було закріплено, втрачала таку ділянку і ставала *тлалмаїтль* ("рука без землі"). Це було великим нещастям, адже така сім'я випадала з роду-общини і змушена була надалі жити кабальним батрацтвом чи орендою кріпосницького типу[22] або взагалі самопродаватись у рабство і ставати *тлакохтлі* ("невільником").

За порядок в общині відповідав її староста, у якого зберігався затверджений владою піктографічний кодекс з планом общинних земель, на якому жовтим кольором позначалися всі сімейні наділи, пурпурним — царські, а рожевим — державні, передані в користування *текухтлі.* При зміні меж до карти-кодексу вносилися необхідні уточнення. Єдність общини цементувалась спільним родовим божеством з відповідним святилищем та круговою порукою за сплату державних податків і підтримання суспільного порядку на прилеглих теренах.

Основним землеробським знаряддям мешиків залишилася дерев'яна мотика *(виктлі* або *коа),* а основною сільськогосподарською культурою — кукурудза *(сінтлі),* з двох десятків сортів якої виробляли борошно і пекли коржі-*тортільї.* Вирощували також кабачки, гарбузи, томати *(томатль),* квасолю, батат, юку (маніоку), вест-індську грушу, карликову гваюлу (каучуконос, з якого отримували кау-

чук та клей), екзотичні камоте (рослина із сімейства в'юнкових, соковиті коріння якої уживалися для виготовлення різних страв) та чіа (із давлених зерен котрого виробляли олію, із смажених — солодощі, а з настою — напій, що освіжав). З метою підвищення ефективності використання аграрних площ астеки надавали перевагу складовому, а не монокультурному вирощуванню рослин. Вони висаджували на полі одночасно різні культури, використовуючи в такий спосіб для збереження родючості та збільшення врожайності системну "співдружність різних культурних рослин: квасоля обвиває кукурудзу, а між ними ростуть різні гарбузи"[23] і т. ін. Велику роль у господарському комплексі астеків відігравала також сухостійна агава-магей ("кактус-столітник"), соковиті коріння якої ішли в їжу, із шипів робили голки з нитками й булавки, з волокон плели мотузки, канати й мішковину, листя використовували для виготовлення паперу, покриття дахів у будинках, а з соку виготовляли міцну (до 8°) брагу *октлі.*

Магей (або американська агава) дає за добу до 10 л соку, недарма в сучасній Мексиці її прозвали "зеленою коровою".

У південних районах, що потрапили під владу астеків за імперського періоду, активно вирощувалися різноманітні прянощі (ваніль, кориця), тропічні плодові дерева — різноманітні пальми, сапоте, мамей і гуайява.

Не забували астеки і про збиральництво: в їжу йшли молоді паростки тростини, їстівна водорість *текуїтлатль,* равлики, мурахи, сарана, бабки, личинки деяких комах, ящірки, пташині яйця і т. ін. Різновидом збиральництва можна вважати й доволі поширене серед індіанців Мезоамерики бортництво. З медичними та ритуально-культовими потребами було пов'язане збирання отруйно-психотропних грибів і кактусів, полину та шавлії.

Щоб забезпечити себе тваринними білками і протеїном, астеки розводили маленьких собак, індичок, гусей, качок і перепелів, полювали на оленів, кролів, зайців, ласок, броненосців, водоплавну пташину "та цілі стада чудових мускусних свинок"[24] (мабуть, пекарі), ловили сітками й острогою рибу, збирали раків і личинки деяких мух, з яких виробляли борошно, споживали змій, тритонів, креветок, лангустів, пацюків, мишей, ігуан, водяних жуків, кротів і навіть койотів. Щоправда, за відсутності розвиненого тваринництва

харчовий раціон астеків усе ж був дуже пісним: частка продуктів тваринного походження не перевищувала в їхньому меню 1 %.

Така багатогалузева господарська система виявилась доволі продуктивною, завдяки їй населення Центральної Мексики за останні два передколоніальні століття збільшилось удвоє.

Знали астеки й деякі ремесла, проте як самостійна галузь господарства ремесло у теночків ще не сформувалося. Воно залишалося побічним продуктом рільництва й мало ще доволі примітивний характер. Мешики навчилися викладати мозаїчні панно (з дерева, кості, коралів, мушель і самоцвітів), непогано обробляли камінь (нефрит, порфір, кремінь, опал, місячний камінь, аметист, гірський кришталь, яшма, малахіт, пірит, бірюза тощо) та обсидіан (з нього навіть виготовляли чудові вази), однак їхні гончарі так і не додумалися до гончарного круга. Астеки вміли плавити мідь, золото і срібло, отримуючи з них різноманітні сплави. Напередодні конкісти вони познайомилися з оловом, ртуттю і свинцем, але до активного використання цих металів у господарстві справа не дійшла. Переважним методом металообробки у мешиків залишалося холодне кування, оскільки на болотистому острові постійно не вистачало палива, необхідного для плавлення металів.

Жили теночки у примітивних глинобитних хижах, розмір та кількість поверхів у яких зумовлювалися соціальним статусом господаря (простолюдові — одноповерхова хижа, дрібному чиновникові — двоповерхова і т.д.). Лише палаци для верхівки, храми й фортифікаційні споруди будувалися астеками з цегли-сирцю, висушеної на сонці (дуже рідко — з паленої цегли через ті ж проблеми з паливом), а також із надзвичайно дефіцитного каменю.

Свій одяг астеки виготовляли з бавовняних та агавових тканин, а також із пір'я. Щоправда, спочатку, коли через нестачу продуктів харчування основною проблемою для теночків було виживання, бавовнику вони майже не вирощували, а тому здебільшого носили саму лише пов'язку на стегнах з болотної тростини *амоштлі.* І лише з часом, коли добробут мешиків значно зріс, їхній одяг набув класичних для астецької матеріальної культури ознак.

Чоловічий одяг складався з пов'язки на стегнах *(маштлатль)* і плаща з однією застібкою *(тілматль),* жіночий — з тонкотканої пов'язки на стегнах, вузького пояса і туніки-безрукавки *(уйпіллі).* Одяг доповнювався сандалями зі шкіри або сплетених волокон агави та прикрасами з нефриту, бірюзи, опалу, місячного каменя, золота чи срібла (причому срібло астеки цінували вище від золота, оскільки плавити руди вони не вміли, а срібні самородки трапляються значно рідше, аніж зо-

лоті). Жінки носили діадеми, сережки (у вухах, носі й на нижній губі), намиста тошо залежно від свого соціального (а отже й майнового) статусу. Поширеним серед астеків був також звичай фарбувати тіла у червоний, синій, жовтий чи чорний кольори, але це вже пов'язувалося з війною чи культовими ритуалами, а не побутовим життям. Особливо популярним був червоний колір. Сировиною для виготовлення відповідної фарби слугували спеціально доместиковані комахи *(кошеніль),* котрі гніздилися на місцевих кактусах у незліченній кількості.

З часом, уже від завойованих народів, теночки почали масово отримувати какао-боби, з яких готували духмяний гарячий напій *чоколатль* (збита суміш молотого какао, маїсового борошна, меду та прянощів), а також тютюн.

Варто зауважити, що рільництво, пов'язане з тяжкою працею, приваблювало далеко не всіх *масеуальтін. Бурхлива історія постійно тримала астеків на грані війни, яка вважалася однією з форм служіння богам* (таке "служіння" називали *яйотль)* і давала шанси для простолюдина пробитися нагору навіть без кальмекацької освіти — і в цьОіМу (поряд з природною войовничістю астецького етносу, адже "мексиканці шукали найбільше щастя у війні"[25]) полягав секрет популярності військової служби у мешиків[26]. Ядром їхнього війська були два відносно невеликі загони вояків-професіоналів — "Орел" та "Оцелот" ("Ягуар"), — котрі Теночтітлан утримував постійно. Під час бойових дій з гвардійців формувався офіцерський корпус або ударні привілейовані частини (котрі в бою використовували, як правило, для раптового удару у фланг супротивника), проте основою астецької армії залишалося народне ополчення, куди на період війни рекрутувалися всі чоловіки, спроможні носити зброю. Ця армія (в імперський період налічувала 150—200 тис. вояків) складалася з 20 родових частин, очолюваних главами *кальпуллі,* котрі своєю чергою зводилися у чотири фратріальні п'ятиродові корпуси, кожен з яких очолював професійний "генерал" *(тлакатеккатль* — "той, що муштрує людей") із числа керівників гвардійських загонів. Усі командири, залежно від ранжиру, розрізнялися за типами та кількістю прикрас і вплетеного в одяг пір'я екзотичних птахів. Верховним командувачем армії виступав сам *тлакатекухтлі,* різнокольоровий плащ якого прикрашали нефритові підвіски, смугасте яскраве пташине пір'я та великий метелик із золотим тулубом та зеленими крилами — символ астецького бога війни Іспапалотля.

Під час бою астеки починали голосно свистіти, щоб налякати ворога, тому вміння сильніше свиснути було однією із складових військової підготовки. Супротивник мав думати, шо це свистять тисячі астеиьких бойових стріл і запанікувати ше до початку битви.

Ще одним секретом воєнних успіхів астеків була *чудова система розвідки, яка в тотально мілітаризованому мешицькому суспільстві була пов'язана з цілком мирною, на перший погляд, галуззю господарства — торгівлею.* Купці астеків, як специфічний суспільний стан *(почтека),* жили закритою ендогамною спадковою кастою у спеціальному кварталі Теночтітлана, мали високий суспільний статус (щось середнє між *текухтлі* і *масеуальтін)* і чимало привілеїв (навіть власних незалежних суддів), молилися окремому богові-покровителю Якатекухтлі, приносячи йому криваві людські пожертви. *Почтеки* цілковито монополізували зовнішню торгівлю (внутрішньої астеки майже не знали). їхні інтереси перед владою представляли двоє *почтекатлатохке* ("панів торгівлі"), імена яких мали приставку *цин,* отже за своїм рангом ці "пани" відповідали рівню *текухтлі.* Убивство своїх купців представниками інших держав астеки розцінювали як офіційне оголошення війни. Та всі ці привілеї *почтеки* здобули, звичайно, не завдяки торгівлі (хоча іноді вона ставала для мешиків просто життєвою необхідністю), а збиранням цінної розвідувальної інформації під час своїх торговельних подорожей до земель сусідів. Не дивно, що купецьке ремесло *почтеків* астеки розглядали як різновид військової служби. Ну а якщо здобутої у такий спосіб інформації не вистачало, астеки застосовували під час війни і таємних лазутчиків *кімічтін* ("мишей").

Така організація давала змогу теночкам завжди бути в курсі міжнародних подій, знати майже все про своїх сусідів і ретельно готувати будь-яку військову операцію. Лише після ґрунтовної підготовки астеки кидали на супротивника своїх вояків, озброєних луками і стрілами, метальними дротиками, списами й дубинами з обсидіановими шипами чи наконечниками, і захищених дерев'яними, оббитими шкірою, щитами та міцними шоломами.

Обсидіанові знаряддя, виготовлені астеками, були настільки гострими, шо "кололи й різали" не гірше від європейських "мечів і списів", а кремінними лезами індіанці голилися[27].

Подальші історичні події засвідчили, що астецька військова організація виявилася найефективнішою у Мезоамериці в доколумбові часи. Та після заснування Теночтітлана це необхідно було ще довести своїм сусідам, що постійно загрожували астекам з усіх боків.

Розгром Аскапоцалько. Створення "Троїстої конфедерації". Відносно швидке зростання Теночтітлану одразу викликало занепокоєння сусідів. Уже в 30-х роках XIV ст. Акольнауак — володар текпанецького міста-держави Аскапоцалько — силою змусив астеків сплачувати йому досить обтяжливу і принизливу для теночків данину. Розміри данницьких виплат виявилися непосильними для мешиків. Це суттєво попсувало моральний клімат усередині астецького етносу, а в 1337—1338 р. спричинило справжній внутрішній конфлікт, наслідком якого став розкол серед самих теночків.

Тоді ж частина найрішучіше налаштованих проти текпанеків невдоволених астецьких родів покинула Теночтітлан і заснувала на одному з безіменних островів озера (ше меншому, аніж теночтітланський) окреме астецьке містечко Тлалтелолько. Однак сили "розкольників" виявилися замалими. Тому, коли увагу на Тлалтелолько звернув наступний текпанецький лідер — "злісний" Тесосомок (1364—1426), астеки-відступники також змушені були визнати над собою прямий текпанецький протекторат.

Ускладнила ситуацію смерть авторитетного астецького лідера Теноча, що сталася саме в період смут і розколів серед теночків. Точне датування її вкрай ускладнене[28], та річ не в тім: після його смерті вождя такого рівня серед мешиків не знайшлося. Оскільки сусіди неодноразово намагалися посадити у Теночтітлані свого протеже, астеки дотепно вирішили взагалі залишити питання про *тлакатекухіті* відкритим. Функції своєрідної регентші надалі виконувала дружина (!), можливо, дочка Теноча, на ім'я Іланкуеїтль, котра всіляко уникала прямої конфронтації з навколишніми сусідами.

Лише один раз, у 1367 р., астеки Теночтітлана як найманці-васали Аскапоцалько брали участь у війні Тесосомока проти Кулуакану. Війна ця завершилася поразкою нащадків величних тольтеків, якими вважали себе кулуа, однак нічим особливим себе у цьому протистоянні астеки не проявили, та й до повного розгрому Кулуакану справа теж не дійшла. Трохи пізніше інші астеки, тепер уже тлалтелольки, захопили в 1371 р. за наказом того ж таки Тесосомока місто Тенаюкy — колишній центр могутньої чічімецької держави, яка стала надалі васалом Аскапоцалько. У 1375 р. теночки обох міст воювали під текпанецькими знаменами проти Чімалуакану (Шатенко) і Шочімілько, але без особливого завзяття і без суттєвих наслідків. Ото й усі масштабні війни, в яких брали в той період безпосередню участь астецькі вояки як васали текпанеків.

Лише коли у смертельному двобої за владу в загальноозерному масштабі зійшлися дві провідні воєнно-політичні сили регіону — Тескоко і Аскапоцалько, — астеки знову обережно наважилися на поновлення самостійної дипломатії.

Тогочасний правитель Тескоко Течотлатль (син знаменитого чічімецького горе-реформатора Кінацина), уже давно з великими труднощами відбивав наскоки колишніх васалів свого батька. Воєнно-економічний потенціал Тескоко значно поступався можливостям могутнього текпанецького лідера Тесосомока. Проте апломб колишньої величі та невгамовні особисті амбіції штовхнули Течотлатля на виснажливу для тескокців, більше того — авантюрну, війну проти значно сильнішого суперника, і цим вирішили скористатися астеки.

Аскапоцалько ("Мурашник") *1370-х років мав усі шанси стати регіональним гегемоном.* Місто славилося своїми родючими землями, а на підконтрольних йому територіях залягали багаті поклади глини, з якої масово виробляли цеглу та черепицю. Наявність достатніх харчових ресурсів і дешевого будівельного матеріалу сприяли господарському процвітанню міста-держави (особливо в галузі ремесел, серед яких найбільш розвиненими були різьблення по каменю та золотообробка), а вихід до озера забезпечував розвиток торгівлі й рибальства. Активно заселяючи все нові й нові землі, текпанеки продовжували засновувати навколо озера нові міста (Тлакопан, Койоуакан, Уїцилопочо). Що ж до самих мешканців Аскапоцалько (яких налічувалося близько 85 тис. осіб), то про них сусіди завжди говорили з побоюванням. Мешканці Аскапоцалько вирізшілися войовничістю, порядки в державі текпанеків — жорсткістю, а самі вони швидко звикли відчувати себе господарями регіону. Успішні війни і, відповідно, постійний приплив бранців сприяли розгулу в Аскапоцалько кривавих ритуалів.

Зокрема, чималу кількість жертв приносили піл час закладки храмів (нещасних полонених живцем закопували під кожен ріг майбутньої культової споруди). Не додавав також оптимізму сусідам текпанеків звичай, що набув поширення в Аскапоцалько в XIV ст., пити *октлі* з чаш, виготовлених із черепів убитих ворогів.

З поневолених племен текпанеки збирали чималу данину, зокрема продукти харчування, одяг, зброю, людей для жертвопринесень, пір'я, какао, бавовник, птахів, змій, скорпіонів, павуків, диких котів, дерево, янтар, посуд, циновки, дерев'яні човни, великих крилатих мурах, квіти тошо...

Шансів упоратись з таким багатим, сильним і жорстоким супротивником у тескокців майже не було, однак Течотлатль не відступив перед погрозами Тесосомока, і в 70-х роках XIV ст. між Тескоко і Аскапоцалько спалахнула війна, в розпалі якої суперники перестали звертати увагу на слабосильних і майже непомітних, з їхнього погляду, острів'ян-астеків — а ті, своєю чергою, вирішили шукати надійних союзників і звернулися з пропозиціями про політико-династичне зближення до своїх колишніх ворогів кулуаканців.

Колись, разом із Тескоко й Аскапоцалько, Кулуакан також намагався стати приозерним гегемоном, але у війнах з Тесосомоком народ кулуа зазнав істотних втрат і був змушений змиритися зі статусом другорядної воєнно-політичної потуги регіону. Кулуаканці не хотіли змиритися з втратою колишньої могутності, тож коли астеки запропонували їм союз, кулуаканський лідер Кошкош (Кошкоштлі) з радістю на це погодився. За попередньою домовленістю, у 1375 р. до Теночтітлана прибуло кулуаканське посольство, у складі якого перебував кулуаканський царевич *Акамапіншлі* ("В'язка тростинних стріл") з матір'ю Атотостлі. Того ж року, враховуючи що офіційного *тлакатекухтлі* в астеків не було, теночки обрали Акамапічтлі своїм володарем, видавши за нього заміж аж 20 своїх царівен (по одній від кожної *кальпуллі).* А коли через рік Кошкош помер, Акамапічтлі, як його офіційний спадкоємець, став вождем Кулуакану, однак жити залишився у Теночтітлані. В результаті, вдалий династичний союз забезпечив астекам не лише підтримку кулуаканців в разі можливої війни з могутніми текпанеками, а й закріпив гегемонію мешиків у новоствореному союзі двох міст. Крім того, скориставшись тим, що Акамапічтлі походив із народу кулуа, котрі, своєю чергою, вважали себе (і цілком справедливо) прямими нащадками величних тольтеків, астеки також

присвоїли собі статус продовжувачів тольтецьких цивілізаційних традицій, чим суттєво підвищили свій культурний статус в очах сусідів.

Наочним наслідком астецького посилення стала тривала (12-річна) війна мешиків проти Чалько, яку теночки, очолювані Акамапічтлі, вперше за багато років завершили досить успішно.

З часом кулуаканцям набридло грати другорядну роль у союзі, керованому Теночтітланом, тому в 1388 р. Акамапічтлі був позбавлений статусу кулуаканського вождя, а на його місце кулуа обрали власного царевича — Ачітометля II (1388—1400), проте врятувати Кулуакан від поступового занепаду це вже не могло. Останнім вождем кулуа, який ще намагався якось впливати на регіональну політику, був Науйотль (1400—1413). Після його смерті Кулуакан остаточно втратив статус претендента на самостійну регіональну роль і зійшов з політичної арени.

Акамапічтлі успішно правив у Теночтітлані 20 років (1375—1395), після чого владу успадкував його син Уїциліутль (1395—1415), який, будучи за походженням астеко-кулуаканцем (мати — з мешиків, батько — Акамапічтлі, з кулуа), в політичному й етнічному відношенні остаточно став астецьким вождем.

Уїциліутль залишив по собі добру пам'ять в астецьких хроністів: джерела засвідчують, що його "любили... як шляхетні, так і простолюдини"[29] — і було за що. Будучи четвертим сином Акамапічтлі, він став *тлакатекухтлі* без суттєвого опору старших братів — а це вже свідчить про неабиякий талант дипломата й політика. Уїциліутль доклав чимало зусиль для зміцнення союзу з кулуаканцями, що забезпечило астекам активну підтримку сусідів. Він став також засновником бойового флоту астеків, що складався з десятків військово-транспортних каное — це забезпечило теночкам цілковиту гегемонію над усіма озерними ресурсами Тескоко. А далі, провівши кілька успішних маленьких воєн з найближчими сусідами, "Пір'я Колібрі" (так перекладається ім'я *Уїциліутль)* зважився на принциповий, хоча й ризикований політичний крок: він, фактично, припинив ритуал сплати принизливої щорічної данини могутнім текпанекам (зменшивши її обсяг до показово символічного рівня — кошика риби, кількох качок та озерних ропух), а щоб уникнути каральної експедиції з боку "злісного" Тесосомока, за-

слав до Аскапоцалько сватів з пропозицією одружитися з дочкою Тесосомока принцесою Аяукіуатль.

Тесосомоку така активність теночків, звичайно, була не ло вподоби, однак союз з астеками виявився вкрай необхідним для текпанеків в умовах виснажливої війни з тескоканцями, і лідер Аскапоцалько погодився на шлюб. Завдяки цьому Теночтітлан був урятований від можливого погрому з боку значно сильніших на той момент текпанеків.

Уже на схилку літ Уїциліутль устиг здобути ще одного союзника, і знову ж таки — через династичний шлюб. Цього разу він звернувся до правителя міста Куаунауак, честолюбного Осомацинтеуктлі, володіння якого славилися багатими посівами такого потрібного астекам бавовнику. Щоправда, Осомацинтеуктлі не одразу погодився на цей шлюб, мотивуючи свою відмову тим, що його дочка Міауашиутль занадто молода й красива для пристарілого Уїциліутля, в якого до того ж піддані живуть у злиднях. Зокрема, астецьким послам він заявив таке: "Що це каже Уїциліутль? Що він може дати їй (тобто Міауашиутль)? Лише те, що росте у воді? 1 якщо його бачили у пов'язці на стегнах із тростини, що росте у брудній воді, він і її одягатиме в такий самий спосіб? А що він може дати їй у їжу? Чи, може, ваша місцевість така, що в ній є все: і їжа, і найрізноманітніші плоди, необхідний бавовник та багатий одяг?"[30] Але Уїциліутль не став роздмухувати конфлікт через це неприховане глузування, а Осомацинтеуктлі, трохи охолонувши, мабуть, і сам злякався власної зухвалості, а тому невдовзі видав за Уїциліутля свою дочку. Відтак, перший шлюб, з дочкою Тесосомока, забезпечив астецькому вождю політичну вагу, а другий — економічні вигоди від торговельних зв'язків з багатим, хоча й не дуже могутнім у військовому відношенні Куаунауаком.

Подальший перебіг подій підтвердив доцільність дипломатичних зусиль Уїциліутля. Тескокці, яких після смерті Течотлатля очолив його син Іштлільшочитль (1409—1418), зазнали від текпанеків цілковитої поразки. Тескоко після 50-денної облоги був захоплений і зруйнований текпанеками (під час цього погрому дуже постраждав знаменитий царський архів Тескоко, рештки якого з часом потрапили до іспанців і досі є основним джерелом інформації про мезоамериканську історію астецької доби). Після цього армії

Тесосомока встряли у малоперспективну війну з тескокськими партизанами (базувалися в густих тростинних заростях навколишніх озерних пойм та боліт), котрих, як і раніше, очолював Іштлільшочитль, а в Теночтітлані після смерті Уїциліутля наступним *тлакатекухтлі* став у рік "Один Тростина" (1415) його десятирічний син від царівни Аяукіуатль (тобто онук могутнього Тесосомока) *Чімальпопока* ("Димний Щит", 1415—1428). Відтепер, користуючись родинною підтримкою впливового діда свого неповнолітнього правителя, астеки спромоглися, нарешті, прорвати водну блокаду Теночтітлану, організувавши спорудження спеціальної дамби, що поєднала місто з берегом. Текпанеки не чинили своїм союзникам опору, і астеки вперше після 1325 р. знову відчули себе доволі впевнено, оскільки здобули прямий суходільний вихід до "великої землі" з її ресурсами.

Здавалося, шо тепер у Чімальпопоки є всі шанси спокійно володарювати в Теночтітлані і навіть брати участь у текпанецьких політичних справах, скориставшись тим, шо він є онуком Тесосомока, та після смерті останнього (1426) історія знову здійснила крутий віраж, ше раз перетасувавши політичну колоду регіону. Астеки, врешті-решт, вийшли на перші ролі в регіоні. І почалося все знову в Аскапоцалько...

Після смерті Тесосомока новим вождем Аскапоцалько мав стати його старший син Таяцин, але захопливі перспективи влади затьмарили очі другому синові — Маштлі, який підступно убив старшого брата і в 1426 р. став текпанецьким правителем. Хроніки характеризують Маштлу як войовничого, жорстокого і підступного правителя, однак його політика виявилася доволі примітивною, і саме це призвело до згубних наслідків.

Будучи фактичним узурпатором, Маштла побоювався, що в ситуацію може втрутитися Чімальпопока, котрий як прямий онук Тесосомока міг підняти проти Маштли невдоволених із числа текпанеків і за підтримки свого астецького війська захопити владу в Аскапоцалько. Тому, не довго думаючи, у 1428 р. (в рік "Один Кремінь") Маштла підіслав до свого племінника убивць-смертників.

Увірвавшись до храму, вояки Маштли загнали Чімальпопоку у клітку й задушили, після чого астеиький командир, який керував охороною *тлакатекухтлі,* покінчив життя самогубством.

Щоправда, ходили чутки, шо організатором убивства Чімальпопоки був командувач астецької гвардії, брат Уїциліутля Іцкоатль (неза-

коннонароджений син Акамапічтлі від рабині), який згодом був "обраний" наступним володарем Теночтітлану. Проте є всі підстави вважати, шо цю версію навмисне висунули текпанеки Маштли, аби відвести від себе підозру в організації терористичного акту.

Наступним володарем Теночтітлану став старший син Чімальпопоки *Шіутль-Темок* ("Стрімкий, немов комета"), але й він через два місяці кудись таємниче зник.

Ефективність такого методу боротьби з конкурентами Маштлі сподобалася, і наступною жертвою підісланих текпанецьких убивць став вождь іншого астецького міста Тлалтелолько. Не підлягає сумніву, що така ж доля готувалася й для інших впливових правителів сусідніх з Аскапоцалько міст, тим більше, що й раніше лідери текпанеків удавалися до послуг найманих убивць для досягнення своїх політичних цілей.

Зокрема, у 1418 р. від рук текпанецьких списоносців-смертників загинув знаменитий чічіменький володар Іштлільшочитль, але користі Тесосомоку це не принесло, бо місце загиблого зайняв його син — 15-річний Несауалькойотль, під керівництвом якого партизанський опір тескокців ше більше посилився.

Отож не дивно, що наступний *тлакатекухтлі* — "Обсидіановий Змій" *Іцкоатль* (1428—1440) одразу зв'язався з тогочасним правителем Тескоко Несауалькойотлем і домовився з ним про спільні бойові дії проти Маштли. Більше того, до їхнього союзу приєдналося місто Тлакопан (Такуба), в якому осіли ті з текпанеків, котрі не бажали миритися з владою узурпатора Маштли — тобто колишні прибічники його покійного старшого брата як легітимного текпанецького лідера. їх очолив ще один син Тесосомока *Тотокіуацин* I ("Дощ птахів", правив Тлакопаном у 1431 — 1469 рр.), який, так само як і інші тлакопанці, "симпатизував" Тескоко й Теночтітлану[31]. На допомогу мешикам, відкинувши давні образи, прийшли навіть астеки Тлалтелолько. Так склався потужний воєнно-політичний союз, який цементувала ненависть до текпанеків Аскапоцалько з їхнім лідером Маштлою.

План антиаскапоцалькської операції приписують астецькому *с\уакоатлю* Тлакаелелю — своєрідному "залізному канцлерові" теночків, котрий формально вважався другим (після Іцкоатля, якому сам Тлакаелель доводився племінником), а насправді першим за впливовістю державним лідером тогочасного Теночтітлану.

Згідно з планом, союзники атакували в 1428 р. Аскапоцалько одночасно з трьох сторін і після дводенної битви стерли вороже місто буквально на порох, вирізавши майже всіх його мешканців.

Страхітливого Маштлу переможці захопили у царській ванні, після чого урочисто принесли його в жертву богам на руїнах розгромленого Аскапоцалько. За іншими версіями, Маштлі поталанило втекти з розгромленого міста, але так чи інакше "із анналів історії він зник" (як дипломатично зазначив з цього приводу ранньоколоніальний іспанський хроніст Х. Мендієта)[32].

Навіть тлакопанці (етнічні текпанеки, як і мешканці Аскапоцалько) брали участь у кривавій різанині, що свідчить про масштаб ненависті, яку відчували до Аскапоцалько всі його сусіди. Та далі постало питання: що робити з перемогою? Ніхто із союзників-переможців не мав ще достатньо сил, аби одноосібно обійняти вакантне місце озерного гегемона. І тоді ініціативу в свої руки знову взяли астеки.

За порадою свого мудрого *сіуа-коатля* Тлакаелеля Іцкоатль запропонував вождям Тескоко (Несауалькойотлю) і Тлакопану (Тотокіуацину) створити "Троїстий Союз" для спільного панування над Центральномексиканською долиною — і сусіди не встояли перед такою спокусою. Формально, усі троє союзників визнавалися рівними, але ініціативу в конфедерації одразу перехопили астеки, а тому й розподіл союзницьких повноважень відбувся так, як того хотів Тлакаелель — і він знову не помилився.

Ззовні "Троїстий Союз" видавався союзом рівних. Його керівним органом стала "Вища Рада", до складу якої "за посадою" увійшли троє *уейтлатоані* ("вищих ораторів, представників") союзних міст-держав, тобто верховні правителі означених міст:

- *кулуа-текухтлі* астеків (оскільки кулуа були нащадками тольтеків, а астеки претендували на право бути їхніми спадкоємцями, адже з кулуа походила мати великого вождя Акамапічтлі);
- *чічімека-текухтлі* Тескоко (оскільки мешканці Тескоко були прямими етнополітичними нащадками чічімеків);
- *текпанека-текухтлі* Тлакопану (оскільки городяни Тлакопана були відгалуженням текпанецького етносу).

Щоправда, місцем засідань "Вищої Ради" став Теночтітлан, але й це мало своє пояснення: тескокці тривалий час партизанили і своє місто змушені були покинути, а отже тепер його лише відбудовували. Що ж до Тлакопана, то його роль у боях з текпанеками викликала небезпідставну підозру у зраді, до того ж за своїми розмірами і військовим потенціалом Тлакопан значно поступався Теночтітлану. Навіть воєнну здобич після погрому Аскапоцалько союзники-переможці поділили за принципом: Теночтітлану і Тескоко — по дві частини, а Тлакопану — одну.

Мирно й, формально, справедливо розподілили *уейтлатоані* обов'язки між собою, але й тут не обійшлося без хитрощів:

- Несауалькойтль, владика Тескоко, узяв на себе відповідальність за здійснення законодавчої діяльності та громадські установи;
- Тотокіуацин із Тлакопану мав відповідати за розвиток ремесел і мистецтва;
- астецький Іцкоатль "скромно" залишив за собою зовнішню політику, керівництво об'єднаним союзним військом та урегулювання спірних питань між членами конфедерації (тобто роль третейського судді).

У такий спосіб *астеки одразу закріпили за собою контроль над усіма вирішальними важелями влади в конфедерації,* а в подальшому Тлакопан поступово взагалі відтиснули на другий план, єдиним політичним гегемоном у союзі став Теночтітлан, а Тескоко завдяки продуманій культурно-просвітницькій політиці його лідерів (насамперед, знаменитого Несауалькойотля, 1418—1472) перетворився поступово на "культурну столицю" цього строкатого етнополітичного утворення, місто муз, гетер, філософів, митців і правознавців.

Відтепер астеки почувалися господарями ситуації в регіоні озера Тескоко, однак пам'ять про принизливі поневіряння попередніх десятиліть дешо затьмарювала образ величних переможців, тому в 1428 р. Іцкоатль (знову за порадою всюдисущого Тлакаелеля) вчинив перший (однак далеко не останній в долі амеріндології) злочин проти правдивої історії Доколумбової Месоамерики: він наказав зібрати і спалити усі давні рукописи (як астецькі, так і трофейні), пояснивши цей акт вандалізму так, як завжди пояснювали подібні вчинки їхні ініціатори. Над багаттям, складеним із безцінних рукописів, астецький вождь навіть не приховував свого бажання здобути тотальний контроль над умами, а тому висловився доволі цинічно: "Не варто, щоб усі

люди знали [писемні знаки]-малюнки (тобто такий варіант опису минулого. — В. Р.). Поневолені [народи] зіпсуються, і все на землі стане неправильним, бо в них [старих рукописах] міститься багато неправди, і в них багатьох [незаслужено] вшановують як богів"[33]. Замість давніх текстів за наказом того ж Іцкоатля були записані нові офіційні хроніки, котрі частково дійшли до нас. Зрозуміло, шо вони відбивають минуле Доколумбової Мезоамерики у сприятливому для астеків світлі, шо далеко не завжди відповідало істині. Щоправда, більшість астецьких рукописів (писаних на папері або пергаменті) спалив за часів конкісти перший єпископ Мехіко, відомий гуманіст і послідовник Еразма Роттердамського Хуан де Сумаррага[34]. На щастя, далеко не все, що можна було винищити, потрапило до рук європейців. Зокрема збереглася знаменита астецька "Стрічка мандрів" ("Кодекс Сігуенса", або "Кодекс Ботуріні"), кілька тескоканських за походженням рукописів ("Кодекс Тлоцин" і "Кодекс Кінацин"). Решта астецьких кодексів, що збереглися до наших днів, була записана вже після конкісти, проте всі вони грунтувалися на загублених класичних рукописах мешиків, а деякі навіть писалися автентичним астецьким письмом, що мало піктографічний характер. До них можна віднести "Аннали із Куаутітлана", "Літопис із Тлалтелолько", "Аннали Пуебло і Тлашкали", "Аннали із Текамачалько", "Літопис із Сан-Грегоріо Акапулько", "Фрагменти історії давніх мексиканців", "Кодекс Обен", "Історію Тольтека-Чічімека, або літопис із Куаутінчана", "Кодекс Телеріано-Ременсіс" та ін.

Астецькі завоювання. *Новостворена конфедерація трьох переможців над Аскапоцалько формувалася з явно агресивними цілями,* тож не дивно, що вже в наступному році (1429) астеки та їхні союзники звернули увагу на всіх своїх найближчих сусідів. Перемога конфедератів над текпанеками приголомшила міста-держави регіону. Природно, що більшість навколоозерних населених пунктів виявилися настільки заляканими, що здалися астекам майже без опору. Ті ж, котрі намагалися чинити опір, були захоплені переможцями, а їхні мешканці поголовно вирізані або принесені в жертву кривавим астецьким богам. Саагун з цього приводу доволі лаконічно писав: "...Астеки перемогли текпанеків із Аскапоцалько, мешканців Койоакана, Шочімілько й Куїтлауака". Там же він повідомляє про те, хто реально керував першими завойовницькими походами: "Тлакаелель перебував у перших рядах і багато завоював. Він виступав лише в цій ролі, оскільки ніколи не бажав бути верховним правителем міста Мехіко-Теночтітлана, хоча насправді ним правив. Він жив у достатку й щасті. Ніхто в

усьому царстві не міг зрівнятися з ним хоробрістю, величчю й не мав стільки пошани, скільки великий воєначальник, сміливий Тлакаелель. Він також зумів перетворити Уїцилопочтлі на бога мексиканців, переконавши їх у цьому[1,33].

Останньою жертвою Іцкоатля стали матлальиинки (матлатцинки), розгромлені астеками при Тлакотепеиі Й поблизу Толуки. Загалом Іцкоатль завоював за часів свого правління 24 поселення.

В результаті *у 1433 р. завершилося цілковите завоювання астеками навколоозерного регіону, а через рік остаточно організаційно оформився й уже згаданий "Троїстий Союз який відтепер спрямував свої зусилля на здобуття загальномексиканського панування.* Офіційною назвою даного політичного новоутворення обрали словосполучення *Анауак* — "Земля науа".

Наочним символом нового владного статусу астецької держави та її лідера став принципово інший підхід до їхнього зображення на знаменитих піктографічних рукописах: якщо попередні (залежні) астецькі вожді зображувалися в стоячих позах, то з часів Іцкоатля — сидячими на троні[36].

Масштабні воєнні витрати та кілька неврожайних років підряд спричинили наприкінці царювання Іцкоатля великий голод у Теночтітлані (в рік "Сім Кролик" — 1434), але за гучні перемоги і пишні людські жертвопринесення астеки йому все пробачили, і в 1440 р., у рік "Тринадцять Кремінь", Іцкоатль помер у славі та почестях. Пишні похорони могутнього володаря тривали 80 днів.

Обійняти посаду наступного *тлакатекухтлі* спочатку запропонували Тлакаелелю, проте "залізний канцлер" відмовився від офіційного статусу верховного правителя, надаючи перевагу "закулісному" володарюванню[37], тому наступним *тлакатекухтлі,* за рекомендацією того ж таки Тлакаелеля, був "обраний" його рідний брат з грізним ім'ям *Мотекусома* ("Владика з сердитим обличчям", 1440—1469) — син Уїциліутля та куаунауацької принцеси Міауашиутль. Щоправда, розумно правити черговому *тлакатекухтлі* знову "допомагав" "залізний канцлер" Тлакаелель — незмінний *сіуа-коатль* при трьох астецьких "імператорах".

Попри своє ім'я Мотекусома[38] виявився зовсім не таким уже й грізним правителем. В усякому разі перші десять років його правління минули відносно спокійно: астеки зміцнювали свої тили, наводили порядок в оподаткуванні підданих,

накопичували необхідні ресурси, розширювали контингенти постійних військ. Та й сам Мотекусома ніколи не виказував особливого потягу до владних амбіцій: підтримував дружні стосунки з тескокським лідером Несауалькойотлем (відомим меценатом культури) та володарем бунтівливого Чалько Коатеотлем, любив сільськогосподарську працю та спілкування з природою. Навіть власних дітей цей *тлакатекухтлі* наказав учити не політиці, а різноманітним ремеслам. Головним завданням своєї зовнішньої політики Мотекусома І вважав спочатку пошук легендарної прабатьківщини астеків, "країни Астлан". З цією метою навіть була споряджена ціла експедиція із 60 "астецьких мудреців". Якщо вірити їхньому звіту, Астлан вони таки знайшли і навіть спромоглися поспілкуватись з матір'ю бога Уїцилопочтлі, проте точно описати маршрут своєї подорожі ніхто з жерців не зміг.

«Імперія астеків» та її сусіди напередодні конкісти
1а — Уявна прабатьківщина астеків (Чікомосток); 1 — «Імперія астеків»;
2— Держава т/іашкаланців; 3 — Хуастеки; 4 — Держава тарасків

Та невдовзі сама природа змусила астецького лідера відкинути мирні наукові експерименти й шукати багатств у сусідів: У 1446 р. (рік "Шість Кролик") зернові поля країни спустошила навала сарани, 1449 р. чергова повінь затопила Теночтітлан, а взимку 1450 р. Центральну Мексику вразили небачені для тих місць морози і снігопади. Потім кілька років поспіль (аж до 1454 р.) тривала жахлива посуха, що спричинила масовий голод у Теночтітлані. Щоб прохарчуватися, люди продавали себе і своїх рідних у рабство (чимало

мешканців Теночтітлана, Тескоко й Тлакопана були куплені як раби сусідніми тотонаками). Жерці намагалися умилостивити богів щедрими людськими жертвопринесеннями, але нічого не допомагало. Звичним явищем став канібалізм. До всіх бід додалися руйнівний землетрус у 1453 р. (рік "Тринадцять Будинок") та раптове поширення в астецькій столиці якоїсь таємничої епідемії, що вразила не тільки людей, а й озерних риб і тварин. Лише 1455 р. (рік "Два Тростина") виявився для астеків відносно сприятливим: був зібраний великий врожай кукурудзи. Однак за умов багаторічної нестабільності це не могло врятувати становище. Мотекусома метушливо шукав виходу з кризової ситуації: роздавав підданим державні запаси продовольства, неодноразово відвідував як простий прочанин руїни величного міста мертвих Теотіуакана, наказав внести до астецького пантеону чимало нових божеств, яким поклонялися поневолені народи, однак нічого не допомагало — і тоді, за наполяганням Тлакаелеля, армія "Троїстої конфедерації" вирушила, нарешті, на завоювання народів, що мешкали за межами озерного регіону, змусивши "правителів багатьох народів їсти хліб горя".

Першою жертвою голодних агресорів стали мирні на той час тотонаки, що мешкали на узбережжі Мексиканської затоки. В астеків вони викликали особливу ненависть тим, що, скориставшись нещодавнім голодом у Теночтітлані, масово скуповували зголоднілих теночків у рабство. Знищивши по дорозі уславлену знаменитим керамічним виробництвом Чолулу, а також Теуакан і Ауїлісапан, астеки без особливих зусиль захопили ЗО тотонацьких міст (у тому числі знаменитий Тахін) і після "великих безчинств"[39] окупували їхню столицю Семпоалу (за свідченням конкістадорів — одне з найбільших та найбагатших міст Мезоамерики), чим розв'язали більшість харчових проблем, бо землі тотонаків здавна славилися стабільними врожаями. В подальшому вони стали своєрідною житницею молодої імперії.

Тоді ж відбулося перше зіткнення астеків з невеликим (можливо, розвідувальним) загоном хуастеків, котрих теночки разом із союзниками розгромили при Тулласінго. Проте в холі битви хуастеки виявили неабияку мужність і військову майстерність, тому доводити справу до масштабної війни з ними Мотекусома не став.

У подальшому тотонаки неодноразово повставали проти астецької влади, відмовлялися сплачувати обтяжливу данину і навіть періодично вбивали астецьких послів. Теночки щоразу карали тотонаків нещадно, тому не дивно, що, коли до Мексики прибули іспанці Е. Кортеса, тотонаки одними з перших підтримали конкістадорів у їхній війні проти своїх найзапекліших ворогів-гнобителів — владик Теночтітлана.

Наступною жертвою 20-тисячної армії астеків, у розпорядженні якої було також 5 тис. "носіїв" *(тламеме),* стала багата золотом Оахака. Розпочалося підкорення міштеків і сапотеків.

Той факт, що більша частина астецького війська воювала на далеких окраїнах Мексики, створив у мешканців країн, розташованих в районі озера Тескоко, ілюзію послаблення контролю мешиків за ситуацією в центрі країни, і цим спробували скористатися в 1465 р. індіанці міста Чалько (південно-східний берег озера Тескоко). Прагнучи ліквідувати панування теночків у регіоні лідери Чалько в союзі з великим містом-державою Амекамекан спромоглися утворити для боротьби з конфедератами потужну коаліцію, до складу якої входили, за різними даними, 10, 13 чи навіть 25 міст і поселень. Війна з чальками виявилась тривалою і кровопролитною: варто згадати, що в ході бойових дій загинули троє рідних братів астецького правителя, проте зрештою теночки і цього разу здобули над супротивниками цілковиту перемогу, після чого армії непереможного Мотекусоми здійснили' блискавичну операцію з метою завоювання земель політично роздроблених міштецьких князівств на півдні — в районі сучасного мексиканського штату Оахака. Причому варто зауважити, що на момент генеральної баталії з агресором міштеки зуміли об'єднати сили більшості місцевих князівств і навіть увели до свого війська підкорених ними в минулому сапотеків, однак у битві поблизу Уаш'якака об'єднану міштеко-сапотецьку армію підвела відсутність єдиного воєнного керівництва, тож астеки знову перемогли. В результаті в 1460-х роках весь Теуантепецький перешийок опинився в руках астеків та їхніх союзників, а Мотекусома отримав почесне прізвисько *Ілуїкаміна* ~ "Небесний Лучник". Розпочався процес поступової сакралізації особи астецького правителя та його влади.

Перемоги Мотекусоми I не мали аналогів в усій попередній астецькій історії: за його правління теночки завоювали 25 міст і поневолили 33 народи, що вимагало відповідної апологетичної фіксації. Лля увіковічнення своїх державницьких успіхів Мотекусома наказав вибити на скелі поблизу Чапультепека фігурне зображення: своє та всіх

своїх *попередників-тлакатекухтлі.* Там же вибили рельєфне зображення знаменитого Тлакаелеля. В подальшому кожен наступний астецький правитель додавав до цієї своєрідної галереї свій лик, аж доки в XVI ст. все це не знищили іспанці. Трохи збереглися лише обриси фігури войовничого і жорстокого "імператора" Ауїсотля (1486—1502).

У 1469 р. Мотекусома раптово захворів. Хвороба виявилася смертельною, і великий войовник швидко пішов із життя.

Після смерті Мотекусоми I за престол Теночтітлана почали змагатися одразу двоє його синів, проте владу ніхто з них не здобув. Переміг той, кого підтримав Тлакаелель — онук Мотекусоми I від його дочки Атотоцлі *Ашаякатль* ("Обличчя Води", 1469—1481) — людина з явно садистськими нахилами у характері, що проявилися з перших днів його царювання. Свою владну "інаугурацію" Ашаякатль відзначив пишним ритуалом *мотлатокапа* ("миття ніг [у крові]") — масовими людськими жертвопринесеннями.

Відтак, започаткований ним ритуал своєрідної кривавої інтронізації виконували всі наступні *тлакатекухтлі.*

Сини покійного Мотекусоми, звичайно, намагались оскаржити цю узурпацію влади і шість років плели інтриги проти свого племінника. Зрештою, вони зважилися на збройний виступ, але він був швидко придушений, а всі його учасники знищені.

Астекам такі риси характеру їхнього лідера дуже імпонували, отож хроністи всіляко розхвалювали Ашаякатля, стверджуючи, що він був людиною сміливою, тому його дуже любили "жінки і васали"[40].

Новий *тлакатекухтлі* продовжив агресивну політику своїх попередників. Щоправда, зовнішньополітичні успіхи Ашаякатля виявилися значно скромнішими. Єдиною його операцією, що завершилася цілковитим успіхом, слід вважати остаточне підкорення теночтітланськими вождями бунтівливих родичів із Тлалтелолько (1473), однак значення остаточного возз'єднання мешицького етносу, звичайно, не варто міряти самими лише територіальними надбаннями.

Привід для каральної операції проти тлалтелольків Ашаякатль знайшов цілком поважний: захист честі сестри, хоча зрозуміло, що причини війни лежали у площині політики та економіки.

Свого часу, коли астекам була потрібна підтримка тлалтелольків для здійснення масштабних зовнішніх завоювань, Мотекусома I (Ілуїкаміна) видав заміж за правителя Тлалтелолько на ім'я Мокіуштлі (Мокіуш, Мокіуїшцин, 1467—1473) свою дочку Чальчіуненецин. Вдалий, скріплений династичним шлюбом союз Теночтітлану і Тлалтелолько дав можливість першому здійснювати завоювання, отримуючи від тлалтелольків цінну розвідувальну інформацію, спільними зусиллями придушувати чалькських бунтівників тощо. Та за часів Ашаякатля астеки вже відчули себе достатньо сильними, щоб самостійно володарювати в регіоні, тож автономний напівнезалежний статус Тлалтелолько уже не міг їх задовольнити. Саме тому на світ витяти банальну сімейну історію, котрій було надано нового політичного звучання.

Річ у тім, шо, за канонами індіанської жіночої вроди, Чальчіуненецин була, м'яко кажучи, не зовсім красивою. Зокрема, "Хроніка Мешикайотль" засвідчує, шо дружина Мокіуштлі була хирлявою, "не мала тіла" і мала "кістляві груди", а тому її чоловік — правитель Тлалтелолько — не жив із нею, а проводив ночі з красивими, пишногрудими наложницями, яким роздав навіть весільні подарунки своєї дружини. Сама ж Чальчіуненецин, знехтувана чоловіком, змушена була спати на підлозі, у кутку палацу, укрившись простим плашем із грубої ряднини. І хоча радники попереджали Мокіуштлі, що добром це не скінчиться, він уперто продовжував ігнорувати законну дружину. Саме цим вирішив скористатися Ашаякатль. "Раптово" розлютившись, він негайно розпочав війну проти Тлалтелолько заради "захисту честі сестри".

Воєнна операція, розпочата в 1473 р. (рік "Сім Будинок"), завершилася швидко і цілком очікувано. Тлалтелольки, у воєнному відношенні значно слабкіші від Теночтітлану, стратили астецьких послів і спробували, з ініціативи найближчого радника Мокіуштлі Теконаля, укласти союз із Тлашкалою, однак битву програли, швидко капітулювали й надалі назавжди змирилися зі статусом вічно "молодшого брата" в межах великоастецької спільноти. На них наклали данину, шо сягала 20 % від торговельних прибутків, заборонили носити коштовний бавовняний одяг, в армії вони відтоді служили лише носіями, а самим містом управляв тепер мілітарний астецький намісник — *куакуатлато* ("управитель-орел"). Теконаля астеки посадили на кіл, Мокіуштлі, за вказівкою Тлакаелеля, ефектно стратили (скинули з вершини храмової піраміди на кам'яні сходи). Що ж до подальшої долі Чальчіуненецин, то про неї хроніки мовчать, а тому думається, шо, досягнувши своїх політичних цілей, Ашаякатль швидко "забув" про приниження сестри і задовольнився державною покірністю Тлалтелолько.

Надалі, в межах Астецької імперії, Тлалтелолько набув статусу найвпливовішого торговельного центру Мексики, оскільки в ньому розміщувалася штаб-квартира імперських *почтеків.* Утім, це не означало, що Тлалтелолько став найбільшим ринковим центром регіону. Основний товаропотік проходив, звичайно, через Теночтітлан (де самих лише "великих" ринків було чотири). Та й місцеві, регіональні, *тіангуїцтлі* ("ринки") відігравали велику роль в обслуговуванні споживачів, набуваючи рельєфних рис предметної спеціалі-

зації. Конкістадор Берналь Діас писав із цього приводу, "що в Мексиці ніщо не пропадало і все вважалося товаром"[41]. І дійсно, ринки Чолули забезпечували купівлю-продаж самоцвітів та прикрас із пір'я, Костатлан — тканин, Акольман спеціалізувався на собаках та іншій їстівній живності, Аскапоцалько (точніше те, що від нього залишилося) після погрому 1428 р. став найбільшим центром невільницької торгівлі. Важливими центрами работоргівлі були також Ісокан і Куаутітлан, Шикаланго спеціалізувався на торгівлі какаобобами і пір'ям тропічних птахів, а регіональними центрами видобутку солі й солеторгівлі стали Мешикальцинко і Уїцилопочко. Знаменитий Тескоко славився ринком одягу, тканин і кераміки, а Тепеяк — пташиним ринком.

Уся торгівля в астецькому суспільстві мала обмінний характер, олнак серед товарів уже почали виділятися перші прототипи загальних цінових еквівалентів, роль яких виконували боби какао, пір'я екзотичних птахів, відрізи кольорових, орнаментованих бавовняних тканин *(куачтлі)* та мідні ножі.

Тлалтелолько став відтепер постійним місцем перебування *почтекатлатокхе,* там же засідали купецькі судді, стояв храм покровителя *почтеків* бога Якатекухтлі, отож Тлалтелолько можна вважати центром купецької гільдії астеків, хоча як ринковий центр він і поступався за своїми масштабами деяким іншим ринкам району озера Тескоко. Привілейований статус Тлалтелолько в межах імперії забезпечила також етнічна спільність тлалтелольків з теночтітланцями, а також традиційна "корисність" цього міста для потреб конфедерації з точки зору розвідувального забезпечення завойовницьких походів астеків.

Навіть приєднавши до етносу теночків бунтівливих одноплемінників, Ашаякатль не зумів досягти успіхів на зовнішній арені, оскільки, дещо переоцінивши власні сили, обрав собі як суперника войовничих і невгамовних тарасків (військо в 40—45 тис. вояків!), котрі самі на цей момент хижацьки захоплювали землі сусідів і навіть відвоювали в астеків контроль над матлальцинками (долина Толука). Після перемоги над "плішивими" при Сінапекуаро астекам удалося відірвати від тарасканських володінь добрячий шмат їхньої території (сучасний штат Гереро), проте вирішальної переваги над своїми північними сусідами теночки так і не здобули. У 1478 р. *пурепеча* розгромили мешиків у кровопролитній (20 тис. убитих з обох сторін) дводенній битві поблизу Тахімареса (Тахімароа).

Ло цієї війни Ашаякатль не підготувався належним чином і зміг відрядити проти тарасків лише 24 тис. вояків. Пурепеча зосередили для відсічі агресору 40-тисячне військо, шо вирішило долю битви на користь численнішої армії тарасків.

У нелегких боях із тарасками Ашаякатль не зажив слави, він "був принижений, подавлений, охоплений соромом і ганьбою укритий"[42]. В одній з битв правитель навіть утратив ногу, тому надалі зосередився на внутрішніх справах імперії. Зате Ашаякатль увічнив своє ім'я в історії, наказавши спорудити мабуть найбільший у світі календарний камінь у вигляді 24-тонного моноліту, на якому вирізали гігантське календарне коло діаметром 3,7 м.

Над створенням цього гігантського календаря астецькі майстри трудилися більш як рік. Спочатку у віддаленому від столиці гірському кар'єрі вирубали багатотонну брилу. Потім тисячі людей майже рік тягли її до столиці, аж доки не встановили на верхньому майданчику новозбудованого храму, присвяченого богові Уїцилопочтлі, після чого майстри-каменерізи вибили на цьому гранітному чудовиську вигадливий рельєф власне календаря у вигляді кола. Цей камінь дістав в історії ім'я "Камінь Сонця" (на честь сонячного календаря астеків). Довгі роки він височів у центрі Теночтітлана, аж до приходу конкістадорів. Розгром, учинений європейцями у столиці астеків, виявився настільки масштабним, шо камінь опинився під завалами землі й битого каміння і тривалий час вважався знищеним, аж доки не був випадково знайдений у 1760 р. Нині давній календар астеків установлено на центральному майдані Мехіко.

Ашаякатль вважався також знавцем поетичної лірики (навіть сам писав вірші), аж доки у 1481 р. не пішов з життя у доволі молодому віці від загадкової хвороби (джерела повідомляють, шо він "отруївся запахом крові", коли дивився на чергову церемонію людських жертвоприносень[43]). Можливо, його тихо отруїли, а можливо, далися взнаки важкі тарасканські поранення...

Наступним *тлакатекухтлі* астеки одноголосно "обрали" рідного брата попереднього правителя на ім'я *Тісок* ("Зрошена кров'ю нога"), однак п'ятирічне володарювання цього лідера (1481 — 1486) швидко розчарувало його "відданих" одноплемінників. Джерела мало що повідомляють про Тісока, проте напрошується висновок, що він був на диво миролюбним, млявим та малоактивним, за що зрештою й поплатився. Цей уже явно немолодий володар спочатку програв війну войовничим хуастекам на півночі (1481), а потім узагалі

еса й надалі періодично турбував "Троїсту конфедерацію" бунтами та повстаннями.

Для підтримки "правопорядку" в завойованих землях Ауїсотль жорстоко придушував виступи поневолених і доведених до відчаю нескінченними поборами народів. Важливим актом влади стало спорудження, за порадою придворного астролога Куекуеша, спеціального акведука, який поєднав місто з 34-ма природними джерелами, чим забезпечив столичний Теночтітлан чистою прісною водою. На честь ініціатора будівництва акведук був названий його іменем — *Акуекуешкатль* ("Вода Куекуеша"). Утім, подальші успіхи Ауїсотля у зовнішній політиці були значно скромнішими. Перед агресією астеків вистояли північні сусіди імперії — тараски.

У 1496 р. помер мудрий Тлакаелель (на той час йому виповнилося 98 років). Оскільки ця сумна подія збіглася з сонячним затемненням, астеки сприйняли це як погану прикмету. Новим *сіуакоатпєм,* з ініціативи Ауїсотля, був обраний старший син покійного — Тлілпотонкі.

Гігантська колоніальна імперія астеків немов "триголова конфедеративна гідра " висмоктувала з поневолених васалів усі соки: про це дбав розгалужений апарат *кальпішкі* (збирачів податків), яких "імператор" призначав особисто. їхня служба вважалася в астеків різновидом військової. Данина, якою переможці обклали своїх васалів, включала маїс, боби, какао, сіль, червоний перець, *октлі,* мед, тютюн, деревину, гарбузові посудини, циновки, бавовник, пір'я екзотичних птахів, папір з агави *(аматль),* одяг, смолу, каучукові м'ячі для обрядових ігор *тлачтлі,* вапно, зброю і т. ін. Перелік данини, обсяг якої астеки фіксували надзвичайно ретельно, видається майже нескінченним, однак найжахливішим був останній пункт — своєрідний "податок кров'ю", що накладався на всі завойовані території.

Розвиток продуктивних сил регіону уможливлював ефективне використання рабської праці, ось чому з перетворенням "Троїстого союзу" на паразитичну імперію всередині власне астецького соціуму з'явився ще один, найнижчий суспільний прошарок — стан "рабів" *(тлатлакотін),* або "невільників" *(тлакохтлі),* формування якого здійснювалося спочатку за рахунок військовополонених. Зокрема, якщо раніше, в період інтенсивних територіальних завоювань,

майже всіх бранців *(маллі)* астеки приносили в жертву, розтинаючи їм груди обсидіановим ножем і вириваючи серце на жертовному камені *теокаллі* ("домівка бога"), то після того, як розвиток продуктивних сил створив можливості для прибуткового використання рабської праці, від кінця XV ст. в жертву богам почали приносити лише частину полонених. Більшість бранців тепер перетворювали на колективних рабів астецьких родів, оскільки приватної власності мешики майже не знали, а тим більше — на землю й людей.

Лише напередодні конкісти в астеків з'явились елементи приватновласницьких відносин, коли окремі особи дістали право мати землю та рабів. Однак для поширення означених інституцій історія вже не відпустила часу.

Кількість рабів у астеків лишалася невеликою, а їхня роль у господарському комплексі країни — й зовсім мізерною — не більш як 1,5 % в загальній системі трудових ресурсів: отже невільництво в теночків все ше мало патріархальний характер.

В межах імперії склалися й розвинулися спеціалізовані невільничі ринки (у Тлалтелолько, Ісокані й Аскапоцалько), де представники різних *кальпуллі* купували для своїх родів колективних рабів.

У середньому, раб коштував 20—40 бавовняних накидок *(куачтпі).* Для порівняння: одна куачтлі оцінювалась у 65—100 какао-бобів, тоді як за один какао-біб можна було придбати два стручки зеленого перцю, індиче яйце коштувало три какао-боби, півень — 20, а кролик — ЗО какао-бобів. Отже, раб оцінювався на ринку в межах 1300—4000 какао-бобів. Це була доволі солідна сума, оскільки денна заробітна плата простолюдина становила в середньому 20—25 какао-бобів. Зовнішньою ознакою *тлатпакотіна* виступав дерев'яний нашийник із дзвоником, який кожен раб мав носити цілодобово.

Проте не війна стала відтепер основним джерелом поповнення штату *тлатлакотінів.* У рабство потрапляли злочинці, некредитоспроможні боржники. В голодні роки звичним явищем став самопродаж у рабство, коли, за словами Б. де Саагуна, "бідняки продавали не тільки самих себе, а й... своїх дітей та увесь свій рід"[47]. Проте визначальним став той самий сумнозвісний податок людьми, що накладався переможцями на поневолені народи, на кожне завойоване місто чи заселену територію. Причому, окрім суто економічної функції (отримання дармової робочої сили), означений побір мав ще одну функцію, без котрої не може існувати жодна імперська структура — мається на увазі озвучений

давніми римлянами, проте відомий і раніше принцип "Поділяй і володарюй!" Річ у тім, що, накладаючи на підкорені народи податок людьми, астеки ніколи (і, мабуть, цілком свідомо) не цікавилися походженням доставлених у Теночтітлан невільників. 1 це інспірувало постійні війни між васалами "Троїстої конфедерації", заради захоплення у сусіда бранців, щоб розрахуватися з астецькими *кальпішкі* не своїми, а чужими невільниками. Так, судячи зі свідчень, зібраних по гарячих слідах після розгрому Астекії конкістадорами, Сумпанго перебував у стані перманентної війни з тлапанеками, Сіуатлан — з куїтлатеками, і розраховувалися вони з Теночтітланом, відповідно, захопленими у постійних обопільних набігах полоненими. Ну а ті, кому не таланило, змушені були постачати астекам своїх співвітчизників і співвітчизниць.

Позиції астеків у завойованих областях посилювала своєрідна "колоніальна" експансія "Троїстої конфедераціГ, коли населення завойованих територій "розбавлялося" мілітаризованими астецькими колоністами, розквартированими у стратегічно вузлових військово-адміністративних поселеннях, "підпорядкованих, — за свідченнями А. Тесосомока, — мексиканській короні". Найбільшими такими поселеннями-форпостами були Оахака, Остоман, Алауїцитлан. Поселенці діставали низку привілеїв, податкові пільги, безкоштовний одяг від влади, але мали не лише виживати у ворожих землях власною працею на виділених земельних ділянках, а й нести гарнізонно-каральну службу, уособлюючи військово-адміністративну потугу теночків на віддалених від Теночтітлана теренах.

Саме така політика забезпечувала відносну внутрішню стабільність строкатої *імперії, що складалася з імперсько-паразитичного центру (Анауак — "Земля науа ") і 38 поневолених "провінцій", ятлолалі* ("ворожа земля"), яких обдирали до нитки.

Грандіозні успішні завоювання та масштабна данина, надходження якої до Теночтітлана стабільно (кожні 80 діб) забезпечували місцеві намісники *(пентакалькатлі)* "Троїстого союзу" в поневолених областях, — *усе це майже повністю позбавило мешиків від необхідності самим заробляти собі "на хліб" власною працею — тож працьовитий у минулому народ швидко перетворився на хижака-паразита.*

За найскромнішими підрахунками, Теночтітлан отримував щороку як данину від поневолених народів 10 тис. т маїсу, 7800 т бобів, 6600 т перию, 33680 пучків цінного пташиного пір'я, до 150 тис. комплектів одягу, 16 тис. каучукових куль, 32 тис. пачок агавового паперу, 8 тис. тростинних циновок і т. ін.

Утім, слід віддати належне астекам, вони використовували свій вільний час не лише для насолод і воєн. *Неодмінною складовою загальнолюдської цивілізації стала неординарна культура астеків,* розвиток якої за багатьма параметрами не тільки не поступався, а й випереджав аналогічні показники тогочасних європейських культур.

Зокрема, як уже зазначалося, безкоштовною та обов'язковою для усіх астеків-чоловіків була освіта. Побічним наслідком масових людських жертвопринесень, що їх улаштовував Теночтітлан по кілька разів на рік, був високий рівень розвитку медицини й анатомії. *Далеко не однозначно можна оцінити також рівень технологічного відставання астецького суспільства.* Перебуваючи на етапі енеоліту, мешики уміли плавити й кувати мідь, однак не знали бронзи, а тому при виготовленні знарядь війни та праці віддавали перевагу кам'яним або обсидіановим виробам перед металевими. Зате ювелірні вироби теночків із золота, срібла, самоцвітів та екзотичного пір'я, з використанням технологій золочення, паяння, чеканки, полірування та філіграні, викликали захоплення у тогочасних європейських митців, аж доки більшість цих казкових витворів мистецтва європейські монархи (включаючи знаменитого Карла V Габсбурга) не переплавили на безликі зливки, аби покрити в такий спосіб видатки на тривалі війни на власному континенті.

Лише незадовго до конкісти астеки винайшли прообраз бронзи: почали додавати до міді миш'як і навіть олово, але помітного поширення означена технологія набути не встигла.

Астеки, як і інші індіанські народи доколумбової епохи, не знали господарського використання колеса, проте коліщатка часто трапляються в їхніх дитячих іграшках: уперше їх знайшов у 1882 р. під час розкопок Толлана француз Д. Шарне. На сьогоднішній день археологами виявлено близько 70 таких глиняних фігурок.

Численними є свідчення високого рівня розвитку природничих наук. За порівняно короткий час свого панування в регіоні астецькі науковці вивчили й описали більш як

1200 видів місцевих рослин і тварин, комах і мінералів. Сонячний астецький календар *(шиутль)* майже не поступався точністю нашому сучасному, а тим більше тогочасному григоріанському.

Шиугль починався 12 лютого і складався із 18-ти 20-денних місяців та п'яти або шести (через кожні чотири роки) додаткових "нещасливих днів" *(иемотемі),* упродовж яких теночки посталися, нічого не робили, чекаючи можливої природної вселенської катастрофи, вдавалися до самокровопускання й примушували себе не спати, аби не переродитися на мишей. Ритуальний календар астеків *(тональпоуаллі)* базувався також на традиційному для регіону 260-денному році, прив'язаному до жіночого циклу вагітності. Мали астеки і свої "віки" — 52-річні "в'язки років" *(шиумольполлі),* шо складалися із чотирьох 13-річних циклів (цю систему вони запозичили у своїх попередників—тольтеків). 52-річний цикл утворювався через відповідну періодичну повторюваність днів збігу між ритуальним і сонячним календарями.

У результаті число 52 стало вважатися в астеків особливо сакральним, і навіть коло вони почали ділити на 52 "градуси".

Від міштеків теночки запозичили 20-тичну цифрову систему та піктографічну писемність, яка незадовго до конкісти уже виявила помітну тенденцію до переростання в ієрогліфічну.

За ситуації, коли астецька супердержава об'єднувала під своєю егідою різномовні народи, саме така умовно-зображувальна писемність якнайкраще відповідала потребам владного керівництва й бюрократичної звітності, оскільки піктограми та ідеограми розумілися підданими приблизно однаково, незалежно від їхньої мовної належності: малюнок охопленого полум'ям храму означав узяття міста, квітка символізувала жертовну кров, людська фігура жовтого кольору означала жінку, фіолетового — правителя, подорож зображували відбитками людських ніг тошо.

Не менш вагомими виявилися успіхи астеків на ниві словесності, й насамперед — поезії. На жаль, більшість літературних шедеврів доколумбової Мезоамерики до нас не дійшла, згинувши у багаттях конкісти. Але й те, що лишилося, дає підстави з повагою ставитися до поетичних творів, написаних мовою *науатль* (дослівно — "благозвучна мова") у специфічних канонах тано-астецької літератури.

Навіть після таких драматичних випробовувань до наших часів збереглися імена 33 науамовних поетів та кілька сотень віршів, серед яких, окрім анонімних (їх абсолютна більшість), трапляються шедеври Текаєуацина з Уешоцинко, Шаякамачана з Амекамекі (страчений

батьками у 1518 р., за наказом Мотекусоми II), Чальтіутлатонака з Чалько, Макуїльшочитля й Мотенеуацина з Тлашкали, Тотокіуацина з Тлакопану та ін. Чимало поетів було також серед володарів[48] — варто згадати хоча б Іцкоатля, його сина Кауальцина, Ашаякатля, Мотекусому II Шокойоцина, тлакопанського правителя Тотокіуацина II (1487—1519), правителя міста Текамачалько — Айокуана Куецпальцина (1420—1441), а також мученика конкісти Тетлепанкецаніцина (?—1524) — правителя Тлакопану, який доостанку залишався вірним союзником астеків і загинув від рук іспанців разом з героїчним Куаутемоком. Усе це свідчить не лише про популярність та поширеність поезії, а й про те, що складання віршів вважалося справою важливою і почесною, котра личить навіть правителям.

За часів імперського процвітання астеки створили цілий апарат спеціальних "хранителів" *(тлапіскаиицинів)* пісенно-поетичних шедеврів, які водночас формували відповідні архіви з поетичних збірок та навчали мистецтву *куїкатль* (пісенно-поетична майстерність) молодих перспективних початківців, оскільки жанрова різноманітність та відповідний спектр канонів і законів, за якими мали творитися поетичні шедеври, були доволі жорсткими й численними. Один лише перелік куі'катль-жанрів, шо їх розпізнавали астеки, вражає: *теокуїкатль* ("гімн богам"), *ікноукуїкатль* (скорботна "пісня-плач"), *паскуїкатль* ("воєнна пісня"), *шочікуїкатль* (життєстверджувальна "квіткова пісня"), *теукку́їкатль* (апологетична "пісня про правителів", ода), *акуїкатль* ("жіноча пісня"), *пількуїкатль* ("дитяча пісня"), навіть еротична пісня *куекуечкуїкатль* та ін.

Ну і, звичайно, аналізуючи астекомовну літературу не можна оминути увагою постаті знаменитих тескокських правителів Несауалькойотля та його сина-наступника Несауальпіллі, які проводили у Тескоко поетичні конкурси й нагороджували кращих поетів країни іменними приставками *ишн* та солідним матеріальним утриманням від держави. Для проведення таких конкурсів у Тескоко навіть споруджували спеціальні поетичні палаци, котрі називалися *куїкаллі* або *папалокальтеками.* Недарма народна мудрість учила, шо станеш поетом — "жити у злиднях не будеш"[49].

Іще одне диво — це астецька архітектура, вершиною якої, звичайно, була блискуча й велична столиця імперії — "підперезаний смарагдами та світозарний, немов дивне пір'я кецаля"[50] Теночтітлан. Вона здіймалася на невеличких островах чи палях посеред солоного озера Тескоко (чим заслужила від конкістадорів прізвисько "другої Венеції"). Територія міста сягала 12 км^2, у ньому налічувалося 60 тис. будинків та кількасот тисяч мешканців (деякі джерела стверджують, що їх було близько 1 млн, але це явне перебільшення. На нашу думку, кількість постійних мешканців Теночтітлана не перевищувала 150—200 тис. осіб).

Варто зауважити, що тогочасний Лондон налічував лише 40 тис. мешканців, а кількість городян у Парижі чи Мадриді не перевищувала 65 тис. осіб .

Центром і гордістю "міста Теноча" був палай *тлакатекухтлі,* в якому у казкових розкошах (звичайно, за мезоамериканськими стандартами) жив астецький володар. Адже він щоденно їв м'ясо й свіжу рибу, пив із золотої чаші гарячий *чоколатль,* курив після обіду із золоченої люльки тютюн, мав численний "гарем"[51] і щодня міняв одяг, котрий одразу спалювався (вважалося, що через одяг можна навести на того, хто його раніше носив, чари чорної магії). Увечері палац освітлювали смолоскипи із пахучої деревини (окогль). Владику розважали блазні, артисти й поети, а найдивовижнішою окрасою палацового комплексу був, звичайно, унікальний зоопарк *Тотокаллі* ("Пташина домівка"), де у спеціальних вольєрах жили тисячі тварин, птахів, змій та незвичної зовнішності людей — карликів і потвор, яких доглядали сотні спеціальних слуг.

Решта астеків, особливо мешики-простолюдини, жили, звичайно, значно скромніше, проте і їм перепадало від нескінченної військової здобичі та данини з пригноблених народів, оскільки Ауїсотль "ділився з ними тим, шо здобував під час завоювань"[52]. Вони тепер непогано харчувалися, щоденно милися, жили багатим духовним життям, і лише завойованим народам годі було заздрити. Життя астецьких васалів більше нагадувало пекло. Багато хто, щоб вижити, спеціально калічив та спотворював власних дітей, аби ті мали шанс потрапити до вже згаданого зоосаду *тлакакатекухтлі:* там живі експонати хоча б годувалися щоденно...[53] Астеки ж утішали своїх замордованих васалів, прозаїчно пояснюючи їм, що наш світ — це "місце, де майже кожен гине від спраги й голоду. Таким є наш шлях тут, на землі"[54].

Як наочний страхітливий символ своєрідного, багатого духовного життя народу, в центрі міста здіймався 30-метровий пірамідальний кам'яний храм верховного бога астеків — бога війни Уїцилопочтлі, якого через жертовний камінь астеки годували "їжею богів" — вирваними з грудей закривавленими людськими серцями.

Коли до храму Уїцилопочтлі вдерлися за часів конкісти вояки Ернана Кортеса, вони знайшли там майже 136 тис. людських черепів — такими були масштаби астецьких релігійних ритуалів.

Як правило, в жертву своїм богам астеки приносили чужинців, та іноді теночки не гребували і своїми співвітчизниками. Під час траурних церемоній з приводу смерті правителя під ніж потрапляли й астецькі жерці: для виконання відповідних функцій у потойбічному світі. Вражає своєю екзотичністю ритуал щорічного жертвування людини-бога. Лля цього серед астеків обирали фізично найдосконалішого юнака, котрий протягом року жив на становищі справді живого бога: його скрізь супроводжували чотири красуні, задовольняючи будь-які його бажання. Одноплемінники всіляко йому догоджали, навіть цілували сліди його ніг, однак через рік юнак розплачувався за все це на *теокаллі,* випивши перед цим змішаний з медом галюциногенний грибний напій *тенонанакатль* ("божественний гриб"), шоб у стані наркотичного сп'яніння розлучитися з життям й опинитися після смерті (разом із загиблими вояками, забитими блискавкою й померлими під час пологів) у сонячному райському царстві потойбіччя — *Тлалокані,* або *Тамоанчані,* де "ніколи не буває нестатку в качанах зеленого маїсу, в гарбузах, у томатах, зелених стручках квасолі та квітах"[55].

Луші усіх інших мерців астеки поселяли у потойбічному царстві *Міктлан,* де було похмуро, тихо й сумно. Це, звичайно, не пекло, але й веселощів тлалоканських у ньому не обіцяли.

Однак такі "привілеї" мали тільки астеки. Що ж до бранців із числа інородців, то для них ніяких послаблень не передбачалося. Щоправда, жінкам і дітям перед закланням дозволялося годинами до екстазу танцювати, шоб померти у стані психічного шоку.

Досить повно досліджені *релігійно-міфологічні уявлення астеків.* Згідно з ними, Всесвіт був створений богами *Тескатліпокою* й *Кецалькоатлем* з міфічного чудовиська *Тлальтекухтлі,* розідраного ними на небо і землю. Після першотворіння світ пережив чотири епохи і вступив, нарешті, у п'яту — епоху бога-сонця *Тонатіу,* в якій панують:

- бог центру й вогню *Уеуетеотль* ("Старий бог");
- східний бог добробуту й дощу *Тлалок* з дружиною *Чальчіуїтлікуе* ("Володарка у смарагдовому одязі");
- південний бог зла *Шипе-Тотек* ("Бог-Обідранець");
- західний бог добра *Тлауїскальпантекухтлі* ("Володар дому Вранішньої зірки" — Венери);
- північний бог смерті *Міктлантекухтлі* ("Володар потойбіччя").

Кецалькоатля астеки вшановували також у статусі бога знань і мудрості (щоправда, без гуманістичних послаблень тольтекойотля). Центральна піраміда (63 м заввишки) "з колосальним ідолом" на честь "Пернатого Змія" розміщувалася у Чолулі — одному з найбільших міст "імперії" (20 тис. будинків), куди щорічно здійснювалися пишні дев'ятиденні паломництва.

Усім цим богам приносилися специфічні пожертви (так, на честь бога вогню Уеуетеотля бранців палили на повільному вогні). А далі йшов цілий пантеон із майже двох тисяч (!) богів і богинь нижчого рангу, запам'ятати імена яких міг хіба шо фахівець: богиня землі *Тласольтеотль,* богиня кукурудзи *Чікомекоатль,* богиня родючості *Сіуа-*

коатль, богиня Місяця *Іламатекухтлі,* богиня прісної води *Чальтіуїтлікуе,* бог музики й танців *Макуїльшочитль,* бог медицини *Патекатль* і т. ін. Окремий високий статус мала богиня *Коатлікуе* ("Володарка в одязі із змій"), яку шанували за те, що саме вона вважалася матір'ю знаменитого бога війни *Уїцилопочтлі.* Описати весь божественний пантеон астеків навряд чи можливо, оскільки він постійно поповнювався новими "членами" у процесі завоювань, адже після захоплення й поневолення чергового сусіда теночки, як правило, перетягували до Теночтітлана всіх місцевих ідолів, а богів, котрих уособлювали ці істукани, включали до пантеону своїх богів-покровителів.

Загалом у грандіозному Теночтітлані, за свідченнями конкістадорів, налічувалося майже 400 храмових комплексів, увінчаних баштами, з вогнями, що вічно палали на їхніх верхівках.

Отже, професія астецького жерця *(тламакацке)* вимагала від людини не тільки навичок горлоріза, а й істотних знань. Адже, окрім знання міфології та богів, з їхніми святами й ритуалами, жерці вели календарі (окрім згаданого сонячного, у Мезоамериці набули поширення 260-денний "священний" календар жерців *(тональпоуаллі)* у вигляді тринадцяти 20-денних місяців, а також календар, що базувався на річному циклі Венери (584 дні)), фіксували події у хроніках, відповідали за організацію освіти тощо.

Діяльність астецького жрецтва визначалася жорсткою внутрішньою ієрархією. Воно поділялося на 30 категорій: жрецтво столичне і провінційне, жерці верхнього ешелону ("ті, хто нас веде, хто править нами, хто несе нас на своїх плечах згідно тому, як треба вшановувати наших богів"), настоятелі храмів і середній та молодший клір, жерці зі стажем — і жрецька молодь, жерці-календарознавці ("ті, хто наглядає за впорядкованим рухом неба і тривалістю ночі") — і жерці-викладачі, жерці-провидці ("ті, хто вказує, як проходить рік, як іде своїм шляхом порядок доль і днів, і кожного з місяців") — і жерці-декламатори, завданням яких було оприлюднення змісту піктографічних кодексів ("ті, що розповідають, з шелестом гортають сторінки кодексів")[56] тощо. Були навіть фахові знавці "країни мертвих" — *міктланматіні.* Існував у астеків і повний аналог християнського чернецтва — "богообрані" жерці, яким, на відміну від простого кліру, не можна було заводити сім'ю, заборонялося стригти волосся, митися й причісуватися. Такі "монахи" брали найактивнішу участь у проведенні ритуальних кривавих жертвопринесень.

"Троїста конфедерація" напередодні конкісти. Правління кривавого Ауїсотля завершилося трагічно. У 1502 р. після небачених злив вода переповнила мережу іригаційно-захисних гребель у районі Теночтітлана, раптово прорвала одну з дамб, і столичне місто було затоплене. Під час цієї повені Ауїсотль загадково загинув. За одною версією, рятуючись від води, він втратив орієнтування і на бігу сильно вдарився об одвірок якоїсь споруди, знепритомнів і помер (чи потонув). За іншою — на нього випадково упав камінь із прорваної під час ремонту дамби й забив на смерть. Ходили навіть романтичні чутки, що це була помста *тлакатекухтлі* з боку безнадійно закоханої в нього вродливої красуні-простолюдинки. Інші стверджували, що смерть Ауїсотля — наслідок чергового двірцевого заколоту і, можливо, навіть отруєння: перед смертю Ауїсотль почав дуже швидко худнути. В усякому разі, іспанці, які й оприлюднили всі означені версії, не виявили бажання докопатися до суті справи по свіжих слідах. Після загадкової смерті Ауїсотля на астецький престол зійшов племінник правителя, войовничий, але надто забобонний Мотекусома II (1502—1520), прозваний сучасниками *Шокойоцином* ("Молодшим", у значенні "гіршим, незграбним"). Самому Ауїсотлю влаштували пишні похорони, кинувши у багаття, в якому горіло його тіло, 200 жертовно-свіжих людських сердець.

Не менш драматичним було політичне життя головного союзника Теночтітлана — знаменитого Тескоко (25—30 тис. мешканців). За часів утворення "Троїстої конфедерації" Тескоко управляв Несауалькойотль, який у 16-річному віці очолив після смерті свого батька — Іштлільшочитля (1418) — партизанську визвольну війну тескокців проти Аскапоцалько Маштли і правив у рідному місті аж до 1472 р. Щоправда, методи його керівництва відчутно різнилися від астецьких, завдяки чому Тескоко фактично став культурною столицею "Троїстого союзу".

Важко назвати сферу суспільного життя, в якій цей знаменитий "Голодний койот" (так перекладається ім'я *Несауалькойотль)* не прославив би себе. Він був активним державним діячем, хоробрим воїном, удатливим полководцем, умілим дипломатом, розумним законодавцем (оприлюднив 80 *науатіллі* ("проголошених наказів", законів")), талановитим інженером-будівельником (зокрема, саме за його проектом була збудована 15-кілометрова гребля, що захищала Теночтітлан з околицями від можливих руйнівних повеней, а також складна систе-

ма акведуків, які забезпечували столичний регіон чистою джерельною водою із навколишніх гір), видатним релігійним поетом-філософом, якщо такий термін узагалі можна застосувати до реалій Локолумбової Америки (збереглися 36 його творів). Саме зусиллями Несауалькойотля у Тескоко були зліквідовані криваві культи, пов'язані з людськими жертвопринесеннями, й було запроваджено менш кровожерливий культ божества-універсума *Іпадьнемоані* ("Неназваний бог — Творець усього сущого").

Утім, наступний тескокський правитель Несауальпіллі (1472—1515) традицію масових людських жертвопринесень відновив, узявши активну участь у грандіозній різанині полонених, яку влаштував у 1487 р. астецький володар Ауїсотль на честь зведення нового храму бога Тлалока.

Суттєвим був внесок володарів Тескоко у розвиток класичної астецької словесності. Перший крок у цьому напрямі зробив знаменитий правитель Тескоко на ім'я Течотлатль (1357—1409), котрий після шлюбу з дочкою кулуаканського правителя приділив особливу увагу становленню літературної традиції мовою науатль, закріпивши тим самим за кулуакано-тескокським діалектом статус літературної "астецької" мови, в рамках якої творили надалі практично всі відомі нам астекомовні поети. Ну а довів до абсолюту статус Тескоко як літературно-філологічної "столиці" "Троїстої конфедерації" уже згаданий Несауалькойотль, котрий не лише сам зажив слави як поет, а й спромігся організувати періодичні поетичні змагання, переможці яких отримували справжні літературні премії від держави у вигляді іменних часток-шш з відповідним посадовим утриманням.

Більша частина знаменитого архіву ("бібліотеки") Несауалькойотля потрапила за часів конкісти до іспанців, які спалили його за наказом уже згаданого католицького священика-гуманіста (шанувальника Еразма Роттердамського) Хуана де Сумарраги.

Та це зовсім не означає, що політичне життя Тескоко проходило без драматичних (а то й трагічних) подій. Щоб переконатися в цьому, варто відкрити ту ж "Історію чічімеків" Іштлільшочитля Молодшого, в якій він (будучи вихідцем із родини правителів Тескоко, а отже добре поінформованим про всі таємниці тескокського двору) досить докладно описав жорстокі реалії того, що відбувалося за блискучим фасадом "культурної столиці" тогочасної Мезоамерики. І хоча двірцеві інтриги мали в Тескоко переважно особистісний, а не політичний характер, від цього вони не ставали менш кривавими.

Зокрема, згаданий "гуманіст" Несауалькойотль умудрився на схилку років стратити власного сина лише за те, що той посмів зазіхнути на одну з наложниць славетного політика-мецената. Після цього знаменитий володар остаточно зневірився у радостях життя,

написав кілька віршів про те, що "у світ я прийшов, щоб ридати, сумуючи"[57], і помер з важким серцем, призначивши спадкоємцем свого наймолодшого, восьмирічного сина Несауальпіллі. Звичайно, справа завершилася інтригами і кривавою династичною різаниною. Неповнолітній Несауальпіллі лишився при владі тільки завдяки втручанню астецького лідера Ашаякатля.

Сумну традицію родинних кривавих "розбірок" продовжив наступний тескокський лідер *Несауальпіллі* ("Син Несауалькойотля", 1472—1515) після того, як сам став повнолітнім та одружився. Хроністи, зокрема Торквемада, його всіляко розхвалювали: "Виказуючи велику мудрість і сталість волі, він до всього ставився однаково незворушно, у несприятливих справах демонстрував непохитність духу, а в сприятливих та успішних не виказував особливих ознак радості й задоволення". Те ж саме стверджував і Б. де Саагун: "Казали, що він має бога у своєму серці, що він обізнаний в божественних справах"[58]. Однак у сімейних справах Несауальпіллі такої непохитності не виказував. Будучи людиною темпераментною, він швидко охолов до своєї законної дружини Чальчіуненецин (племінниці *тлакатекухтлі* Тісока) і захопився якоюсь купецькою дочкою, ім'я котрої для нас залишилося невідомим. У своїй хроніці "Історія чічімеків" Іштлільшочитль делікатно назвав її "Пані із Толлана". Та Несауальпіллі дещо переоцінив свої можливості. Покинута чоловіком, його вінценосна дружина пустилася на всі заставки, і, міняючи коханців, почала демонстративно встановлювати у своїй опочивальні статую кожного, хто обдарував її своєю увагою (самих горе-коханців, за її наказом, убивали одразу після ночі розваг). Тим більше, що палац тескоканського владики був достатньо великим (300 кімнат), щоб не дуже афішувати скандальну ситуацію перед простолюдом. В результаті Чальчіуненецин народила 11 дітей, але чи всі вони були від її законного вінценосного чоловіка — можна лише здогадуватись.

Проте навіть коли спальня дружини була щільно заставлена означеними статуями, бідолаха Несауальпіллі не звернув на це уваги, аж доки з подивом не з'ясував, що його "Пані з Толлана" завела роман з його старшим сином Уешоцинкацином. Царевича невдовзі показово стратили. Тоді ж Несауальпіллі застав свою дружину в обіймах одразу трьох коханців, що остаточно вивело тескокського лідера із рівноваги. Річ у тім, що Чальчіуненецин була астецькою царівною (дочкою Ашаякатля), однак навіть загроза погіршення стосунків між союзниками не зупинила Несауальпіллі: 1498 р. Чальчіуненецин разом з її трьома останніми коханцями задушили, а їхні тіла спалили разом із двома тисячами інших злочинців (цих спалили живцем).

Та й ритуал поховання самого Несауальпіллі багато про що свідчив: на багатті разом з його тілом спалили живцем 12 рабів і рабинь, після чого золоту, інкрустовану самоцвітами урну з прахом влалики-просвітника розмістили не де-небудь, а в храмі бога війни (!).

Саме за таких обставин на престол Астекії зійшов забобонний Мотекусома II Шокойоцин (1502—1520).

За даними деяких джерел, основним претендентом на владу після смерті Ауїсотля вважався його старший син Макуїльмаліналшин (одружений на дочці тескоканського лідера Несауальпіллі), однак жерці висловилися проти його кандидатури. Вони вважали Макуїльмалінальцина занадто жорстоким і самовпевненим, тому рекомендували передати престол Мотекусомі, котрого готували раніше на посаду верховного жерця Астекії. Так воно й сталося, а елементом компромісу для невдоволених стало призначення Макуїльмалінальцина *сіуа-коатлем* імперії.

Завдання, що постали перед Мотекусомою як астецьким правителем, були, на перший погляд, не такими вже й складними: тримати в покорі завойовані народи, довести до переможного фіналу війну з явно слабкішими у воєнному відношенні тлашкаланцями, зберегти (а за можливості — розширити) політичне домінування Теночтітлана в межах "Троїстої конфедерації". Та, як на зло, вже саме сходження на престол Мотекусоми II супроводжувалося тривожними прикметами. 1503 р. розпочався великими зливами, внаслідок чого повінь затопила весь Теночтітлан. Протягом 1505—1507 рр. Мексиканську долину знову вразив неврожай, що призвело до голоду в Теночтітлані. Уникнути великих жертв владі вдалося тільки завдяки масовим роздачам продуктів із державних стратегічних запасів. 1509 року небо над "імперією орла, який несе у своїх пазурах оцелота" (офіційний герб Мотекусоми II)[59], прокреслила яскрава "тризіркова" комета (відома нині як "комета Бернарда"), що, з погляду астеків, вважалося дуже неприємним сигналом, а в 1510 р. стався небачений раніше жахливий шторм на озері Тескоко. У 1512 р. країну вразили одразу три великих руйнівних землетруси. Сталося також кілька несподіваних вивержень вулканів, а в 1514 р. до всіх цих катаклізмів додалися раптові повені, несподіване похолодання та ще один неврожай, що спричинив масовий голод навіть у самому Теночтітлані. Справжній шок викликала несподівана пожежа в центральному храмі астецької столиці — храмі бога Уїцилопочтлі. Усе це далеко не повний перелік неприємних для новоспеченого *тлакатекухтлі* прикмет, що супроводжували його володарювання. "Люди були неприємно вражені й налякані", і навіть масові людські жертвопринесення мало кого в Теночтітлані заспокоїли.

Щоб "умилостивити богів", а також угамувати пристрасті серед підданих, Мотекусома здійснив показове паломництво до святинь Теотіуакана.

Утім, тримати у покорі поневолені народи астекам удавалося без особливих труднощів: спроби опору якщо й виникали, швидко та ефективно придушувалися розкиданими по всіх васальних територіях гарнізонами окупаційних військ (зокрема, за вияв непокори зазнали покарань міста Януїтлан, Сосолан, Тототепек, Кецальтепек, Асіотла, Тлашиако та ін). Зате при вирішенні двох інших проблем Мотекусома змушений був зробити вибір, котрий означав не що інше, як зраду своєї країни. Цим кроком він суттєво послабив внутрішню міць конфедерації напередодні агресії конкістадорів.

Річ у тім, що на початку XVI ст. астеків почало турбувати поступове посилення авторитету Тескоко. Під його контролем перебувало 14 навколишніх міст, управителі яких призначалися особисто тескоканським володарем. Із Тлакопаном теночки вже давно особливо не рахувалися, але Тескоко, ставши культурною столицею Астекії, залишався водночас впливовою воєнно-політичною потугою регіону, і саме це стало для нього своєрідним вироком. У конфлікті з Тлашкалою астеки були абсолютно впевнені у своїй перемозі, а тому Мотекусома вирішив тимчасово пожертвувати воєнними успіхами заради послаблення занадто сильного союзника. Під час походу 1516 р. він зрадив загін тескоканців, залишивши їх напризволяще перед переважаючими силами тлашкаланців.

План спрацював. І хоча в кровопролитних боях армія Тлашкали також зазнала відчутних втрат (загинуло восьмеро тлашкаланських вождів), тескокці у битві поблизу Атлішко зазнали поразки (в бою загинуло 2800 тескокських вояків). Того ж року Мотекусома зумів, силоміць відтиснувши від влади законного тескоканського володаря Іштлільшочитля П Молодшого (майбутнього автора "Історії чічімеків"), утвердити при владі у Тескоко власного племінника Какамацина (1516—1519), який вважався незаконним сином Несауальпіллі від його коханки (рідної сестри Мотекусоми) і тому не мав ніяких прав на тескокський престол.

Формально проблема полягала в тому, шо Несауальпіллі залишив по собі 60 синів та 57 дочок, але не залишив заповіту. Скориставши-

ся династичною чехардою, мешики втрутилися у внутрішні справи ослабленого поразками союзника. Безперечно, у тактичному плані вони виграли (стали повновладними лідерами 'Троїстого союзу"), однак у стратегічному — програли, тим більше, шо сам Какамацин встиг дуже швидко "в самому Тескоко... нажити чимало ворогів своєю пихатістю й жадібністю"[60]. Тескокіді не змирилися з цією ситуацією і розпочали проти колишніх союзників партизанську війну. Базою їхнього опору стало розташоване трохи далі на північ містечко Отомпан. Астецька армія, відправлена на придушення цього руху, зазнала поразки (астецького полководця тескокці Іштлільшочитля взяли в полон і спалили живцем), а коли через три роки під стіни Теночтітлана прийшов Ернан Кортес зі своїми аркебузниками й кіннотниками — саме тлашкаланці й тескокці допомогли іспанцям узяти штурмом місто й донишити астецьку державність.

"Троїста конфедерація" дедалі менше нагадувала союз рівноправних партнерів: конфедеративний *Анауак* ("Земля науа", друга назва — *Семанауак* — "Вся земля науа") дедалі явніше перетворювався на Астецьку імперію *Мешикатлалі* ("Земля мешиків"), як почали чванливо іменувати свою державу астецькі хроністи.

Не менш підступним політиканом проявив себе Мотекусома й у своїй власній країні. Добре пам'ятаючи, хто разом із ним претендував на владу, Мотекусома спочатку приніс у жертву ненаситним астецьким богам самого Макуїлмалінальцина (мовляв, шоб припинити такою пишною жертвою природні катаклізми), а потім поступово зробив те ж саме з 2800 іншими впливовими астецькими *текухтлі,* тим самим істотно скоротивши та послабивши можливу опозицію. Знищені були поголовно також усі вчителі, лікарі й вихователі, що навчали майбутнього *тлакатекухтлі* з дитинства, аби не розповідали зайвого про людські якості владики. "Цими жорстокостями вселив він в усіх жах"[61].

З метою зміцнення централізації влади в Астекії запровадили інститут заручників, роль яких виконували діти васальних правителів, котрі мали "вчитися правилам правильної поведінки" лише в школах Теночтітлана. Офіційне утвердження на престолі мав пройти і кожен наступний правитель кожної із залежних від астеків територій.

На це ж спрямовувалися новації у релігійній сфері. Зокрема, на вершині головного храму імперії — піраміди Уїцилопочтлі — почалося, за словами хроніста Дієго Дурана, спорудження нового святилища *Коатеокаллі* — "Храму всіх богів", "присвяченого тим ідолам, яким поклоняються на цій землі". У ньому "боги всіх поселень і провінцій були

там зібрані в одній залі"[62] — тобто встановлені скульптурні зображення усіх богів, що їх вшановували завойовані "Троїстою конфедерацією" народи, аби усі вони сприймали Теночтітлан як спільну столицю усіх своїх богів, а отже як спільний політичний центр не далекої імперсько-окупаційної, а власної, рідної влади. Астеки дедалі активніше пропагували серед підданих ідею вшанування єдиного універсуму — бога-творця Іпальнемоа *(Іпальнемоані* — "Той, завдяки кому все живе"), культ якого також мав працювати на уніфікацію етнополітичної та ідейно-релігійної структури регіону з прицілом на стандартизацію в дусі класичної "світової імперії".

Із числа аристократичних молодиків провінційного походження, "людей відомих вірністю й хоробрістю"[63], Мотекусома створив власну привілейовану гвардію ("корпус стріли", 600 вояків, кожному з яких виділялося "за штатом" Тр0Є_чеТверо озброєних слуг) — своєрідний полк особистих охоронців з функціями таємної поліції та служби внутрішньої безпеки, який мав посилювати централізаторський вектор державної політики.

А для того, щоб гвардійці могли не турбуватися про власне майбутнє, Мотекусома II наказав створити в містечку Кулуакан своєрідний пансіонат-госпіталь для вояків-інвалідів, що втратили здоров'я у боях за славу й велич *Мешикатлалі.* Там потерпілі герої мали спокійно доживати віку на повному державному утриманні.

На початку XVI ст. астецька імперія досягла апогею своєї могутності. її кордони охоплювали майже всю Центральну Мексику (200 тис. км^2). У межах *Семанауаку* налічувалося близько 500 міст і великих поселень, кількість підданих сягала, за різними оцінками, 11 — 14 млн чи навіть 25—30 млн осіб, з них майже 25 % були жителями урбанізованих населених пунктів. Астецькі *почтеки* (купці-розвідники) вже з'являлися серед майя-тольтецьких держав Юкатану, що свідчило про можливий напрям подальших завоювань "троїстих" армій. До того ж тлашкаланці з тарасками явно поступалися теночкам військовим потенціалом і стримували тиск мешиків "лише з величезним напруженням, користуючись жахливою ненавистю сусідніх племен, підкорених Мексикою та пограбованих нею"[64], а тому здавалося, що їх поневолення астеками є лише питанням часу.

Наочним провісником того, шо поразка Тлашкали вже не за горами, стала гучна перемога астецької армії над тлашкаланським військом у битві, шо відбулася в 1517 р. в місцевості Аяйокан. Однак природний катаклізм завадив астекам сповна скористатися плодами Аяйоканської перемоги. Того ж таки 1517 р. Теночтітлан пережив найбільшу за всю свою історію руйнівну й психологічно шокову повінь, і всі ресурси імперії було кинуто на боротьбу з наслідками стихійного лиха. Свою злість і досаду астеки зігнали на полонених тлашкаланцях, яких принесли в жертву богині Тонаиин (Тосі) з нечуваною жорстокістю: бранців палили в жаровнях, а потім присмажених, але ще живих, розстрілювали з луків і вже наостанок виривали у напівживих нешасних бранців серця.

За таких обставин у Теночтітлан дійшла в 1519 р. звістка про те, що із океану, з якого сходить сонце, до берегів імперії причалили загадкові кораблі з дивними блідошкірими бороданями...

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

1116 р. — початок астецьких мандрів (рік, коли теночки покинули "країну Астлан").

XII — XIII ст. — астецькі мандри.

1196—1216 рр. — перебування астеків у Толлані.

Друга половина XIII ст. — прихід астеків до озера Тескоко.

1325 р. — заснування Теночтітлана.

1375—1395 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Акамапічтлі.

1395—1415 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Уїциліутля.

1398—1496 рр. — життя й діяльність Тлакаелеля.

1415—1428 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Чімальпопоки.

1418—1472 рр. — правління в Тескоко ***чічімека-текухтлі*** Несауалькойотля.

1426—1428 рр. — правління Маштли в Аскапоцалько.

1428—1440 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Іцкоатля.

1428 р. — розгром Аскапоцалько.

1428—1434 рр. — створення "Троїстої конфедерації" (Теночтітлан, Тескоко, Тлакопан).

1440—1469 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Мотекусоми I Ілуїкаміни.

1455 р. — початок імперських походів астеків за межі навколоозерної долини Тескоко.

1465 р. — розгром "конфедерації Чалько".

1469—1481 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Ашаякатля.

1472—1515 рр. — правління в Тескоко ***чічімека-текухтлі*** Несауальпіллі.

1473 р. — возз'єднання астецького етносу (входження Тлалтелолько до складу "імперії астеків").

1478 р. — битва при Тахімаресі.

1481 — 1486 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Тісока.

1486—1502 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Ауїсотля.

1502—1520 рр. — правління астецького ***тлакатекухтлі*** Мотекусоми II Шокойоцина.

1516 р. — битва поблизу Атішко, встановлення астецького правління у Тескоко.

ПРИМІТКИ

[1] *Баг/іай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй (Доколониальный период). Москва, 1998. С. 382.

[2] Цит. за: *Соди В.* Великие культуры Месоамерики / Пер. с исп. Москва, 1985. С. 134.

[3] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников / Пер. с исп. Москва, 1961. С. 278.

[4] Цит. за: *Кинжаюв Р. В.* Литература народов науа // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* Москва, 1985. С. 45.

[5] Гончар / Пер. с исп. *Ю. Зубрицкого //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское.* Москва, 1983. С. 53.

[6] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 279.

[7] Цит. за: *Соди В.* Великие культуры Месоамерики. С. 193.

[8] Цит. за: Там же.

[9] Кількість астецьких родів—*кальпуллі* постійно зростала, відповідно збільшувався й склад "вищої ради". Напередодні конкісти в імперії налічувалося близько 70 *кальпуллі.*

[10] *Егоров Д. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо / Пер. с исп.: В 2 т. Т. 1. В погоне за золотом. Ленинград, 1928. С. 145—146.

[11] Посада *сіуа-коатльтстала* найменування від однойменної богині, що вважалася покровителькою міста Кулуакан, від якого астеки виводили свої "тольтецькі" корені.

[12] Судова система астеків була ще доволі примітивною і базувалась виключно на звичаєвому праві. "Вони не мали ніяких писаних законів, але жили за звичками та звичаями своїх предків". (Антона Солиса история о покорений Мексики или Новой Гишпании / Пер. с нем. *В. Лебедева:* В 2 ч. Санкт-Петербург, 1765. Ч. 1. С. 511.

[13] Цит. за: *Кинжалов Р., Белов А.* Падіння Теночтітлана. Київ, 1959. С. 109.

[14] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 250.

"Цит. за: *Белова Л. Я.* Народное образование в Мексике // Культура Мексики / Отв. ред. *В. А. Кузьмищев.* Москва, 1980. С. 67.

[16] Про повагу до *тламатініме* (в однині — *тламатіні)* йдеться у класичній астецькій поемі невідомого автора, записаній Саагуном:

"Мудрец — это свет, это факел без дыма, он — зеркало с глубиной бесконечной,
Властитель красок, красных и черных, списков и манускриптов древних.
Сам он — письменность, знанье, мудрость, он — путь, он — вожатый в пути, наставник,
он направляет людей и предметы, кормчий, вожатый людских поступков.
Истый мудрец осторожен, как лекарь, заветы минувшего он сохраняет;
владея по праву накопленным знаньем, он учит идущих за истиной следом.
Глашатай сущего, он помогает себя обрести и себя увидеть;
он учит разумному домоводству; людей научает слушать и слышать.
Наставник наставников, путь указуя, он тот, от которого все мы зависим;
он ставит зеркало перед каждым, чтоб в нем отразилась глядящего сущность.
Он все изучает и все направляет, он мир освещает собственным светом.
Он знает, что происходит над нами и что совершается в мире мертвых.
Он, *тламатини,* суров и сдержан, но каждый им ободрен и обучен;
любовь человечную людям внушая, их в истинных он людей превращает;
источник мужества, мира опора, он лечит и исцеляет всех".

(Тламатини-мудрец / Пер с исп. *Ю. Петрова //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское. С.* 54—55).

[17] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Литература народов науа. С. 48.

[18] Антона Солиса история о покорении Мексики или Новой Гишпании / Пер. с нем. *В. Лебедева:* В 2 ч. Ч. 1. С. 525.

[19] Там же. С. 524.

[20] Цит. за: *Леон-П'ортилья М.* Фи^софия нагуа. Исследование источников. С. 237, 238.

[21] Дит. за: Там же. С. 253.

[22] Напівкріпацький статус астецьких орендарів *(маєків)* підтверджують дані іспанського хроніста Аюнсо де Соріти: "Ці *маєш* не могли піти з

одних земель на інші, не бачив я також і того, щоб вони ішли й кидали землі, котрі вони обробляли, ні навіть такого наміру, оскільки там не було нікого, хто наважився б піти проти того, що було прописано; і на цих землях вони переходили у спадок до синів та наступників пана з обов'язком служити й платити йому податки так само, як платили їхні предки без будь-яких змін". (Цит. за: *Гуляев В. И.* Город и общество в Центральной Мексике накануне конкисты // Археология Старого и Нового Света / Отв. ред. *В. И. Гуляев.* Москва, 1982. С. 204).

[23] *Вавилов И. И.* Великие земледельческие культуры доколумбовой Америки и их взаимоотношения // Избранные труды: В 5 т. Т. 2. Проблемы селекции. Роль Евразии и Нового Света в происхождении культурных растений. Москва; Ленинград, 1960. С. 166.

[24] *Егоров Д. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. Т. 1. С. 24.

[25] Антона Солиса история о покорении Мексики или Новой Гишпании. Ч. 1. С. 515.

[26] Астека-малюка з самого народження повчали: "Знай і пам'ятай, що не тут твій дім, бо ти — солдат і слуга. Твій обов'язок — це війна". (Цит. за: *Белова Л. Я.* Народное образование в Мексике. С. 67).

[27] *Егоров Д. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. Т. І. С. 148.

[28] Джерела по-різному датують смерть Теноча: у рік "Один Тростина" (1363), "Чотири Кролик" (1366), "Шість Кремінь" (1368) чи навіть "Тринадцять Тростина" (1375).

[29] Цит. за: *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. С. 47.

[30] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Орел, Кецаль и Крест. Очерки по культуре Месоамерики. Санкт-Петербург, 1991. С. 80.

[31] *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. С. 63.

[32] Там же. С. 59.

[33] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 262.

[34] Хуан де Сумаррага з гордістю повідомляв у 1531 р. Ватикан, що завдяки його активності як єпископа у країні були знищені 500 "язичницьких" храмів і 20 тис. "ідолів".

[35] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Орел, Кецаль и Крест. Очерки по культуре Месоамерики. С. 199.

[36] Див.: *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. Рис. 13.

[37] Свою відмову від посади офіційного правителя астеків Тлакаелель пояснив дуже просто: "Протягом тих восьмидесяти чи дев'яноста років, що минули з часів війни з Аскапоцалько, ким я був? Яке місце я обіймав? Хіба я ніким не був? ... Хіба все, що я вирішив і наказав, не мало ніякого значення і тому я дарма вбивав злочинців і прощав невинного? Хіба я не міг ставити владик чи скидати їх, як я це робив? Хіба я погано вчинив, надягнувши одяг, гідний богів, та уподібнившись їм, і немов бог, узявши ніж і вбиваючи як жертви людей? І якщо я зміг вчинити таке і вчиняв уже 80 чи 90 років, це означає, що я

король і таким ви мене вважаєте. Яким же ще королем ви прагнете мене зробити" (Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 273—274.

[38] Означене ім'я транскрибується науковцями по-різному: Монтесума, Моктесума, Моктекухсома, Мотекухсома та ін., однак найближчим до автентичної астецької вимови є варіант — Мотекусома.

[39] *Егоров Д. Н.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. Т. I. С. 76.

[40] *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. С. 99.

[41] *Егоров Д. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. Т. I. С. 152.

[42] Ашайакатль. Песнь стариков / Пер. с исп. *Ю. Петрова //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа. С. 128.

[43] *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. С. 98.

[44] В "імперії астеків" налічувалося близько 40 тис. храмів.

[45] Найчастіше на честь бога дощу Тлалока убивали дітей, оскільки ті перед смертю плакали, що, за переконанням астеків, мало викликати дощі.

[46] Цит. за: *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. Москва, 1998. С. 113.

[47] Цит. за: Там же. С. 312.

[48] Із 33 астекомовних поетів, імена яких збереглися в історії, 26 належали до царських родин.

[49] Куикапикки-поэт / Пер. с исп. *Ю. Петрова //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа. С. 58.

[50] Песнь богу войны / Пер с исп. *М. Самаева //* Там же. С. 78.

[51] Наприклад, сумнозвісний *тлакатекухтлі* Мотекусома II мав двох дружин-"імператриць" і три тисячі наложниць, причому останніх він періодично міняв на нових, а своїми колишніми фаворитками обдаровував наближених. Шлюб з колишньою наложницею правителя вважався своєрідною нагородою за успіхи в державній службі (аналогом наших орденів чи почесних грамот).

[51] *Баглай В. Е.* Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй. С. 113.

[53] "Чимало нужденних і бідних батьків своїх дітей калічними робили, щоб ті до смерті своєї на багатому утриманні були" (Антона Солиса история о покорений Мексики или Новой Гишпании. Ч. 1. С. 485).

[54] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Литература народов науа. С. 48.

[55] *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 223.

[56] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 94-97.

[57] Несауалькойотль. «Я певец, начинаю песню...» / Пер. с исп. *Ю. Петрова II* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа. С. 107.

[58] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 246.

[59] *Кинжалов Р., Белов* А Падіння Теночтітлана. С. 97.

[60] *Егоров Д И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. Т. 1. С. 179.

[61] Антона Солиса история о покорении Мексики или Новой Гишпании. Ч. 1. С. 170.

[62] Цит. за: *Леон-Портилья М.* Философия нагуа. Исследование источников. С. 155.

[63] Антона Солиса история о покорении Мексики или Новой Гишпании. Ч. 1. С. 495.

[64] *Егоров Д. П.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. Т. I. С. И4.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ МАЙЯ

- *Географія та природно-кліматичні умови "країни майя"*
- *Вступ до майяології*
- *Етногенез майя. Майя у докласичну епоху*
- *Класичні майя: економічна база цивілізації*
- *Соціальна структура класичних майя*
- *Культурно-релігійне життя*
- *Політичне життя. Криза і крах цивілізації класичних майя*
- *Тольтецька навала та її суспільно-політичні наслідки*
- *Економіка посткласичних майя*
- *Майяпанська Ліга*
- *Посткласичні майя напередодні конкісти*

Географія та природно-кліматичні умови "країни майя". *"Країною майя" називають історико-географічну область, де в доколумбові часи мешкала сукупність майямовних етнічних угруповань,* котрих, за одними лінгвістичними класифікаціями, відносять до єдиного народу з великою кількістю діалектичних субетносів (близько ста діалектів), а за іншими — вважають спільнотою більш як двадцяти окремих народів (юкатеки, лакандонці, кіче, мам, покомами, кекчі, покончі, цутухілі, кібахаа, тухальха, батени, какчікелі, цікінахи

та ін.), котрі розмовляли близькими мовами, що належать до єдиної майяської лінгвістичної сім'ї. Територіально ця країна охоплювала південь сучасних Мексиканських Сполучених Штатів, терени Гватемали і Белізу, а також західні області Гондурасу та Сальвадору загальною площею в 400 тис. км^2. У природно-кліматичному плані *область майя чітко поділяється на три фізико-географічні зони,* кожна з яких має свою ландшафтну, температурну й рослинно-тваринну специфіку.

Тривалий час найважливішим осередком життя майя була *центральна зона* — затиснуте між гірськими хребтами мексиканського штату Чіапас (на півночі) та центральної Гватемали (на півдні) рівнинне плато Петен, яке обіймає терени однойменної північногватемальської провінції, трьох південномексиканських штатів (Табаско, Кінтана-Роо й південь Кампече), гористі райони західного Гондурасу та вкриті вулканами землі Белізу. Клімат тут жаркий і дуже вологий, оскільки постійно зазнає впливу двох сусідніх океанів — Тихого й Атлантичного, а тому за щедрого сонця й тропічних злив увесь цей регіон укриває густа *сельва* — непролазні мезоамериканські джунглі, утворені екзотичними деревами (каоба, седрело, саподілья, сейба, рамон, амате, пальми та ін.), обвитими суцільною хащею ліан і кущів. Численні ріки, серед яких виділяються знаменита Усумасінта з притоками, Гріхальва, Беліз, Ріо-Ондо, Ріо-Канделаріа, Полочік, Чамелекон, Мотагуа та ін., а також не менш поширені тут озера (Ісабаль, Петен-Іца, Аматітлан та ін.) удосталь забезпечують навколишні землі чистою водою, лісова фауна багата і різноманітна: ягуари, пуми, оцелоти, олені, пекарі, мавпи, змії (більшість з яких отруйні), ящірки і безліч птахів (індички, гуакамаї, папуги, тукани тощо). Доповнюють навколишні ландшафти численні болота, що кишать комашнею різних видів. Ґрунти, як і в усіх лісах, не дуже родючі, але за умов випалення дерев й, унаслідок цього, удобрення земель попелом, придатні для вирощування зернових, овочів і фруктів. Води природних водоймищ багаті на рибу, а надра містять поклади цінного кременю.

***Південну зону* утворюють південногватемальське нагір'я та сусідні області Сальвадору. Місцеві землі водою забезпечує ріка Ріо-Гранде-де-Чіапас, але панують гори й вулкани (з них 34 діючих — Такана, Тахумулько, Фуего, Агуа та ін.),**

тому клімат хоча й вологий, але трохи прохолодніший, аніж на плато Петен. Флора представлена хвойними лісами й гірськими альпійськими луками, а фауна, окрім традиційних для Мезоамерики котячих, мавп, оленів і отруйних змій, охоплює дрібних ссавців (ховрашки, землерийки, польовки, сумчасті пацюки тощо), броненосців, ящірок-ігуан та велику кількість птахів, серед яких особливою вродою завжди славився кецаль. Місцеві гірські долини приваблювали людей родючими грунтами, а численні озера й ріки, що беруть початки з гірських схилів (зокрема й згадану Усумасінту), вдосталь забезпечували навколишні землі прісною водою. Надра південної зони містять жадеїт, пірит, кіновар і гематит, а вулканічні виверження давали людям туф і обсидіан, проте висока тектонічна активність регіону супроводжується частими й доволі сильними землетрусами.

Північну зону утворює півострів Юкатан (майя називали його "країною індиків і оленів"[1]), який являє собою широку, трохи горбисту рівнину з карстовою основою і відповідними проблемами з водозабезпеченням. Ріки (Чампотон, Лагартос, Шельха, Улуа) й озера (Бакалар) тут невеликі й часто — з солонуватою водою, опадів мало, грунти бідні, тому й рослинності небагато. Значно менше тут котячих, оленів і пекарі, зате у великій кількості водяться кролики й броненосці, птахи та різноманітні плазуни. Напруженість "водного питання" певною мірою розв'язують на Юкатані сезонні *агуадас* і *сеноти (цонот)* — природні вапнякові водоймища, які не всихають, поповнюючися дощовими водами (найбільший *сенот,* овальної форми, міститься в районі Чічен-Іци і має 60 м у діаметрі).

Важливу роль в історії майя відігравали також воли навколишніх океанів, користуватися якими з рибальсько-мореплавними цілями допомагали численні узбережні лагуни (Пердіда, Мірамар, Термінос, Коба, Чічанканаб, Окум, Нохбек та ін.).

Вступ до майяології. Вперше європейці познайомилися з майя під час конкісти, на початку XVI ст., однак уривчасті свідчення про цей загадковий народ, що дійшли до нас від Ернана Кортеса, Берналя Діаса, Алонсо Давіли та інших прямих учасників цих грабіжницьких походів, малоінформативні. До того ж, у полум'ї конкісти загинула більшість автентичних майяських текстів, що й досі засмучує майяологів. Не краще за жадібних до золота конкістадорів повела себе на новозавойованих землях і католицька церква. В усякому разі призначений туди в середині XVI ст. єпископом монах-францисканець Дієго де Ланда (1524—1579) також почав насаджувати у країні християнство через інквізицію та публічні аутодафе, на яких купами палив безцінні майяські рукописи, "оскільки в них не було нічого, в чому не було б забобонів і неправди демона"[2].

Лише на сумнозвісному аутодафе 12 липня 1562 р. було спалено 27 майяських манускриптів.

Але невдовзі саме він першим схаменувся й почав ретельно збирати будь-яку інформацію про минуле цього народу, залишивши нащадкам унікальні за інформативністю записи: "Повідомлення про справи в Юкатані" (1566), з яких, фактично, й почалася майяологія.

Та драматизм ситуації полягав, по-перше, в тому, що на час появи в Америці європейців майяська цивілізація сама перебувала у глибокій кризі, а її класична епоха завершилася за півтисячі років до того. По-друге, тотальне винищення політичної та інтелектуальної еліти майя разом з архітектурними шедеврами й рукописами, що стало природним наслідком чужоземного завоювання, завершилося цілковитим зникненням останніх знавців майяської писемності, зробивши "німими" їхні тексти.

Класичний майяський епос "Цулі" ("Європейці") так описує наслідки конкісти: "У дітей народу (тобто у майя) були знання і ліки, в них не було злоби. Вони вирізнялися здоров'ям і набожністю, не хворіли, не знали ані ломоти у кістках, ані лихоманки, ані віспи, ані болів у животі та у грудях. Постава їхня була прямою. Та з'явилися *пупі* і все це знишили... Зникли жерці, що нас учили... Без жерців і знань, без відваги і без сорому — все зрівнялося. Не стало ані великої мудрості, ані слова, ані повчання вождів"[3].

Не дивно, що вже через 100 років після конкісти пам'ять про цю самобутню індіанську цивілізацію стерлася, а згадані записки Дієго де Ланди пролежали, нікому не потрібні, аж до 1861 р., доки їх не знайшов у бібліотеці мадридської Академії історії французький абат Шарль Етьєн Брассьор де Бурбур (1814—1874). Щоправда, часом до європейців доходили якісь повідомлення про загадкові рештки загиблих цивілізацій у джунглях Центральної Америки. У 1576 р.,

здивований чутками про наявність у джунглях решток якихось давніх міст, іспанський чиновник Дієго Гарсіа де Паласіо розшукав у лісах Гондурасу руїни знаменитого Копана (про що повідомив у листі від 8 березня 1576 р. іспанського короля Філіппа II (1556—1598)); католицький чернець Андреас де Авенданьйо-і-Лойола, заблукавши у джунглях Петену, несподівано наткнувся в 1696 р. на руїни Тікаля, а в 1787 р. експедиція іспанського капітана Антоніо дель Ріо виявила у сельві провінції Чіапас (тепер це мексиканський штат) залишки величного Паленке, руїни якого учасники означеної експедиції уважно "дослідили" в пошуках золота — ламаючи стіни, пробиваючи дахи та підлоги й без того вражених часом храмів і палаців[4]. Однак усі описи цих подорожей відправлялися до Мадрида й потрапляли до закритих архівів, де пролежали мертвим вантажем до 20-х років XIX ст. Лише в 1822 р., коли записки Антоніо дель Ріо разом із 17-ма його замальовками побаченого були опубліковані в Лондоні в англійському перекладі, серед науковців Європи та Америки відновився інтерес до історії майя. У книгосховищах були знайдені три справжні майяські рукописи. Майя називали свої "книги" *хуун,* але в історіографії їх називають "кодексами" й іменують за місцем зберігання Дрезденським (куплений для Дрезденської бібліотеки в 1739 р. у Відні бібліотекарем Іоганном Крістіаном Гьотце), Паризьким (знайдений французьким науковцем Леоном де-Роні в 1859 р. на смітнику Паризької бібліотеки) та Мадридським (складений з двох уривків, які спочатку вважалися окремими рукописами, але виявились одним документом. Перший із них під назвою "Кодекс Кортеса" придбав в іспанській Естремадурі у 1875 р. Хосе Ігнасіо Міро, другий — під назвою "Кодекс Троано" — у 1869 р. придбав у Мадриді в іспанського ідальго дона Хуана Тро-і-Ортолано уже згаданий вище французький науковець Ш. Е. Брассьор де Бурбур). У 1831 — 1834 рр. до напівзабутих руїн Копана й Паленке були відправлені тепер уже гватемальські експедиції, на чолі з губернатором провінції Петен Хуаном Галіндо, який першим висловив думку, що місцеві індіанці майя є прямими нащадками творців цих величних міст. Він же довів тотожність писемностей віддалених один від одного Копана і Паленке, чим визначив приблизні територіальні межі, в яких існувала класична майяська цивілізація. Однак більшого Галіндо зробити не встиг: у 1840 р., під час прикордонного конфлікту з Гондурасом, дослідник загинув.

Колоритною постаттю серед ранніх майяологів був австро-угорський граф із Праги, знаменитий авантюрист XIX ст. Жан Фредерік де Вальдек (1776—1885), який за молодих літ встиг у складі африканського корпусу Наполеона відвідати Єгипет, потім з бурами завойовував та освоював Південну Африку, мало не загинув на Мадагаскарі, служив колоніальним чиновником в апараті англійської Ост-Індської компанії та офіцером на чілійському флоті, а в 1832 р., пробившися через непрохідні Лакандонські джунглі, добрався до руїн майяського міста Паленке. Побачене вразило Вальдека, і, затримавшися серед цих руїн на два роки, він методично перемалював більшість паленкських стел і храмів, намагаючися навіть скопіювати досі нікому не відомі майяські гліфи. Ілюстрації ці разом зі спогадами знаменитого дослідника були пізніше опубліковані французькою мовою у Парижі під назвою "Романтична й археологічна подорож провінцією Юкатан". На жаль, їхня наукова цінність виявилася невисокою, оскільки, будучи сином свого романтичного віку, Вальдек малював не копії майяських гліфів, а прикрашені (з його погляду) під стандарти тогочасного європейського живопису картинки, прочитати які ніхто не може.

Паралельно почалася робота над дешифруванням забутої майяської писемності, яку започаткував американо-німецький дослідник Константин Рафінеске-Смальц (1783—1840). На матеріалах Дрезденського кодексу йому вдалося реконструювати складову двадцятеричну майяську систему фіксації цифр (ольмецького типу) за допомогою рисок (означали цифру 5) і крапок (означали цифру 1). Проте справжній прорив у майяології відбувся в 40-х роках XIX ст.

Початок "буму майяології" пов'язаний із двома експедиціями 1839 та 1842 років, організаторами яких виступили молодий американський юрист Джон Ллойд Стефенс (Стівенс, 1805—1852) та відомий англійський художник Фредерік Казервуд (1799—1854). Унаслідок їхніх подорожей були виявлені в джунглях, а потім описані Стефенсом руїни цілої серії майяських міст (Вашактун, Тікаль, Наранхо, Накум, Холмуль та ін.). Причому видання цих дорожніх заміток супроводжувалося унікальними, писаними з натури реалістичними ілюстраціями (Ф. Казервуда), що буквально приголомшили наукову громадськість величчю забутої цивілізації. Проте безліч подальших археологічних експедицій (очолюваних знаменитими майяологами Огюстом Леплонжоном (1828-1908), Теобертом Малером (1842-1917), Альфредом

Персівалем Моудслі (1850—1930), Едвардом Гербертом Томпсоном (1860—1935), Альфредом Тоззером, Сільванусом Грісвольдом Морлі, Альберто Рус-Луїльє (1906—1979), Вільямом Хевілендом та багатьма іншими невтомними дослідниками) хоча й збільшували масив уведених у науковий обіг артефактів, що стосувалися майяської історії, не могли розв'язати головної проблеми: прочитання опублікованих, перемальованих або перефотографованих автентичних текстів майя.

Щоправда, завдяки зусидлям американця Джозефа Гудмена у 1905 р. вдалося розробити детальну систему кореляції між майяським традиційним і нашим Григоріанським календарями.

Проблемою дешифрування майяської писемності займалося чимало видатних науковців історико-філологічної спрямованості (француз Леон де-Роні, американці Сайрус Томас, Сільванус Дж. Морлі, Альфред П. Моудслі, Деніел Гаррісон Брінтон, Б. Л. Уорф і Вільям Гейтс, німці Гюнтер Ціммерман і Вернер Вольф, мексиканець Мігель Коваррубіас, англо-американець Джон Ерік Томпсон та ін.), але без суттєвих успіхів, що цілком зрозуміло, оскільки словарний ресурс класичної майяської мови налічував 30 тис. слів — і співвіднести їх із сотнями знаків майяського письма було справою зовсім не легкою. І тільки наш співвітчизник Юрій Валентинович Кнорозов (1922—1999), який народився на Харківщині, навчався в Московському університеті, а потім усе життя працював у Ленінграді (Санкт-Петербурзі), зрушив з місця цю проблему, розробивши у 1950-х роках методику читання майяських текстів.

Як з'ясувалося, писемність майя являє собою доволі складний синтез ієрогліфічних, фонетичних та ключових знаків (їх називають *гліфами),* тому однакові слова за такої системи можуть писатися як ієрогліфічно, так і фонетично. Ю. В. Кнорозову вдалося на основі повідомлень Дієго де Ланди реконструювати принцип читання фонетичних гліфів, шо стало в подальшому основою для комплексного розуміння майяських текстів.

На сьогоднішній день відомо близько 800 гліфів (самі майя називали їх "знаками" — воох), зміст або прочитання більшості з них уже реконструйовані.

Щоправда, західна наука устами провідного на той час англо-американського майяолога Джона Еріка Томпсона (1915—1976) спочатку відхилила висновки Ю. В. Кнорозова

як нібито хитрий виверт комуністичної пропаганди, проте час підтвердив правоту ленінградського харків'янина, і після смерті Дж. Е. Томпсона ця методика здобула загальне визнання, що дало змогу майяологам різних країн (Ейріх Берлін, Дональд Х. Келлі, Татьяна Проскурякова, Девід Стюарт, Флойд Г. Лоунсбурі, Лінда Шилі, Пітер Метьюз, Роберт Шерер, Вільям і Барбара Феш, Рікардо Агурсія Фаскуелле, Мері Міллер, Гарсія-Галло А. Лакадена, Альберт І. Давлетшин, Дмитрій Д. Беляев, Александр В. Сафронов, Барбара Маклід та ін.) спільними зусиллями дешифрувати й прочитати (чи бодай адекватно інтерпретувати) майже 85 % епіграфічних майяських текстів (і цей процес успішно триває). У 1973 р. в одній з приватних колекцій у США було виявлено ще один (четвертий) майяський кодекс (опублікований американським археологом М. Д. Ко під назвою "Кодекс Грольє"[5]). Утім наукова достовірність цього рукопису остаточно ще не з'ясована.

Істотно розширюють наші уявлення про майяське минуле також книги, створені ще у посткласичну епоху, але записані мовою майя за допомогою латиниці, по пам'яті одразу після конкісти. Це, насамперед, хронікально-пророцькі збірки "Ритуал бакабів" та "Книги пророка ягуара" *("Чілам-Балам")*[6], офіційний "Родовід владик Тотонікапану", хроніка "Історія роду Шахіла, або Аннали какчікелів", зафіксована католицькими монахами, що належали до роду колишніх какчікельських правителів, Франсиско Ернандесом Араною (1505—?) і Франсиско Діасом, генеалогічні "Історія роду Тамуб" та "Історія Шпанцай", воєнна хроніка "Війни кіче та какчікелів", а також епос народу майя-кіче *"Пополь-Вух"* ("Книга народів"), записаний зі слів індіанських оповідачів міфів та легенд домініканським монахом Франсиско Хіменесом (1666—1722). Щоправда, кіче наполягають на тому, що в місті Чічікастенанго й досі зберігається справжній рукопис "Пополь-Вух", записаний, як і належить, майяськими гліфами, однак показати його "інородцям" вони категорично відмовляються, тому ніхто з дослідників його досі не бачив.

Важливими джерелами з історії майя є також записки іспаномовних хроністів часів конкісти та ранньоколоніального періоду (Гаспар Антоніо Чі (1531 — 1610), Бартоломе де Лас-Касас (1474—1566), Франсиско Сервантес де Саласар

(прибл. 1515 — прибл. 1575), Торібіо Паредес де Бенавенте Мотолінія, Гонсало Фернандес де Овієдо-і-Вальдес (1478—1557), Алонсо Понсе, Бернардо де Лісан, Томас Лопес-Медель, Дієго Лопес де Когольюдо, Хуан де Торрес, П. Санчес де Агіляр, Педро Мартір де Англерія (Пієтро Мартіре д'Ангієра, 1457—1526), Антоніо де Еррера-і-Тордесільяс (1549—1625), Франсиско Васкес (1647—1713), Франсиско Антоніо Фуентес-і-Гусман (1642—1700)), а також знамениті *"Реласъйонес"* ("Повідомлення [з Юкатану]") — унікальний документ колоніальної бюрократичної звітності. "Реласьйонес" були створені у 1579 р. за наказом іспанського короля Філіппа И Габсбурга, який хотів мати достовірне уявлення про те, якими землями й народами володіє його імперія в Новому Світі. Для цього всім іспанцям-землевласникам Юкатану був надісланий солідний перелік "королівських запитань", на які кожен поміщик мав дати точну й вичерпну письмову відповідь. Відповіді склали солідний книжний фоліант, який назвали "Повідомленнями". І хоча основну увагу укладачі "королівських запитань" зосередили на природних ресурсах регіону та можливостях їх експлуатації на благо іспанської корони, були в цьому документі й питання про доіспанську історію місцевих аборигенів регіону. Це дає підстави вважати *"Реласъйонес"* цінним джерелом інформації про традиційні майяські суспільства доколумбової доби.

У наш час основним джерелом з історії величної цивілізації класичних майя стали численні автентичні майяські тексти епіграфічного характеру[7] — фрескові написи, що супроводжують настінні картини царських палаців і гробниць[8], повідомлення, вміщені на виробах із кольорової кераміки, та різноманітні тексти, вибиті на стінах кам'яних храмів, палаців і численних стелах (майя іменували ці обеліски *тун-ках* — "міський камінь"). Більшість своїх монументальних споруд майя будували з поширеного в цих місцях крейдяного вапняку (рідше — з доломіту чи пісковику), а цей різновид каменю легко піддається обробці, після того, як його видобули з каменоломні, однак потім, після тривалого перебування на свіжому повітрі, стає надзвичайно твердим, надійно зберігаючи вирізані на ньому гліфи та рельєфи сотні й сотні років. Загалом на сьогоднішній день виявлено більш як 5000 гліфічних майяських написів, і введення їх у науковий обіг активно триває.

Певну інформацію про історію та культуру майя можна дістати з творів класичної майяської літератури, яку не встигли знищити конкістадори та інквізитори. До них належать поетична збірка "Пісні із Цитбальче", драми "Рабіналь-ачі" й "Танець людей кіче".

Етногенез майя. Майя у докласичну епоху. Хронологія та географія майяського етногенезу визначені лише приблизно.

Традиційна майяська міфологія датувала початок своєї історії 5 041 738 р. до н. е., шо відповідало зафіксованому на кам'яній стелі № 16 давньомайяського міста Копан нульовому дню за традиційним майяським календарем "Довгого рахування". Цей день, який за аналогією можна уподібнити християнському дню «створення світу», фіксувався як 0.0.0.0.0.0.0.0. 5 Ахав 8 *Яшкін* — нульового *кінчільтуну* нульового *калабтуну* нульового *піктуну* нульового *бактуну* нульового *катуну* нульового *туну* нульового *віналю* нульовий *кін* — день 5 *Ахав* 8 *Яшкін.* Таке штучне удавнення, звичайно, виглядає занадто фантастичним навіть для доколумбових цивілізацій, тому науковий погляд на майяську праісторію значно скромніший у питаннях хронології.

Археологи датують найдавніші свідчення присутності людини на півдні Мексики, а також на землях сучасних Сальвадору, Гондурасу, Гватемали й Белізу (тобто на теренах, де склалася, еволюціонувала й загинула серія майяських цивілізацій доколумбових часів) ще XII—X тис. до н. е., однак співвіднести їх із власне майяським етнічним типом підстав, звичайно, немає, оскільки, за даними лінгвістики, *предки майя виокремилися як специфічне етнодемографічне угруповання серед інших давньоіндіанських народів лише в середині III тис. до н. е.*

Відбулося це, згідно з даними останніх досліджень, десь у горах чи то Центральної Мексики, чи то Центрального Гондурасу, а також у сусідніх районах Гватемали й Сальвадору, звідки руйнівні землетруси й смертоносні виверження вулканів (спогади про які збереглися у класичній міфології майя) змусили народ прамайя (невеликих на зріст кривоногих людей, зі скошеними лобами, видовженими головами, орлиними носами й повними губами) покинути свою прабатьківщину й вирушити на пошук нових, кращих земель. Це спричинило розкол у середовищі прамайя, внаслідок якого *не пізніше середини I тис. до н. е. пращури власне майя опинилися на рівнині Петен* — у Південній Мексиці й на

півночі Гватемали, Гондурасу та Сальвадору, тоді як їхні найближчі етнічні родичі — предки войовничого народу хуастеків — мігрували до північномексиканського узбережжя Мексиканської затоки в район пониззя рік Тампіко й Пануко (штати Веракрус і Тамауліпас), де й осіли.

Попри лінгвістичну спорідненість з майя хуастеки істотно відрізнялися від них як в антропологічному, так і в етнографічному відношеннях. В подальшому хуастеки зазнали в історії доколумбових народів Америки слави непереможних і надзвичайно жорстоких вояків, проте за рівнем свого цивілізаційного розвитку вони значно поступалися своїм південним родичам. Що ж до майя, то їхня подальша історія стала чи не найяскравішою сторінкою у книзі буття цивілізацій Локолумбової Америки.

Рівнина Петен, де осіли 16 початкових родів протомайя, видавалася малопридатною для життя. її покривали непролазні хащі сельви, що кишіли отруйними зміями, ягуарами й міріадами комах, верхні поверхи тропічного лісу окупували кажани-вампіри. Шлях прибульцям перетинала суцільна зелена маса, оплутана колючим чагарником і ліанами. Періодичні тропічні зливи час від часу перетворювали усю низину на суцільне болото, а важкі випари (від яких перехоплювало подих) створювали ідеальні умови для поширення хвороботворних бактерій. Однак доля не дала майя іншої землі, і вони взялися за обживання цих диких місць, оскільки альтернативою для них у розтрощеній природним катаклізмом прабатьківщині могла бути лише смерть. Методом виживання прибульці обрали мисливство, збиральництво і, насамперед, культивацію доместикованих рослин в єдино можливій за таких природних умов формі вирубно-вогневого землеробства. Так в області Петен, як узагальнено називають означений регіон географи, було закладено підвалини для формування власної цивілізаційної структури.

Остаточний *перехід майя від первісності до цивілізації відбувся за умов зовнішнього культурно-історичного втручання,* і пов'язано це з переселенням до Петену носіїв величної культури ольмеків, чия поява на теренах Південно-Східної Мексики й Північної Гватемали датується серединою 1 тис. до н. е. Щоправда, дійсні причини прибуття на ці землі загадкових ольмеків невідомі, але те, що *зародження цивілізації давніх майя відбулося за безпосередньої участі ольмецьких учителів,* не викликає сумніву. В усякому разі, саме тоді у майя

з'явилися мистецтво теракотових статуеток, живопис і кам'яна архітектура, в яких, безперечно, відчувався ольмецький вплив. Майя в повному обсязі запозичили в ольмеків їхню двадцятеричну систему рахування й фіксування чисел (за допомогою крапок і рисок), почали користуватися розробленим "ягуаровими індіанцями" календарем. На ольмецькому грунті склалися в майя також зародки власного ієрогліфічного письма. Не дивно, що перший період в історії майяської цивілізації, умовно названий науковцями докласичним (або формативним), дістав в історіографії також найменування "ольмецького", що відбивало масштабність впливу ольмеків на створення початкових інтенцій означеної давньоіндіанської культури. *Хронологічно епоху докласичних майя датують серединою I тис. до н. е. — початком н. е. (верхню межу фіксують від I ст. н. е. до 325 р. н. е.).*

Тогочасні майя, про яких від докласичних часів можна вже говорити як про оформлену самостійну етнічну спільноту, що складалася з десятків племінних угруповань, продовжувати жити полюванням (на оленів, тапірів, пекарі, диких індиків тощо), бортництвом і рибальством (навіть тогочасні поселення внаслідок цього фіксуються переважно на берегах природних водоймищ), проте основою господарського життя мешканців регіону вже остаточно стало землеробство. Щоправда, у докласичних майя рільничі технології були ще доволі примітивними, оскільки базувалися на застосуванні вирубно-вогневих методів підготовки грунту, котрі стосовно цивілізацій Доколумбової Мезоамерики дістали в історіографії назву "мільпового землеробства"[9].

Звичайно, така система господарювання не була ефективною. Для того, щоб вирощувати необхідні культури (маїс, боби, томати, гарбуз-горлянку, зелений перець, бавовник, какао тощо), необхідно було спочатку кам'яними сокирами *баат* розчистити земельну ділянку від лісової сельви, потім випалити її (щоб позбутися бур'янів і чагарника й удобрити бідні лісові грунти попелом), а вже потім саджати (чи сіяти) культурні рослини. Крім того, за такої системи рільництва в господарському обороті перебувала лише третина придатного для землеробства грунту, інші дві третини мали протягом двох років "відпочивати", щоб відновити родючість землі. Як наслідок, мільпове землеробство, використовуючи великі площі обжитої території, не могло спочатку цілком забезпе-

чити продуктами харчування великі маси населення. Тож надовго осідати на одному місці докласичні майя не могли. Хоча вони й опанували вже поліхромну кераміку, календар та принципи рахування, освоїли початки кольорового живопису й почали споруджувати складні поховальні комплекси. Створення великих стаціонарних поселень міського типу (не кажучи вже про справжні міста) було ще справою далекого майбутнього.

Крах величної цивілізації ольмеків (наприкінці I тис. до н. е.), наслідком якого було припинення культуртрегерського впливу на майя їхніми північними сусідами, безперечно, негативно позначився на темпах розвитку молодого суспільства. Відтак, діставши початковий цивілізаційний поштовх від ольмеків, майя на зламі н. е. поступово відійшли від культурних стандартів "ягуарових індіанців" і продовжили розвиток своїх суспільно-господарських інститутів на власний розсуд.

Отож, на початку н. е. в житті давніх майя завершилася "ольмецька" епоха і почалася велична, славетна й водночас трагічна історія знаменитої та загадкової майяської цивілізації класичної доби.

Класичні майя: економічна база цивілізації. Формально, *якісною ознакою, що дає підстави ідентифікувати початок нової, класичної епохи в історії майя, визнано появу перших майяських міст* (Тікаль, Вашактун, Волантун та ін.), залишки яких збереглися в північногватемальському департаменті Петен. Що ж стало господарською базою для виникнення таких численних стаціонарних поселень[10], котрими є міста, а разом з тим і самої класичної майяської цивілізації, існування якої датується хронологічними межами першого тисячоліття н. е.?

Тривалий час найзагадковішою особливістю майяського цивілізаційного синтезу вважалася майже цілковита відсутність істотних технологічних нововведень у галузі відтворювальних рільничих технологій, добре досліджених науковцями, які аналізували процеси ранньоцивілізаційного формування Єгипту, Месопотамії, Китаю (часів Шан-Інь) та Індії (часів Мохенджо-Даро й Хараппи). Дійсно, з найпершими цивілізаціями Старого Світу все начебто зрозуміло: з пере-

ходом в економіці до високоефективних рільничих технологій іригаційного землеробства в означених регіонах якісно збільшився масштаб додаткового аграрного продукту, що й стало грунтом для відповідного прискорення цивілізаційних процесів. Навіть у Центральній Мексиці (в районі озера Тескоко) поява перших цивілізацій тісно пов'язана із впровадженням принципово нових, ефективніших землеробських технологій, насамперед, — знаменитих *чінампів*. Однак *у майя аж до самої конкісти панівною галуззю господарства залишалося вирубно-вогневе ("мільпове") землеробство, а якщо звернутися до класичної епохи — то ще й на етапі чистого неоліту*. Й водночас появу міст, розвиненої писемності, державних інститутів та інших ознак справжньої цивілізації майяністи чітко фіксують у своїх "підопічних" уже з початку н. е. Тому саме виникнення класичної цивілізації майя сприймалося ледь не містично. Та всі ці загадки були поступово розв'язані, коли історична наука перейшла від голого цитування середньовічних хроністів до комплексних досліджень із залученням даних етнографії, археології та інших суміжних дисциплін.

Почалося все з *аналізу ефективності власне "системи мільпа"*. Означений тип землеробства, як засвідчили етнографи на матеріалах наукових спостережень за сучасними майя Юкатану й Петену, зовсім не такий примітивний, як спочатку здалося європейцям, адже протягом докласичної доби майя достатньо опанували природні можливості новозаселених територій і досягли на початку н. е. максимальної інтенсифікації цього типу аграрної діяльності.

Спочатку майя-землероб ретельно вишукував у джунглях сельви придатну ділянку лісу, найбільш придатну для організації *мільпи*.

Для цього найкраще пасував ліс із потужним підліском чагарника (шо свідчило про родючість місцевого фунту).

Вибрану ділянку розмічали і ретельно розчищали кам'яними сокирами, але обов'язково тільки під час сезону дощів (червень-жовтень), коли лісові дерева, кущі і трави мали найбільший об'єм зеленої маси (насамперед, листя), котра після подальшого висихання дуже добре горіла й максимально удобрювала грунт золою і попелом. Далі, в сухий сезон, до квітня місяця чекали, коли нарубана деревна маса висохне, після чого *мільпу* випалювали, майже завжди обно-

сили огорожею (щоб урятувати майбутній врожай від незваних травоїдних) і тільки на початку наступного сезону дощів (травень) розпочинали сівбу, кидаючи в 10-сантиметрові ямки, продавлені у пухкому грунті загостреною паличкою, насіння маїсу[11], квасолі, гарбузів, бавовнику, томатів, амарантів, перцю, ванілі, тютюну, какао, агави та різноманітних бульбових коренеплідних культур (батат-камоте (солодка картопля), ямс-хікама, маніока-касава (юка), маланга та ін.).

Така система землеробства вимагала надзвичайно точних календарних знань, якими вололіло лише жрецтво, чим забезпечувало собі непохитний авторитет серед співвітчизників.

Значно менше зусиль витрачали майя на догляд за своєю *мільпою:* зокрема, у перші тижні після посіву вони двічі здійснювали *раас* (полоття) засіяної ділянки. Ефективним засобом підвищення врожайності була досконала селекція рослин (виведення високоврожайних гібридних сортів). Важливе значення мала також надзвичайно чітка, майже сакралізована після розробки точнішого сонячного календаря, регламентація усього циклу сільськогосподарських робіт.

За будь-які порушення циклу аграрних робіт майя карали винуватця на смерть, шо гарантувало на ланах абсолютну дисципліну працюючих.

Ще одним *важливим кроком до інтенсифікації землеробства стала розроблена майя досконала технологія складного сільського господарства,* пов'язана з відходом від монокультурного принципу. Добре вивчивши природні властивості своїх окультурених рослин, майя вирощували їх комплексно. На одній ділянці ніколи не сіяли одну рослину, навпаки, вони саджали паралельними рядками й вирощували одночасно різні види аграрних культур, використовуючи їхні можливості структурного та функціонального взаємозв'язку. На земельних ділянках класичних майя черезсмужно росли фруктові дерева й кущі, паростки трав'янистого маїсу обвивалися повзкими бобовими й гарбузовими, прямо під ними підростали різноманітні коренеплоди. Вивчення можливостей своєрідної "співдружності" різноманітних трав'янистих, повзких та кущових рослин (які у Старому Світі використовували виключно за технологією сівозміни) дало змогу майя не лише значно підвищити врожайність, а й суттєво загальмувати процес виснаження мільпових грунтів, скоротити

тривалість періодів перебування землі під паром. Нарешті, там, де в цьому була необхідність, застосовували додаткові технологічні новації. Зокрема, у гірських районах Петену розпочалося спорудження землеробських терас, що давало можливість рільникам затримувати дощові води, додатково зрошуючи в такий спосіб оброблену землю, а також запобігати ерозії грунтів (котрі після винищення лісів ставали майже беззахисними перед водною та повітряною стихіями).

Рештки майяського штучного терасування збереглися у горах Белізу неподалік від давньомайяського міста Караколь.

Справжній підземний водопровід спорудили в межах свого міста мешканці Паленке, відвівши у підземну кам'яну трубу бурхливий струмок Отолум, шо протікав через місто і використовувався як для побутових потреб, так і для поливу навколишніх посівів.

У заболочених землях (зокрема в районі сучасного сальвадорського селища Серен) набула поширення аграрна технологія дренажних каналів, пов'язана з вирощуванням різних культур на функціонально схожих з *нінампами* так званих "піднятих полях" (низини сучасного Белізу, басейн мексиканської ріки Кандел арія), що в комплексі з постійною сівозміною та удобрюванням земельних ділянок компостними залишками також істотно підвищувало продуктивність класичного майяського землеробства. В долинах найбільших рік Петену (Мотагуа, Усумасінти, Улуа та ін.) збереженню родючості грунтів сприяли періодичні сезонні повені, внаслідок яких відбувалося природне щорічне оновлення прирічкових земель, що своєю чергою давало можливість використовувати їх у землеробстві постійно, не завдаючи збитків навколишньому середовищу.

Як наслідок, середня врожайність зернових культур у класичних майя сягала 10—14, а бульбових — 20—30 ц/га, що цілком забезпечувало належні умови для формування міст, розвитку державних і культурно-релігійних інституцій та інших складових справжньої цивілізації.

Не варто забувати й про інші методи добування харчових продуктів, котрими класичні майя активно користувалися, враховуючи, що за тривалості активних сільськогосподарських робіт трохи більш як 100 днів на рік вони мали на це вдосталь часу. Йдеться про *присадибне городництво* (томати, перець, ванілін, коріандр, тютюн, бавовник і хенекен), *фруктове садівництво та збиральництво* (білий сапоте, рамон

("хлібне дерево"), папайя ("динне дерево"), авокадо, мамей, мараньйон, саподілья, аннона, гуайява, фейхоа, деревний огірок, кілька різновидів сливи, дикий виноград тощо), *полювання* (олені, пекарі, тапіри, мавпи, кролики, агуті, броненосці й коаті, а також гірські індички, фазани, куріпки, перепели, голуби й качки (заради м'яса), ягуари та оцелоти (заради шкур), папуги, тукани й кецаль — заради цінного пір'я), *рибальство* (як приморське, так і річкове й озерне: бички, кефаль, сардина, форель, окунь-робала, тріска, рибалила, макрель, тунець, риба-меч, акули, скат, манта тощо), *активну експлуатацію акваресурсів* (ловіння черепах, полювання на ламантинів заради смачного, ніжного м'яса, "що майже як хороша яловичина"[12]) та смальцю, збирання устриць, молюсків, черепахових яєць, їстівних водоростей, крабів і ракоподібних та ін.), *розведення індичок, собак* (дрібних — на м'ясо, великих — для полювання) та борсуків (для розваги), *бортництво* й *бджільництво*.

Збиральництво забезпечувало майя також засобами особистої гігієни, зокрема знаменитим корінням "мильного дерева" *амоле,* якими вони милися та прали одяг.

Не менш вражають успіхи майяських ремісників доби класики, хоча вони не знали металів, а отже залишалися аж до кінця I тис. н. е. на рівні неоліту. Утім більшість землеробських знарядь праці (палиця-копалка *шул,* смолоскип *бат,* плетена сумка для збіжжя та ін.), а також предметів побутового вжитку (кухонний глиняний посуд, виготовлені з гарбузів посудини для рідини, зернотерки, примітивний ткацький верстат, рибальські сітки й гачки з кості або мушель, дерев'яні списи, луки й стріли, сільця та пастки для полювання, грубі тканини з бавовнику та інших рослинних волокон, шкіряні сандалі й т. ін.) без особливих проблем виготовлялися самими майяськими землеробами. Однак кам'яні сокири й ножі з кременю, базальту, граніту, діориту чи обсидіану, ювелірні вироби з нефриту, хлоромеланіту, жадеїту й димчастого топазу ("майяський янтар"), різьблення по дереву, гірському кришталю, кварцу чи каменю, у тому числі виготовлення скульптурних зображень і дзеркал зі слюди — все це було сферою занять виключно професійних ремісників, котрі, судячи з текстів різних майяських пророцтв, матеріально були набагато краще забезпечені, аніж землероби, а отже займали проміжну ланку в соціальній

ієрархії класичного майяського суспільства між владною елітою і простолюдом. Оскільки, "той, хто знає ремесла — дуже багатий протягом усього свого життя"[13].

Традиційний одяг майя не вирізнявся особливою вишуканістю. Діти до 4—5 років ходили голяка, а потім до повноліття обмежувалися мінімумом тканини на тілі. Чоловічий одяг складався з пов'язки на стегнах *(єш)* та плаша, жіночий — із круглої поясної накидки та довгої спідниці в обтяжку. І плаші, й спідниці внизу мали зубчасту кайму. Взуттям слугували сандалії з тростини або оленячої шкіри. Ло одруження майяські хлопці розмальовували себе чорними фарбами, а дівчата носили спереду підвішену на спеціальному пояску мушлю, після одруження чоловіки й жінки фарбувалися у червоне й покривали тіло татуюванням. Жерці фарбували свої тіла в синій колір, вояки — у червоний. Як прикраси використовували сережки (у вухах і носі), намисто й нагрудні підвіски, янтарні носові вставки та браслети на руках і ногах. Класична жіноча зачіска — три коси (на скронях і потилиці) з центральним проділом. Чоловіки ж намагалися відпустити бороду, оскільки вона вважалася у класичних майя символом мудрості (а розумних людей майя називали "бороданями" *(ах-міаи* або ах-мееш)).

Соціальна структура класичних майя. ***Суспільство класичних майя являло собою ледь не хрестоматійний приклад соціальної системи, яку прийнято називати східною деспотією.*** Вершину соціальної піраміди увінчував "цар" *(ахав),* який уособлював своєю сакральною фігурою усю повноту влади на підконтрольних йому територіях. Кожен *ахав,* як і всі його предки та нащадки, вважався живим богом (недарма він іменувався також "божественним царем" — *кухуль-ахав),* а відтак — всеосяжним розпорядником в усіх питаннях державного керівництва — від економіки й політики до релігії. Як глава держави він вважався власником усіх земель у країні, як первосвященик місцевого культу — начальствував над жрецтвом і як сакральна фігура найвищого рівня особисто проводив найважливіші церемонії (ритуальної сівби на початку масових землеробських робіт або жертвування крові богам). *Ахав* розпоряджався усіма ресурсами своєї держави, особисто очолював військо (безпосередньо брав участь у війнах), віддавав накази щодо храмового, палацового та офіціозного будівництва тощо. Жив він у казкових, за майяськими стандартами, розкошах і ні перед ким, окрім богів, не відповідав за свої вчинки.

Символом державної влади *ахава* були парадний круглий щиток, скіпетроподібна статуетка бога Кавіля (вручення якої означало сходження особи, що отримувала *кавіль,* на престол), а також ціла низка супутніх "царських відзнак" — "балдахін, трон, флейти, барабани, жовте намисто, кігті пуми, голова ягуара, ноги оленів, намисто з мушель, пір'я папуги, пір'я білої чаплі для головних уборів"[14].

Наступну сходинку в суспільній ієрархії класичного майяського суспільства посідала спадкова знать, серед якої особливе місце належало особам царської крові *(ахавоб).* Усі вони, так само як і цар, носили багатий одяг з пишним плюмажем на голові, не платили податків, але служили державі, виконуючи тим самим свій обов'язок перед правителем. Зовнішньою ознакою родовитої еліти класичного майяського суспільства була небачена кількість пластичних змін, що їх зазнавало тіло кожного представника привілейованого стану. Усі вони деформували методом стискування свої голови (роблячи їх довшими й вужчими), нарощували пластичною масою невідомого походження свої носи, аби мати "шляхетний" орлиний профіль, добивалися "шляхетної" косоокості (задля цього малюкові з самого дитинства підвішували перед носом якусь іграшку, щоб він звикав постійно дивитися на неї, аж доки не розвивалася бажана косоокість), покривали тіла химерним татуюванням, чітко кодифікованим відповідно до походження і теперішнього суспільного статусу, підпилювали й інкрустували нефритовими пластинами зуби, проколювали й витягували аж до плечей мочки вух (для цього до них чіпляли індичі яйця) тощо.

Варто зауважити, шо традиція деформації "аристократичних тіл", започаткована ольмеками, досягла у класичних майя свого абсолюту.

Нижче стояла служила знать — *ахкухуноб.* Це були провінційні намісники *{сахалі)* з числа місцевої знаті, неродовиті за походженням столичні та провінційні чиновники (писарі, судді, збирачі податків, глави общин і кварталів та ін.), дрібне й середнє жрецтво, професійні солдати, домашні слуги представників вищих верств суспільства тощо. Вони не могли похвалитися пишними родоводами й знатними предками, а тому не деформували своїх голів і не бавилися косоокістю. І татуювання на їхніх тілах було значно скромнішим, але їхня служба державі також розцінювалася як аналог податку, тому ніяких податей вони не платили. Матеріально *ахкухуноб* жили дещо краще за своїх безпосередніх

підлеглих-простолюдинів, але їхня служба вже не була спадковою, і разом з посадою вони могли втратити всі матеріальні привілеї.

Представники вищих страт майяського суспільства жили в найпочесніших центральних кварталах населених пунктів, у красивих кам'яних палацах чи будинках, носили гарний одяг і прикраси, їли частіше та смачніше, аніж простолюд. Ховали їх у багатих могилах або пишних мавзолеях, однак принцип "за все треба платити" поширювався і на них, а тому за життя їм також не бракувало всіляких прикрощів. Зокрема, майя обожнювали людську кров *(єм-кік),* вважаючи її носієм *нулей* ("душі" людини), а тому жертвували її на "харчування" своїх богів. Для цього потрібно було риб'ячою кісткою проткнути собі язик чи вуха (та ще й протягнути крізь рану мотузку) і зросити кров'ю папір, який потім спалювався (майя стверджували, що в диму такого багаття вони бачать лики своїх богів, котрі радіють кривавій пожертві, адже це їхня їжа)[15]. І чим вище стояв майя в соціальній ієрархії, тим частіше він мав виконувати такий ритуал. Що ж до простолюдинів, то вони хоча й жили значно скромніше, могли тішити себе тим, що таких мазохістських ритуалів від них ніхто не вимагає.

Дещо проміжне становище займали у класичних майя представники творчих професій — ремісники *(ах-нуєн)* і торговці *(ах-полом).* їхня праця не вважалася державною службою, тому ніяких податкових пільг вони не мали, над власними тілами не знущалися і вважалися простолюдом, хоча матеріально жили трохи краще, аніж прості землероби завдяки більшій престижності й матеріальній привабливості їхніх професій. Це, насамперед, стосувалося ремісників, які працювали в основному на забезпечення потреб владної еліти: ювелірів, скульпторів, художників, різьбярів по дереву та каменю, майстрів, що виготовляли вироби з пір'я (різноманітні плюмажі та елітні тканини) або з черепашок. Часом, як показали нещодавні розкопки американо-гватемальської експедиції Артура Демереста в багатому торговельному місті Канкуен, ремісникам навіть дозволялося інкрустувати свої зуби коштовним нефритом, що свідчило про доволі високий соціальний статус цих людей.

Навіть їхні боги-покровителі Хунчуєн (Хунчовен) і Ханахан вважалися прямими рідними синами (щоправда, молодшими) найпо-

важніших богів-творців Іцамнги й Ішчель, що, звичайно, істотно підвищувало статус ремісників в очах суспільства.

Схожим був статус професійних майяських торговців. Щоправда, внутрішня торгівля у суспільстві класичних майя не мала фахового характеру. Як правило, виробник того чи іншого продукту сам його обмінював. Однак зовнішня торгівля була навіть не професійною, а майже кастовою. її вели поколіннями, не допускаючи у це вузьке середовище чужаків.

Матеріальний стан майяських торговців був набагато вищим, аніж простолюду. Вони вшановували власних богів-покровителів ("чорного носія" *Хекчууаха* та бога какао, боби якого часто використовувалися як своєрідний сурогат грошей), мали свої власні ритуали й свята і навіть зовнішні ознаки та символи професійної належності (віяло, загострений посох та ін.), що у жорстко стратифікованому соціумі класичних майя засвідчувало їхній доволі високий статус у суспільстві. Це пояснювалося тісними контактами торговців з владною елітою суспільства, оскільки серед товарів зовнішнього обміну абсолютну більшість становили предмети розкоші й різноманітні екзотичні вироби та продукти, що мали задовольняти потреби насамперед владної еліти та культових церемоній. Це самоцвіти, високоякісні тканини, низки червоних мушель, ягуарові шкури та ін. Лише сіль, обсидіан та деякі породи надтвердого каменю можна віднести до товарів господарського призначення, проте їхня частка у міжміській торгівлі була порівняно невисокою.

Основні торговельні артерії спільноти класичних майя пролягали від Петену, на схід, до Атлантики, на північ, уздовж морського узбережжя, до півострова Юкатан (де було багато солі, особливо в районі міста Цибільчальтун), на захід, водами ріки Усумасінти, й на південний захід, у гірську Гватемалу (через яку майя контактували з представниками величної теотіуаканської цивілізації[16]). За відсутності тяглової худоби транспортувати товари сушею могли лише спеціальні носії, тому ефективність суходільних караванів у майя була низькою, а мережа штучних доріг — слабо розвиненою. Зате активно використовувалися як транспортні шляхи сполучення будь-які водні артерії — ріки, озера, штучні канали та узбережні океанічні води, якими майяські торгівці пересувалися на каное та плотах.

Найбільшим станом класичного майяського суспільства були землероби-общинники. Джерела дають різні назви простолюду" — *ах кум цам, чан, ах кон меніях, ах коль, ах чак нумія, ах накаб, ах коль каб, асмен вінік, ах коль бет, ах нумія,* найчастіше — *ах пачкаб, яльба вінік* або *хоян вінік.* Утім значення усіх цих термінів майже тотожне — "маленькі", "прості", "бідні", "нещасні", "незаможні", "нижчі люди", що цілком відповідало дійсності. Отримавши від общини в користування земельну ділянку, вони вирощували на ній зернові, овочеві, фруктові й коренеплодові культури, ловили в річках, озерах та океані рибу, випарювали з морської води сіль, полювали, збирали в лісах плоди дерева *чікле* (з яких виділяли потім "гумову смолу", котра використовувалася для виготовлення своєрідних жувальних гумок). Вони платили на користь влади натуральну ренту-податок (до 2/3 урожаю), жили у примітивних хатинах прямокутної форми *(оточ),* критих пальмовим листям *(шаан),* носили грубий одяг з бавовняних чи агавових тканин, виготовлених на примітивних ткацьких верстатах, шили собі сандалі зі шкіри, а, завершивши цикл сільськогосподарських робіт, мали ще відпрацювати на користь держави солідну відробіткову ренту на спорудженні храмів і палаців, кам'яних мостів (найбільші з них збереглися в містах Паленке, Пусільха, Ель-Баул та Агуатека) і мощених каменем доріг *сакбе* ("біла" або "штучна" дорога). Ховали своїх покійників *хоян вінік* (у множині — *хоян вінікоб)* також без особливої пишності: закопували їх прямо під підлогою власного будинку, закладаючи в рот небіжчика шматочок коштовного (в майяській системі цінностей) нефриту.

Нарешті, найнижчим прошарком класичного майяського суспільства вважалися раби — *пентакоб, пенга* або просто *пен*. Основним джерелом їх постачання був військовий полон (саме слово *пен* означало "бранець"), хоча знали майя і спадкове рабство, і боргову кабалу, і рабство за скоєний злочин, і навіть работоргівлю. Проте за умов невисокої продуктивності праці навіть серед вільних, рабська праця була вкрай нерентабельною, тому переможці здебільшого відпускали своїх бранців додому, аби не годувати зайві роти, оскільки масові принесення полонених у жертву класичні майя спочатку не практикували. Ситуація змінилася тільки

на схилі класичної епохи, та це було пов'язано уже з крахом означеної цивілізації.

Культурно-релігійне життя. Перші міста-держави класичних майя виникли ще на початку н. е. Спочатку процес активного зародження міст, а відтак й активної державно-політичної еволюції, найінтенсивніше відбувався у Центральному Петені, де протягом I—IV ст. з'явилися знамениті майяські центри Тікаль, Вашактун, Волактун і Яшха[17]. Внаслідок активної територіальної експансії та поглибленого соціально-політичного розвитку, починаючи з V ст., міські центри майя формуються далі на північ (Балакбаль), захід (Тоніна) та південь (Копан, Алтар де Сакріфісьос) від центру початкового цивілізаційного синтезу. Нарешті, *у VI—VII ст., за даними археологів, класична майяська цивілізація пережила справжній бум міського будівництва*. Саме тоді з'явилася абсолютна більшість майяських городищ, зокрема Яшчілан (Менче-Тінаміт) і Пієдрас-Неграс на р. Усумасінта, Шультун і Наачтун у Петені, Пусільха на землях теперішнього Белізу, знаменитий Паленке на далекій західній окраїні ареалу класичних майя, а також Калакмуль, Наранхо, Цендалес, Дос-Пілас, Кешиль, Цибанче, Ушуль, Бекан, Квірігуа та відомий своїми чудовими поліхромними фресками Бонампак. Тоді ж почалася культурно-цивілізаційна експансія класичних майя на терени півострова Юкатан, де з'явилися міста Цибільчальтун, Коба, Ецна, Яшуна, Хайна, Ошкінток.

На сьогоднішній день виявлено більш як 800 майяських міст і городиш, однак досліджено з них (і то частково) менш як сотню, шо робить наші уявлення про реалії буття класичних майя доволі уривчастими. Лише за останні півстоліття, завдяки дешифруванню більшості знайдених майяських текстів, науковці почали потроху розкривати історичне минуле цього загадкового народу, хоча й досі цілісного уявлення про культурно-політичне минуле майяських міст-держав ми поки шо не маємо.

До 60-х років минулого століття професійні амеріндологи уявляли майя тихими, мирними людьми, чиє неспішне життя проходило в наполегливій праці на полях, спорудженні пірамід, спогляданні за зірками та напівсакральній грі з м'ячем. Цю концепцію розробили й обстоювали С. Морлі,

Е. Томпсон, А. Кіддер та багато інших авторитетних майяологів. Певною мірою так воно й було.

Майяські жерці, як носії культурно-релігійних надбань цієї цивілізації, удосконалили запозичену в ольмеків двадцятеричну числову систему крапок і рисок, малопомітною на перший погляд, проте революційною за суттю новацією, доповнивши існуючі знаки додатковим символом морської мушлі, що виражала математичне поняття "нуль"[1].

Впровадження в математику нульового знака свідчило про наявність масштабного абстрактного мислення у тогочасних людей. Lie тим більше вражає, якщо пригадати про неолітичний рівень класичної майяської цивілізації.

Глибокі математичні знання стали базою для формування унікальної календарної системи майя — найточнішої і водночас найскладнішої з усіх відомих людству.

Календар майя являв собою своєрідну комбінацію двох календарних систем: звичного для Локолумбової Мезоамерики 52-річного циклу (базованого на періодах повторюваності між прив'язаним до дев'ятимісячного циклу вагітності у жінок 260-денним сакральним "роком" *иолькін* (складався з тринадцяти 20-денних місяців) і сонячним річним циклом хааб, шо охоплював вісімнадцять 20-денних місяців плюс п'ять, або кожного четвертого року шість, "нещасливих додаткових" днів) та наскрізного календаря "Ловгого рахування", шо базувався на поденному рахуванні часу. Новий рік, за *хаабом,* наставав 16 липня, а базова дата, від якої починалося рахування днів "Ловгого рахування" (своєрідний аналог нашого початку ери від Різдва Христового), відповідала 7 вересня 3113 р. до н. е.[18] Григоріанського календаря і вважалася умовно нульовим днем[19], від якого наростання днів обчислювалося такими часовими відтинками:

1 деНь — **кін**;

20 днів — *в\напь*

360 днів (18 *вінапів)* — тун;

20 *тунів* (7200 днів) — *катун;*

20 *катунів* (144 тис. днів, майже 400 років) — *бактун;*

20 *бактунів* (2 млн 880 тис. днів, майже 8000 років) — *піктун;*

20 *піктунів* (57 млн 600 тис. днів — майже 160 тис. років) — *калабтун;*

20 *калабтунів* (1 млрд 152 млн днів, майже 3 млн 200 тис. років) — *кінчільтун;*

20 *кінчільтунів* (23 млрд 40 млн днів, близько 64 млн років) — *алаутун.*

Лалі, зі зрозумілих причин, майя придумувати часових назв не стали, і навіть чотири останні категорії часу в написанні своїх дат не використовували, починаючи їх максимум від поточного *бактуну*.

Яка саме подія була пов'язана з початковим днем календарного "Довгого рахування" лишається невідомим, тим більше, що в межах *иопькіна* й *хааба* цей день припадав зовсім не на початок чергового 52-річного циклу чи навіть року. У написі "Коротким рахуванням" він називався 4-Ахав *8-Кумху* (тобто це був 4-й день місяця *Ахав иопькіна,* 8-й день місяця *Кумху хааба).* Навіть допитливий Дієго де Ланда не зумів із цього приводу нічого дізнатися від майяських інформаторів, зазначивши зрештою: "Той, хто встановив рахування Катунів, якщо він був демон, то зробив це, зазвичай, влаштувавши їх на свою честь. Якщо це був чоловік, він, очевидно, був великим ідолошанувальником, бо до цих своїх Катунів додав усі головні обмани, пророцтва й неправду, якими цей народ завдяки своїй убогості був цілковито зваблений"[20]. В 'історіографії побутує думка, що ця дата, за аналогією з реаліями Старого Світу, фіксує завершення якогось грандіозного природного катаклізму — можливо навіть своєрідного мезоамериканського "всесвітнього потопу" регіонального масштабу. Можна припустити, шо початком своєї "ери" майя визначили день народження першолюдини (яку, за майяськими міфами, звали Ш-Аном), однак повністю розкрити таємницю початку майяської ери дослідникам і досі не вдалося.

Відомо, шо кожна дата в рамках такого календаря записувалася спочатку п'ятьма цифрами "Довгого рахування", а потім ще й днями та назвами місяців *иопькіна* й *хааба.* Це давало абсолютно вивірену дату дня в межах усіх календарних відтинків.

Ось, наприклад, як постає в системі цього календаря 1 січня 2000 р.: 12-19-6-1-0 9-Ахав *8-Канкін.* Це означає, шо цей день був нульовим *кіном* першого *вінапя* шостого *туну* 19-го *катуну* 12-го *бактуну* "Довгого рахування" 9-го дня місяця *Ахава иопькіна* 8-го дня місяця *Канкіна хааба.*

Між іншим, сучасна наука дійшла висновку про необхідність безперервного поденного (та ше й погодинного) рахування часу тільки з початком космічних польотів для цілковитої синхронізації всіх операцій у позаземному просторі. Цю систему науковці назвали рахуванням у межах астрономічного часу.

Точний календар був для землеробів майя життєво необхідним, щоб своєчасно дотримуватися циклу аграрних робіт, тому його точності надавалося ледь не сакральне значення. В історії зафіксований справжній загальномайяський конгрес, шо відбувся 682 р. у Копані, з метою перевірки та узгодження календарних дат між усіма незалежними містами-державами класичних майя.

Серед архітектурних новацій класичних майя варто згадати їхню унікальну псевдоарку — консольне ступінчасте склепіння, яке давало можливість будівельникам створювати споруди з кам'яними стелями, Появу такої будівельної конструкції у майя науковці датують рубежем

н. е., а отже її винахід чітко збігається з початком класичної епохи майяської історії.

Певною інформацією володіє наука також стосовно релігійних уявлень класичних майя.

Своїх богів вони називали *хунтам* ("ті, про кого дбають") і поділяли їх на групу *Ошлахун-Тіху* ("повелителів небес") і групу *Болон-Тіху* ("повелителів підземного світу"). Обидва ці "угруповання", на думку майя, постійно конфліктували між собою. Майя у цьому протистоянні вболівали, звичайно, за богів небесних, а тому вшановували, насамперед, їхнього лідера "владику світу, могутнього"[21] бога-творця, покровителя жрецтва та винахідника писемності, вічно старого, а тому беззубого й зморшкуватого на зображеннях, бога неба *Іцамну (Іцамнга* — "будинок ігуани") та його дружину — місячну богиню, "що приносить дощ"[22], *Ішчель (Чакал-Ішчель, Челе* — "велика веселка") — покровительку ткацтва, медичних знань і дітонародження, якій, за свідченням сумнозвісного конкістадора Е. Кортеса, "приносили в жертву тільки непорочних і дуже красивих дівчат; якщо цього не траплялося, вони [майя] дуже страждали"[23]. Були шановані також:

- **"могутній при відвідуванні"[24] бог вітру й дощу *Каш-Іш (Чак)***
- **"довгоочікуваний благий правитель"[25], бог долин *Шангом* ("зрошувач долини");**
- **"владика долин"[26], бог змій *Яшчан* ("блакитний змій");**
- **"той, що опаляє ліси, переслідує"[27], бог сонця *Кініч-Ахав (Кінбенцилаан,* "благе сонце");**
- **бог війни *Хун-Лахпе,* "що насилає лиха, така його справа"[28];**
- **чорний бог грози *Тош* ("птах грому");**
- **"владика світу в благий час", бог достатку *Юмвіїл,* "який годує [людей] збіжжям"[29];**
- **бог дощу, "благий, довговічний *Каш-Іш"*[30]]**
- **"бог-чарівник, владика світу довгоочікуваний"[31], бог вогню *Мош* ("[володар] курильниці");**
- **"благий правитель"[32] бог полювання *Юукпух (Уукпух,* "переслідувач [дичини]");**
- **бог кукурудзи *Юмкааш (Вашак-Йоль-Кавіль);***

- **"володарка кукурудзи"[33] *Іш-Кан;***
- **покровитель землеробства, бог-ягуар, "великий хижак" *Чак-Бол (Чак-Болай)***
- **войовничий "великий бог-пума" *Чаккох;***
- **богиня жіноцтва *Чуп* ("жінка") та ін.**

Однак і з богами підземного світу майя сваритися побоювалися, а тому не забували згадати в церемоніях і "владику світу, який загрожує загибеллю"[34] (тобто бога смерті) *Юмцека* ("володар черепів"), або *Юмкіміля* ("владика смерті") з великою богинею смерті *Чаккіт* ("північне небо") та просто богинею смерті *Сакхіш* ("несправжня ягуариха"), і богиню самогубств *Іштаб*.

Усі ці боги потребували їжі, якою була людська кров, а також людських жертвопринесень, тому такі ритуали, як убивання людини на честь якогось бога (наприклад, найкрасивішої дівчини на честь богині *Ішчель),* майя не шокували. Утім на світанку класичної епохи масштаби кривавих ритуалів лишалися доволі скромними. Набагато більше зусиль витрачали класичні майя, споруджуючи на честь своїх богів-покровителів величні піраміди, храми та скульптури.

Відомою публічною розвагою майя була популярна у всій Доколумбовій Мезоамериці "гра з м'ячем" *(пок-та-пок),* для демонстрації якої класичні майя будували справжні стадіони зі спеціальним ігровим майданчиком та трибунами для глядачів.

Точні правила цієї гри невідомі, але в загальних рисах, за повідомленнями іспанських хроністів Хуана де Торквемади й Лієго Лурана, вона мала такий вигляд: дві команди (по два гравці) фали великим (діаметром у 10—13 см) каучуковим м'ячем на стандартному за розмірами великому прямокутному (22,5 м х 7,5 м) полі, поділеному (як у великому тенісі) на дві половини, й огородженому з протилежних боків невисокими стінами, з вмурованими в них вертикальними (а не горизонтальними, як у баскетболі) кільцями. Завданням-мінімум для команди було, відбиваючи зі своєї половини поля важку каучукову кулю своїм тілом (окрім рук, ніг і голови), добитися, аби м'яч торкнувся стіни супротивника — і, звичайно, не допустити, щоб цього досяг суперник. За кожне таке торкання команді присуджувалося одне очко. Кожна гра складалася з трьох партій, причому переможним вважався лише рахунок 3:0 (2:1 вважалося нічиєю). Однак якщо за будь-якого попереднього рахунку м'яч пролітав через кільце суперника (шо бувало вкрай рідко), команді, яка цього добивалася, одразу присуджувалася чиста перемога, і тоді її призом ставав увесь одяг глядачів ("і було дуже смішно дивитись, як після влучення м'яча в отвір

каменя всі, хто стояв поблизу, кидалися врозтіч, рятуючи свої плаші, сміючись і радіючи, тоді як інші гналися за ними, шоб відібрати плаші для тих, хто виграв"[35]). Капітан команди, шо програла (а може, й уся команда-невдаха), приносився у жертву богам (бо "він мав принести якусь жертву ідолу майданчика й каменю, через отвір якого пролетів м'яч"[36]).

Правом-обов'язком грати з м'ячем, ризикуючи життям, наділялися лише представники владної еліти суспільства (навіть своїх *ахавів* майя іноді іменували *ах-піи* — "гравець з м'ячем"), здійснюючи в такий спосіб принцип "за все треба платити".

Ще однією кривавою розвагою класичних майя були ритуальні "квіткові війни" між містами-сусідами, що також вважалися привілеєм-обов'язком тільки для шляхетних учасників.

Відбувалося це так: угруповання знатних майяських молодиків від різних (нерідко сусідніх) міст, озброєні шитами й палицями, сокирами-які та спеціальними сітками-арканами, а також луками й стрілами, не висуваючи ніяких особливих претензій одне до одного, просто зустрічалися на галявині і влаштовували різню задля розваги й честі. Перед таким "бойовим змаганням" його учасники фарбували у криваво-червоний колір своє волосся, демонструючи в такий спосіб свою готовність загинути в битві (й отже, принести себе в жертву богам). Після завершення сутички її учасники звітували правителю здобутими в різанині трофеями — головами убитих супротивників та захопленими у них багатими, вкритими візерунками, плащами. Перемога у такій "спортивній" битві приносила її учасникам повагу підданих і сусідів, прихильність красунь та моральне задоволення, переможених висміювали, а полонених, вимазавши їх "принизливою" жовтою фарбою, невдовзі відпускали додому. Найуспішніші полководці удостоювались великої честі публічного офіційного "тріумфу": судячи із зображень на класичній майяській кераміці, таких воєначальників прикрашали пишними плюмажами і вносили до рідного міста на плечах.

Іноді окремих полонених приносили в жертву богам, але обставляли це як прилюдну драматичну постановку специфічної п'єси, за сюжетом якої родовиті "актори" *(ах-бальиам або ах-таах)* просто ритуально вбивали того, хто й так мав загинути згідно зі змістом поставленої перед глядацьким загалом драми. Бранця обмазували синьою фарбою (колір смерті), натирали квітковими пахощами (шоб богам приємніше було приймати таку жертву), а вже потім довго убивали, втішаючи своєрідними порадами: "І тільки радість у твоєму серці [має бути]: адже ти з усіх нащадків кращий, [обраний] щоб донести слова всіх поселян до нашого прекрасного Владики, того, шо перебуває над тутешньою землею"[37].

Ніякими завоюваннями чи пограбунками такі війни не супроводжувалися. Вони виконували ту ж саму стабілізаційну функцію, що й ризикована гра з м'ячем та садо-мазо-

хістські жертвування богам крові елітою. Адже майя-простолюд, що жив матеріально значно скромніше, аніж соціальні верхи, міг тішити себе тим, що панівні верстви суспільства також розплачуються за своє розкішне життя сповна.

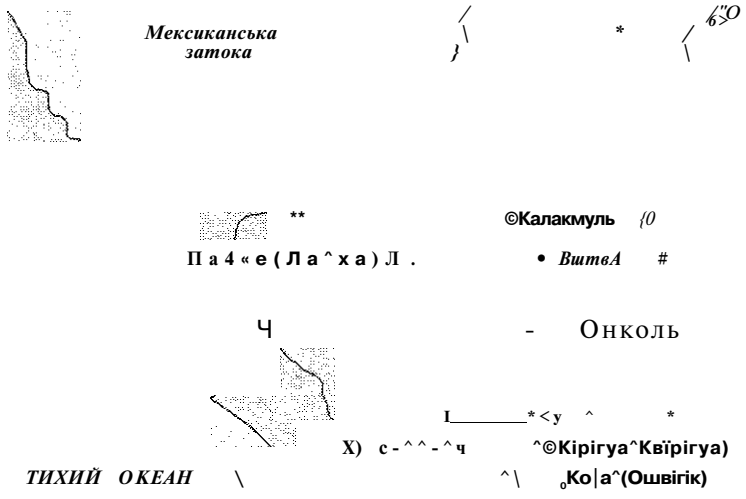

Однак уся ця хоча й кривава, зате *відносно стабільна й формально мирна соціально-політична рівновага у стосунках різних майяських міст-держав епохи класики тривала лише до середини VI ст.*, аж доки природне виснаження грунтів, що завжди загрожувало класичним майя екологічними негараздами внаслідок застосування екстенсивних аграрних технологій, не досягло свого піку в період тривалої посухи, котра саме в ті часи вразила Петенську рівнину. Проте далеко не одразу майяські *ахави* зрозуміли, що світ навколо них почав стрімко мінятися.

Політичне жита. Криза і крах цивілізації класичних майя. *Першим претендентом на здобуття загальномайяської гегемонії серед майже двох десятків*

міст-держав класичної доби був, звичайно, Тікаль (Яшмупіуль)[38] — потужне місто-держава, розташоване в самому центрі Петену, на землях долини Хольмуль, які завжди славилися високою родючістю. Аграрний комплекс, в основу якого було покладено масове культивування "хлібного дерева" (рамон), діяв стабільно і сприяв швидкому зростанню тікальського населення (у самому місті мешкало 12 тис. городян, а разом з приміською округою, загальною площею в 150 км^2, — більш як 45 тис). Паралельно відбувався процес інтенсивної урбанізації залежних від Тікаля навколишніх територій, де на середину VI ст. склалася ціла низка периферійних містечок (Авіла, Навахуелаль, Чікін-Тікаль, Волантун, Бобаль, Коросаль, Канмульта ін.), заснованих, найімовірніше, вихідцями з власне Тікаля.

Наочним символом державної величі Тікаля були численні кам'яні храми міста, найбільший з яких ("храм IV") сягав 65 м заввишки.

Стабільне забезпечення Тікаля питною водою гарантував комплекс штучних водоймищ басейнового типу, загальною місткістю у 160 млн (!) літрів, покритих зсередини міцним вапняковим розчином.

Престол Тікалю обіймала авторитетна в очах сусідів царська династія, що пишалася своєю давністю, оскільки її засновником вважався *ахав* Яш-Еб-Шоок, який посів тікальський трон ще в I ст. н. е. Нарешті, саме тікальські *ахави* першими серед майяських міст-держав почали поширювати свій вплив на терени сусідніх майяських державок. Проте у 377—378 рр. регіон пережив навалу якогось таємничого народу, очолюваного войовничим вождем на ім'я *Сіяй-Как (Сіях-Как,* мабуть, теотіуаканського походження).

За реконструкцією Девіда Стюарта ім'я *Сіях-Как (Сіяй-Как)* означає 'Народжений Вогнем", хоча інші дослідники іменують Сіяй-Кака 'Димною Ропухою".

Агресори застосували у війнах принципово нову зброю — списометалки, що дало змогу прибульцям здобути низку вражаючих перемог над конкурентами. Першим був розгромлений північний сусід Тікаля — Вашактун (Бамбуналь), а невдовзі (378) і власне Тікаль опинився під владою Сіяй-Кака, котрий спочатку виступав у Петені як намісник теопуаканського правителя на ім'я "Сова-Списометатель" (правив у 374—439 рр., фігурує в літературі також під іменем *Атлатль-Кавак,* що мовою науатль означає "Списометатель-Щит"), а згодом став цілком суверенним володарем,

прибравши собі грізний титул *каломте* ("воїтель"). Проте офіційно свою суверенність Сіяй-Как оформив досить обережно, посадивши у 379 р. на престол Тікаля свого малолітнього сина, котрий під ім'ям Нун-Яш-Аїн став фундатором другої, "теотіуаканської" династії тікальських *ахавів* (379—562). Сам же Сіяй-Как залишився при владі як своєрідний регент при неповнолітньому офіційному правителеві.

За іншою версією, Нун-Яш-Аїн був сином самого "Сови-Списометальника". Так чи інакше, в Тікалі утвердилась династія явно іноземного, найімовірніше, теотіуаканського походження.

Останній представник першої (місцевої) тікальської династії *ахавів* на ім'я Чак-Ток-Ічаак (у літературі він відомий також під ім'ям "Лапа Ягуара", або просто "Велика Лапа") того ж 378 р. загинув у битві з вояками Сіях-Кака (згідно з тікальською епіграфікою "Лапа Ягуара" "увійшов у воду" (тобто помер) саме в той день, коли Сіях-Как увійшов у Тікаль — 8.17.0.0.0., що відповідає 16 січня 378 р.).

Тікаль часів другої династії здійснював доволі агресивну політику. Його домінування визнав Вашактун. 450 р. тікальський *ахав* Сіях-Чан-Кавіль II ("Бурхливе Небо", 414—458) призначив правителем сусіднього Азуля свого сина "Шість Небо", що свідчило про залежний статус цього міста-держави стосовно Тікалю. Але за умов постійних ритуальних "квіткових воєн" ніхто в Тікалі не чекав від своїх сусідів справжньої агресії — тобто війни на знищення, що й визначило подальшу долю цього чи не найбільшого міста класичної доби.

Напад 562р. на Тікаль, що його здійснив у союзі з володарем сусіднього Калакмуля цар Яхав-Те-Кініч II[39] (553 — після 593) із невеличкого міста-держави Караколь (розташований на теренах сучасного Белізу), кардинально змінив ситуацію. Спочатку все відбувалося чітко "за протоколом" тогочасних міжмайяських "квіткових воєн". Згідно з вибитим на кам'яній стелі Тікаля зображенням, яке знайшов і витлумачив у 1990-х роках знаменитий археолог Карлос Отіс, Яхав-Те-Кініч II спочатку направив до Тікаля посла з офіційним оголошенням війни, але подальші реалії означеного походу вже нічим не нагадували попередні "квіткові війни", більше схожі на гладіаторські чи рицарські двобої, аніж на справжню війну. Тут усе відбувалося зовсім інакше. Каракольці і калакмульці не стали діяти за звичним ритуалом, а завдали тікальцям раптового удару. Захоплені зненацька, вони не змогли чинити опір нападникам, однак це

не пом'якшило серця переможців. Усупереч усім попереднім традиціям союзники ущент пограбували та поруйнували захоплене місто, а всіх узятих у полон бранців (включаючи тікальського царя Яш-Еб-Шоока II (537—562)) стратили. Родина загиблого тікальського *ахава* змушена була рятуватися втечею.

З погляду моралі поведінка Яхав-Те-Кініча II та його вояків викликала шок, але в житейському смислі причини такого звірства цілком зрозумілі. *На середину I тис. н. е. вирубно-вогневе землеробство, що панувало у традиційній майяській економіці, істотно підірвало природні ресурси регіону.* Навколишні ліси були зведені майже нанівець, виснажені грунти заростали бур'янами, обміліли ріки й озера, що призвело до скорочення мисливсько-рибальських угідь. Цивілізація класичних майя, кількісні параметри якої дослідники оцінюють по-різному (1,25, 2,5—3 млн і навіть 13 млн осіб), довела природу регіону до екологічної катастрофи, яка особливо далася взнаки за часів глобальної посухи, що вразила Петен у другій половині VI ст. *Екстенсивні аграрні технології довели суспільство до масштабної кризи — відносного перенаселення, епідемій, голоду. Все це спричинило також війни "нового типу" — за землю і владу, за ресурси та майно, за сировину та продукти харчування.* Метою воєн стали пограбунок, захоплення нових земель, придатних для сільськогосподарського використання, та знищення усіх переможених (їх приносили в жертву богам).

Майя сприйняли цю кризу як кару богів. Щоб утамувати їхній гнів, вони почали посилено будувати храми й піраміди, але це ще більше виснажувало природно-господарські ресурси і мало чим допомагало у справі відновлення миру й спокою. Навпаки, масові жертвоприношення призводили лише до нових звірств, утіленням яких стало жахливе гасло всіх тотальних воєн на знищення: "Полонених не брати!" Точніше, всім бранцям після перемоги просто відрубували голови кам'яними сокирами, після чого голови шляхетних ворогів насаджували на палі, а з черепів простолюду будували жахливі платформи. Серед полководців майя з'явився навіть моторошний звичай носити черепи убитих ворогів, прив'язуючи їх до пояса чи навіть до тюрбаноподібних капелюхів, аби показати свою войовничість і завзятість.

Війни "нового типу" спричинили ще одне лихо — "гонку озброєнь", яка проявилася у класичних майя в масовому створенні невідомих їм раніше оборонних споруд. Зокрема,

переживши навалу іМракольців, мешканці Тікаля збудували в центрі свого міста потужну фортецю-цитадель (археологи прозвати її Акрополем), а також прокопали підсилений кам'яним муром та земляним валом глибокий кількакілометровий оборонний рів на півдорозі між Тікалем і його колишнім васалом Вашактуном, котрий також прагнув поживитися за рахунок багатого сусіда. Потужну чотириповерхову вежу-цитадель звели в центрі свого міста мешканці Паленке. Не менш вражаючі "акрополі" оборонного типу з'явилися у містах Яшчілан, Пієдрас-Неграс, Яшха, Копан та ін., причому, за даними археологічних досліджень, для їх спорудження нерідко використовували каміння із палаців і храмів. Жахлива мілітаризація буквально "доїла" економіку, але й це ще було не все.

Руйнувалися моральні основи чітко структурованого майяського суспільства. Чутки про те, що знать (включаючи сакралізованих царів), немов худобу, ведуть на бійню разом із простолюдом, розвіяли віру в божественність влади, в аксіому непорушності матеріальної диференціації в суспільстві за принципом: "Кожен має стільки, скільки йому належить за ранжиром, а не скільки він заробив". Це була криза самих принципів облаштування життя, яка не могла не завершитися цілковитим розвалом...

Масштабні війни "нового типу" велися з нечуваною жорстокістю й вимагали цілковитої мобілізації усіх ресурсів протиборчих сторін, тому в тотальній "війні усіх проти всіх" поступово в зоні Петену почали виявлятися регіональні гегемони, чий воєнно-економічний та людський потенціал забезпечував можливість громити конкурентів і тим ще більше міцнішати. **Кривава вакханалія перманентних воєн упродовж наступних ста років практично не піддається описові. У постійних сутичках брали участь ледь не півсотні майяських міст-держав, причому переможці й переможені настільки калейдоскопічно мінялися місцями в цих битвах, що детально дослідити розвиток подій, пов'язаних із цим протистоянням, просто неможливо.**

Спочатку на роль регіональних домінантів претендували Калакмуль і Караколь, недавні переможці Тікаля, але їхні намагання не увінчалися успіхом. На перший погляд, Каракольське царство і справді почало швидко нарощувати воєнно-економічну й політичну міць: його населення (разом з аграрною периферією) сягнуло 140 тис. чоловік[40], столичний центр розрісся до небачених розмірів

(20 км у діаметрі). Піком зовнішньополітичних успіхів Караколя стала ше одна гучна перемога, у війні 626—636 рр., над сусіднім царством Наранхо, яку здобув у непростих баталіях каракольський ахав Кан II (618—658). Тоді ж Калакмуль спромігся подолати опір колишнього тікальського васала — сусіднього міста-держави Дос-Пілас, яке з того часу втратило свою суверенність. Та навіть у союзі з Калакмулем Караколь не спромігся стати регіональним гегемоном, оскільки його перемога над явно могутнішим Тікалем пояснювалася лише раптовістю удару та незвичністю методів війни. Проте й сам Тікаль — у минулому одне з найбільших міст Локолумбової Америки — унаслідок несподіваної навали опинився на грані краху, тому ролі регіональних домінантів перехопили інші міста-держави класичних майя. Щоправда, у 695 р. 26-й династ Тікалю Хасав-Чан-Кавіль I Великий (раніше фігурував у майяологічних працях під умовним ім'ям "цар Великий Гребінь", 682—734), отямившись від минулого погрому, вже сам розбив військо калакмульського *ахава* Юкноом-Ічаак-Кака (майяологи раніше іменували його "цар Лапа-Ягуар", 686—695), а самого правителя взяв у полон і приніс у жертву. Проте ресурсів для стабільного регіонального домінування Тікаль уже не мав, а 899 р. взагалі був покинутий мешканцями. Приблизно тоді ж, у 895 р., припинив існування й одвічний ворог Тікаля — сусідній Караколь, загибель якого, за даними археологічних розкопок, сталася внаслідок спустошливої навали сусідніх міст-держав.

Лише з *другої половини VIF ст. серед виснажених війнами майяських державок почали виокремлюватися реальні претенденти на домінування.* Зокрема, *серйозних успіхів у справі підкорення сусідів досяг Яшчілан*[41] *— місто-держава, розташоване далі на південний захід від Тікаля.*

У Яшчілані з 320 р. правила "ягуарова династія". Про це свідчить, зокрема, той факт, що в іменах (або титулатурі) майже всіх яшчіланських *ахавів* фігурував ієрогліф "ягуар", а засновника царського роду офіційні кам'яні стели так і називають — *Йоат-Балам* (307—?), що в перекладі означає "Ягуар з піднятим пенісом". Отож, войовничості яшчіланцям і раніше не бракувало, про що свідчать вдалі війни "царства Сіяхчан" (офіційна назва яшчіланської держави) проти "царства Аке" (столиця — Бонампак) та "царства Йокіб" (столиця — Пієдрас-Неграс). Вони відбулися у V ст. і завершилися перемогою яшчіланців. Та це були війни "квіткові", а з середині VII ст. яшчіланський *ахав Яшун-Балам* ("Птах-Ягуар") III (628—681) розпочав уже планомірно розширювати свої володіння за рахунок сусідів.

Видатних успіхів на ниві воєнної експансії досягли "ягуарові царі" за правління *ахава Іцамнах-Балама* II ("Будинок

Ігуани-Ягуара", 681—742), якого раніше в майяологічних працях умовно іменували «цар "Щит-Ягуар"». Про безперервні перемоги цього грізного правителя над сусідами оповідають написи на п'яти яшчіланських кам'яних стелах. На всіх них зображений непереможний "Щит-Ягуар", зі списом у руці, що стоїть перед жалюгідними фігурками зв'язаних ворожих царків, поставлених перед переможцем на коліна. Щоправда, останні роки царювання Іцамнах-Балама II затьмарили династичні усобиці. На схилку віку цей *ахав* одружився з набагато молодшою за нього *Іш-Ух-Чан-Він* ("Місячне небесне дзеркало"), малолітнього сина якої "Щит-Ягуар" зажадав призначити спадкоємцем престолу. Таке рішення, мабуть, не сподобалось іншим претендентам на престол (синам від старшої дружини), тому лише через десять років після смерті батька син Іш-Ух-Чан-Він під ім'ям *Яшун-Балам* IV дістав трон (752—771).

Четвертий "Птах-Ягуар" виявився гідним продовжувачем традицій свого батька, якого він усіляко вшановував (доводячи, мабуть, тим самим свою легітимність в очах підданих). Уже в рік воцаріння він здобув блискучу перемогу над коаліцією сусідів. її армії були ущент розбиті на полі битви, а більшість царків, що їх очолювали, потрапили в полон (таких виявилося аж 21).

Мабуть, доки в Яшчілані тривала боротьба за трон, колишні васали знехтували "ягуаровим" сюзеренітетом і створили антияшчіланівську коаліцію, але знову прорахувалися.

Через три роки — черговий успіх: зазнав поразки й потрапив у полон до яшчіланців ще один супротивник *ахав* "Коштовний Череп". Після таких гучних перемог "Птах-Ягуар" прибрав собі титул "високий *ахав"* (імператор).

Воювали майя, зрозуміло, пішки, тому будь-який *ахав* міг надійно контролювати лише таку територію, кордони якої були віддалені від столиці не більше як на 30—40 км, оскільки це максимальна відстань, що її могло військо пройти за день. Для далеких походів армія потребувала солідного обозу. В'ючних чи тяглових тварин у майя не було, тому надійної системи постачання майяські армії так і не створили, а годувалися переважно за рахунок переможених. Коли ж виникла потреба ходити в далекі бойові експедиції (оскільки в околицях Яшчілану всі сусіди були вже побиті та пограбовані), переможні війни "ягуарової" династії припинилися самі собою. Ані сам Яшун-Балам IV, ані його наступник Іцамнах-Балам III[42] (771 — після 800) не наважилися віддалятися з військом від власної столиці більш як на день переходу (бо далі голодних солдатів нічим було б годувати), тому на цьому успішні походи Яшчілану поступово завершилися.

Останню гучну перемогу яшчіланці здобули у 787 р. Уклавши союз з царством Яке (столиця Бонампак) і Шукальнах (столиця Лаканха), вони розгромили війська свого південного сусіда — майяського "царства Сакци". V цій битві, зображеній на знаменитих фресках Бонампака, переможці взяли в полон сакциських полководців Ах-Хо-Бака та Шукуб-Ака, яких вони урочисто принесли в жертву своїм богам-покровителям.

Відтоді, погромивши ще кількох дрібніших конкурентів, Іцамнах-Балам III (IV?) став іменувати себе "володарем дев'яти царств"[43]. Його смерть поклала край воєнним успіхам "ягуарової династії".

Після 808 р. уже сам Яшчілан зазнав тотального погрому від невідомих агресорів і припинив своє існування.

За схожим сценарієм розвивалися події *на заході майяської класичної цивілізації, де на роль регіонального гегемона претендував потужний Паленке*[44], що панував над землями оточеної Чьяпаськими горами родючої лісистої рівнини (площею 300 км^2), яка простягалася на 80 км на північ від Паленке до самого узбережжя Мексиканської затоки. Це місто-держава з'явилося в анналах майяської історії у 431 р. під дещо екзотичною назвою *Баакаль* ("Місце кісток"), коли місцевим *ахавом* утвердився Кук-Балам I (431—435), проте імперські амбіції паленкських лідерів проявилися лише за правління 11-го царя династії Кініч-Ханаб-Пакаля I Великого[45] (нар. 603 р., правив у 615—683), який зійшов на престол унаслідок двірцевого перевороту й убивства попереднього царя Муваан-Мата (612—615).

В епіграфіці паленкського "Храму написів" Муваан-Мата звинувачують у непошані до богів ("Загубилися боги; загубився цар; не прикрасив він Владик Венери, не приніс він дар *йокіну* Лев'ятого Неба, шістнадцятому *йокіну,* володарю багатьох поколінь. Наприкінці 20-річчя "Три Ахав" (613) не приніс він дар..."), а отже, цілком імовірно, шо місцеве жрецтво було невдоволене новим правителем і поміняло *ахава* на престолі.

Перебуваючи при владі, спочатку Кініч-Ханаб-Пакаль I Великий, а потім його син Кініч-Кан-Балам II (684—702) Доклали чимало зусиль, аби перетворити Паленке на найпо-

тужнішу воєнно-політичну силу Західного Петену. На грунті спільних інтересів Паленке уклав вигідний союз з могутнім Тікалем (часів Хасав-Чан-Кавіля І Великого). Об'єднавши свої сили, союзники здійснили кілька успішних воєнних операцій проти агресивного міста-держави Калакмуль.

Постійно розширювалися територіальні межі "царства Баакаль", а плоїла власне столичного міста Паленке сягнула 19 км^2. Місто прикрасили величні архітектурні споруди ("Храм Сонця", "Храм Хреста", "Храм Написів" та ін.). Успішно розв'язали паленкські архітектори проблему водозабезпечення міста, шо швидко зростало: для цього невеличку річку Отолум, шо протікала через Паленке, вони перетворили на справжній кам'яний водопровід, спрямувавши води цього норовистого струмка у майстерно споруджену кам'яну трубу. З'явились у Паленке і свої міста-сателіти — Тортугеро, Хонута, Мірафлорес та ін.

Проте наступні паленкські царі не зуміли розвинути успіх попередників. За часів царювання Кініч-Кан-Хой-Чітама II (відомий також як Кан-Шуль II, 702—711) Паленке програв війну південній Тоніні ("царство Попо"), причому сам 67-річний Кан-Шуль II внаслідок успішного набігу армії *"Попо-ахава " Кініч-Баналь-Чака* потрапив до тонінців у полон, де пробув як бранець до 720 р. і, зрештою, після періодичних показових тортур був принесений тоніцями в жертву богам.

Під час перебування законного правителя Паленке в полоні функції керівника держави виконував протягом 711—722 рр. регент на ім'я Шок (Хок).

Наступний, 14-й, ахав Паленке на ім'я Кініч Ахкаль-Мо-Наб III (раніше іменувався як Кініч-Акуль-Анаб III або Чаакаль III, 722—764(?)) в союзі з Яшчіланом завдав відчутної поразки сусідньому місту-державі Пієдрас-Неграс. Намагаючись підвищити авторитет династії, що занепадала, новий правитель активізував палацово-храмове будівництво в межах своєї столиці. Особливо виділявся у цьому плані грандіозний храм, прикрашений епіграфічними текстами, шо прославляли велич і міць минулих паленкських царів (в археології ця пам'ятка архітектури відома як "храм 19"). Проте така своєрідна "плакатна" пропаганда ілюзорної могутності мало вплинула на сусідів "царства Баакаль". У подальшому поразки в зовнішніх війнах призвели до посилення внутрішньої нестабільності в Паленке, аж доки заснована Кук-Баламом династія не припинилася остаточно у 799 р.

Третім силовим центром стало місто-держава Копан[46]**, розташоване у затиснутій між горами долині однойменної ріки (на крайньому заході сучасного Гондурасу). Ця невелика долина (Мотагуа, площею близько 30 км^2) являла собою**

справжній "райський куточок". Високі гірські хребти (до 900 м заввишки) надійно захищали її від океанічних ураганів, висота самої долини над рівнем моря (600 м) гарантувала їй чудовий, здоровий клімат, ріка Копан надійно забезпечувала місцевих мешканців водою, родючі грунти давали можливість знімати до чотирьох врожаїв маїсу на рік, а навколишні ліси рясніли заростями диких фруктових дерев (сапоте, гуаяба, різноманітні пальми тощо) й кишіли дичиною (білохвості й лісові олені, пекарі, тапіри, мурахоїди, агуті, мавпи, ягуари, оцелоти і т. ін.). Тому ще задовго до н. е. на цих теренах з'явилися перші постійні людські поселення, *аз V ст. уже самостійне місто-держава Копан стало південним форпостом класичної майяської цивілізації.*

Геостратегічну ситуацію в районі Копана ускладнювало те, що навколишні землі контролювали народи суто "варварської периферії" (пайя, ленка, хікаке тошо) — далекі від майя у мовному і культурному відношенні. Однак рівень їхнього господарсько-технологічного та воєнно-політичного розвитку настільки поступався аналогічним показникам класичних майя, шо ніякої загрози Копанському царству вони не становили.

Засновником копанської царської династії місцеві епіграфічні джерела називають *ахава* на ім'я *Кініч Яш-Кук-Мо* ("Велике Сонце — Зелений Кецаль-Ара (Папуга)", 426—437) — прибульця (можливо теотіуаканського походження), що зійшов на престол у 426 р., а в 435 р. уже разом із сином-спадкоємцем пишно відсвяткував початок дев'ятого *бактуну* (9.0.0.0.0.), традиційного календаря "Довгого рахування", прилюдним принесенням у жертву богам оленів і людей.

Від тих часів Копан став авторитетним "законодавцем мод" у веденні й уточненні календарів у всемайяському масштабі, про шо свідчить, зокрема, проведення саме в межах Копану відомої загальномайяської конференції 682 р. з уніфікації систем обчислення часу та ліквідації усіх розбіжностей між календарними підрахунками, шо велися в різних містах класичних майя.

Тоді ж у Копані було зведено: великий стадіон для гри з м ячем, кілька палаців, а також пишна гробниця засновника династії.

Наступники Яш-Кук-Мо виявилися правителями не войовничими (хоча й мали часом доволі грізні імена, як, скажімо, сьомий представник династії — *Балам-Нен* ("Ягуар-Дзеркало", близько 504—544)), тому в пам'яті нащадків залишили мало спогадів. До того ж вони надто часто міня-

лися на троні, витрачаючи, мабуть, всю енергію не на зовнішню експансію, а на династичні чвари. Та навіть за умов глобальної екологічної катастрофи природу навколо Копана на середину I тис. н. е. місцеві мешканці знищити ще не встигли: ріка забезпечувала їх рибою та питною водою, грунти лишалися відносно родючими, а навколишні ландшафти вражали різноманітністю. Тож природні щедроти як магнітом притягували до Копану людей з розорених областей, і в VII—VIII ст. це місто-держава пережило справжній "демографічний вибух" за рахунок масового напливу імігрантів. Поява масштабних людських ресурсів за умов існування економіки, яка ще досить успішно функціонувала, сприяла грандіозним воєнно-політичним успіхам Копану.

Переломна в історії класичних майя друга половина VI ст. застала Копан у відносно мирному оточенні, але правив тоді 10-й представник династії нащадків Яш-Кук-Мо, якого, згідно з його іменними ієрогліфами, називають в історіографії *ахав* "Місячний Ягуар" (або "Місяць-Ягуар", 553—578). Він вирішив не спокушати долю й одразу приступив до спорудження у центрі своєї столиці потужного акрополя-цитаделі. Щоправда, завершити цю грандіозну будову "Місячний Ягуар" не встиг, але його наступник *Каак-Уті-Чан* (чи, за іншим варіантом прочитання гліфів, *Буц-Чан* — "Вогняний (Димний) Змій", або "Димне Небо", 578—628) успішно впорався з грандіозними фортифікаційними роботами. Це дало змогу копанцям не лише не боятися ворожих набігів, а й самим перейти до активнішої зовнішньої політики.

Першим копанським *ахавом,* який почав реально зазіхати на володіння сусідів, був 12-й правитель династії на ім'я "Димна Мавпа" ("Дим *Іміш-Кавіль").* Він зійшов на трон ще зовсім молодим і правив у Копані з 628 аж по 695 р. Конкретні дані про його зовнішньополітичні акції нам невідомі, але їхній результат вражав: сюзеренітет Копану визнали, практично, всі міста-держави південної зони класичної майяської цивілізації (Лос-Хігос, Ріо-Амарільо та ін.). Навіть основний конкурент копанців за гегемонію у цьому регіоні — потужний північний сусід, місто-держава Квірігуа (Кірігуа, розташоване на березі повноводної ріки Мотагуа) — змушене було визнати копанську зверхність.

Копан залишався абсолютним гегемоном у південно-майяських землях, грабуючи навколишніх сусідів та "жирують" з військової здобичі, і коли на престол зійшов 13-й представник уславленої династії на ім'я *Вашаклахун-Убаах-Кавіль,* якого раніше в майяологічних працях називали "Вісімнадцять Кролик" за гліфами, що позначали, мабуть, не ім'я, а день народження цього трагічно знаменитого *ахава.*

Вашаклахун-Убаах-Кавіль (695—738) став до влади, коли Копан перебував на вершині своєї могутності, про що свідчать наслідки його царювання. Саме за його правління реконструювали копанський акрополь. У 715 р. (з нагоди першого *катуну* його перебування на троні) місто прикрасив грандіозний храм (в археологічних звітах його скромно іменують "Храм 22"), в архітектурі якого віддзеркалилися релігійно-космогонічні ідеї про кукурудзу як модель світоустрою та астрономічні уявлення про зоряний "Чумацький шлях" як про "Змія-Хмарину". Тоді копанці спроектували та почали споруджувати знамениту кам'яну "Піраміду ієрогліфів" ("храм 26"), що мала помпезно увічнити історію копанського панівного роду.

Ця споруда була задумана як своєрідний пам'ятник, де кожна нова сходинка мала присвячуватися наступному *ахаву* Копана, офіційна історія якого закарбовувалася на цій сходинці. Мабуть, означена споруда задумувалася спрямованою у небесну нескінченність (на кшталт Вавилонської вежі), бо замисел простежувався доволі чітко: кожен наступний *ахав* мав упродовж свого царювання надбудовувати на ній чергову сходинку-поверх — і так аж до самісінького неба. Побудувати встигли 63 сходинки 8-метрової ширини загальною висотою у ЗО м, на яких вибили майже 2500 гліфів — це найбільший у Новому Світі доколумбовий текст.

Проте "Вісімнадцять Кролику" не судилося побачити завершення свого найграндіознішого проекту: 738 р., відмітивши перед цим навесні пишними змаганнями гри у м'яча на центральному стадіоні Копана початок 10-го *бактуну* "Довгого рахування", він опинився як бранець у руках свого колишнього васала царя Квірігуа на ім'я Каак-Тіліу-Чан-Иоаат (724—785), який після жахливих тортур приніс свого ^сюзерена" в жертву богам.

Яким чином Вашаклахун-Убаах-Кавіль потрапив до рук ворога невідомо. Можливо, він зазнав поразки у битві з повсталим васалом, а може, прибув до нього з візитом (чи з претензіями) і був по-зрадницьки захоплений. Найімовірнішою нам видається версія про воєнну поразку, оскільки після трагічної загибелі свого 13-го *ахава* копанці на 20 років "за-

морозили" всі започатковані цим царем помпезні архітектурні проекти, що свідчить про наявність у країні серйозних політико-економічних проблем. Проте й квірігуанський *ахав* Каак-Тіліу-Чан-Йооат не мав сил, аби добити ослаблений Копан і мусив задовольнитися формальною залежністю останнього та, мабуть, виплатою данини, тягар від якої ліг на плечі наступного копанського *ахава* на ім'я Каак-Хьоплах-Чан-Кавіль (738—749). Більше того, наступний квірігуанський правитель (785 — після 795) на ім'я "Небо *Шуль"* (у цьому імені фонетично прочитаним, однак досі незрозумілим за змістом лишається другий гліф) також припинив будь-яке помпезне будівництво у Квірігуа, оскільки і його держава виснажилася у двобої з потужним Копаном і не могла надалі витрачати кошти на непродуктивне будівництво.

Тільки за правління свого 15-го царя на ім'я Каак-їпях-Чан-Кавіль (749—763) копанцям удалося позбутися квірігуанської залежності й поновити масштабне архітектурне будівництво у своєму місті. Окрасою міста став ще один пишний храм ("Храм 26"), продовжилося спорудження знаменитої "Піраміди ієрогліфів", причому через нез'ясовані причини у написанні деяких гліфів цієї помпезної архітектурної пам'ятки з'явилися знаки теотіуаканського типу. Та вся ця пропагандистська активність уже більше нагадувала спроби замилити очі підданим і сусідам нагадуванням про свою колишню воєнно-політичну велич, аніж реальний звіт про успіхи й процвітання. Насправді міць Копану зійшла нанівець, а з нею занепав і престиж династії нащадків Кініч Яш-Кук-Мо, що проявилося навіть в офіціозних текстах місцевої епіграфіки. Якщо раніше вони прославляли виключно велич копанських *ахавів,* то тепер поруч з ними з'явилися фігури губернаторів, суддів, армійських командирів та інших державних службовців, котрі подаються хроністами вже як далеко не другорядні співтворці державної історії Копану. Ну а 16-й копанський цар Яш-Пасах-Чан-Йооат (скорочено — Яш-Пак, 763 — після 810) взагалі може бути ідентифікований як незаконний узурпатор влади та ще й іноземець за походженням.

В усякому разі, наприкінці VIII ст. політична централізація в Копані стала вже надбанням історії, і Яш-Пасах-Чан-Йооат щосили чіплявся за рештки влади, що вислизала з рук, використовуючи з цією метою активну "плакатну

пропаганду". Доки впливові родини ділили між собою владу, цей *ахав* наказав продовжити надбудову "Піраміди ієрогліфів", організував спорудження в межах міста ще одного пишного храму ("Храм 16"). Свою програму "монументальної пропаганди" правитель вирішив завершити спорудженням у центрі Копана чотирьох чотиригранних кам'яних стел, кожна з граней яких мала прославляти одного із його попередників, а 16-та — мудре керівництво самого *ахава.* Та врятувати ситуацію це вже не могло. Неочікуваний "демографічний вибух" (викликаний напливом емігрантів), постійні війни та необмежені храмово-пропагандистські архітектурні витрати спричинили посилення експлуатації природних ресурсів Копанського царства. Це призвело до їх цілковитого виснаження, тож "райська" в минулому долина опинилася у стані екологічної кризи. Внутрішня база держави дедалі більше занепадала, а оскільки аналогічні проблеми постали також перед сусідами, то розраховувати на пограбунки більше не доводилося. Давався взнаки також розклад владної вертикалі, викликаний децентралізаторськими спрямуваннями впливових копанських родин, які дедалі менше прислуховувалися до царських наказів. Зрештою криза, що переросла в катастрофу, змусила копанців назавжди покинути насиджені місця. З Копана почався масовий відтік мешканців, і в другій половині IX ст. Копан, як місто, припинив своє існування, ставши однією із численних пам'яток воєнно-політичного та господарсько-екологічного безумства людини.

Остання архітектурна пам'ятка Копана, збудована за наказом царя У-Кіт-Тока, датується 822 р.

Храми і стели, спорудження яких започаткував Яш-Пасах-Чан-Йооат, так і лишилися недобудованими, а коли Копан поглинула сельва, він перетворився на справжнє "місто-привид", яке лише в XIX ст. виявив згаданий американський дослідник Дж. Л. Стефенс.

Останнім гегемоном у межах класичної майяської цивілізації став малопомітний раніше Дос-Пілас (майяська автентична назва Чанха), розташований в районі гватемальського озера Петешбатун. Лідерство у цьому районі Центрального Петену спочатку активно виборювало місто-держава Калакмуль, котре з цією метою вступило у близькі, союзницькі зносини з переможцем Тікалю Караколем. За його підтримки Калакмулю вдалося, на певний час, поставити під свій контроль сусіднє місто Наранхо. Але той же союзник зробив

перманентним ворогом Калакмуля славетний Тікаль, котрий після погрому 562 р. поступово відбудувався і, спираючись на солідний людський потенціал, завадив Калакмулю перетворитися на регіонального лідера Центрального Петену. В 682 р. калакмульського васалітету позбавився *ахав* Дос-Пілас Балай-Чан-Кавіль. Більше того, у війні з Тікалєм (740—750) Калакмуль зазнав нищівної поразки і відтак втратив статус провідної воєнно-політичної потуги регіону. Припинив, як уже зазначалося, наприкінці VIII ст. активні походи на сусідів і знаменитий Яшчілан. Саме цим вакуумом воєнно-політичної активності скористався непомітний до того Дос-Пілас, правителі якого походили від бічної гілки тікальських *ахавів,* котрі на початку VII ст. емігрували із спустошеного війнами Мотуля на південь.

Перший правитель Лос-Піласу Балай-Чан-Кавіль зійшов на трон у 635 р., але суверенним володарем він став лише після гучної перемоги над Калакмулєм у 682 р.

Єдиним реальним конкурентом Дос-Піласа серед навколишніх сусідів залишався важливий регіональний центр ремесел і торгівлі місто-держава Сейбаль (Сактанкікі), яке розбагатіло завдяки активній торгівлі нефритом, піритом, пір'ям кецалів та обсидіановими виробами. Раптовий, підступний, а тому надзвичайно вдалий, набіг дос-піласців (датується 735 р.) вирішив цю суперечку на їхню користь: місто Сейбаль було розорене, а сейбальський *ахав,* що мав горде ім'я "Кіготь Ягуара", потрапив у полон і був після жахливих тортур принесений у жертву. Далі перед Дос-Піласом капітулювала Агуатека (як з'ясувалося останнім часом, класичні майя називали це місто *Іль-Кініч-Віц* — "Пагорб, обернений до Сонця"). Відтак два десятиліття дос-піласці успішно тероризували сусідів постійними грабіжницькими набігами, проте і для них природним обмежувачем імперських зазіхань стала зона радіусом у 30—40 км, досяжна для результативних походів піших майяських армій. Коли ж усі сусіди навколо озера Петешбатун були дощенту пограбовані Дос-Піласом, військова здобич перестала підживлювати матеріальний добробут його мешканців. На тлі глобальних екологічних негараздів це призвело до посилення внутрішніх усобиць уже всередині самого Дос-Піласу. Ослаблений природно-господарськими негараздами він сам став жертвою повстання поневолених ним сусідів. Об'єднані спільною ненавистю до імперського хижака правителі міст-держав Агуатека, Сейбаль, Аквас-Кальєнтес та Ла-Амелія у 760 р. знищили Дос-Пілас. Останній "імператор", 4-й *ахав* суверенної дос-піласької династії Кавіль-Чан-Кініч (741—761), потрапив у полон і за майяською традицією був принесений у жертву богам.

На тому спроби воєнно-політичного об'єднання класичних майя завершилися. І знову розпочався кривавий хаос тотальних усобиць та війни всіх проти всіх, які, замість виявлення сильнішого, тепер призводили лише до взаємознищення. *Це стало кінцем класичної майяської цивілізації, агонія якої тривала упродовж усього IX століття.*

Останнім акордом регіональної драми стала навала на 'країну майя" загадкового народу *ніпілів* — дивовижних патлатих людей з довгим, до пояса, волоссям, поголовно прикрашених специфічними страхітливими кістковими паличками, які вони встромляли собі до носа, їхня матеріальна культура (зокрема кераміка оранжевого кольору, одяг центральномексиканського типу тощо) дають підстави припустити, шо *ніпілі* прийшли до Петену з півночі (можливо, навіть із Центральної Мексики). Наслідком їхнього поступового проникнення у регіон (датується прибл. 800—950) було остаточне зруйнування решток класичної майяської цивілізації в її воєнно-політичному атрибуті.

Кривавий воєнно-політичний та спустошливий господарсько-екологічний морок, в який поринула на рубежі VIII—IX ст. класична майяська цивілізація, тривав ще більш як століття. Його руйнівні наслідки вражають. У районі Петену зникли всі майяські міста, а на Юкатані перервалися всі священні царські династії. Війни, голод та епідемії (особливо, малярії) знекровили зону цивілізації класичних майя. На теренах, де в минулому проживали мільйони людей, залишилося всього кілька десятків тисяч, а руїни донедавна пишних будівель та гомінливих міст поступово поглинули джунглі. І навіть на Юкатані, де класичні майя ще не встигли доницити всю природу (частково це пояснювалося меншою густотою населення), животіли лише мізерні залишки, колишні протуберанці могутньої в минулому культури, яким так і не судилося відродитися в колишній величі.

***Саме за таких обставин з півночі на майя ринули орди тольтецьких вигнанців* — колишніх "гуманістів" із числа шанувальників пернато-зміїного бога *Кецалькоатля,* чиє ім'я майя переінакшили на *Кукулькан*.**

1 ольтецька навала та її суспільно-політичні наслідки. Попри цілковитий крах класичної майяської цивілізації майя зберегли свою мову, писемність, релігію, більшість наукових знань, мистецько-естетичні канони. Лише політику та економіку (разом з екологією) вразила тотальна катастрофа, та цього вже виявилося достатньо аби опірність майяського соціального організму впала нижче нуля. У кількісному відношенні неолітичні майя скоротилися у десятки разів. Вони залишились без нормальних, повнокровних державних інститутів, без постійного війська і без будь-яких надій на можливе відродження. Морально, матеріально й фізично майя були розчавлені і тому стали в X ст. легкою здобиччю тольтецьких завойовників.

Вторгненню на Юкатан власне тольтеків передувала своєрідна "розвідка боєм", яку провели на півострові у другій чверті X ст. васали тольтеків — загадковий народ іиа, що розмовляв мовою кіче, яку відносять до майяської мовної групи. Розвідка удалась: іиа окупували острів Косумель (Це-Кусаміль), після чого 948 р. ними "була відкрита Чічен-Іиа"[47]. Нападники швидко усвідомили, що майя ослаблені як ніколи, і в 20-річчя "Чотири Ахав" (968—987) уже самі тольтеки, які хотіли стати владиками, хотіли почати нову еру, здійснили спільну з іиа агресію проти мешканців Юкатану.

Шанувальники Кецалькоатля, яких вивів із Толлана Се-Акатль Накшитль Торпільцин, намагалися свого часу (на батьківщині) "бавитися" гуманізмом *(тольтекойотль),* але в боях за нову батьківщину колишній лібералізм одразу був відкинутий, тому для майя тольтецька навала стала кривавим кошмаром. Вожді походу пообіцяли своїм прибічникам: "Ви головуватимете над усіма племенами; ви принесете їхню кров та їхню сутність пред наші обличчя"[49]. Почалась навала жорстоких поневолювачів, які тотальним терором придушували будь-який опір, колосально розширили масштаби ритуальних людських жертвопринесень. Майя перетворилися на безправних підданих "другого сорту" у власній країні.

Прихід войовничих тольтеків у зону юкатанських майя датується 20-річчям "Чотири *Ахав"* (968-987). Майяські інформатори запевняли іспанського хроніста Бартоломе де Лас Касаса, що керували ними аж 20 вождів, які "носили довгий одяг, сандалії як взуття, довгі бороди і не носили капелюхів на головах"[50], проте верховним лідером вважався "вождь *Кукулькан",* що в перекладі з майяської означає те ж саме, що тольтецькою — *Кецалькоатль* — "Пернатий Змій". Опис цього володаря, що його дає зі слів індіанських інформаторів Дієго де Ланда, також має багато спільного з описом тольтецького реформатора-вигнанця: "Він був доброзичливим, не мав ані дружини, ані дітей і після свого відходу шанувався у Мексиці як один із їхніх богів — Кецалькоатль. В Юкатані його також вважали богом, оскільки він був великим правителем"[51]. Це дає підстави цілком обгрунтовано припустити, що лідером тольтецької навали на майяський Юкатан був або сам Се-Акатль Накшитль Торпільцин, або хтось із його найближчих нащадків чи наступників (можливо, навіть його рідний син Почотль, який після смерті батька прибрав собі ім'я-титул Кецалькоатль).

Навала тольтеків почалася з юкатанського узбережжя Кампече. Тольтецьке військо прибуло сюди морем і десантувалось на берег, долаючи опір майяських загонів. Як свідчать написи й, особливо, барельєфи юкатанських стел, палаців і храмів, майя, як могли, відбивалися від непрошених прибульців, але воєнна перевага агресора була очевидною: флот майя тольтеки пустили на дно в ході морської битви, потім була знищена майяська сухопутна армія (полонених тольтеки принесли в жертву своїм богам, передусім Кецалькоатлю), і в 20-річчя "Тринадцять *Ахав"* (1007—1027) *весь Юкатан був окупований тольтеками.* Території, що не скорилися агресорам, тольтеки перетворили на *пок-тоок* — "попелище". Так *в історії майя розпочалася нова тольтеко-майяська епоха, яку прийнято називати постклясичною,* датуючи її від початків тольтецького завоювання до поневолення усіх цих земель іспанськими конкістадорами, котре розпочалося в XVI ст., а завершилось у 1697 р. (цього року іспанські колонізатори завоювали останнє суверенне царство майя — місто-державу Таясаль).

Спочатку центром окупаційної тольтецької влади на Юкатані було місто Ічкаансіхоо (Тіхоо, ісп. — Меріда), де запанували перші "владики" — Ах-Яш-Ак, Чінаб, Кініч-Какмо та Ах-Іцимтуль-Чак на чолі з володарем "трону ягуара" Хольтун-Баламом. Важливими опорними пунктами завойовників на півострові стали також міста Чічен-Іца, Ушмаль (його заснував у районі пагорба Чак-Набітон вождь Ах-Суйток *Тепеух* ("Завойовник") із родини Тутуль-Шив), Іцмаль (Ісамаль, його заснували вожді Кініч-Кабуль і Кініч-Какмо, від яких пішли родини Шоль, Кой і Мо) та святилище бога Ах-Хульнеба (на острові Косумель), яке контролював *"кін* Павахтун — їхній жрець; він командував числен-

ним військом"[52]. Усі вони були проголошені *хольпоп* ("глава циновки" — намісник-управитель) своїх областей, а верховним жерцем переможної спільноти тольтеків-завойовників став "страж циновки ягуара"[53] "на ім'я Мутупуль..., він же Вайом-Чіч... Між цими владиками була дружба... Тоді вони захопили ці країни, тоді вони укріпилися в цих землях [Юкатану]"[54].

У період правління наступного "владики" Юкатану на ім'я Почек-Ішцой політичним центром окупаційної тольтецької влади на Юкатані стало в 1047 р. місто Чічен-Іца, зручно розташоване неподалік двох грандіозних *сенотів* (карстових колодязів природного походження, які гарантували місту стабільне водозабезпечення) у центрі східної половини півострова.

Після того Почек-Ішцой переніс до Чічен-Іци "трон ягуара". Столичний статус Чічен-Іци одразу почав змінювати зовнішність міста: його прикрасили величні кам'яні архітектурні споруди, серед яких виділяються центральний храм *"Епь-Кастільйо",* оточений численними колонадами "Храм воїнів", обсерваторія *"Каракопь",* "Храм ягуарів" і дев'ять грандіозних стадіонів для гри у м'яча.

Природним наслідком тольтецького завоювання в соціальній сфері стало запровадження у регіоні жорсткого режиму етностанової тольтеко-майяської сегрегації, в межах якої власне майя перетворилися на неповноправних підданих, а роди тольтеків-завойовників оформилися в нову аристократичну еліту суспільства — *сшь-мехен* ("нащадки матерів і батьків").

Термін означає, шо лише тольтеки-переможці мали право додавати до свого власного імені *(паапь-каба)* ще й родові імена батька й матері (як, приміром, сучасні кубинці: Фідель Кастро-Рус, Кастро — прізвище батька, Рус — матері), тоді як безправні майя мали додавати до свого *паапь-каба* тільки прізвисько *(коко-каба)* — "Здоровань", "Лисий", "Товстун" тощо.

Зазнали істотних змін і форми політичного устрою країни. Для закріплення свого панування над войовничими майя тольтеки потребували воєнно-політичної єдності, тому одразу після завоювання Юкатану замість розпорошених майяських міст-держав вони утворили об'єднану всеюкатанську тольтеко-майяську "імперію", яку очолив правитель з роду нащадків Кукулькана-Кецалькоатля з титулом *халач-вінік* ("велика (справжня) людина"). Проте досвід поєднан-

ня усіх аспектів вищого державного керівництва в одній особі був для колишніх шанувальників *тольтекойотлю* доволі сумним, тому ще однією принциповою новацією політичного буття посткласичної епохи став поділ влади на воєнно-світську (яку очолював згаданий *халач-вінік)* і релігійну, вищим ієрархом якої виступав спадковий верховний жрець-первосвященик *ахав-кан-май* ("великий повелитель змій") — скорочено *ахав-кануль* ("страж владики")[55]. Перший управляв економікою, політикою та армією і керував, спираючись на апарат родо-кланових лідерів *(ах-куч-каб),* територіальних управлінців *(ах-чун-кабіль),* общинних старост *батабів, хольканів* (вояків-професіоналів, дружинників) та сільських старост *(ах-кулель);* другий — відповідав за культові церемонії, написання хронік і ведення календаря. Він спирався на жрецьку ієрархію *чаків* (або *чіланів* — "простертих" жерців-віщунів), *накомів* (або *наконів* — "прапороносців", спеціалістів з жертвопринесень, які водночас виконували в армії функції своєрідних військових капеланів під час війни), храмових служителів *ах-кінів* та їхніх церемоніальних помічників із числа найповажніших старців нежрецького походження. Навіть джерела фінансування цих владних інститутів були різними, оскільки кожен майя-землероб мав тепер ділити довірену йому в користування земельну ділянку на три рівні частини: врожай з першої ішов *халач-вініку,* з другої — *ахав-канулю* й лише з третьої харчувався він сам з родиною.

Щоправда, як засвідчує у своїй "Історії Юкатану" іспанський хроніст Лопес де Когальюдо, "померлим своїм царям" — точніше їхнім портретним статуям, усередині котрих зберігався попіл ритуально спалених владик — посткласичні майя "поклонялися немов богам"[56], але чинні *халач-вініки* сакральним статусом не володіли. Тому, хоча вони й «мали необмежену владу, і те, шо вони наказували, виконувалося беззаперечно"[57], усі свої рішення *халач-вініки* завжди узгоджували з жерцями (точніше, "корилися порадам своїх жерців"), оскільки останнім населення також "підкорялося, хоча й не так, як ба*табам* [тобто світським начальникам]"[59].

Самі ж майя після тольтецького завоювання стали поголовно неповноправними підданими, що поділялися лише на особисто вільних (бодай формально) простолюдинів *(ах-кех*[в0]*)* — і суто рабів, котрими ставали військовополонені, одружені з рабами та їхні діти, розведені дружини й сироти, а також покарані за свій злочин рабством злодії, боржники,

убивці. Існувала у постклaсичних майя і работоргівля, однак ефективність рабської праці за умов тодішніх технологій була невисокою, тому й коштував раб небагато — 5—10 червоних намистин або 100 какао-бобів[61], причому із рабства можна було й викуповуватись.

Певних змін зазнали релігійні традиції регіону. Тольтеки цілком свідомо не стали кардинально ламати усталену систему богів і ритуалів, а модернізували її для потреб нової влади: змінили імена окремих богів на свій лад (бог сонця *Кініч-Ахав* став іменуватися *Болон-Цакаб,* бог смерті *Юмиек* або *Юмкіміпь — Вак-Мітун-Ахав (Ах-Пуч),* бог дощу дістав додаткове ім'я мовою іца — *Бакаб* тощо), до майяського пантеону додали кількох власних тольтецьких божеств — мудрого "пернатого змія" *Кеиалькоатдя* (у майяській транскрипції — Ку*кулькана},* божественного посланця довгоносого *Чак-Мооля,* бога весни Шипе-Тотека та ін. Дух привнесеного тольтеками мілітаризму доповнив ушанування богів ідолізацією видатних вояків, які стали відтоді, за свідченням Гаспара Антоніо Чі, "головними ідолами, котрим вони [постклaсичні майя) приносили жертви, ...статуї мужів у їхньому природному вигляді, які були видатними й хоробрими людьми і яких вони викликали... шоб ті змогли допомогти їм у війнах, дарували процвітання й подовжили їхні життя"[62]. Стали кривавішими й окремі культові ритуали, однак основа культово-релігійного життя збереглася.

Економіка постклaсичних майя. Тольтецьке завоювання стало непростим випробовуванням для майя: тисячі убитих, масові руйнування, запровадження у країні чужоземних релігійно-культових церемоній, сегрегаційні обмеження, насадження іноземних правителів тощо. Проте наявність вагомих здобутків високої традиційної культури майя та неможливість тривалого панування над войовничими майя шляхом самого лише насильства змусили тольтеків приділити належну увагу інтенсифікації місцевого господарства (підірваного крахом майяської класичної цивілізації), а також спричинили поступове взаємозближення двох культурних світів Мезоамерики аж до цілковитого їх синкретизму на схилі постклaсичної епохи.

Зокрема, у тольтеків майя навчилися обробляти метали (золото, срібло, мідь, а наприкінці епохи — бронзу), запозичили технологію обробки бірюзи, оніксу та гірського кришталю. Все це істотно поліпшило технологічну базу традиційної майяської цивілізації, дало можливість мешканцям Юкатану перейти, нарешті, від неоліту до енеоліту.

Масове скорочення населення регіону (як наслідок краху класичної цивілізації і масових терористичних акцій завойовників) дало змогу відродитися місцевій природі, яка трохи "відпочила" від занадто активного тиску людини.

Важливі зміни відбулися у постклaсичну епоху в технології обробітку землі. І хоча, як засвідчує сумнозвісний монах Дієго де Ланда, майя навіть у постклaсичну епоху практикували, переважно, мільпове землеробство, вони вже освоїли сівозміну, навчилися підтримувати родючість грунтів унесенням до них натуральних добрив, опанували технологію дренажного осушування заболочених територій, активно будували кам'яні тераси у гірських районах тощо. Неможливо переоцінити значення появи у постклaсичних майя технологій інтенсивного землеробства. До них, зокрема, відносять культивацію за допомогою намивних дамб алювіальних заливних грунтів у низинах річкових долин (уздовж русел річок Усумасінта, Мотагуа й Беліз), що зрошувалися й угноювалися річковим мулом (як у Єгипті чи Месопотамії). Окрім добре відомого з класичних часів комплексного висадження сумісних культур, майя почали удобрювати свої земельні ділянки за допомогою створення компостних ям.

Оригінальні новації з'явилися у постклaсичних майя в технологіях садівництва. Науковці прозвали їх технологією *рехоллад,* або *бахад,* а полягала вона у вдалому використанні специфічних особливостей вапнякових юкатанських порід. Річ у тім, що у вапняковому панцирі, котрий, по суті, є материковою породою Юкатану, існують неглибокі провали й западини (геологи називають їх "кишенями"), в яких постійно накопичуються грунт і вода, причому через кам'янисті стінки такого провалу вода, практично, не може проникнути углиб, а її швидкому випаровуванню заважає той самий грунт. Глибина таких западин здебільшого не перевищує півметра, а площа — 400 х 400 м. Вони не можуть акумулювати багато землі, зате можуть надовго затримувати дощову воду, створюючи тим самим ідеальні умови для штучної культивації у таких природних "горщиках" різноманітних фруктових дерев, котрі не страждали за таких умов від бур'янів, не мали проблем з небезпекою лісових пожеж і водозабезпеченням. Це давало можливість створювати висо-

коврожайне садівництво у регіонах, де природних лісів ніколи не було. На Юкатані такі вапнякові "кишені" називають по-іспанськи *рехоллад (тфііадаь),* або *бахад* (Ьаіасіаз), звідки і назва означених аграрних новацій. У постклассичні часи цей спосіб садівництва поширився у внутрішніх провінціях півострова Юкатан (Сотута, Купуль, Хокаба й Тасес), де природних кам'яних "кишень" було дуже багато. Основними об'єктами культивації були плодові гуаява, нансе й знамениті какао-боби.

Ще одним ефективним методом інтенсифікації садівництва було створення "штучних тропічних лісів". Суть методу полягала у вирубці в тропічному лісі дерев "непотрібних" видів і засаджуванні вибраних лісових ділянок сумішшю плодових дерев. Причому здійснювалося це з використанням добре опрацьованої на мільпових полях технології комплексного вирощування сумісних видів. Такі "лісові сади" завдяки продуманому змішуванню різних порід дерев ("хлібний горіх" рамон, какао, саподілья, авокадо тощо) захищали дерева від різних шкідників і хвороб, що сприяло стабільній урожайності і не потребувало великих зусиль.

Не забували постклассичні майя і про гідравлічні модифікації ландшафтів^ що практикувалися їхніми класичними попередниками. Йдеться про спорудження осушувальних іригаційних каналів (у районі міста Ецна, розташованого у центрі східної половини Юкатану) та "піднятих полів" *(бахос)* на сезонних болотах, що масово виникали під час сезону дощів на східному узбережжі півострова (знамениті "вологі поля" сучасного Белізу).

Таке господарство цілком забезпечувало постклассичних майя продуктами харчування (маїс, квасоля, рамон, авокадо, ананас, саподілья, папайя, нансе, цукрові яблука *(аннона),* батат, касава-маніок та кжка, американський липолистяний виноград тощо) та технічними культурами (бавовник, хенекен, тютюн тощо). Крім того, згадані осушувальні канали стали джерелом стабільного надходження тваринних калорій — через рибальство, збирання їстівних молюсків та полювання на водоплавних птахів.

Важливою складовою господарського комплексу майя у постклассичну епоху залишилися галузі привласнювального характеру: мисливство, збиральництво, рибальство. Полювали, в основному, заради м'яса, що за відсутності розвиненого скотарства забезпечувало майя необхідними тваринними

протеїнами. Об'єктами мисливства були олені, пекарі, тапіри, агуті, кролики, мавпи, опосуми, індики, голуби, мускусні качки, ластоногі ламантини та ін. Паралельно процвітали збиральництво пташиних і черепахових яєць, а також штучне розведення деяких птахів (індик, качка, голуб) та собак (на їжу і для полювання та охорони домівки). Іншою метою мисливства було добування цінних ягуарових, кугуарових та оцелотових шкур, екзотичного пір'я різноманітних тропічних птахів — кецалів, папуг, чубатих гуанів та ін.

Збирали майя плоди чи насіння диких папайї, саподільї, черімойї та інших тропічних рослин, а також цінних спецій — перцю, ванілі, материнки тощо. Знали постклассичні майя і бортництво з бджільництвом (за це навіть відповідала спеціальна богиня традиційного пантеону на ім'я Чалучаб, що зображувалася у вигляді фігури з жіночим тілом, але з головою та крилами бджоли).

У приморських районах, а також навколо солоних озер важливим промислом був солевидобуток шляхом випарювання. Неабияке значенням мали також рибальство, збирання молюсків та полювання на ластоногих ламантинів.

Ефективне розв 'язання "харчової проблеми " сприяло бурхливому розвиткові місцевих ремесел і торгівлі.

Звичайно, за умов переважно натурального характеру традиційного майяського господарства майяські общинники, як і за класичних часів, самотужки виготовляли більшість землеробських знарядь та побутових предметів (палиця-копалка, плетена сумка для насіння, глиняний і гарбузовий посуд, спис, лук і стріли, гачки й рибальські сіті тощо), одягалися у домоткані грубуваті тканини з бавовнику й рослинних волокон, власноруч будували свої дерев'яні чи глинобитні хатини, і навіть "ідолів із глини й дерева" виробляли не ремісники-професіонали, а сільські умільці. Однак у постклассичних містах майя професійне ремесло уже оформилося в окремий господарський уклад. Насамперед, це стосувалося професій, покликаних обслуговувати владні та релігійні потреби. До таких професійних об'єднань ремісників належали ювеліри, архітектори, різьбярі по каменю, гончарі й металурги.

Радикальні зміни відбулися також у сфері торгівлі, яка досягла небаченої в минулому інтенсивності, особливо в експортно-імпортних операціях. Археологами фіксується,

зокрема, певна регіональна спеціалізація серед окремих частин ареалу постклясичної майяської цивілізації, зумовлена різноманітністю геолого-кліматичних умов на охоплених нею територіях. Юкатанці активно продавали за межі свого півострова сіль, віск, какао, мед, смолу копала (тропічне дерево, смолу якого *(копаль)* використовували як пахощі), бавовник, жадеїт і серпентин (змійовик), кремінь, обсидіан, шкури тварин та пір'я кецаля. Купували, насамперед, металеві вироби та рабів (у такий спосіб тольтеки-завойовники намагалися розчинити антитольтецьку етномовну монолітність поневолених майя). Гватемала постачала сусідам деревину, базальт, бірюзу та вулканічний пил (використовувався для знежирювання глини при виготовленні кераміки); Гондурас спеціалізувався на алебастрових посудинах, а мешканці океанічного узбережжя продавали каучук, какао, рибу (сушену, копчену й солену) та хенекен. Причому інтенсивність цих обмінних операцій настільки зросла, що самих лише водних засобів транспортування (річками й морем, методом каботажного судноплавства на каное та плотах) стало

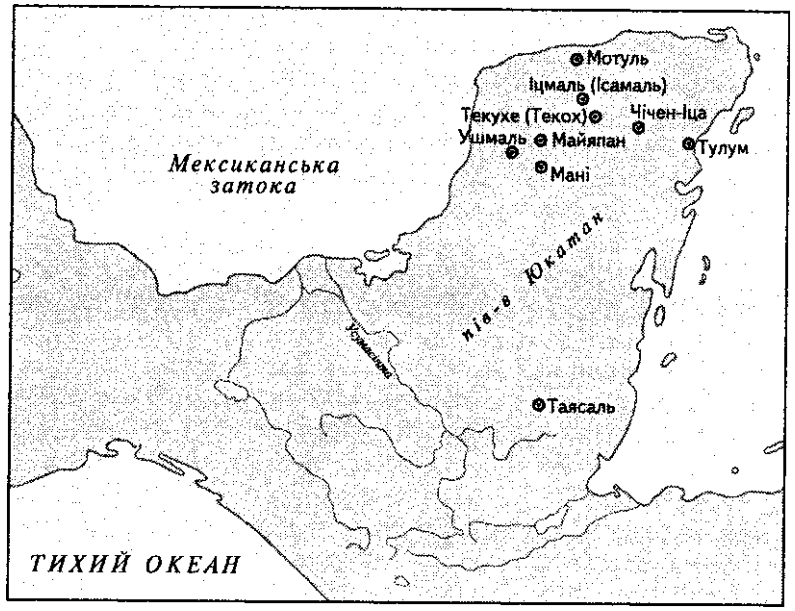

Постклясична майяська цивілізація (майя - тольтеків)
О Найбільші міста

бракувати, і на землях постклясичних майя почали активно прокладати вимощені камінням суходільні дороги — *сакбе*.

Для вирівнювання *сакбе* постклясичні майя використовували спеціальні п'ятитонні кам'яні катки, хоча так і не додумалися до застосування колеса.

Географічний масштаб обмінних операцій постклясичних майя, судячи з виявлених артефактів, сягав Центральної Мексики, Коста-Ріки, Панами і навіть далекої Колумбії. Головними центрами транзитно-посередницької торгівлі постклясичних майя стали міста Ніто (розташоване в гирлі р. Ріо-Дульсе), Нако (на березі р. Улуа) й Четумаль (південно-східне узбережжя Юкатану).

На Юкатані склалася також широка мережа місцевих ринків, які забезпечували прямий контакт виробника і споживача. Роль грошових еквівалентів виконували нефрит, низки червоних мушель, бавовняні плащі стандартних розмірів, мідні сокири й дзвіночки, пір'я кецаля, золотий пісок, але найчастіше — боби-какао.

З'явилося у постклясичних майя і своєрідне "фальшивомонетниіггво", коли народні умільці виколупували з какао-бобу серцевину, а потім забивали його землею і пускали в обіг як повноцінний продукт.

Майяпанська Ліга. Свої завоювання на Юкатані тольтеки змогли здійснити тільки завдяки воєнно-клановій єдності, але вже тоді інтервенти наступали трьома бойовими угрупованнями, що свідчить про існування всередині тольтецької верхівки трьох найвпливовіших родин, кожна з яких, звичайно, мріяла про вище державне керівництво.

Епос "Пополь-Вух" зберіг імена цих вождів-тріумвірів — Тохіль, якого ше називали Йолькуат Кіиалькуат (мабуть, це був сам Торпільцин-Кеиалькоатль), Авіліш та Хакавіц.

Спочатку опір майя вимагав від тольтеків консолідації, тому панування як загальноюкатанських *халан-вініків* "вождя Кукулькана"[63] та його найближчих наступників (ними стали представники "дому Кокомів, оскільки він був найдавнішим і найбагатшим або ще тому, що ним керувала тоді людина найвідважніша"[64]) було цілком природним. Як зазначає з цього приводу іспаномовний хроніст індіанського

походження Гаспар Антоніо Чі (1531 — 1610): "Уся країна була під владою одного сеньйора, який жив у давньому місті Чічен-Іца; його данниками були всі сеньйори цієї провінції, і навіть поза нею"[65].

Наочним символом загальноюкатанського панування володарів Чічен-Іци стала грандіозна "піраміда Кукулькана" (прозвана іспанцями *"Ель-Кастільйо"),* на вершині якої містився імперський парадний трон місцевих *халач-віиків* у формі ягуара.

Однак чим міцнішою ставала влада завойовників, тим активніше зростали взаємне кланове міжтольтецьке суперництво й ворожнеча, тим більше, що в Чічен-Іца володарювали саме іца, а не "чисті тольтеки", що викликало невдоволення останніх. Спроби ж *халач-вініків* зняти гостроту суперечок впровадженням у державну ієрархію світської влади інституту *хольпопів* ("володарів циновки" — молодших співправителів) лише розпалювали владні апетити родоклановоі верхівки. Основними центрами сепаратистських настроїв стали міста Майяпан та Ушмаль. Щоправда, у 1007 р. їхні вожді (у тому числі найзавзятіший ушмальський вождь на ім'я Ах-Суйток Тутуль-Шив) офіційно визнали лідерство наступників Кукулькана й зобов'язалися вважати свої війська складовою частиною об'єднаних збройних сил юкатанських тольтеків. Утім цих благих обіцянок вистачило лише на кілька десятиліть. Після того, як опір майя було остаточно придушено і небезпека масового антитольтецького виступу зникла, загарбники зчепилися між собою за єдиновладне панування на півострові — й "одразу ж почалися у державі незгоди"[66].

Першою жертвою чвар стала Чічен-Іца. її *халач-вініки* тривалий час намагалися, не без успіху, домінувати над сусідами, але наприкінці XII ст. проти них склалася ціла коаліція (у складі Майяпану, Іцмалю й Ушмалю), яка завдала в 1194 (за іншою версією у 1178) році вирішального удару по Чічен-Іці.

В цей час у столичній Чічен-Іці, за підтримки верховного жерця Хапай-Кана, правив *халач-вінік* Чак-Шиб-Чак, який постійно вимагав від своїх васалів данину людьми для організації пишних людських жертвопринесень. Ло цього вже начебто звикли, але якось молодший брат Чак-Шиб-Чака і за сумісництвом правитель міста Ульміль (Удуміль) Хун-Юуан-Чак, на прізвисько Воох-Пук, викрав прямо з весілля наречену іцмальського правителя Уліля. Чак-Шиб-Чак відмовився приборкати молодшого брата, шо викликало протест серед

підвладних Чічен-Іці правителів. Так банальний династичний конфлікт став приводом до створення широкої античіченської коаліції, до якої увійшли Іцмаль, Майяпан і Ушмаль.

Ініціатором виступу став Хунак-Кеель з роду Кавіч, який Гне був правителем раніше"[67] (тобто не походив з роду спадкових *халач-вініків),* але завіряв усіх, "шо орлиця була його матір'ю, шо він був знайдений на горі"[68]. Ло влади Хунак-Кеель, який раніше був звичайним воєначальником, зумів прийти, скориставшись несподіваними наслідками чергового жрецького ритуалу людського жертвопринесення. Свого часу, за наказом попереднього майяпанського правителя Ах-Меш-Кука, Хунак-Кееля як жертву богам кинули в *Чеен-Ку* — священний колодязь жертв Чічен-Іци. Ймовірно, до Ах-Меш-Кука дійшли якісь чутки про владні амбіції підлеглого воєначальника, і він вирішив у такий спосіб його тихо позбутися, відправивши Хунак-Кееля "посланцем до богів". Але не вийшло... Коли Хунак-Кееля підвели до чіченського колодязя жертв, він не став чекати жрецького удару сокирою по голові, а сам стрибнув у сеіют, і тому не тільки не втонув, а "висунув голову з отвору колодязя на південній стороні"[69] (тобто зумів з нього вибратися), чим настільки вразив майяпанців, шо вони проголосили його спочатку своїм *ахавом,* а потім і *халач-віиком.* Як символи влади Хунак-Кеелю вручили букет квітів, білу циновку, вишитий з двох боків плаш, зеленого індика, крапчастого равлика й білий гарбуз. "Тоді йому стали служити в Чічен[-Іці]", і навіть колишній *халач-вінік* Ах-Меш-Кук змушений був "визнати його владикою, тоді Ах-Меш-Кук ушанував його ім'я, тоді він покорився"[70] Хунак-Кеелю.

Першим завдав удару по Чічен-Іці ушмальський *халач-вінік* Чан-Токіль (Іцкуат) з роду Тутуль-Шив. Спираючись на підтримку союзників, ушмальці в битві поблизу *Чікін-Чеена* ("Західного колодязя") розгромили "в день Один *Іміш* Три *Канкін"* армію чіченського *халач-віника* Чак-Шиб-Чака та ще й захопили в полон верховного жерця Чічен-Іци Хапай-Кана, котрого невдовзі стратили в Ушмалі. А через 222 дні, "в день Один *Яшкін,* у жахливий день Два *Акбаль"*[71], уже майяпанські війська, очолювані сімома полководцями з суто мексиканськими іменами (Ах-Сінтеотль-Чан, Цонтекоматль, Ташкаллі, Пантемітль, Шочвевет, Іцкоатль і Какальтекатль), добили повергнутого конкурента: Чічен-Іца була взята штурмом і спалена, її парадні стели утопили в *сеноті,* після чого переможці принесли в жертву богам усіх знатних бранців: "Тоді їх почали убивати. Тоді спорудили жахливий поміст для страти на смерть"[72].

Про те, як мученицьки помирали ці люди, можна здогадатися з "інструкції" про "правильне" убивання прив'язаної до стовпа жертви, вміщеній у "Пісні стрільця з лука", шо входить до збірки "Пісень із

Цитбальче": "Зроби три швидких пробіги навколо розмальованої кам'яної колони, тієї самої, до якої прив'язаний мужній юнак, незаплямована, цнотлива людина. Зроби перше коло, на другому — схопи свій лук, наклади стрілу й прицілься йому в груди. Не слід укладати усю силу, шоб одразу вразити його, завдати йому глибокі поранення. Треба, шоб він страждав повільно й потроху, бо так забажав чудовий владика. На наступному колі, яке ти робитимеш навколо цієї блакитної кам'яної колони, на наступному колі пусти стрілу вдруге. Це ти повинен зробити, не припиняючи танець, бо саме так роблять хороші вояки-шитоносці, яких обирають, шоб порадувати нашого молодого владику-бога"[73].

"200 років вони [правителі] правили в Чічен-Іца, а відтак Чічен-Іца була покинута"[74]. Рештки своїх прибічників "позбавлений скіпетра Чак-Шиб-Чак"[75] вивів на південь "у глибину лісів [важкодоступної гірської області] Таншулукмуль"[76] (у районі озера Чальтуна — нині Петен-Іца), де їхньою столицею стала Тах-Іца (друга назва — Таясаль). За словами іспанського хроніста часів конкісти, Хуана де Вільягутьєрре Сотомайора, "поселившись у цих місцях іца укріпилися на островах і лагунах, серед інших племен, варварських і диких, хоча жодне з них не було таким сильним і могутнім, як вони"[77]. Однак життя в оточенні дикунів для колишніх представників величної цивілізації здавалося вкрай некомфортним, від чого, за їхнім власним зізнанням, "люди іца... дуже страждали"[78].

Після такого погрому "настали злидні в Чічен-Іці"[79]. Колишня столиця тольтеко-майяського царства ше проіснувала до 1244 р. як невеличке суверенне місто, але як солідна воєнно-політична сила регіону вже ніколи не відродилася. З 1244 р. Чічен-Іца остаточно втратила свою незалежність, надалі в ній правили майяпанські намісники.

Тепер уже майяпанські лідери, як безпосередні переможці Чічен-Іци, розпочали боротьбу за домінування на півострові. Спочатку "правитель Майяпана-фортеці"[80] Хунак-Кеель "спустошив землю владики Іцмалю"[81], де зруйнував знамениті храми Кініч-Какмо і Попхольчан, однак більшого Хунак-Кеелю досягти не вдалося. У двадцятиріччя "Чотири *Ахав"* (1224—1244) його "безрідні" наступники, влада яких у Майяпані трималася на "багнетах" іноземних вардійців (можливо, найманців — хроніки називають їх "чужоземцями з гір"[82]), були вигнані з Майяпану.

Господарями ситуації знову стали іца, котрі на той момент уже зовсім тольтекізувалися в етнокультурному відношенні, "забули свою мову"[83], але зберегли відчуття родокланової племінної єдності, що дало змогу їм успішно змагатися за домінування у майя-тольтецькому середовищі. Уже в 20-річчя "Шість *Ахав"* (1204—1224) іца знову вторглися на північ Юкатану, намагаючись відвоювати втрачені за часів розгрому Чічен-Іци позиції. Спочатку їхній воєначальник Каку-Пакаль ("Вогняний Лик") на прізвисько *Тек-Вілу (Текуїлу* _ "Курильниця") погромив Чаканпутун, потім "Каку-Пакаль із вояками... спустошив поселення"[84] Мотуль (Мутуль), а в 20-річчя "Чотири *Ахав"* (1224—1244) об'єднаними зусиллями армій іца і союзного Ульміля "знову була захоплена земля Майяпана-фортеці"[85]. *Халач-вініками* Майяпану цього разу стали представники авторитетної родини Кокомів, оскільки їхній рід "був найдавнішим і найбагатшим"[86], а їхні полководці, як бачимо, одразу провели кілька успішних воєнних операцій проти сусідів.

Нарешті, у 1263 р. Кокоми змусили погрозами капітулювати місто-державу Ушмаль (відтоді ушмальський *халач-вінік* жив у Майяпані як заручник), а 1283 р., після низки успішних воєнних кампаній, майяпанцями був завойований і Північний Юкатан, його міста змушені були сплачувати Кокомам солідну данину. Так виникло загальноюкатанське державне утворення, що проіснувало до 1441 р. й увійшло в історію під назвою "Майяпанської Ліги" (1283—1441).

Ставши столицею, Майяпан дуже змінився. Символами його нового імперського статусу стали збудована за зразком "піраміди Кецалькоатля" колишньої кокомської столиці Чічен-Іци велична піраміда *"Ель-Кастільо"* ("Замок") та пишний храм-обсерваторія *"Караконь".* У Майяпані мешкало 11—12 тис. городян. Його потужні кам'яні мури (загальною довжиною до 9 км) прикрасили чотири парадні брами — західні ворота *Сулім-Чан,* південні — *Нават,* східні — *Ковох* та північні — *Ах-Ек.* Три спеціально збудовані, мощені каменем дороги-дамби *сакбе* зв'язали Майяпан з навколишніми підкореними регіонами Юкатану, куди тепер, у разі необхідності, Кокоми могли легко й доволі швидко перекидати контингенти каральних військ для придушення будь-яких виявів непокори. В імперського Майяпана з'явились пишні поетичні імена-епітети: *Іч-Паа* ("В огорожі") та *Саклак-Тун* ("білокам'яний").

Новий імперський статус відбився і на титулатурі володарів: Кокоми відтепер стали називати себе уже не *халач-*

вініками, **а** ***котекпанами*** **("мешканцями палацу"), демонструючи в такий спосіб свою зверхність щодо інших** ***халач-вініків*** **регіону.**

Навіть ховали *котекпанів* по-новому. їх уже не спалювали, як звичайних *халач-вініків.* За даними Лієго де Ланди, "у сеньйорів давнього роду Коком вони відрубували голови, коли вони вмирали, і, зваривши їх, очищали від м'яса; потім відпилювали задню частину тім'я, залишаючи передню з шелепами й зубами. V цих половин черепів замінювали м'ясо особливою смолою і робили їх дуже схожими [на таких], якими вони були [за життя)"[87].

Методом свого володарювання котекпани обрали тотальний терор, **"суворо караючи за невиконання їхніх наказів"[88]. Навіть несвоєчасна сплата податків розцінювалася кокомською владою як вияв бунтарства, а тому каралася принесенням у жертву. Годі вже й казати про справжніх змовників.** ***Така система остаточно доруйнувала етностанову єдність тольтеків-завойовників,*** **оскільки ворожі наміри супроти** ***котекпанів*** **виношували, зрозуміло, усі інші впливові родини — Шив (Тутуль-Шив), Ах-Кануль, Канек, Чель, Печ та ін. Абсолютистські замашки** ***котекпанів*** **засуджували і представники родини Ах-Май, з якої спадково обиралися верховні жерці тольтеко-майяської держави. Ось чому** ***з метою розширення соціальної бази свого режиму Кокоми пішли на поступки поневоленій майяській більшості.*** **Були відновлені у своїх правах майяські мова та писемність, показово відбудували зруйновані в минулих війнах Іцмаль і Мотуль, етнічних майя почали брати на державну службу.** ***Відбувалося поступове злиття тольтецьких і майяських традицій.*** **Наслідком цих процесів своєрідного "проростання" майяських цивілізаційних здобутків крізь тонкий тольтецький культуроносний шар стало формування синкретичної, тольтеко-майяської, за своєю суттю, цивілізації постклясичних майя, яка остаточно поєднала в одну соціоісторичну спільноту і завойовників, і завойованих.**

Відродилися традиції ритуальних кровопускань верхівки для "годування" богів та актуалізації старого принципу, шо "за все треба платити". Як свідчить іспаномовний хроніст Гаспар Антоніо Чі (1531—1610), "було правило і звичай, шоб згадані сеньйори і нащадки засновників Майяпана та їхні сім'ї служили у храмах ідолів і в церемоніях та на святах"[89]. Враховуючи, що "служити" майяським богам можна було, насамперед, тільки жертвуванням власної крові, можна констатувати, шо і в релігійно-ідеологічній сфері майяські традиції святкували перемогу над тольтецькими запозиченнями.

Явно не тольтецькі традиції запанували й у сфері сімейних стосунків. Як повідомляють індіанські джерела, майя "ніколи не мали шлюбних відносин більш як з однією жінкою, але вони залишали її з незначних приводів і одружувалися знову, і були чоловіки, шо одружувалися 10 і 12 разів, і жінки могли також вільно кидати своїх чоловіків та брати інших"[90]. Заборонялися лише відвертий блуд та шлюби між близькими родичами. В цілому постклясичне майяське суспільство мало патріархальний характер, оскільки жінки не брали участі у громадському житті, не допускалися до участі в релігійних церемоніях, не могли навіть їсти разом із чоловіками.

Шлюбним віком як для хлопців, так і для дівчат, вважалося 20-річчя, однак народжуваність у майя все одно була дуже високою, оскільки через жахливу дитячу смертність (у середньому вмирали двоє малюків із трьох народжених) для майя це був єдиний спосіб зберегтися як етносу. Розплатою за це стало поширення серед майяських жінок остеопорозу — тобто розм'якшення кісток, викликаного частими пологами за умов хронічного нестатку кальцію в їхньому харчовому раціоні.

Непростим випробуванням воєнно-імперської моці Майяпанської Ліги стала навала на Юкатан загадкового народу "іноземців-людожерів", що атакували володіння Кокомів у 1359 р. Майяські хроніки так описують цю подію: "В 20-річчя "П'ять ***Ахав"*** **(1342—1362) прийшли іноземці, що поїдають людей; іноземці без спідниць — їхнє ім'я; країна не була спустошена ними"[91]. Судячи з опису, нападниками були типові представники первісної периферії, найімовірніше — кариби, що славилися войовничістю, канібалізмом і майже цілковитою відсутністю одягу.**

Чергову навалу "людожерів" пережило Майяпанське царство у 20-річчя "Дванадцять Ахав" (1401—1421) — і знову відбитися від них удалося тільки граничним напруженням сил.

Загальноюкатанська єдність дала можливість Кокомам вистояти, але боротьба явно була тривалою і виснажливою.

Та навіть воєнні перемоги і майя-тольтецький синтез не врятували "імперію Кокомів" від загибелі, коли проти Майяпану повстали замордовані жорстоким гнобленням і здирствами підлеглі сусіди, очолені власними ***халач-вініками.***

Бунт проти засилля Кокомів очолив у 1441 р. ушмальський ***халач-вінік*** **Ах-Шупан Тутуль-Шив, однак ненависть до** ***котекпанів*** **була такою сильною, що його одразу підтримала більшість інших провінцій. Виступ завершився цілковитою**

перемогою повсталих: "Шиу [Шив] за допомогою інших вождів убив Кокома"[92] разом з "усіма його синами, окрім одного, відсутнього"[93], Майяпан упав, його мури зруйнували, а мешканців перебили, спорудивши з їхніх відрубаних голів "три пагорби черепів"[94].

Доконала Майяпан "раптова смерть" — жахлива епілемія 1485 р., віл якої вимерла більшість горолян, а справжніми господарями міста стали "грифи, шо увійшли в домівки *Фортеші* [Майяпана]"[95]. Відтоді колишня імперська столиця зникла не лише як політичний центр, а й як населений пункт, перетворившись на чергове місто-привид регіону.

Останній представник кокомської династії вивів рештки своїх прибічників на схід, на рівнини Центрального Юкатану, де "поєднав своїх родичів і васалів та заснував поселення, яке назвав *Тібулон,* що означає "ми програли". ...Провінція, де управляв цей сеньйор, називається Сотута"[96].

Постклясичні майя напередодні конкісти. З падінням Майяпану (1441) жодне місто Юкатану не змогло в подальшому стати новим об'єднувачем півострова. Відтак на уламках колишньої "імперії" утворилося 17 невеликих держав[97], кордони між якими динамічно мінялися в залежності від безперервних воєн, що велися з тих пір *халач-вініками* юкатанських майя аж до приходу іспанців.

Як зазначає з цього приводу Гаспар Антоніо Чі (1531—1610), "після зруйнування Майяпана, давнього міста, ...не було постійного миру в цих провінціях [Юкатану], проте кожна провінція мала свого *касика* або сеньйора, і такою її знайшли завойовники [іспанці]"[98].

Проте всередині цих держав відбувалися глибинні процеси суспільно-політичної еволюції.

Крах "імперії" підірвав повагу до самого інституту влади як такої, а етнополітичний принцип санаційного володарювання тольтецьких родів на засадах апартеїду відійшов у минуле ще в майяпанські часи, оскільки майя і тольтеки за кілька століть спільного життя на Юкатані давно перемішалися, утворивши єдиний етнос пізніх майя. Отож старі державно-політичні інститути дискредитували себе в очах постклясичних майя, родовиті династії *халач-вініків* (Коком, Тутуль-Шив, Печ, Кочуа, Ахкін-Чель, Івіт, Ковох, Пат, Канек та ін.) гризлися між собою, і лише жрецтво зберегло

відчуття і статус загальномайяської єдності, що призвело до поступового сповзання постклясичної державності майя в систему моторошної теократичної *геронтокрашії* ("влади старійшин").

На додаток, у XV ст. в регіоні знову загострилася екологічна ситуація.

Як наслідок, влада на місцях почала невідворотно переходити до жрецтва, яке було ексклюзивним носієм усіх релігійних знань, секретів писемності, математики, астрономії, астрології, календаря та архітектури.

Далі — більше... З кінця XV ст. серед постклясичних майя стали поширюватися зовсім жахливі звичаї, за якими тільки жерці, як носії надзвичайно корисних знань, мали право жити до старості, а всіх інших, кому виповнилося 50 років, обезголовлювали, "щоб вони не стали небезпечними чаклунами"[99], оскільки 52-річний календарний цикл вважався природною межею життя для таких людей. І лише мудрі старі жерці могли й надалі керувати вічно молодими в буквальному значенні цього слова майя...

Не дуже церемонилися жерці-владики і з підданими молодшого віку, жорстоко караючи їх за будь-які вияви непокори чи недобросовісного виконання своїх обов'язків. Зокрема, за свідченням відомого хроніста Гаспара Антоніо Чі, коли "провінції [Юкатану] були поділені між багатьма сеньйорами, і в кожній провінції був сеньйор розташованих там поселень, і цим згаданим сеньйорам корилися їхні піддані й сплачували данину цьому сеньйорові тим, шо мали під руками, як-от тканини, кури, кукурудза, боби, індіанський перець, раби. Того, хто не давав данини, вони наказували принести в жертву"[100]. Але керувати, спираючись на саме лише голе насильство було неможливо, тому заради стабілізаційного принципу "за все треба платити" постклясичні майя вимагали від своїх владик-жерців періодичного виконання не дуже приємних церемоній — прилюдно, дотримуючись давніх звичаїв, жертвувати кров богам або ходити по розпечених вуглинах босими ногами.

Знову відродилися серед майя масові людські жертвоприношення, коли "заради умилостивления демонів"[101] людей обмазували блакитною фарбою, потім жерці наставляли їх у тому, що вони мають передати богам при зустрічі, після чого їх гуртом тягли на вершини пірамід, де жертвам відрубували руки та ноги, виривали серця (зрошуючи їхньою живою кров'ю чергові зображення своїх богів). У зідраних зі ще теплих тіл шкірах жерці виконували на очах підданих

жахливі ритуальні танці. Рештки нещасних спалювали на переносних вівтарях — "жаровнях" *мох* (якщо за життя небіжчик був маловиразною істотою) або з'їдали (якщо загиблий був мужнім воїном). Фіналом означених моторошних церемоній були прилюдні колективні кровопускання, у яких брали участь правитель, члени його сім'ї та верховний жрець.

Конкістадор Берналь Ліас розповідав, що тогочасні майяські жерці, вдягнені "в довге біле вбрання", постійно приносили в жертву людей, поливаючи при цьому свої голови їхньою кров'ю, тож "волосся їхнє було настільки переплутане й забруднене засохлою кров'ю, шо його не можна було розчесати, а лише зрізати"[102].

Останні десятиліття існування постклясичної майяської цивілізації нагадують уже присмерки величного колись суспільства, яке агонізувало в кривавих конвульсіях.

За умов панування у сфері традиційного майяського землеробства природозатратних екстенсивних технологій вирубно-вогневої системи регіон знову вразила екологічна криза, причому до звичних недородів відтоді додалися ще й спустошливі урагани зі смерчами (майя називали їх *мосон* — "вітер, що крутиться"), як наслідок цілковитого розладу гармонії природних ландшафтів.

У 1463/64 р. над Юкатаном пронісся жахливий, небачений за своїми катастрофічними наслідками ураган, який майя прозвали "ураганом чотирьох вітрів". "Цей вітер зламав усі великі дерева, шо спричинило загибель безлічі дичини усіх видів. Він зруйнував усі великі домівки; криті соломою, вони мали всередині вогонь, оскільки було холодно, — і вони спалахнули, і в них згоріла велика кількість людей. Якщо декотрі й вискочили, вони стали каліками від ударів колод. Цей ураган тривав до полудня наступного дня... Так зникла попередня назва країни, яку зазвичай називали країною оленів та індиків. [Вона залишилася] настільки без дерев, що ті, що є тепер, здається, були посаджені всі одночасно, такими вони зійшли рівними

Слідом за ураганом прийшла епідемія "заразної лихоманки", від якої протягом 1479—1485 рр. "померло безліч людей"[104].

У відносинах між державами поновилися війни "нового типу".

За даними Лієго де Ланди, упродовж 1480—1496 рр. лише "у битвах загинуло 150 тисяч людей"[105].

Розпочався занепад культури (архітектури, живопису, скульптури й кераміки), падіння життєвого рівня, крах життєвого укладу: "Настало море злиднів"[106]. У майя знову почали зникати міста, землі навколо яких люди перетворили на суцільні "бедленди" (англ. "погані землі"). Зокрема, така доля спіткала знамениті Майяпан, Чічен-Іцу та Ушмаль, мешканці яких у пошуках кращої долі заснували, відповідно, свої нові столиці — Текох, Таясаль (Тах-Іца) та Мані. У майяпанців при цьому змінилася правляча династія (Кокомів заступили спочатку Ахкін-Челі, а потім Канеки), а про настрої, що панували серед ушмальців, красномовно говорить сама назва їхньої нової резиденції — *Мані* ("Все втрачено"). Поновилася регіональна демографічна криза: кількість юкатанських майя не перевищувала 600—700 тис. чол.

Ознакою цілковитого морального краху суспільства стала епідемія масових самогубств, що охопила Юкатан. Доведені до відчаю люди не бачили для себе і своїх дітей ніяких перспектив, а традиційна майяська релігія устами своїх служителів гарантувала кожному, хто загинув насильницькою смертю (включаючи самогубців), пряму й коротку дорогу до потойбічного блаженства в небесному "царстві бога дощу", тоді як померлим від старості обіцяли тільки холодне й темне потойбічне підземелля *Метналь* ("підземний світ" бога *Шибальби).*

На початку XVI ст. постклясична майяська цивілізація перебувала у стані загального внутрішнього розкладу, коли її спочатку добила у 1516 р. епідемія віспи (занесена до Нового Світу європейцями), а потім уже силою зброї донищили іспанські конкістадори.

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

5 041 738 р. до н. е. — початок традиційного майяського літочислення "Довгого рахування".

7 вересня 3113 р. до н. е. — початок "сучасної ери" за майяським традиційним календарем "Довгого рахування".

Середина I тис. до н. е. — початок н. е. — епоха доклясичних майя.

III ст. до н. е. — виникнення етносу майя.

Початок н. е. — X ст. — епоха класичних майя.

I ст. — 379 р. — правління першої династії Тікаля (Яшмутуль).

379—562 рр. — правління другої ("теотіуаканської") династії Тікаля.

320 р. — встановлення "ягуарової династії" в Яшчілані (Танхасіяхчані).

426—763 рр. — правління династії "нащадків Кініч Яш-Кук-Мо" в Копані (Ошвітік).

431—799 рр. — правління династії "нащадків Кук-Балама" в Паленке (Лакамха, Баакаль).

553 — після 593 р. — правління в Караколі (Каналь) ***ахава*** Яхав-Те-Кініча II.

562 р. — напад Караколя на Тікаль (Яшмутуль) — початок "воєн нового типу".

615—683 рр. — правління в Паленке (Лакамха) ***ахава*** Кініч-Ханаб-Пакаля I Великого.

628—695 рр. — правління в Копані (Ошвітік) ***ахава*** "Димна Мавпа".

635—761 рр. — правління династії "нащадків Балай-Чан-Кавіля" у Дос-Піласі (Чанха).

681—742 рр. — правління в Яшчілані (Танхасіяхчан) ***ахава*** Іцамнах-Балама III ("цар Щит-Ягуар").

682 р. — всемайяський календарний конгрес у м. Копан (Ошвітік).

682 р. — розгром Калакмуля Дос-Піласом, утворення суверенного царства Дос-Пілас (Чанха).

682—734 рр. — правління у Тікалі (Яшмутуль) ***ахава*** Хасав-Чан-Кавіля I Великого ("цар Великий Гребінь").

695—738 рр. — правління у Копані (Ошвітік) ***ахава*** Вашаклахун-Убаах-Кавіля ("Вісімнадцять Кролик").

724—785 рр. — правління у Квірігуа (Кірігуа) ***ахава*** Каак-Тіліу-Чан-Йоаата.

735—760 рр. — домінування царства Дос-Пілас (Чанха) в Центральному Петені.

752—771 рр. — правління в Яшчілані (Танхасіяхчан) ***ахава*** Яшун-Балама IV.

763 — після 810 р. — занепад центральної влади в Копані у період правління ***ахава*** Яш-Пасах-Чан-Йоаата.

Друга чверть X ст. — вторгнення народу іца на Юкатан.

X ст. — 1697 р.— епоха посткласичних майя.

968—987 рр. (20-річчя "Чотири ***Ахав")*** — вторгнення тольтеків на Юкатан.

1007—1027 рр. (20-річчя "Тринадцять ***Ахав")*** — завершення окупації Юкатану тольтеками.

1047—1194 (1178?) рр. — Юкатанська тольтеко-майяська держава з центром у м. Чічен-Іца.

1283—1441 рр. — "Майяпанська Ліга".

1480—1496 рр. — "велика міжмайяська війна" в Юкатані.

1485 р. — епідемія "раптової смерті" у Майяпані.

1516 р. — епідемія віспи в Юкатані.

1524—1579 рр. — життя й діяльність Дієго де Ланди.

1839, 1842 рр. — майяологічні експедиції Дж. Л. Стефенса (Стівенса) — Ф. Казервуда.

1922—1999 рр. — життя й діяльність Ю. В. Кнорозова.

ПРИМІТКИ

[1] *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. Ленинград, 1975. С. 238.

[2] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* Москва; Ленинград, 1955. С. 193.

[3] Цули / Пер. с исп. *М. Самаева //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское.* Москва, 1983. С. 186.

[4] Про трагічні наслідки "дослідницької" активності А. дель Ріо свідчить його власний звіт: "Я впевнений, для того, щоб мати якесь уявлення про перших мешканців і старожитності, пов'язані з їхнім укладом життя, конче потрібно було здійснити кілька розкопок. Наполегливістю я зробив усе те, що необхідно було зробити, щоб не лишилося жодного зачиненого вікна чи перегородки, котра не була б зруйнована, і жодної кімнати, жодного приміщення, коридору, двору, вежі, храму чи підземної камери, в яких не здійснювалися б розкопки на дві чи більше *вари* (близько 2 м) углиб" (Цит. за.: *Кинжалов Р. В.* Культура древних майя. Ленинград, 1971. С. 35.)

[5] Назва *Грольє* походить від найменування нью-йоркського елітарно-інтелектуального клубу "Грольє", в якому на початку 1970-х років був уперше публічно виставлений згаданий майяський кодекс, виявлений у печері мексиканського штату Чіапас.

[6] Загалом відомо 18 книг серії *"Чіпам-Балам".* З них опубліковані, а отже доступні для дослідників поки що лише чотири книги " Пророка - Ягуара".

[7] На сьогоднішній день наявність епіграфічних гліфічних текстів зафіксована майже у двох сотнях майяських міст і поселень.

* Особливої слави зажили поліхромні фрески, що збереглися на руїнах майяських міст Бонампак, Вашактун, Чічен-Іца, Халакаль, Танках, Чакмультун, Санта-Ріта-Коросаль і Тулум.

[9] Із суто наукового погляду, означена дефініція не є академічно правильною. Слово *мільпа* (дослівно: "саджати в") в астецькій мові *науатль* означало "маїсове поле", однак після конкісти іспанські ко-

лонізатори помилково тлумачили слово *мільпа* як назву технологічного процесу вирощування кукурудзи вирубно-вогневим методом. Так від XVI ст. у європейській свідомості прижилася ця своєрідна етимологічна помилка, яка з часом перекочувала і до солідних наукових видань. На сьогоднішній день поняття "мільпове землеробство" остаточно відокремилося від своїх лінгвістично-етимологічних коренів і в сучасній історіографії означає вирубно-вогневий землеробський комплекс, коли йдеться про народи Давньої Америки, насамперед — про мезоамериканські цивілізації. Що ж до власне майя, то в їхній мові є свій самостійний термін для позначення маїсового поля — *коль,* але в науці прижився його астецький аналог.

[10] Класичні майя називали свої міста "великими поселеннями" — *нох-ках,* на відміну від *чанчан-ках* ("малих поселень"), до яких вони відносили як маленькі містечка, так і общинні селища.

[11] Маїс залишався основною культурою майя протягом усієї їхньої доколумбової історії. За підрахунками сучасних науковців, кукурудза відігравала домінантну роль (85 %) у харчовому раціоні класичних і постклясичних майя.

[12] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 213.

[13] Тексты колониального периода: Предсказания к дням (Кал. I). Чуэн // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. Москва; Ленинград, 1963. С. 103.

[14] Пополь-Вух. Родословная владык Тотоникапана / Пер. с яз. киче *Р. В. Кынжалова.* Москва; Ленинград, 1959. С. 114.

[15] Особливо моторошним видавався ритуал зведення на престол нового правителя *("свято Пакум-Чак'),* під час якого всі шляхетні чоловіки з числа воєнно-державної знаті прилюдно "нанизували" себе на одну мотузку, протягуючи її крізь свої пеніси, і в цьому стані вдавалися до самокатування у храмі війни протягом п'яти діб, жертвуючи в такий спосіб кров богам.

[16] У межах міста Теотіуакан (майя іменували його "Тростинним місцем") археологи виявили цілий квартал майяських торговців з відповідними житловими приміщеннями, товарними складами та святилищами. Аналогічний квартал теотіуаканських купців нещодавно був знайдений в межах одного з найбільших майяських міст доби класики — Тікалі (Яшмутулі).

[17] Справжні назви багатьох майяських міст класичної доби нам невідомі, тому в історіографії прийнято іменувати їх умовними "назвами", що їх дали цим городищам археологи. Лише останніми роками завдяки успіхам у дешифруванні гліфічної писемності розпочався процес відновлення справжніх найменувань класичних майяських городищ, проте "умовні" назви уже настільки прижилися в історіографії, що відмовитися від них одразу доволі проблематично.

[18] Є й інші погляди на датування "висхідного дня початкової серії" традиційного майяського календаря. Зокрема, американський дослідник Г. Дж. Спінден датує його 13 жовтня 3373 р. до н. е., проте більшість фахівців (М. Ернандес, Дж. Е. Томпсон, С. Г. Морлі, Ю. В. Кнорозов

та ін.) дотримуються дати 7 вересня 3113 р. до н. е., хоча й вона не може прояснити всі хронологічні загадки майяського минулого.

[19] Абсолютно нульовий день майяського календаря "Довгого рахування" відповідав зовсім фантастичному 5 041 738 р. до н. е., але класичні майя не стали перевантажувати свої календарні повідомлення позначенням надто тривалих для повсякденного обчислювання поточних *піктунів, калабтунів, кінчільтунів* та *алаутунів,* чим скоротили написання дат у поденному рахуванні з восьми до шести цифр. Так з'явилося рахування днів від так званої Майяської ери, початок якої відповідав дню 1.11.19.0.0.0.0.0 4 *Ахав* 8 *Кумху* — першого *кінчільтуну* одинадцятого *ксиїабтуну* дев'ятнадцятого *піктуну* нульового *бактуну* нульового *катуну* нульового *туну* нульового *віналю* нульовий *кін* — день 4 *Ахав* 8 *Кумху.* Без написання перших трьох знаків цей день мав такий вигляд, як нульовий (початковий), і став відправною датою означеної майяської ери. За Григоріанським календарем цей день відповідає 7 вересню 3113 р. до н. е.

[20] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова. С.* 192.

[21] Дрезденская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 9.

[22] Там же. С. 50.

[23] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Культура древних майя. С. 291.

[24] Дрезденская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 19.

[25] Там же. С. 8.

[26] Мадридская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 192.

[27] Дрезденская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 14.

[28] Там же. С. 18.

[29] Мадридская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 195.

[30] Дрезденская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 8.

[31] Там же. С. 9.

[32] Парижская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 94.

[33] Тексты колониального периода: Предсказания к дням (Кал. I). Кан // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 102.

[34] Мадридская рукопись // *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя. С. 117.

[35] Свідчення Хуана де Торквемади. — Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Искусство майя классического периода (111—IX вв. н. э.) // Культура индейцев: Вклад коренного населения Америки в мировую культуру / Отв. ред. *А. Е. Ефимов, И. А. Золотарев екая.* Москва, 1963. С. 43.

[36] Свідчення Дією Дурана. — Цит. за: Там же.

[37] *Школом-че* [Танец легких ранений у столба] / Пер. *Ю. В. Кнорозова* и *Г. Г. Ершовой /І Кнорозов Ю. В., Ершова Г. Г.* Победные тексты майя // Проблемы археологии и древней истории стран Латинской Америки / Отв. ред. *В. А. Башилов.* Москва, 1990. С. 78.

[38] Назва Тікаль, як і більшості давньомайяських міст, — умовна, оскільки дана археологами. В перекладі означає "Місце, де чутно голоси духів". Класичні майя називали це місто *Яшмутуль* ("Місце, де багато зелених птахів") або просто *Мутуль* ("Місце, де багато птахів").

[39] Справжня назва міста Караколь, реконструйована за епіграфікою, *Кансиїь.*

[40] Для порівняння: у межах сучасної держави Беліз, на теренах якої знайдено руїни Караколя, населення найбільшого міста (власне Беліз) становить менше 100 тис. мешканців.

[41] Справжня назва Яшчілану — *Танхасіяхчан* ("Небо, народжене посеред води").

[42] У деяких останніх майяологічних публікаціях яшчіланський цар Іцамнах-Балам IIї іменується як Іцамнах-Балам IV, проте точна нумерація владик "ягуарової династії" ще залишається дискусійною проблемою.

[43] Политическая история древних майя в монументальных текстах: союз царств Сийахчан и Ак'е в конце VIII в. / Пер. и комм. *А. В. Сафронова II* Древний Восток и античный мир. Труды кафедры истории древнего мира Исторического факультета МГУ. Москва, 2001. № IV. С. 183.

^*Паленке,* що означає іспанською "огороджене місце" — штучна назва, дана означеному місту археологами. Сучасні індіанці іменують його "Зміїним містом", а справжня назва цього міста *Лакамха* ("Велика вода") реконструйована зовсім недавно.

[45] Кініч-Ханаб-Пакаль І Великий був "великим" не лише політично, а й фізично. Коли А. Рус-Луїльє відкрив його пишну усипальницю, вміщену під "Храмом Написів", з'ясувалося, що Кініч-Ханаб-Пакаль І мав кремезну статуру і просто гігантський для майя зріст — 1,73 м.

[46] Назву *Копан* дали цьому місту археологи (так називається сусідня ріка). На сьогоднішній день за місцевою епіграфікою реконструйовано справжню майяську назву цього міста — *Ошвітік,* але в історіографії назва *Копан* уже міцно прижилася.

[47] Тексты колониального периода: Хроника I (Ист. I) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 58.

[48] Тексты колониального периода: Приход к власти Хунак Кееля (Ист. V) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 75.

[49] Священные письмена майя: Пополь-Вух; Рабиналь-ачи / Пер. *Р. В. Кинжалова.* Диего де Ланда. Сообщение о делах в Юкатане / Пер. *Ю. В. Кнорозова.* Санкт-Петербург, 2000. С. 137.

[50] Цит. за: *Кнорозов Ю. В.* Религиозные представления индейцев майя по данным Лас-Касаса и других источников // *Бартоломе де Лас-Касас.* К истории завоевания Америки / Отв. ред. *И. Р. Григулевич.* Москва, 1966. С 123.

[51] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 112—113.

[52] Тексты колониального периода: Завоевание Юкатана (Ист. IV) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 72.

[53] Там же. С. 73.

[54] Тексты колониального периода: Приход к власти Хунак Кееля (Ист. V) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 74.

"Верховний жрець, судячи із зображень на майяській поховальній кераміці, був найближчим радником правителя. На всіх офіційних церемоніях він сидів ліворуч від царя і, можіиво, навіть виконував функції глави держави на час його вимушеної відсутності (воєнний похід, хвороба, церемоніальне самітництво, візит до іншого царства тощо). На це вказує ще один офіційний титул верховного жерця — "страж циновки ягуара" (тобто трону), який трапляється на тих самих керамічних виробах.

[56] Цит. за: *Вайнтруб И. В.* Священные лики цивилизаций. Киев, 2001. С. 329.

[57] Цит. за: *Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова. С.* 43.

[58] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 120.

[59] Пит. за: *Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 44.

[60] Словосполучення *ах-кех* означає "мисливець на оленів". Так продовжували називати себе майяські землероби в пам'ять про минулу епоху привласнювального господарства.

[61] Для порівняння: птах оцінювався до 20 какао-бобів за штуку, кролик коштував 10, а послуги путани — 8—10 какао-бобів.

[62] Цит. за: *Гуляев В. И.* Государственная идеология древних майя (к вопросу о культе царских предков) // Проблемы археологии и древней истории стран Латинской Америки / Отв. ред. *В. А. Башилов.* Москва, 1990. С. 161.

[63] За даними Дієго де Ланди, сам Кукулькан правив Юкатаном недовго — всього кілька років, після чого "залишив їх [своїх прибічників] у глибокому мирі та дружбі й повернувся тією ж дорогою у Мексику". Його найближчі наступники зберігали воєнно-політичну стабільність майя-тольтецького Юкатану, оскільки, так само як і він, "жили без жінок, у дуже великій скромності і весь час, доки вони жили так, їх дуже поважали й усі їм корилися". — *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 113, 201.

[64] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 113.

[65] Цит. за: Там же. С. 237.

[66] Там же. С. 201.

[67] Цит. за: *Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 19.

[68] Тексты колониального периода: Приход к власти Хунак Кееля (Ист. V) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 76.

[69] Там же. С. 75.

[70] Там же. С. 76.

[71] Тексты колониального периода: Песнь о взятии города Чичен-Ица (Эп. I) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 84.

[72] Тексты колониального периода: Приход к власти Хунак Кееля (Ист. V) // *Кнорозов Ю.В.* Письменность индейцев майя. С. 77.

[73] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Литература народов майя // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Москва, 1985. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* С. 72-73.

[74] Тексты колониального периода: Хроника 1 (Ист. I) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 58.

[ъ] Тексты колониального периода: Завоевание Юкатана (Ист. IV) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 73.

[76] Тексты колониального периода: Хроника II (Ист. II) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 67.

[77] Цит. за: *Гуляев В. И.* Древние майя. Загадки погибшей цивилизации. Москва, 1983. С. 20.

[78] Тексты колониального периода: Хроника I (Ист. I) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 59.

[79] Тексты колониального периода: Приход к власти Хунак Кееля (Ист. V) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 76.

[80] Тексты колониального периода: Хроника I (Ист. 1) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 60.

[81] Тексты колониального периода: Хроника III (Ист. III) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 69.

[82] *Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 20.

[83] Тексты колониального периода: Странствия ица (Ист. VII) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 83.

[84] Цит. за: *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 27.

[85] Тексты колониального периода: Хроника I (Ист. I) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С.61.

[86] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 113.

[87] Там же. С. 163.

[88] Цит. за: *Гуляев В. И.* Города-государства майя (структура и функции города в раннеклассовом обществе). Москва, 1979. С. 84.

[89] Цит. за: *Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 42.

[90] Цит. за: Там же. С. 47.

[91] Тексты колониального периода: Хроника III (Ист. III) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 69.

[92] Цит. за: *Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 40.

[93] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 118.

[94] Тексты колониального периода: Пророчество о двадцатилетии 2 Владыки (Пр. 1-2) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 87.

[95] Тексты колониального периода: Хроника I (Ист. I) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 62.

[96] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 120.

[97] Чампутун (столиця — Чампотон), Канпеч (столиця — Кампече), Акх-Кануль, Чакан, Кехпеч (столиця — Мотуль), Хокаба, Мані ("царство Тутуль-Шивів", столиця — Мані), Ах-Кінчель ("царство Челів", столиця — Текох), Сотута ("царство Кокомів"), Чікінчель (Чабака), Тас, Купуль, Кочвах (столиця — Тіхосуко), Екаб, Косумель, Вайміль, Четумаль.

[98] Цит. за: *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 239.

[99] *"Кнорозов Ю. В.* "Сообщение о делах в Юкатане" Диэго де Ланда как историко-этнографический источник // *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 16.

[100] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Культура древних майя. Л., 1971. С. 116.

[101] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 204.

[102] *Егоров Д. Н.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо / Пер. с исп.: В 2 т. Ленинград, 1928. Т. I. В погоне за золотом. С. 13.

[103] *Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 124—125.

[104] Там же. С. 125.

[105] Там же.

[106] Тексты колониального периода: Приход к власти Хунак Кееля (Ист. V) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 77.

РОЗДІЛ 2. ДОКОЛУМБОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ

Згідно з даними археології та палеодемографії люди почали заселяти терени Південноамериканського континенту не пізніше IX тис. до н. е. Перші мешканці регіону прийшли сюди з півночі (мабуть, через Панамський перешийок) і жили спочатку полюванням на реліктову плейстоценову фауну (дикі коні, екзотичні п'ятипалі протолами, які зовнішньо більше нагадували верблюдів, олені, мастодонти тощо), займалися рибальством і збиральництвом. У подальшому люди заселили й освоїли Анди та приандські савани Колумбії та Венесуели, досягли лісів Амазонії і пампасів Патагонії.

Дискусійним залишається питання про точну хронологію початків південноамериканського землеробства, та, думається, вони мало чим відрізнялися від аналогічних показників Мезоамериканського регіону. В усякому разі доведено, що спроби доместикації рослин здійснювалися по всій Південній Америці, однак результативність цих дій виявилася різною.

У лісах Амазонії люди вдавалися до вирубно-вогневого землеробства (культивували кукурудзу, гарбузи, квасолю, арахіс і персикову пальму), проте потенціал цього варварського стосовно природи різновиду господарської активності доволі швидко вичерпався. Звівши нанівець значну частину реліктових амазонських лісів, перші місцеві рільники так і не змогли збудувати тут розвинену землеробську цивілізацію, оскільки родючість удобрених золою земель виснажувалася за два-три (максимум за п'ять) років, а природна угноєність лісових земель завжди невелика, бо все, що земля встигає накопичити, за умов щедрого поливу, тут же споживають із грунту дерева. Більше того, винищуючи первісний лісовий ландшафт, люди йшли далі, а на місці колишніх пралісів виростало справжнє "зелене пекло" із рослин, грубу зелену масу яких здатні споживати хіба що комахи, спроможні перетравлювати клітковину. У таких вторинних джунглях, що розрослися на нововідкладених грунтах, зникли великі травоїдні, зате вдосталь стало змій (у тому числі найбільша у світі — анаконда), піраній та отруйних павуків-птахоїдів, ягуарів і пум, оцелотів та крокодилів і т. ін. На цьому історія ранньоамазонських рільників завершилася, а ті індіанці, що вижили після цієї екологічної катастрофи, зазнали соціально-еволюційної деградації й повернулися до господарської системи, базованої на збиральництві, полюванні на дрібну дичину (мавпи, броненосці, пекарі, тапіри тощо), рибальстві та мисливстві. На цьому цивілізаційний розвиток невеликих мандрівних колективів Амазонії припинився, і в плані соціально-політичного розвитку вони впали у стагнацію на рівні примітивних тропічних збирачів з елементами мисливства та рибальства.

Зовсім в іншій природній ситуації опинилися індіанці у західній половині Південної Америки. Рівнинних лісів тут майже не було, а тому вже з самого початку тут можна було братися до рільництва: терасного (на схилах гір), використовуючи для зрошування воду гірських струмків і річок, іригаційного — у засушливих районах тихоокеанського узбережжя, або звичного для нас — у добре зрошених, жарких гірських низинах, на родючих, однак не дуже лісистих землях. Для того, щоб розвивати за таких умов рільництво, потрібні були злагоджені зусилля великої кількості людей, чітка організація колективної праці, певна соціальна диференціація тощо. Зате такий спосіб господарювання виявився не лише ефективним, а й стабільним, а тому мав перспективу і став урешті-решт базою для формування місцевих цивілізаційних осередків.

Важливим чинником, що сприяв прискоренню темпів соціоеволюційного розвитку Андської зони, стала поява в IV тис. до н. е. галузевого скотарства на базі одомашнення лам та альпак (альпаг) — своєрідних "верблюдів" Нового Світу.

За даними палеозоології, прабатьківщиною праверблюдів — спільних предків верблюдів і лам — були знамениті Великі рівнини Північної Америки, де ці дивовижні тварини з'явилися близько 40 млн років тому. У процесі стрімкої територіальної експансії частина з них розселилася й осіла в Євразії (саме від них беруть свій початок, власне, верблюди), а решта — опанувала Америку. Щоправда, за часів останнього великого зледеніння праверблюди в Північній Америці вимерли, однак у горах та на степових рівнинах Південної Америки вони вижили, давши початок дешо вайлуватим довгошиїм гуанако та відносно невеликим, але спритнішим білогрудим вікуньям, що уславилися своєю високоякісною вовною. V III тис. до н. е. людина взялася за одомашнення гуанако, внаслідок чого з'явилася ідеально пристосована для роботи у горах, покірна й сильна лама — велика тварина з виразними настовбурченими вухами, яка переносила вантажі (вагою до 60 кг), давала людям м'ясо для їжі та кизяки на паливо, хоча й не могла похвалитися якісною вовною. Схрестивши її з вікуньєю, люди вивели ще й коротковуху альпаку, котра, хоча й не мала фізичних кондицій лами, зате могла пастися на бідних гірських пасовиськах високогір'я (до 4 тис. м над рівнем моря) і давала довгу (волокна до 40 см) шовковисту вовну найвищої якості 14-ти кольорів і відтінків (близько 5 кг за рік з одної тварини).

Напередодні конкісти індіанці Анд вивели ше дві породи "гірських верблюдів" — паковікунью (помісь альпаки і вікуньї), та уарізо (помісь альпаки і лами), які давали вовну гіршої якості, але в більших об'ємах, аніж чистокровна альпака, проте поширення цих гібридних тварин так і не стало масовим.

Уже наприкінці V тис. до н. е. в Андському регіоні склалася розвинена система рільничих культур, носії яких спеціалізувалися на культивації квасолі та інших бобових, гарбузів, червоного перцю, кабачків, лукуми й бавовнику, займалися рибальством, мисливством та інтенсивним морським збиральництвом, а з IV тис. до н. е. почали вирощувати кукурудзу. Саме на цьому господарсько-технологічному грунті в Південній Америці почався процес формування соціально стратифікованих суспільств.

ЦИВІЛІЗАЦІЇ АНДСЬКОЇ ЗОНИ ДОІНКСЬКОЇ ДОБИ

- *Географічні* та *природно-кліматичні умови Андської зони*
- *Цивілізація Чавін*
- *Цивілізація Паракас*
- *Цивілізація Наска*
- *Цивілізація Мочіка*
- *Цивілізація Чімор (Чіму)*
- *Цивілізація Тіауанако*
- *Цивілізація Уарі*

Географічні та природно-кліматичні умови Андської зони. *Південна Америка (включаючи зону Анд) пізніше, ніж Мезоамерика, стала на шлях цивілізаційного розвитку,* що пояснюється, насамперед, двома чинниками.

По-перше, сама людина з'явилася в Південній Америці на кілька тисяч років пізніше від Північної та Центральної (за приблизними підрахунками, залюднення південноамериканського континенту розпочалося 11 тис. років тому, можливо трохи раніше).

По-друге, природно-географічні та кліматичні умови гірських Анд були значно суворішими, аніж аналогічні показники Мексиканського нагір'я.

Анди — найдовша (9000 км з півночі на південь), а також друга після Гімалаїв за висотою гірська система нашої планети. Ось чому основним чинником, що визначав придатність цієї території для проживання людини, виступала, в першу чергу, висота над рівнем моря, а не широтність стосовно екватора. Й досі мешканці Анд ділять землі не на ліси, степи й гори (як ми), не на помірні, субтропічні й тропічні кліматичні зони. Поділ земель тут своєрідний.

- *Пуна* (мовою кечуа слово *пуна* означає "пустельний") — тобто високогірний тундростеп арктичного типу, що починається з висоти 4500 м над рівнем моря і тягнеться аж до найвищої точки Анд — гори Аконкагуа (6960 м).

Пуна {сумі) — це зона вічних снігів, морозних вітрів та дуже бідної чагарниково-трав'янистої росдинності уздовж її нижнього краю, де лише від сильного дефіциту земель давні індіанці часом саджали холодостійкі гірські коренеплоди (найпоширеніший із них — добре нам відома картопля), випасали *ламу* й *альпаку* (далеких родичів верблюда), а також сіяли *кіноа* — зернову культуру родини маревих.

- Нижче *луни* містилися землі *парамо* ("степ"), які ще називають *тьєрра елада* ("морозна земля"), — це зона класичних альпійських лук (3000—4500 м над рівнем моря), з притаманними їм доволі родючими землями, холодним та надзвичайно вологим кліматом, ідеальними пасовиськами із різноманітних степових трав, які з пониженням поступово переходять у класичний лісостеп, що має в Андах оригінальну назву *сеха де сельва* — "брови лісів".

Важливу роль у господарському житті індіанців *парамо* відігравали місцеві озера, і серед них знамените озеро Тітікака, розташоване на висоті 3810 м над рівнем світового океану. Це найвище у світі судноплавне (завглибшки 140—280 м) озеро з дуже холодною (не вище + 14 °С), прозорою, але трохи солонуватою водою було багате на рибу (переважно двох сортів: чорна маленька *кіллі* та смугаста *кет).* Його відносно велика водна чаша своїми випаровуваннями гарантувала навколишнім землям стабільний дошовий полив. І хоча жодна зернова культура на таких висотах не визрівала, 41 острів та густо порізане узбережжя озера Тітікака створювали ідеальні умови для рибальства, а одна річка, шо витікає з озера, і 25 річок, шо впадають у нього, давали змогу активно розвивати на довколишніх територіях скотарство (лами, альпаки) та пов'язане з ним фуражне рослинництво.

Тваринний світ парамо не вирізнявся різноманітністю (вікунья, пума, лисиця чілла, гірські гуси, кондори і лугові жайворонки).

- "Брови лісів" в Андах (2500—3000 м над рівнем моря), які ще мають специфічну назву *тьєрра фріа* ("холодна земля"), — це зона холодного й вологого клімату з частими дощами-мряками, бідними грунтами та все ще розрідженим повітрям.
- Нижче *сеха де сельва* розташована *тьєрра темплада* ("помірна земля") — смуга лісів, що ростуть на відносно родючих червоноземах, однак можливості господарського використання їх тут доволі обмежені через складний гірський рельєф, відносно велику кількість дощів, що їх наганяють вітри з океану, та пов'язану з цим істотну ерозійну вразливість гірських схилів у разі випалення й винищення місцевих лісів — листяних на рівні 2000—2500 м і, класичних для тропічно-екваторіальних зон, вічнозелених на висотах від 1000 до 2000 м над рівнем моря, де переважають деревоподібні папороті, бамбук, хінне дерево й рослини-епіфіти, що перетворюють місцеву сельву на непролазні хащі.

Епіфіти — це рослини, шо живуть на інших рослинах, але не є паразитами, оскільки використовують для споживання дощову воду й перегній, шо накопичується у створених листям "підлеглої рослини" своєрідних природних резервуарах-воронках. Такий тип рослинності ідеально пристосувався до гірських умов лісистих Анд, де мало землі, зате багато дощів. Найвідоміші епіфіти — це орхідеї, хоча насправді їх десятки видів, шо утворюють чотири рослинні родини. А щоб оцінити наслідки їхнього "процвітання" для людей, то варто згадати, що утворені епіфітами "висячі" водоймища постійно кишать водяними кліщами та личинками комарів — ідеальних переносників жовтої лихоманки й тропічної малярії.

- Теплі долини й котловини *тьєрра кальєнте* ("гаряча земля"), розташовані у гірських ущелинах, доволі сприятливі за своїми природними умовами для життя й господарської активності людини. Рельєф цих земель (до 1000 м над рівнем Світового океану) утворюють пологі схили й передгірські пагорби. Клімат жаркий та вологий, а флора представлена або чагарниковим рідколіссям з добре угноєними самою природою землями (ідеальні умови для рільництва), або вологими екваторіальними лісами (пальми, ліани, епіфіти тощо), багатими на різноманітну живність (мавпи, птахи, тапіри, лінивці, броненосці, пуми, плазуни тощо).

Проте "райські" щодо кліматичних умов "долини" *(лікіна)* трапляються лише в ущелинах Андських гір. Що ж до навколишніх (стосовно гірського масиву) долин — там ситуація є принципово іншою.

Зі сходу величні Анди обмежуються *сельвою* — непролазними джунглями Амазонії, природні умови якої настільки суворі, що й досі цивілізація там, м'яко кажучи, не дуже прижилася. А з заходу кордоном, що відокремлює Анди від Тихого океану, є витягнута з півночі на південь на 1900 км неширока (80—180 км) пагориста прибережна рівнина *(коста),* але вона, на відміну від гірських ущелин, майже не знає дощів, тому рослинний світ тут доволі бідний, а людське життя тут можливе лише навколо невеликих, зате численних природних водоймищ: озер і річок (Іка, Наска, Рімак, Віру, Чіллон, Гуаяс, Дауле, Піура, Непенья, Касма, Санта, Анкон, Пачакамак, Піско, Ламбаєке, Пакасмайо та ін.), поблизу яких сформувалися 52 природних оазиси.

Причина трохи дивної посушливості цих приокеанічних теренів криється в тому, шо у прибережних тихоокеанських водах Південної Америки панує холодна течія Гумбольдта, яка приходить сюди від крижаних берегів Антарктиди. Через це, попри близькість екватора, тут не жарко, літо і зима майже не різняться температурою, а прохолодний вітер з океану, зустрічаючи таку ж прохолодну землю, майже не конденсується, тому доші тут — велика рідкість. І лише поступово нагріваючись, вологе океанічне повітря поволі підіймається у гори, де випадають, як уже зазначалося, шедрі доші. Ось чому опадів в Андах цілком вистачає, тоді як на океанському узбережжі сучасних Еквадору, Перу й Чилі рідкісно родючі й густо заселені річкові та озерні оазиси, відокремлені один від одного десятками кілометрів класичної пустелі.

Особливості природно-ресурсного районування Андської області визначили географію та структурну специфіку місцевих давньоіндіанських цивілізацій. Завдяки тому, що ділянки з родючими землями роз'єднані в регіоні пустелями або гірськими хребтами, Андська цивілізація являла собою надзвичайно складну й динамічну систему, в якій взаємодіяли людські спільноти з різними формами соціальної та господарської організації. Землероби сусідували зі скотарями (розводили місцевих доместикованих в'ючних тварин — ламу та альпаку), осередки цивілізації активно вторгалися в зону варварської периферії (і навпаки), рибалки озера Тітікака й океанічного узбережжя (а холодна течія Гумбольдта дуже щедра

на акваресурси, особливо рибу)[1] динамічно взаємодіяли з рільниками і тваринниками тощо. Господарське розмаїття спричиняло різноманітність соціальну, політичну, культурну та етнічну, а активна взаємодія між ними сприяла динамічному взаємообміну й прискоренню темпів розвитку регіону. Багатшими були Анди і на корисні копалини (насамперед, це стосується металевих руд).

Комплекс усіх цих чинників дав можливість індіанцям Анд не лише поступово наздогнати мезоамериканців у темпах розвитку економіки, рівня культури й державотворення, а й значно їх випередити на окремих напрямах цивілізаційної еволюції.

Цивілізація Чавін. *На середину III тис. до н. е. в Андському регіоні склалася розвинена система рільничих культур* на теренах сучасних Перу (Сан-Кастано, Уака-Пріета, Сієрро-Пріета, Асперо) та Еквадору (Гуаяс). їхні мешканці навчилися вирощувати квасолю, гарбуз, *ліму* (місцева бобова культура), червоний перець, кабачки, бавовник, маніок, ачіру, арахіс та екзотичний плід *лукума,* паралельно займаючись рибальством, мисливством і звіробійним промислом (тюлені, морські леви, кити і навіть пелікани та пінгвіни), а також інтенсивним морським збиральництвом. Після того, як *у середині II тис. до н. е. тут почали масово вирощувати кукурудзу,* темпи суспільного розвитку Андської області значно прискорилися. Поява зернових у раціоні людей спричинила виникнення кераміки (близько 1800 р. до н. е.), а це сприяло не лише технологічній, а й культурній революції у регіоні. Саме на такому грунті *склалася в Північноперуанських Андах на зламі II—I тис. до н. е. перша розвинена цивілізація — Чавін,* центр якої містився за 462 км від Ліми (сучасної перуанської столиці), у басейні ріки Мараньйон (нині департамент Анкаш перуанської провінції Уарі).

Дослідження цивілізації Чавін започаткував знаменитий перуанський археолог та антрополог (індіанець кечуа за національністю) Хуліо Сезар Тельо (1880—1947). Попри те, що науковці вивчають цю культуру вже близько ста років, загадок, пов'язаних із нею, ще дуже й дуже багато. Це стосується, насамперед, проблеми її виникнення. Адже рівень

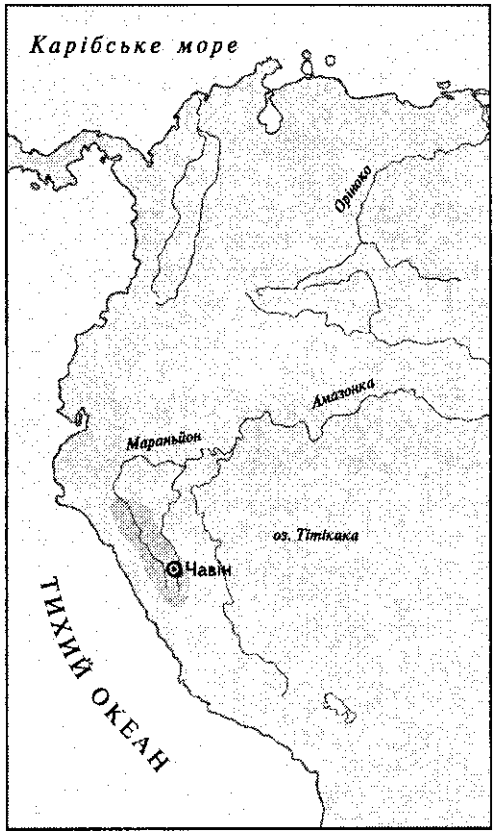

Чавін — перша цивілізація андської зони

розвитку Чавіну вже з самого зародження був доволі високим, що аж ніяк не відповідало цивілізаційному потенціалу, накопиченому його попередниками. Чавінці приручили собаку, який допомагав людині на полюванні, використовували як в'ючну тварину п'ятипалу гуанако (дикого родича лами, якого почати активно приручати в Андах ще з середини IV тис. до н. е.), котра переносила вантажі, давала м'ясо для їжі, вовну для одягу та кизяки, що високо цінувалися у холодних горах як першокласне і завжди доступне паливо. Технологічною базою Чавіну лишалися спочатку вироби з каменю й кості, але близько 800 р. до н. е. чавінці вже навчилися обробляти золото та срібло (з них виготовляли прикраси). На сонячних схилах гір вони влаштовували тераси, до

яких спеціально спорудженими кам'яними жолобами надходила вода для зрошення посівів.

Фіксуються археологами також активні міжнародні контакти чавінців з сусідами, як близькими — так і доволі далекими (аж до океанічного узбережжя). Предметами обміну виступали глиняний посуд, мушлі, самоцвіти, обсидіан, вовна, бавовняні тканини, метали, сушена риба.

Ще більше загадок залишає розташований у горах східних схилів Анд на висоті 3180 м центральний архітектурний комплекс даної цивілізації — її храмово-релігійний (а можливо, й політичний) центр Чавін-де-Уантар, до якого входили споруджені із тесаних кам'яних брил ступінчасті піраміди (найвища "велика піраміда" *Кастильйо* сягає 15 м заввишки), кам'яні стели (п'ятиметрова стела "Спис" *Лансон,* "стела Раймонді" та ін.) і храми, прикрашені рельєфними зображеннями котячих (ягуар, пума, оцелот), кондорів, двоголових змій та різноманітних монстроподібних фантастичних істот: людини з головою хижої тварини, з довгими іклами та волоссям у вигляді змій, орла-кондора із розпростертими крилами та головою хижої кішки та ще й з орлиним дзьобом замість носа, риби з головою хижака із сімейства котячих тощо. Трапляються також і реалістичні, менш орнаментализовані зображення людей.

Зокрема, неподалік від власне Чавіна, в долині Касма (місцевість Серро-Сечін), знайдено 300 кам'яних скульптур явно чавінського походження, що зображують грізних ягуароподібних вояків у гострих шоломах, з бойовими жезлами в руках. Фігури підперезані широкими поясами, на яких висять відрубані голови ворогів.

Точне призначення Чавін-де-Уантара з'ясувати важко. Що це: культовий центр, політична столиця чи помешкання для жрецької верхівки? За кількістю житлових комплексів Чавін виглядає доволі скромно: вони розраховані на 3 тис. осіб — і це на площі 30 га! Зате до кожного помешкання проведено водопровід, а більше за все вражають надійність споруд комплексу (особливо центральної чотириповерхової будівлі у формі триступеневої піраміди) та професійна майстерність будівельників. Зведений у середині IX ст. до н. е. Чавін-де-Уантар забезпечений досконалою системою вентиляції. Він має могутній, надійний фундамент, котрий витримав натиск страшної водно-селевої лавини 17 січня 1945 р. і навіть жахливий землетрус 31 травня

1970 р., який дощенту зруйнував усі навколишні будівлі пізніших часів. Отже, "місто Чавін" більше нагадує культовий центр, аніж класичне столичне місто.

Цю версію підтверджує свідчення іспанського хроніста часів конкісти, католицького ченця ордену кармелітів Антоніо Васкеса де Еспіноси, який побував на руїнах Чавіну у 1620 р.: "У цьому поселенні... збиралися індіанці, щоб творити свої жертвопринесення, бо диявол цього місця роз'яснював їм багато прикмет, і сходилися вони з усієї імперії"[2].

Ще одна проблема стосується етимології. Індіанською мовою карибів (північних сусідів чавінів) слово *чаві* означає "ягуар", а словосполучення *чавінаві* можна перекласти як "сини ягуара зі списами". Це дало підстави деяким науковцям припустити, що цивілізація Чавін склалася внаслідок переселення до Анд групи культуртрегерів-ольмеків. Річ у тім, що в Андах ягуари не водяться, а ольмеки цього звіра, як відомо, дуже шанували. До того ж зображення ягуарів часто трапляються на чавінських рельєфах, а в місцевих похованнях, судячи з даних археологічних розкопок, зафіксований звичай деформації черепів, також поширений серед ольмеків. Але постає питання: яким чином ольмеки могли потрапити з узбережжя Мексиканської затоки до гірських Анд, щоб заснувати там у XIV ст. до н. е. *Чавін-де-Уантар* ("Місто синів ягуара")? До того ж між ольмецькими і чавінськими шедеврами мистецтва й архітектури попри всі паралелі фіксуються і суттєві розбіжності. Ольмеки не будували таких грандіозних кам'яних споруд, як це робили чавіни, водночас у чавінців не зафіксовано жодного напису, який бодай трохи нагадував ольмецьку ієрогліфіку. Тому дещо реалістичнішим видається припущення, що перші чавіни прийшли в Анди із амазонських джунглів, де, власне, й водяться ягуари. Проте ніяких реальних доказів на користь такої версії поки що не знайшлося. Одним словом, походження чавінців та їхньої цивілізації залишається цілковитою таємницею.

Останніми роками з'явилась версія про існування в далекому минулому на півночі Південної Америки спільної праивілізації, від якої вже пізніше з якихось причин виокремилися цивілізації ольмеків і чавінів. Мовляв, цим і пояснюються дивовижні схожості в їхніх культово-релігійних уявленнях. Проте автор цієї концепції — американський дослідник Лональд Летрап — досі так і не знайшов бодай якихось матеріальних підтверджень існування означеної працивілізації

на півночі Південноамериканського материка, що дає підстави розглядати його теорію поки шо як дуже сміливу гіпотезу...

Так само мало ми знаємо про *соціально-політичний устрій Чавіну.* Враховуючи досить високий рівень місцевої економіки (чавінці розвивали скотарство як галузь господарства, перейшли до іригації в землеробстві, спорудивши на андських схилах примітивні зрошувальні й дренажні канали та колодязі), можна з упевненістю припустити, що *рівень визрівання суспільних відносин у Чавіні мав бути вже досить високим.* Адже здійснення таких масштабних робіт, управління розгалуженою господарською структурою — все це вимагало чіткої організації, неможливої без відповідного рівня соціальної диференціації, досвіду та знань, накопичення й збереження яких у належних масштабах навряд чи було можливим без писемної фіксації.

Наприкінці XX ст. неподалік від сучасного міста Кахамарка були виявлені рештки величного храму, прикрашеного зображеннями кондорів у явно чавінському стилі (археологи прозвали цей храм *Кунтуруасі* — "Будинок Кондора"), а поруч — залишки кількох кам'яних акведуків, прикрашених своєрідними петрогліфами. Якшо підтвердиться припущення про те, шо творцями цих кам'яних водогонів були чавінці, не стане першим свідченням наявності у них елементів примітивної писемності.

Про наявність істотної соціальної диференціації серед чавінів свідчить суттєва розбіжність у виявлених археологами на теренах Чавіну типах житла: від пишних будівель до бідних хатин. Те ж саме можна сказати про типи й характер поховальних комплексів чавінів. Та однозначних відповідей на всі ці запитання наука досі не має. Фактів щодо існування чавінської писемності досі не виявлено, а тому лише з побічних археологічних матеріалів можна припустити, що *в суспільно-політичному плані Чавін являв собою теократію,* де під керівництвом мудрих жерців функціонували всі складові означеної цивілізаційної системи.

Поступово Чавін настільки зміцнів в економічному й воєнно-політичному відношеннях, що перейшов до активної територіальної експансії, причому не тільки в районі Анд, а й частково на землі *кости* (пустельної рівнини тихоокеанського узбережжя) та амазонської *сельви.* Масштаби експансії дають підстави припустити *наявність у чавінців елементів відносно сильної державної єдності* (можливо,

навіть централізації), оскільки масштабне розширення впливу Чавіну на значні терени первісної периферії навряд чи відбувалося мирно (хоча чавіни приносили сусідам передові технології, зокрема й високоврожайну культуру знаменитого маїсу). Тим більше важко припустити можливість мирного співіснування виявлених археологами периферійних поселень чавінського типу з далеко не завжди мирними сусідами. Такі поселення розкопані в долині Касма поблизу містечка Мохеке, в долині р. Непенья в районі м. Серро-Бланко, в долині р. Хекетепеке поблизу сучасного містечка Кахамарка (храмовий комплекс Кунтур-Уасі — "Будинок Кондора"). Не дивно, що духом мілітаризму й сили сповнена значна частина чавінських рельєфів, на яких зображені уславлені перемогами вояки, що тримають у руках відрубані голови переможених ворогів. Однак культуртрегерство завжди несе в собі певну небезпеку, з чим, мабуть, зіткнулися й чавінці. Відповіддю на їхню експансію стала з часом так звана "регіональна емансипація" (як назвали це явище археологи). Вона полягала в тому, що, опанувавши урешті-решт технології чавінців, сусіди категорично відкинули їхній політико-культурний та релігійний вплив. Думається, що імперська ідеологія Чавіну як "світового цивілізаційного центру" й вершителя юридичної, законодавчої, судової та ідеологічної політики в регіоні не була підкріплена достатнім економічним і воєнним потенціалом. Тож у середині I тис. до н. е. цей осередок цивілізації почав зазнавати дедалі активнішого тиску з боку племен із первісного океану доцивілізаційного оточення.

Війни з сусідами, про наявність яких опосередковано свідчить поява на окраїнах чавінської спільноти фортифікаційних споруд, виснажили Чавін й остаточно посварили перших в Андах "носіїв цивілізації" з мисливсько-збиральницьким оточенням. Як наслідок, розпочався стрімкий *занепад Чавіну,* який *завершився в IV (за іншою версією — у II) ст. до н. е.* Океан первісності остаточно поглинув цю первісну культуру.

Отже, про Чавін ми знаємо дуже й дуже мало. Навіть етнічний склад його творців нам не відомий. Але *після загибелі цієї "праматері" Великоандської цивілізації залишилися солідні культурно-технологічні потенції, що були активно використані творцями наступних цивілізаційних вогнищ регіону.* Однак їхнє зародження припадає вже на перші століття н. е.

Цивілізація Паракас. *Першою культурою, що виникла на руїнах цивілізаційної чавінської спадщини, була цивілізація Паракас,* основні вогнища якої містилися у кількох оазах серед пустельного тихоокеанського узбережжя неподалік сучасного перуанського м. Піско (трохи далі на південь від сучасної перуанської столиці Ліми). Мотиви котячих і кондорів, поширені в паракаському мистецтві, яскраво свідчать про певну культурно-історичну спадковість між Чавіном і Паракасом, проте успадкування це найімовірніше було здійснене не безпосередньо від чавінців, а через первісних посередників. Отож, *біля витоків Паракасу стояв не сам Чавін, а його цивілізаційний шлейф,* тому всі наступні, "дочірні" щодо нього, культури так істотно відрізняються від своєї "праматері".

Назву цивілізації Паракас лав однойменний півострів, де у 1925 р. вже згадуваний відомий перуанський історик Х. С. Пельо виявив рештки невідомої раніше археологічної культури. Щоправда, попри всі подальші зусилля археологів, їм удалося знайти тільки рештки численних поховань, але й вони дають уявлення про доволі високий рівень її розвитку, а метод системної реконструкції дав можливість установити основні параметри усіх складових її суспільно-господарського та релігійно-політичного розвитку.

Саме слово *паракас* перекладається українською мовою як "пісок, що струмує немов дощ" — і це цілком відповідає природним реаліям південноперуанської *Кости,* де й понині панують пісок, чагарник і вітер, але практично не буває дощів. Не простежуються в регіоні археологами і рештки диких предків основних культурних рослин Нового Світу, а це свідчить, що сама технологія відтворювального рослинництва була привнесена до *Кости.* Водночас, у паракаських похованнях, що являли собою пляшкоподібні ями глибиною у 6—9 м (в історіографії їх ще називають *кавернами),* траплялися рештки кукурудзи, бобових, арахісу, вовняні тканини і т.ін., що дає підстави припустити факт існування у паракасців відносно розвинених рільництва й тваринництва. А якщо врахувати, що в місцевому кліматі без налагодженої іригації займатися рільництвом неможливо, така реконструкція господарського життя даної цивілізації видається досить переконливою.

Основою місцевої економіки було іригаційне землеробство, типологічно схоже на аналогічні рільничі системи Старого

Світу в долинах Хуанхе, Інду чи Передньої Азії. Щоправда, базою для нього слугувала значно менша від згаданих водних артерій Азії ріка Іка (та, частково, сусідні з нею ріки Піско й Наска), а тому й масштаби місцевих іригаційних комплексів багато в чому поступалися своїм східним аналогам. Можливо, з цієї причини археологам і досі не вдалося їх виявити. Не вирізнялися місцеві грунти й особливою природною родючістю, тому для її підвищення індіанці *Кости* здавна застосовували не лише іригацію, а й природні добрива *гуано* — екскременти морських пернатих (бакланів, пеліканів, морських ластівок-олушів тощо), що давало можливість збирати на бідних гумусом землях непогані врожаї.

Впровадження іригації та інтенсивного удобрювання сприяли значному зростанню продуктивності місцевого землеробства. Це зумовило справжній демографічний вибух. Населення ***КОСТИ*** **3** часів панування там привласнювальних типів господарства збільшилось у 25 разів!

Вирощували на зрошених та угноєних у такий спосіб полях кукурудзу, квасолю, арахіс, гарбуз, ачіру, перець і бавовник, культивували лукуму. Об'єктами збиральництва були дикий бавовник і хунко. Вантажі для паракасців переносили лами, вони ж забезпечували людей вовною, м'ясом, шкурами і паливом. Доволі примітивною залишалася більшість ремісничих технологій паракасців: знаряддя праці, що їх застосовували мешканці тогочасної Кости, були переважно кам'яними, кістяними або обсидіановими, та й кераміка Паракасу, що зазнала істотного впливу чавінських канонів, залишалася ще недосконалою. І лише в металообробці *паракасці* досягли неабияких успіхів. Вони *навчилися плавити, окрім золота, ще й мідь і навіть додумалися виготовляти ювелірні вироби із сплавів міді й золота.*

Проблема полягала в тому, що на виробництво знарядь праці чи військового спорядження цей технологічний прорив майже не вплинув (лише наявність обсидіанових знарядь стала дійсно новим словом у виготовленні засобів виробництва). Що ж до металів, то їх паракасці, так само як і чавінці, використовували виключно для виготовлення прикрас.

Допоміжну роль у господарському комплексі Паракасу відігравали морські промисли (рибальство в найбагатших у Західній півкулі на морську біомасу океанічних водах течії Гумбольдта, узбережне збиральництво тощо) та в дуже обмежених масштабах — полювання на сухопутних тварин. Проте справжньою *візиткою паракаської культури стало ткацтво.* Річ у тім, що своїх небіжчиків паракасці муміфікували (причому в мистецтві бальзамування вони могли позмагатися навіть із давніми єгиптянами). Мумії вони обгортали кількома шарами барвистої тканини й розміщували рівними рядами в сидячій позі у згаданих поховальних ямах-склепах.

На сьогоднішній день виявлено 429 таких мумій[3].

Відсутність дощів та сухе повітря Кости прекрасно зберігали всі матеріальні цінності, що мали супроводжувати паракаських небіжчиків у потойбічному світі. Отож, матеріальних решток від цивілізації Паракас лишилося вдосталь. Та ніякі побутові речі, прикраси чи коштовності не вражають настільки, як найкращі (!) за якістю у тогочасному світі тканини, комбіновано виткані з бавовнику, вовни лам і вікуній, людського волосся, пташиного пір'я, навіть шерсті й пуху летючих мишей. Крім того, вони надзвичайно яскраво й колоритно орнаментовані та прикрашені поліхромними узорами, зображеннями людей, птахів і тварин (риб, змій, мавп, крабів, восьминогів тощо), загадкових богів і, можливо, навіть малюнковими знаками, котрі нагадують якісь зародки ймовірної піктографічної писемності[4].

Вражає якість фарб, шо ними оперували паракаські ткачі. Сучасні вчені налічили 190 їхніх кольорів і відтінків, причому попри несприятливі умови зберігання ці кольори (найчастіше — різноманітні відтінки синього, зеленого, жовтого й коричневого) зберегли свою надзвичайну яскравість.

З тих же тканин виготовляли паракасці й одяг для живих. Він складався із накидки (щось на зразок пончо), прикрашеної пір'ям головної пов'язки, бахрома від якої перепліталася з довгим, заплетеним у спільну з нитками косу волоссям, та пов'язки з бахромою на стегна.

Розвинена багатогалузева економіка стала надійною базою для відродження в регіоні суспільства зрілої соціально-майнової диференціації, відновлення державності й високого мистецтва. Як наслідок, *у районі півострова Паракас з'явилася індіанська цивілізація нового покоління, зародження якої припадає на початок н. е.*

Пишність розкопаних поховань свідчить про високий рівень соціально-майнової диференціації, що її досягло паракаське суспільство. Несприятливий для людини посушливий клімат південноперуанського узбережжя Тихого океану зберіг для

дослідників завали зерна, шари "поховальних тканин" *(фардос),* десятки ремісничих виробів (кам'яні сокири, керамічний посуд та безліч ювелірних виробів, що прикрашали вуха, носи й навіть роти шляхетних мерців) — одним словом, усе те, чим споряджали паракасці своїх знатних небіжчиків в останню подорож.

Про масштаби "престижних" витрат свідчить, зокрема, такий факт: шоб обгорнути тканинами одну мумію родовитого небіжчика паракасці витрачали в середньому 17 $м^2$ орнаментованої тканини, на виготовлення якої потребувалося приблизно 1000 людино-годин робочого часу.

Означені археологічні знахідки містять також певну інформацію про *особливості релігійного буття:* адже у цій царині паракасці поступово відійшли від тотемних традицій попередників-чавінів і перейшли до "олюднення" своїх богів, яких вони до того ж почали диференціювати на вищих (можливо, навіть одного головного), середніх і нижчих, що віддзеркалювало та освячувало разючу нерівність у людському суспільстві. Особливо шокують *культові ритуали паракасців.*

Річ у тім, що одним із найвищих здобутків даної культури був феноменальний рівень розвитку медицини, насамперед хірургії. Як підтверджує вивчення мумій (а їх археологи налічують уже сотнями), паракаські лікарі (найімовірніше — жрецького походження) широко використовували у своїй практиці антисептики, уміло застосовували для комплексної анестезії пацієнтів високоградусну *чічу* (місцеву кукурудзяну брагу) та галюциногенний напій, виготовлений з кактуса Сан-Педро. Проводячи хірургічні операції, вони користувалися інструментами, виготовленими з обсидіану, кості й каменю (до яких лише з часом додалося перше мідне хірургічне обладнання). В ході операцій, пов'язаних із трепанацією черепа, паракаські лікарі застосовували спеціальні золоті пластини, що вживлялися у рани, після чого їхні пацієнти жили повноцінним життям ще багато років.

Серед багатого поховального начиння археологи нерідко знаходять знамениті *маками* — бойові дерев'яні булави з кам'яними шипами, стандартного розміру, вмонтованими в набалдашник кожної такої булави. Це була надзвичайно ефективна зброя, і, судячи з усього, саме вона становила основу бойового спорядження паракаських вояків. Так ось, вивчаючи муміфіковані останки, дослідники виявили, що

деякі з них мали штучно деформовані стисненням (як у майя або ольмеків) черепи. Таких небіжчиків небагато — 3—4 %, а враховуючи, що для досягнення такого "черепного" ефекту необхідно було з самого народження упродовж 3—4 років прикріпляти до голови малюків спеціальні дощечки, можна припустити, що це були представники спадкової паракаської еліти, котра, відповідно до принципу "за все треба платити", жила безтурботно в матеріальному відношенні, проте розплачувалася за це жахливими муками в дитинстві і, без сумніву, постійними рецидивами не менш жахливої мігрені протягом усього життя. Але дивує інше.

Майже всі небіжчики (з недеформованими черепами) мали проломи в черепах з чітко зафіксованими медиками слідами наступного лікування та загоювання цих страшних поранень. **1** що цікаво, усі ці проломи за своєю формою чітко відповідають стандартним шипам на уже згаданих *маканах.* Спочатку вважали, що ці отвори в головах є наслідком бойових зіткнень. Війни в історії Паракасу справді були явищем далеко не рідкісним, про що промовисто "оповідають" кольорові ілюстрації на тканинах, де трапляються зображення вояків-переможців з відрубаними головами ворогів у руках. Але дивує, по-перше, що такі поранення є тільки у небіжчиків із багатих поховань (тобто представників соціальної верхівки неродовитого походження)! Важко повірити, що у війнах брала участь лише соціальна верхівка Паракасу. А по-друге, чомусь на кожному такому черепі трапляється, як правило, тільки один отвір, що також не схоже на бойові поранення, адже в битві комусь один раз по голові дістанеться — а комусь і більше... Отже, не виключено, що йдеться про жахливі відгомони шокуючих паракаських ритуалів, коли неспадкова знать цього суспільства рекрутувалася із тих простолюдинів за походженням, які заради входження до владних структур розплачувалися (згідно з проголошеним принципом) після "ритуального" удару *маканою* діркою в голові, котру мати лікувати жерці-хірурги. Мабуть, лише той, хто не боявся болю й ризику, пов'язаних із таким непростим випробовуванням, мав шанс увійти до соціальних верхів.

У такому вигляді цивілізація Паракас проіснувала майже п'ять століть, проте у другій половині I тис. н. е. вона раптово і загадково зникла, перебуваючи на вершині своїх інте-

лектуальних можливостей, за умов активного будування стратифікованого державно організованого суспільства, розвинених політико-релігійних інститутів, розширення багатогалузевого господарства. Не виключена також наявність у паракасців солідного військового потенціалу. Однак у середині (можливо, на початку другої половини) I тис. н. е. уся ця структура раптово згинула без будь-яких поважних причин. В усякому разі концепцій, що намагаються пояснити цей культурно-політичний крах, значно більше, аніж реально досліджених фактів, аргументів чи матеріалів, що могли б підтвердити або спростувати найрізноманітніші теорії паракаського цивілізаційного затухання.

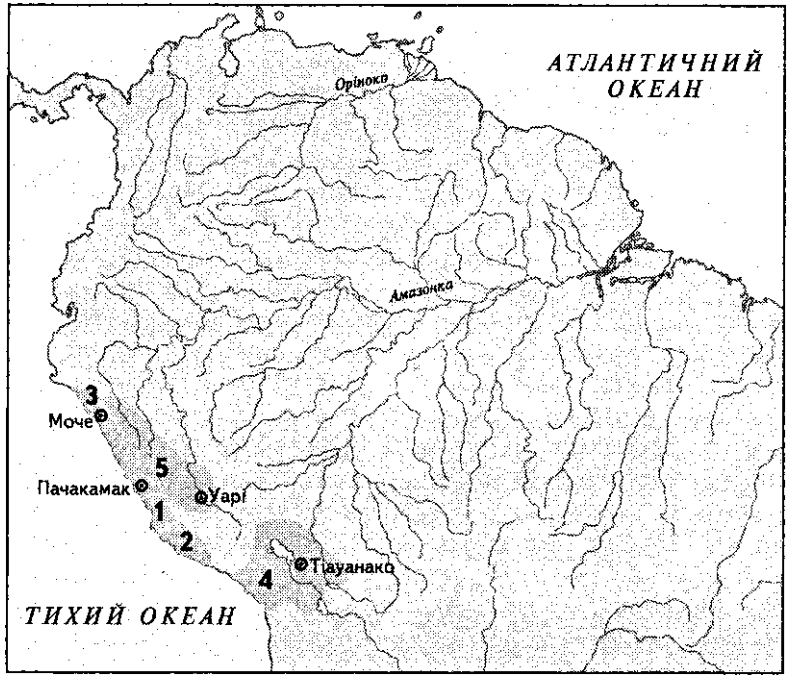

Андські цивілізації і тисячоліття н. е.
1 — Паракас; 2 — Наска; 3 — Мочіка; 4 — Цивілізація Тіауанако; 5 — Цивілізація Уарі

Цивілізація Наска. Перші століття н. е. — період виникнення ще однієї, можливо, найвідомішої південноперуанської цивілізації Наска, розташованої далі на південь від Паракасу. Наявність у багатьох цивілізаційних здобутках Наска прямих паралелей з паракаськими канонами (насамперед це стосується ткацтва й кераміки) дають підстави вважати, що корені Наска тісно пов'язані з культурою Паракас, від якої Наска остаточно відділилася тільки на межі III—IV ст. Що ж до назви означеної цивілізації, то вона походить від ріки Наска, в долині якої у 20-х роках XX ст. були вперше детально досліджені археологами рештки майже невідомої раніше доколумбової цивілізації.

Наукове вивчення культури Наска започаткували відомі фундатори перуанської археології — німець Макс Уле (1856—1944) та згадуваний више перуанець Х. С. Тельо.

На самому початку *культура Наска склалася як регіональне (навіть периферійне) відгалуження цивілізації Паракас.* Природно-кліматичні тотожності обох регіонів також сприяли певній ідентичності цих двох цивілізаційних осередків південноперуанського узбережжя Тихого океану. Тут так само панували піски, на яких росли здебільшого чагарники, постійно дули сильні вітри, майже не було дощів, а річки влітку, як правило, висихали. Траплялися тут і руйнівні землетруси. Та, діставши від північних сусідів початковий цивілізаційний поштовх, насканці не стали "пасти задніх", а, перейнявши у паракасців чимало передових культурно-історичних здобутків, активно еволюціонували й збудували, врешті-решт, свою власну, багато в чому унікальну цивілізаційну систему.

Сувора природа Кости змушувала місцевих землеробів постійно перейматися двома основними проблемами: де взяти воду й родючу землю? Насканці змогли знайти відповідь на ці непрості запитання, що й стало господарською базою місцевого цивілізаційного процесу. Родючі грунти існувати у цьому районі тільки в невеликих оазах, однак обсяг даного аграрного фонду завжди був недостатнім, що спричиняло здавна постійні війни між різними племенами, які мешкали на тихоокеанському узбережжі Перу. Не випадково у ранніх насканських похованнях учені

знаходять таку велику кількість відтятих голів (мабуть, їхні власники програли війну за обмежені терени з родючими грунтами). Чудово ілюструє означені ритуали і насканська кераміка, котру часто прикрашають зображення жерців, поруч з якими на спеціальних вівтарях лежать голови ворогів.

Голови ці висушували, сплющували, розфарбовували, після чого їх, як бойові трофеї, нанизували у страхітливі гірлянди або носили прив'язаними до пояса.

Та постійно жити в ситуації перманентної війни всіх з усіма й водночас розбудовувати розвинену цивілізаційну структуру не просто. Ось чому першою *умовою для динамічного розвитку місцевої економіки та соціально-політичних інституцій стала максимальна інтенсифікація рільничого комплексу.* Зокрема, насканці навчилися знаходити занесені раніше піском родючі грунти, очищати їх від поверхневого піщаного шару, істотно збільшуючи у такий спосіб аграрний фонд придатних для рільничого використання земель.

Іншою проблемою була відсутність води. Але й тут насканці зуміли суттєво підвищити продуктивність та ефективність місцевої іригації, перейшовши від спорудження знайомих ще паракасцям простих каналів до системи критих підземних каналів трубопровідного типу, яка використовувалася для зрошення полів за рахунок стоку гірських вод. Для накопичення безцінної вологи, що надходила із гірських озер, струмків і річок, будувалися спеціальні кам'яні підземні резервуари або спіралеподібні колодязі, від яких у разі потреби знову ж таки кам'яними багатокілометровими трубами, закладеними під землею, вода надходила на поля.

Іноді такі підземні труби розширювалися до масштабів цілих підземних водних тунелів з поперечним розрізом на зріст людини. Закріплювали їх за допомогою потужних кам'яних блоків та дерев'яних балок, вирубаних зі стовбурів анчароподібного місцевого дерева пустелі альгарроба ("мескитове дерево").

Така система іригації істотно зменшувала непродуктивні витрати води (від випаровування, неконтрольованого дренажу тощо) й гарантувала стабільність місцевих урожаїв маїсу, бобових та плодово-садових культур. Не дивно, що значну частину насканських іригаційних комплексів місцеві мешканці й досі використовують за прямим призначенням.

Серед культивованих насканцями сільськогосподарських культур домінували маїс, арахіс, квасоля, гарбуз.

Стабільне аграрне виробництво сприяло інтенсифікації місцевих ремесел. Зокрема, насканці вміли виготовляти найрізноманітніші тканини з вовни лам і бавовнику, додаючи в них також людське волосся та пташине пір'я, виготовляли килими й парчу. Свої вироби вони прикрашали поліхромною вишивкою або малюнками, фарбова гама яких налічує до 15 кольорів і відтінків (щоправда, менш стійких порівняно з паракаськими). Мало чим відрізнялося від паракаського оригіналу насканське мистецтво ливарництва: ті ж золоті підвіски для вух чи носа (останні прикривали рот). Зате помітний крок уперед зробила насканська кераміка. Гончарні вироби Наска вирізняють абсолютно досконалі форми (і це — без гончарного круга!), сильна кольорова насиченість (з домінуванням яскраво-червоних відтінків) і надзвичайно різноманітний спектр поліхромних зображень. Використовуючи для прикрашання своєї поливної кераміки фарбники 11-ти кольорів, насканські митці зображували на своїх виробах птахів і риб, комах і рослини, хижаків і людей, різноманітні плоди і навіть фантастичні міфічні істоти, після чого покривали свій виріб для міцності й краси глазур'ю.

Розвивалось у насканців і тваринництво, щоправда, в обмежених масштабах: розводили лам, від яких отримували м'ясо, шкіру, кізякове паливо та вовну для ткацтва. Важливу роль у забезпеченні населення достатньою кількістю їжі тваринного походження відігравали також розвинене рибальство та приокеанічне збиральництво, які давали людям рибу, крабів, молюсків.

Тривалий час вважалося, що культура Наска не залишила великих архітектурних комплексів, не знала міст та масштабних культових центрів, проте сенсаційні результати розкопок початку 1980-х років сдростували це хибне припущення. В околицях міста Кауачі (в долині ріки Наска) археологи знайшли рештки величного насканського городища (площею 24 км^2), яке одні вважають військовою цитаделлю, інші — ритуально-церемоніальним центром місцевої цивілізації, населення якого сягало кількох тисяч чоловік. Зокрема, в центрі Кауачінського городища виявлено велике святилище (його назвали *Естакерія),* споруджене зі стовбурів мескитового дерева (альгарроба). В його околицях у долині р. Акарі під час розкопок знайдено руїни трьох збудованих із цегли-сирцю фортець (Човаченто, Амато й Уарато),

а неподалік — на кордоні пустелі й Андських гір — виявлено рештки кількох ступінчастих иасканських пірамід (найбільша з них — висотою близько 20 м). Однак попри те, що розкопки Кауачі, якими керує директор італійського центру археологічних розвідок доколумбової епохи Джузеппе Орефічі, тривають уже більш як два десятиліття, результативність їх відносна. Фактично, археологи дослідили лише 80 архітектурних об'єктів Кауачі, що становить не більш як 1 % його загальної площі.

Слідом за Кауачі археологами були знайдені й інші насканські городища (Уака-дель-Лоро, Трес-Палос та ін.), але їхнє наукове обстеження ше тільки починається.

Виявлені дослідниками надзвичайно багаті поховання з безліччю коштовних прикрас свідчать про *глибоке соціально-майнове розшарування насканського суспільства.* Стосовно *релігійних уявлень,* упевнено можна стверджувати про існування культу богині родючості (зображувалася у вигляді жінки пишних форм, з потоками води й рослинами, котрі буквально виростають-виливаються з її рота), її божественного чоловіка у вигляді вусатого вояка, та про вшанування хижаків (сімейства котячих), що є доволі типовим для більшості землеробських спільнот Доколумбової Америки. Зокрема, зображення на гончарних виробах свідчать про існування якогось своєрідного культу ягуара, на якого насканські художники чомусь надягали дивовижні маски (ці фігури в історіографії дістали назву "кішок-демонів"). Трапляються на керамічних виробах насканців і зображення косаток, змій, птахів і ящірок, що також могли бути об'єктом релігійного вшанування в Кауачі.

У нас немає відомостей про етнічний склад та конкретні перипетії політичної історії насканців, оскільки у них не зафіксоване (в усякому разі поки що) існування власної писемності. Розкопки поховань показали, що насканці були кремезними людьми з довгим чорним волоссям, причому середня тривалість їхнього життя (судячи з приблизного віку знайдених у похованнях небіжчиків) становила 37—38 років, що досить багато для тих часів (такою вона була і в Європі до середини XIX ст.!). Поширеною серед насканців, як і в більшості давньоіндіанських народів, була звичка деформувати свої черепи. Наявність уже згаданої традиції зберігати й засушувати голови убитих ворогів (нині такі звичаї фіксуються тільки в деяких індіанських племен Амазонії) свідчить про можливий мілітарний характер їхньої влади, а також про войовничість самих насканців. Останки страчених злочинців, знайдені археологами навколо Кауачі, ілюструють суворість звичаєвого права, що регулювало соціальні відносини та підтримувало громадську стабільність у насканському суспільстві: порушників спокою насканці зв'язували, набивали їм рот людськими екскрементами, а потім убивали сильним ударом каменюкою (чи булавою) прямо в лоб.

Побутувала у насканців і традиція людських жертвопринесень. Зокрема, численні жертви замуровували (можливо, навіть живцем) у фундамент багатьох будівель насканського походження, а на иасканських посудинах трапляються зображення зовсім страхітливих ритуалів тотального "обрубування людини" — тобто її четвертування. Окрім людей, матеріалом для періодичних жертвопринесень богам служили лами.

Та всі ці загадки й непорозуміння відходять на другий план перед ключовою таємницею насканської цивілізації — галереєю гігантських "наземних розписів" долини Наска, що їх у 1548 р. колишній конкістадор, а на той момент католицький місіонер Педро де Сієса де Леон (1518(?)—1554) назвав "дороговказами для мандрівників". Йдеться про лінії, вибиті на кам'яній поверхні розпеченого нещадним сонцем, практично, безводного гірського плато Пампа-де-Наска площею в 700 км^2. Ці штучно прокладені лінії майже непомітні з землі, але з висоти пташиного польоту вони утворюють дивовижні узори, комбінації і навіть справжні малюнки розміром у десятки метрів (найбільший малюнок — "птах", у якому археологи побачили морського яструба *скопу,* — має 150 м у довжину!). Серед майже трьохсот фігур є зображення павука й риби, птаха й мавпи, лами та ящірки, дерева й квітки, ягуара та ігуани, пелікана й кашалота, навіть дивного людиноподібного створіння, в якому окремі дослідники убачають інопланетного космонавта у скафандрі. Чимало там і різноманітних геометричних фігур: трикутників, зірок, тщпецій, прямокутників, хвилястих ліній, спіралей тощо. Хто, коли і навіщо створив цю наземну галерею картин-гігантів — невідомо. Адже навіть відкрили її випадково лише у 30-х роках минулого століття американські пілоти-любителі із числа "золотої молоді США" під час своїх тренувально-розважальних польотів у перуанському небі.

Яким чином таке можна було створити, не маючи авіації? Версій і теорій навколо "малюнків Наска" дуже багато, але остаточної відповіді немає.

Навіть стосовно їхнього датування тривають дискусії: деякі дослідники відносять ці картини до часів Чавіну, інші датують їх рубежем н. е., а дехто — VI—VII ст., однак методи радіовуглецевого датування дають приблизно V—VII ст.

Американський професор історії доктор Пол Косок, пролетівши над рівниною Наска літаком, у 1939 р. висловив припущення, шо означені фігури відповідають знакам зодіаку, а лінії (деякі з них довжиною до 10 км!) — пов'язані з рухом сонця та місяця від сходу до заходу, оскільки їх особливо добре видно під час рівнодення та сонцестояння. Знаменита перуанська дослідниця німецького походження (математик за фахом) Марія Райх (Райхе) висловила в 1941 р. припущення, що це своєрідний наземний календар, однак реконструювати на основі цих малюнків будь-яку календарну систему (цим займалися в різні часи американські науковці Лжеральд Хокінс, Ентоні Авені, Лжордж Петерсен та Йохан Рейнхард) не змогла навіть потужна ЕОМ. Перуанець Джо Херрера Рамос вважав, що це своєрідна карта підземних запасів води (проблема для насканців доволі актуальна), а згадані перуанські пілоти з певним гумором прозвали знайдені ними зображення "доісторичним аеродромом". Ця версія набула шаленої популярності в 1970-х роках після тріумфальної демонстрації по всьому світові документальної картини "Спогади про майбутнє" (1969), створеної німецьким режисером Геральдом Райнелом за однойменним бестселером швейцарського письменника-археолога Еріха фон Денікена, який вважав, що давні індіанці створили ці зображення, підкоряючись наказам інопланетних прибульців, чия летюча тарілка висіла над плато і згори керувала їхньою роботою. Інакше, мовляв, неможливо було створити такі досконалі зображення.

Однак уже в 1977 р. американський дослідник Джим Вудмен спробував довести, що лінії нанесено на поверхню пустельного плато за допомогою повітряних куль. На повітряній кулі, виготовленій з відомих насканиям матеріалів — зокрема з бавовняних тканин — йому навіть удалося піднятися над геогліфами Насканського плато на висоту 130 м, але як можна було з такої висоти керувати масштабними роботами? Врешті-решт, метод, за яким можна було б створити ці малюнки без літаків і гелікоптерів, розробила після 30-річної роботи в насканській кам'яній пустелі вже згадана М. Райх.

За її версією, майстри спочатку виготовляли на невеликому майданчику макет майбутнього малюнка-гіганта. Відтак м^кет поділяли на клітини, малюнок з яких потім переносили на набагато більші клітини в пустелі, розмічаючи їхню точну геометрію за допомогою спеціально забитих у землю дерев'яних кілків і паль. На шастя, сухе повітря Кости зберегло сліди цих дерев'яних паль та залишки кількох таких макетів, після чого екзотичні версії створення "малюнків Наска" поступово відпали. Та залишилося інше питання: для чого? І тут однозначної відповіді й досі немає. До вже згаданих версій періодично додаються все нові.

Дехто називає ці зображення ритуальними або воєнно-ритуальними, інші вбачають у них своєрідні дороговкази для кондорів, оскільки приліт цих гігантських птахів із гір до *Кости* супроводжувався дощами. Тому, мовляв, насканці і творили ці малюнки, щоб "запросити" кондорів і в такий спосіб викликати в долині бажаний дощ. Дехто вважає ці лінії стежками для прочан чи доріжками для танцювальних церемоній. Та, думається, проблема в тому, що сучасна людина настільки пройнята утилітаризмом, що не може собі уявити такі масштабні роботи без прагматичної мети. В той час, як відомо, що майстри давнини нерідко творили свої шедеври не для себе чи своїх сучасників, а для небіжчиків (їх ховали в могилах разом із померлими правителями та їхніми наближеними) або богів. Одним словом, вони створювалися зовсім не для того, щоб їх бачили люди. **1** якщо підійти до цієї проблеми з такою системою координат, то все сприймається не так уже й парадоксально, якщо ці зображення (котрі жодна людина просто не могла побачити) адресувалися або небесним богам, або культовим гірським вершинам (тим більше, що в цьому районі вічно білі гірські вершини й досі шанують за воду, яку вони дають людям узбережжя через танення своїх вкритих снігом і кригою "шапок". Зберігся навіть ритуал принесення з таких гір уламків криги в пустельну долину як своєрідне вшанування дарованої горами води). Отже, думається, галасу навколо цих і справді дивовижно досконалих малюнків-гігантів дещо більше, аніж справжніх загадок.

Немає сумніву і в тому, що організувати такі масштабні геогліфічні роботи могла тільки потужна державна машина централізованого типу, а це наводить на думку про існування саме такої політичної системи у насканців. Причому, враховуючи релігійно-астрономічну спрямованість означених малюнків, можна припустити, що ця державна структура мала теократичний характер.

Нарешті, як і в ситуації з Паракасом, не до кінця зрозумілими залишаються *причини, перебіг і точний час зникнення цивілізації Наска.* Матеріали розкопок Кауачі засвідчують, що, проіснувавши щонайменше шість століть, це місто загинуло внаслідок природного катаклізму: руйнівної повені

та жахливого землетрусу, які зруйнували більшість його споруд. Відтоді люди покинули Кауачі, засипавши рештки своєї "столиці" товстим шаром глини. Та чи призвела загибель центрального городища до загибелі усієї насканської цивілізації? Питання лишається відкритим.

Й останнє: хто поглинув рештки насканської цивілізації? Дехто звинувачує в цьому носіїв культури Уарі, чию навалу на землі Наска датують приблизно 800 р. Існує й інша версія: у IX ст. цивілізація Наска загинула внаслідок вторгнення варварських племен, які прийшли з півдня. У подальшому прибульці перейняли у завойованих чимало корисних здобутків і створили на цій базі синкретичну цивілізацію Іка в долині однойменної ріки. Ця археологічна культура, вперше досліджена за могильниками німецьким археологом Максом Уле (1856—1944), з часом трансформувалася у відносно розвинену державну структуру типу східної деспотії на базі іригаційного землеробства, тваринництва (лами й альпаки), ткацтва й металургії. Проте варто зауважити: хоча у культурі Іка (особливо в кераміці, прикрашеній дивовижними малюнками) справді збереглися значною мірою насканські мотиви, що дає підстави цивілізаційно поріднювати їх і послідовно розміщувати в плані хронології, однак власної писемності в Іка також не було, а тому точну хронологію й конкретний перебіг переростання культури Наска в Іка реконструювати й досі не вдалося. Тим більше, що наприкінці XV ст. ці землі потрапили під контроль інків, які поступово нівелювали культурно-історичну специфіку лівденноперуанської Кости. А дослідникам лишилися засипане глиною та піском "столичне місто" Кауачі, розкидані по всій долині поховання, рештки підземних іригаційних комплексів (що частково використовуються й досі) та унікальна галерея циклопічних малюнків.

Цивілізація Мочіка. В той час, як на півдні Перу формувалася культура Наска, на півночі країни в долині річок Моче, Віру та значно повноводнішої Чіками (на землях Кости трохи далі на захід від Чавіну) склалася ще одна цивілізація — Мочіка, виникнення якої датують II ст. н. е.

Назва умовна і походить від однойменної долини, котра своєю чергою дістала назву від найменування сусідньої ріки Моче, шо розташована неподалік від сучасного перуанського міста Трухільо. Вперше означена культура була відкрита й досліджена у 1899—1900 рр. все тим же Максом Уле.

Основними осередками життя місцевих мешканців здавна були 24 узбережні річкові оази, відокремлені одна від одної абсолютно мертвими пустелями, проте регулярні річкові повені (типологічно схожі на розливи єгипетського Нілу) дали змогу місцевим жителям побудувати доволі продуктивну рільничу цивілізацію на базі іригаційного землеробства.

Основною ресурсною базою них іригаційних комплексів були місцеві ріки — Ламбаєке, Санья, Лече, Мотупе й Хекетепеке.

Мочіка створили мережу широких магістральних каналів (їхні ширина й глибина сягали кількох метрів) та акведуків (найбільший з них у районі м. Аскона має 1400 м у довжину і до 15 метрів у висоту). Поля розбили на невеличкі ділянки (по 20 $м^2$) з чітко визначеним водозабезпеченням — і низка нечисленних оаз доволі швидко перетворилася на суцільний іригаційно-рільничний комплекс (з площею зрошуваних полів близько 11500 $км^2$), що стабільно давав по два-три врожаї кукурудзи на рік, а також забезпечував місцевих жителів достатньою кількістю технічних культур, овочів та фруктів (квасоля, картопля, батат, арахіс, перець, гарбуз, солодка юка (маніок), бавовник, камоте, чірімойя, гуанабано, гуава, лукума, папайя). Родючість грунтів мочіка підтримували, удобрюючи землю цінним пташиним послідом — *гуано,* а в райони, куди канали провести було неможливо, воду перекидали своєрідними акведуками, збудованими з цегли-сирцю.

На цих землях мешкали носії кількох малодосліджених, ізольованих мов, серед яких поступово виокремилися володарі "гортанної" мови *мунік* (сумнівних лінгвістичних родичів якої шукають у Центральній Америці (навіть серед майя), але поки що без особливих успіхів). Звідси в історіографії прижилася назва — народ *мочіка.*

Це були люди, невисокі на зріст, але кремезні, з видовженими головами. Чоловіки племені мали ше звичку носити довгі, хоча й не дуже густі бороди.

Цінну інформацію стосовно побуту, соціальної структури й традицій мочіка містять праці іспанських хроністів, які ще застали цей народ за часів конкісти. Це, насамперед, праця з екзотичною назвою "Антарктична суміш" єзуїта Мігеля Кабельйо де Бальбоа, "Хроніка

моралі ордену Святого Августина в Перу та його зразкових успіхів у цьому королівстві" ченця-августинця Антоніо де ла Каланчі, а також перше лінгвістичне дослідження ше живої тоді мови мочіка (іспанці називали її *юнга)* "Мистецтво мови юнгів", створене католицьким священиком Фернандо де ла Каррерою, який проповідував серед індіанців "слово Христове", а тому детально вивчав мови своєї екзотичної пастви.

За умов формування складної і майже суцільної іригаційної системи по всьому північноперуанському узбережжю доволі гостро постало завдання політичного об'єднання моче-чікамського дворіччя. Конкретні перипетії процесу політичної інтеграції регіону нам не відомі, проте відомий наслідок: спочатку войовничі мочіка (що мешкали в долині маловодної ріки Моче) поширили свій вплив на долину ріки Чікама, а вже потім, спираючись на ресурси одразу двох долин, почергово розгромили усіх сусідів-конкурентів і поставили під свій контроль усю північноперуанську Косту від узгір'я Сієрра-Бланко, в районі ріки Пакасмайо на півночі, до ріки Непенья на півдні. Під контролем мочіка опинилася територія в 20 тис. км^2, де проживали на той час 250—300 тис. чол. Центром новоутвореної держави, володіння якої простяглися з півночі на південь на півтисячі кілометрів, стало місто Моче.

Потужними міськими центрами мочіцької цивілізації стали також сусіднє з Моче поселення Галіндо, Уанкако (долина р. Віру), Пампа-де-Лос-Інкас (долина р. Санте) та Паньямарка (долина р. Непенья).

Високопродуктивне землеробство дало можливість мочіка масштабніше розвивати тваринництво і птахівництво (лами, собаки, качки і навіть морські свинки, м'ясо яких мочіка також уживали в їжу). Різноманітність у харчовий раціон привносили рибальство (тим більше, що молюсків, крабів і риби, насамперед анчоусів, у холодних приокеанічних водах завжди було вдосталь), звіробійний промисел (зокрема, морські леви і тюлені), збиральництво (дари моря і навіть пташині яйця) та полювання (хоча не виключено, що мисливство було лише розвагою для місцевої соціальної верхівки).

Доволі високим для тогочасних реалій Південної Америки був рівень місцевих ремесел. Щоправда, у виготовленні знарядь землеробської праці мочіка не досягли особливих успіхів. М'яку після штучного зрошення землю розпушували

вузькими лопатками з кам'яними, кістяними чи, в рідкісних випадках, мідними наконечниками, дещо схожими на короткий спис із широким лезом. Зате майстри мочіка виготовляли вишукані тканини (з вовни й головним чином бавовнику), досягли вражаючих висот у мистецтві портретної скульптури (їхні скульптурні портрети відтворюють не лише достовірний образ людини, а й подають психологічну характеристику об'єкта). Вони плавили золото, срібло, мідь[5] (знали і їхні сплави), володіли мистецтвом позолоти, пайки, чеканки, кування й інкрустації коштовним камінням (бірюза) та перламутром, виготовляли металеві вироби технікою нині втраченої воскової моделі, прокладали чудові дороги (завширшки чітко 9,8 м), споруджували надійні мости й акведуки (висотою до 15 м!). Більше того, мочіка першими в Америці почали ширше застосовувати у виробничому процесі металеві знаряддя, оскільки навчилися виплавляти з поверхових мідних руд (азуриту й малахіту) не тільки чисту мідь, а й прообраз майбутньої бронзи, додаючи (для твердості) у мідь миш'як. З такого мідно-миш'якового сплаву виготовлялися спеціальні долота (іноді з орнаментованим руків'ям) — один із перших в Америці досвідів використання металів не лише для задоволення культово-естетичних потреб, а й для виготовлення утилітарно-господарських знарядь праці. Мочіка чудово розумілися на математиці й геометрії, використовуючи для спорудження своїх пірамід і шляхів сполучення міру довжини у 9,8 м. Але більш за все вражає їхня лощена, розмальована (з використанням фарб синього, чорного, червоного, коричневого, сірого, жовтого та білого кольорів 12-ти відтінків) кераміка — справжня енциклопедія буквально усіх складових тогочасного життя. Адже на глиняних виробах мочіка доволі реалістично (аж до портретної схожості обличчя) зображені селяни й рибалки, лікарі й хворі, вояки і бранці (в момент, коли їм відрубують голови спеціальними ритуальними ножами), науковці й ткачі, музиканти й раби, жінки, зайняті домашнім господарством, чоловіки, які п'ють маїсове пиво *(чіча)* або роблять собі обрізання, навіть сексуальні сцени. Містить мочіцька кераміка й усілякі картинки, що стосуються побутового життя її творців: від зображень богів і об'єктів полювання, рибальства та збиральництва (олені, ропухи, мавпи, ягуари, пуми,

риби, сови та інші птахи) — до культивованих ними рослин (різноманітні фрукти й овочі), човнів і будинків.

Щедрий ілюстративний матеріал[6] свідчить про те, що *мочіцьке суспільство досягло вже рівня чітко структурованого соціуму, розвиненої деспотичної державності централізованого типу з елементами істотної воєнізації влади.* Об'єднану державу очолював тепер мілітарний верховний вождь *кіч (сікіч),* якого художники завжди зображували у вигляді молодого володаря-воєначальника. Мали статус та виконували функції панівної страти суспільства *алаек* ("губернатори" — можливо, нащадки колишніх самостійних царків) — управителі чотирьох окремих долин, з яких складалася поліетнічна іригаційна мочіцька спільнота.

На "керамічних ілюстраціях" усі вони завжди зображувалися з палицями, дротиками, списометалками чи іншою зброєю в руках, що свідчить про відверто мілітарний характер їхньої влади.

Далі йшли *чі-кіч* — "царські службовці": цей статус мали чиновники, виробничі майстри, наглядачі, офіцери, жерці (останні прикрашали свій одяг лисячими головами, оскільки лисиця вважалась у мочіка символом святості й мудрості) тощо. Наступний стан складали прості виробники й слуги. Ну а внизу суспільної піраміди стояли раби (насамперед, із числа військовополонених). Соціальне становище жінок у суспільстві мочіка було приниженим. Вони, судячи з керамічних ілюстрацій, мали виконувати домашню роботу (переносити вантажі, готувати їжу, ткати, доглядати дітей тощо) і догоджати своїм чоловікам. Усе це свідчить про суто патріархальний характер мочіцької родини і мочіцького суспільства загалом, що цілком природно для будь-яких надмірно мілітаризованих соціумів.

Відповідно до жорсткої станово-кастової диференціації розподілялися в мочіка суспільні й матеріальні блага: кількість жінок у кожного чоловіка (зростала згідно з ранжиром), пишність домівок, навіть одяг, специфіка якого також залежала від суспільного статусу індивіда. Усі державні люди носили тюрбани з пташиного пір'я, сандалі зі шкіри морського лева, міні-спідниці, золоті й мідні брязкальця (у формі півмісяця), плащі з пишними манжетами й наплічниками та геометричним орнаментом, своєрідним для кожного роду *алаек* та для кожного рангу *чі-кіча* (а отже плащовий орнамент виконував у мочіка приблизно ту ж саму функцію, що

й дворянські родові герби чи армійські офіцерські погони з нашивками). Особливою пишністю та розмаїттям вирізнялися зачіски та головні убори мочіцьких можновладців. Свої ноги від ступнів до колін вони фарбували у чорний колір. Рядові мочіка ходили простоволосими, без зачіскових надмірностей. Одягалися доволі скромно: носили просту сорочку-накидку, щось на зразок сучасних пончо, без будь-якої орнаментації. Довга проста сорочка або спідниця, невибаглива зачіска у дві заплетені коси — оце й усе, чим задовольнялися мочіцькі жінки, незалежно від статусу їхніх чоловіків. Ну а раби мали ходити абсолютно голими, з показово непричесаним середньої довжини волоссям.

Навіть методи пересування залежали від статусу людини: простолюдини й раби ходили шляхами пішки, а знатних мочіка "транспортували" у спеціальних паланкінах носії.

У контексті з суто соціальною стратифікацією свою роль у суспільній організації Мочіцької цивілізації відігравав принцип етнічної сегрегації, в параметрах якого мочіка чітко ділили усіх людей на "своїх" *(кольяна),* "чужих" *(кайяо)* та нащадків від змішаних шлюбів — *пайян.*

Соціальна стабільність у суспільстві мочіка підтримувалася вкрай жорстокими законами: за дрібні правопорушення винному відрубували руку чи ногу, могли відрізати ніс чи губи, виколоти очі або навіть каструвати, за серйозні проступки забивали до смерті камінням. Причому всі ці покарання для більшого виховного ефекту завжди проводилися публічно. Водночас роль стабілізаційного чинника, згідно з принципом "за все треба платити", відігравав у мочіка інститут "квіткових воєн" (добре відомих дослідникам за мезоамериканськими реаліями доколумбових часів), що розглядалися місцевим населенням як своєрідний тип людських жертвопринесень на користь божеств. У "квіткових війнах" брали участь мешканці сусідніх населених пунктів (мабуть, із числа місцевої еліти, оскільки простолюдини мали в цей час працювати на полях). Ставши навпроти один одного, дві такі "квітково-ворожі" армії завзято закидали супротивника камінням із праща, після чого атакували "іноплемінників" урукопаш, причому чим більше в таких "боях-змаганнях" бувало убитих, поранених і покалічених, тим воно вважалося "богоугоднішим" (бо кров, пролита в цих сутичках, вважалася пролитою в жертву божествам, які в

обмін на неї гарантуватимуть щедрий врожай у наступному році). Як морально-матеріальну винагороду переможці цих сутичок отримували майно полонених, захоплених у процесі кривавого ритуального зіткнення.

Доволі непростою є проблема наявності (чи, навпаки, відсутності) у мочіка власної *писемності,* питання про саме існування якої досі залишається дискусійним. Першим після опрацювання у 1938—1939 рр. понад ЗО тис. (!) мочіцьких виробів цю проблему порушив відомий перуанський дослідник і колекціонер Рафаель Ларко-Ойле. Аналізуючи згадані вище малюнки на мочіцькій кераміці, він звернув увагу на те, що на багатьох посудинах зображені боби квасолі з нанесеними на них рисочками, хрестиками, кружечками та крапочками. Такі ж самі знаки (Р. Ларко-Ойле виділив близько 300 їхніх різновидів) збереглися на деяких мочіцьких і навіть паракаських тканинах. На тих же самих посудинах трапляються ще й зображення сцен "читання" (чи рахування) таких бобових зерен людиною. Нарешті, реальні квасолини мочіцького походження з загадковими геометричними "нарізками" виявлені у процесі розкопок. З цього Р. Ларко-Ойле зробив висновок щодо наявності у мочіка лінійного письма, а також про те, що боби (й тканини) заміняли носіям цієї культури папір, пергамент чи папірус, виступаючи матеріалом, на якому фіксувалася текстова інформація.

Інші науковці, як і раніше, ставляться до версії про наявність у мочіка якоїсь писемності клинописно-лінійного типу доволі скептично. Хоча й визнають, шо така знакова система могла в перспективі трансформуватись у розвинену писемну систему. Крім того, на унікальній мочіцькій кераміці трапляються зображення людей, які несуть у руках якісь зв'язані в пучок мотузки з вузликами, шо нагадують відоме інкське "вузликове письмо" *кіпу,* але власне мочіцьких *кіпу* археологи досі не знаходили, тому наявність у мочіка "вузликової" системи фіксації інформації поки шо не доведена.

Армії войовничих бійців мочіка у конічних шоломах з невеличкими квадратними чи овальними щитами, озброєні булавами, сокирами, пращами, дротиками зі списометалками та списами з мідними наконечниками, постійно вели війни з сусідами, і спочатку — доволі успішно. За короткий термін мочіка створили в такий спосіб доволі велику, високоцентралізовану й потужну мілітаризовану державу, а тому доки їхнім противником залишалися розрізнені племена первісного оточення, мочіка у війнах перемагали, користуючись перевагою у військовій майстерності та організації, озброєнні та господарсько-економічному забезпеченні матеріальними ресурсами. Своєю чергою, успішні війни щедро забезпечували мочіка дешевою рабською робочою силою, яку переможці масово застосовували для спорудження масштабних архітектурних комплексів — як культового, так і фортифікаційного призначення.

Що ж до релігії, то мочіка усе ще продовжували вшановувати ягуарів (явний спадок чавінських часів), проте більшість своїх богів вони вже шукали на небі або серед собі подібних. Серед них — обожнений верховний володар *кіч,* Сонце (йому жертвували золоті прикраси), Місяць (його дари — срібні), умовно верховний бог-"творець" *Аї-Апек,* що зображувався у вигляді людинокішки (точніше, людинопуми або людиноягуара), яка сидить на троні чи вершині піраміди, а з її голови виходять промені. Всім своїм богам мочіка періодично жертвували полонених й узагалі людську кров, вважаючи, що в такий спосіб боги "харчуються". Шанували мочіка і деяких тварин — зокрема, сокола, морського орла, собаку, двоголових змій, котрі вважалися посланцями та інформаторами *Аї-Апека.* Решта богів і божеств утворювала розвинений ієрархічний пантеон, проте масштабних культових споруд удостоїлися далеко не всі. Серед останніх виділяються, насамперед, масивні будівлі потужної мочіцької столиці Моче (площа пам'ятки близько 60 га), руїни якої і досі зберігаються неподалік сучасного перуанського міста Трухільо (нижня течія р. Моче).

Серед культових споруд найвідомішою є присвячена Аї-Апеку найбільша колись у Південній Америці 48-метрова піраміда Сонця *{Уака-дель-Соль)* у формі п'яти терасових уступів з масивною нижньою платформою розміром 250 х 140 м. За підрахунками науковців, для спорудження цього сонячного храму було витрачено 130—140 млн *алобів* (цеглин стандартної форми, виготовлених із висушеної глини та різаної соломи — своєрідної глинобитної цеглисирцю). За свідченнями згаданого хроніста А. де ла Каланчі, у спорудженні піраміди брали участь 200 тис. індіанців. Проте за часів конкісти іспанці довідалися, шо Сонцю мочіка жертвували золото, і це вирішило долю знаменитої піраміди. Іспанці, якими керував ласий до чужих скарбів інженер-конкістадор Монтальва, за допомогою штучної дамби-запруди змінили у 1602 р. русло ріки Моче. Спрямувавши її води на піраміду, вони змили в такий спосіб 3/4 цього храмового комплексу, завдяки чому добре розжилися на золото[7].

Ще одна піраміда — Місяця *(Уака-де-Луна)* — складалася із 14 млн *адобів,* а отже, за розмірами значно поступалася сонячній (висота — 21 м), зате мала шеститерасну форму. Рештки унікальних ритуальних споруд збереглися і в інших місцях колишньої Мочіцької держави. Серед них — 57 пірамід релігійного комплексу Пакатнаму (в районі ріки Хекетепекі), 20-метрова шестиступінчаста піраміда в долині ріки Непенья та ін. Причому всі ці споруди мочіка покривали пишними поліхромними розписами, які зображували то призначених для жертвопринесення бранців, зв'язаних живими зміями, то "бунт речей проти людей", з якими предмети-позстанці чомусь розпочали справжню війну...

Нарешті, у 1983 р. під час розкопок було виявлено справді унікальний храм "шамана" (ісп. *ель-брухо)* — прихований поховальний комплекс, прикрашений фризами, що зображують ряди зв'язаних бранців. Усередині храмової гробниці (можливо, вона належала комусь із мочіцьких *кічів)* знайдено солідний поховальний інвентар і безліч людських кісток — мабуть, вони належали людям, принесеним у жертву під час прощальної церемонії. Причому археологи стверджують, що серед них були не лише раби та полонені, а й повноправні одноплемінники небіжчика, можливо, навіть його родичі, оскільки їхні останки містять явні ознаки успішного лікування ран, а це, зрозуміло, в Локолумбовій Америці могли собі дозволити тільки "сильні світу цього".

Ще одна сенсаційна знахідка сталася у 1987 р., коли перуанський археолог Уолтер Альва розкопав у районі м. Сіпан унікальну, не пограбовану гробницю знатного мочіцького вождя, якого з легкої руки західних фахівців охрестили "лордом Сіпана". Поховання датували V—VI ст., а сам "лорд", як вважають, був невисоким на зріст (165 см) 35-річним чоловіком, якого супроводжували в останню путь кілька чоловіків, жінок та одна собака. Гробниця була ущерть наповнена предметами розкоші (золото, бірюза, срібло, мідь). Голову "лорда" покривала золота маска зі штучними очима із срібла й лазуриту.

Ще один комплекс із 26-ти (!) мочіцьких пірамід, споруджених із цегли-сирцю у XII—XIII ст., виявив у 1988 р. норвежець Тур Хейєрдал (1914—2002) в районі Тукуме. Під ними були знайдені пишні усипальниці похованих у сидячих позах довговухих мочіцьких володарів, котрих супроводжували в потойбічний світ казкові багатства — вироби із золота, й срібла, великі запаси їжі, тіла принесених у жертву слуг, черепашки з Панами й Еквадору, пір'я екзотичних птахів, шо водяться тільки в лісах далекої Амазонії і т. ін.

Цікаво, шо майже в усіх мочіцьких пірамідах на *адобах,* з яких вони споруджені, були зафіксовані різноманітні знаки-герби (близько сотні різновидів), причому такі цеглини вмішені в пірамідах компактними групами. Лослідники вважають, що ці знаки мали фіксувати результати будівничої активності окремих общин, які працювали на спорудженні пірамід, оскільки будівництво посекційно доручалося окремим бригадам майстрів, які колективно відповідали за якість і швидкість виконаних робіт.

Судячи з усього, саме V—VI ст. були періодом найвищого розквіту мочіцької державності. Унаслідок тривалої попередньої селекції тогочасні землероби спромоглися якісно поліпшити місцеві сорти маїсу, квасолі та гіркого перцю, почали вирощувати більш як 50 нових сортів культурних рослин, у тому числі — картоплю й томати (запозичили у сусідів із Анд), папайю та сапотове дерево лукуло (його плоди нагадують сливу), перуанське просо каньяуа (кіноа) тощо. Свого максимуму досягли мочіцькі воєнні потужності, динамічно розвивалися економіка й культура. Тож влада могла собі дозволити викидати на вітер солідні кошти, влаштовуючи пишні поховальні ритуали й зводячи циклопічні культові споруди.

Не менше непродуктивних витрат ішло на вшанування померлих правителів і наближених до них "сильних світу цього". Тільки в околицях мочіцької столиці археологами виявлено з півсотні пишних поховань, у яких активісти "чорної археології" і досі знаходять золоті прикраси, котрі шляхом контрабанди масово вивозять за межі Перу.

Проте глибока суспільно-майнова диференціація та наявність у країні великої кількості рабів (зрозуміло, вороже налаштованих до мочіка) із числа поневолених цією державою сусідів, не могли минути безслідно. Усе це роз'їдало місцеву соціальну спільноту. Давалися взнаки також природні катаклізми, що переслідували державу Моче. Як стверджують палеокліматологи, протягом 650—800 рр. унаслідок масштабної посухи на півночі Перу в регіоні суттєво зменшилися ресурси родючих грунтів. У цей же період сталося кілька сильних і доволі руйнівних землетрусів. У результаті мочіка змушені були покинути колишню столицю і перенести свій політико-релігійний центр значно далі на північ, до Пампа-Гранде (назва, звичайно, сучасна), де у відносно короткий термін був збудований новий столичний ансамбль загальною площею до 6 км^2.

Не сприяла стабільності й міжнародна ситуація. Тиск, що його здійснювали на мочіка з півдня представники цивілізації Уарі[8], змусив *кічів* приступити до створення стратегічних запасів для можливого ведення виснажливої війни з добре організованим та озброєним ворогом. Однак додаткові побори за умов природних негараздів суспільство вже

не могло витримати. І це призвело до соціально-політичної катастрофи.

Реконструюванню подальшої долі мочіцької державності сприяли масштабні розкопки в Пампа-Гранде, насамперед, його центрального городища — "Великої Піраміди" *(Уака-Форталес),* що являла собою своєрідний "дитинець" Пампа-Гранде, причому збудований у надзвичайно короткі строки. Загальна висота цієї піраміди — 54 м, параметри нижньої платформи — 270 х 185 м, однак найдивовижнішою є верхня платформа піраміди з гладенькими, майже прямовисними обривистими стінами 15-метрової висоти та просторими із багатим начинням житловими приміщеннями на її вершині. Цікаво, що знизу до верхніх приміщень вів лише один вузький пандус (круті суцільні сходи), чудово пристосований для оборони від можливого нападу знизу — отже "верхам" мочіка за часів Пампа-Гранде вже явно було кого боятися. Та попри усі фортифікаційні хитрощі, залишки споруд засвідчують, що всі верхні житлові будови піраміди загинули внаслідок пожежі (місцями глина навіть оплавилася до скловидного стану). Сліди навмисного погрому простежуються й на інших елітних об'єктах Пампа-Гранде, в той час як житлові квартали простолюдинів від вогняної стихії зовсім не потерпіли. Усі ці дані вказують на те, що остання столиця мочіка пережила масовий народний бунт, під час якого були знищені всі владні квартали й споруди, ну а логіка історії змушує припустити, що й мешканців цих елітних споруд спіткала така сама доля.

Крах держави Моче датують кінцем VIII ст. Тоді ж у Перу перервалася традиція будівельної гігантоманії, припинилося спорудження масштабних пірамід, а державність, розірвана масовим соціальним протистоянням "верхів" і "низів", остаточно втратила рештки колишньої централізації. Водночас мілітарну владу мочіка скинули всі їхні південні сусіди, відтиснувши своїх колишніх поневолювачів на далеку північну окраїну перуанської Кости.

Лише за кілька століть у долинах Моче і Чіками поступово відродилися регіональні загальнодержавні тенденції, проте відбулося це вже після занепаду цивілізації Уарі. Творцем нового регіонального гегемона — державності Чіму — стали вже не самі мочіка, а їхні найближчі південні сусіди, носії мови *кінгнам.*

Що ж ло господарсько-технологічних здобутків цього народу, то вони, здебільшого, й сьогодні не втратили свою ефективність та актуальність, оскільки максимально відповідають природно-кліматичним умовам регіону. Зокрема, й досі регулярно подає воду від витоків ріки Чіками до тихоокеанського узбережжя найдовший мочіцький канал Ла-Чамбре завдовжки 113 км. Лосі виконує в долині Чіками свою водогінну функцію грандіозний мочіцький акведук Аскони, висота якого сягає 15 м, а загальна довжина — майже півтора кілометри.

Цивілізація Чімор (Чіму). *Після загибелі цивілізації Мочіка централізований політико-еволюційний процес у районі північноперуанського океанічного узбережжя тимчасово припинився, проте економічний потенціал регіону* навіть після руйнівних соціальних катаклізмів *зберіг свої фундаментальні параметри.* Продовжували ефективно функціонувати місцеві зрошувальні канали довжиною до 140 км і завширшки більш як 4 м. Місцеві мешканці, як і раніше, двічі-тричі на рік збирали щедрі врожаї кукурудзи, квасолі й бавовнику, досконало опанували мистецтво культивування картоплі, томатів та ананасів, а наприкінці І тис. н. е. у північній Кості познайомилися ще з однією рослиною унікальних властивостей — кокою.

Цей напівдикий, невибагливий вічнозелений чагарник сімейства еритроксилових (або кокаїнових) давав унікальну продукцію — листя, котре сушили, а потім жували немов жуйку або настоювали як чайний напій. Це листя, багате на кокаїн та інші алкалоїди, чудово знімало втому, тамувало голод, викликало приплив бадьорості, а отже індіанці використовували його як унікальний стимулятор фізичної активності, який давав можливість значною мірою інтенсифікувати місцеве виробництво.

Надзвичайно високим залишався рівень місцевої ювелірної справи. За свідченням іспанського хроніста часів конкісти Хуана де Торквемади, місцеві майстри "прекрасно володіли мистецтвом плавлення й лиття і створювали чудові золоті та срібні прикраси, котрі багато в чому перевершували вироби іспанських ювелірів. Майстри Чіму вміли виготовляти птахів з рухомою головою, язиком і крилами. Вони виготовляли мавп та інших тварин з дрібничками в лапах, котрі, здавалося, пританцьовували разом з ними,... що приголомшувало й захоплювало іспанських ювелірів"[9].

На солідну господарську базу нашаровувалися істотні державницькі традиції з сильним мілітарним ухилом. Жорстка

правнича система відігравала роль стабілізаційного чинника (найпоширенішим покаранням місцевих злочинців за найменше порушення законів від часів мочіка було відрізання у винного різних частин тіла, починаючи з носа і завершуючи відтинанням голови). Все *це дало змогу перуанському Дворіччю (Моче—Чіками) успішно пережити часи тимчасового цивілізаційного занепаду й соціально-політичної анархії, щоб відродитися у XII—XIII ст. у вигляді впливової держави Чімор* (Чіму). Проте, вирісши на грунті цивілізаційних здобутків своїх попередників, держава Чіму не стала простим продовжувачем мочіцьких традицій, а пішла значно далі по шляху соціальної еволюції аж доки не перетворилася на могутню й велику державу імперського типу, що охопила приокеанічні землі Перу від сучасної Ліми на півдні — до сучасного Тумбеса на півночі (а це понад 1000 км морського узбережжя). *Творцями цієї масштабної політичної структури виступили південні сусіди мочіка — носії мови кінгнам,* яка стала державною, офіційною мовою Чіморської імперії.

Лінгвісти вважають мову кінгнам спорідненою з мовою мучік. Лексичних родичів обох цих мов філологи поки шо не знайшли.

Чимало білих плям залишається навколо проблеми *походження кінгнамців.* Самі чіморці стверджували, що їхні предки припливли в Перу на оснащених вітрилами бальсових плотах з півночі.

Деревина вічнозеленого бальсового дерева (дерево охрома сімейства бомбаксових), поширеного в Центральній та Південній Америці, надзвичайно пориста, легка (вдвоє легша від пробкової) і водночас міцна та еластична, тому плоти, виготовлені з неї, вирізнялися чудовою плавучістю і міцністю.

Очолив цей масштабний похід-переселення напівлегендарний вождь Такайнамо з роду Найламп (Наймлапа) із Ламбаєке, якого чіму вважали творцем своєї державності. Утім достовірними даними про прабатьківщину кінгнамців (Ламбаєке?) сучасна наука не володіє. Згідно з чіморськими міфологічними переказами, Такайнамо Наймлапа після тривалої подорожі зупинився поблизу гирла р. Факісльянги, де висадився на берег разом зі своїм гаремом та 40 помічниками, серед яких вирізнялися старший радник-повар Очкокало, глашатай Пітасофі (котрий сповістив про царське прибуття, голосно просурмивши у величезну мушлю), лікар

Ксам-Мучек, а також неперевершений кравець Льяпчільюльї, котрий уславився своїм умінням виготовляти коштовні прикраси з пташиного пір'я. На місці своєї історичної висадки Такайнамо Наймлапа заснував першу чімуську столицю — місто Чот (сучасне перуанське місто Уака-Чотуна) і животворний храм для вшанування Місяця та Змії, після чого помер.

Наступним кінгнамським володарем чіморська міфологія називає старшого сина Наймлапи на ім'я Сіум, який запам'ятався нащадкам тим, шо лише від своєї старшої дружини — чарівної Сольсдоньї — Сіум мав 12 синів. З них 11 розбрелися з часом по світу, ставши легендарними родоначальниками кількох сусідніх з чіморцями племен. І тільки старший син Ескуньаїн продовжив славну династію.

Так виглядає процес чіморського державно-цивілізаційного формування у світлі місцевої міфології. Що ж до науки, то вона пов'язує чергове воєнно-політичне возз'єднання північноперуанської Кости з істотними господарсько-технологічними змінами, що їх пережив регіон на зламі I—II тис. н. е. Річ у тім, що саме за тих часів *чіму першими в Кості розкрили секрет бронзоливарництва* (10 % олова + 90 % міді). Налагодивши завдяки цьому відкриттю масове виробництво "найновіших", високоефективних засобів праці, кінгнамці спромоглися спочатку активніше розвивати своє власне господарство, а відтак перейти до експансії, наслідком якої стало воєнно-політичне домінування Кости у регіональному масштабі. Саме спираючись на передовий потенціал бронзових засобів війни та праці, чіму змогли витіснити з долини р. Моче своїх конкурентів мочіка, після чого й самі відчули смак до територіальних зазіхань.

Конкретні подробиці масштабних чімуських завоювань не збереглися, проте, судячи з їхніх наслідків, усі правителі означеної династії були політиками агресивними й енергійними. І кожен наступний представник "династії Найламп з Ламбаєке" (Ескуньаїн, Маскуй, Кантіпальєк, Альяскунті, Нофан-Неч, Мулумуслан, Льямеколь, Ланіпаткум, Акунта) робив свій внесок у розширення імперських володінь, спорудження фортець і шляхів сполучення, розбудову столиці тощо.

Своїх померлих володарів чіму ховали у їхніх власних палацах разом з багатим начинням, коштовностями та десятками чи навіть сотнями принесених у жертву з цього приводу непорочних дівчат.

Кожен наступний владика мав будувати собі нову резиденцію, котра ставала після його смерті черговим поховальним комплексом.

Урешті-решт, утворилася досить велика держава мілітарного типу, що базувалася на спільності господарських інтересів (через поєднання каналів іригаційної системи) та військовій силі домінантного етносу чіму. Проте у XIII ст., за правління 12-го представника "династії Найламп з Ламбаєке" на ім'я Фемпельєк, *Косту* вразив природний катаклізм.

Так уже склалося, що *наприкінці XIII ст. поблизу Південної Америки якісно змінилася хода могутніх тихоокеанських течій.* Точні причини виникнення цього глобального кліматичного дисбалансу, названого науковцями явищем *ель-ніньо* (ісп. "дитина"), до кінця не з'ясовані, проте наслідки цілком відомі й добре описані. Природа не терпить порожнечі, і місце холодних вод Гумбольдта поблизу перуанського узбережжя одразу заповнили теплі хвилі течії Тіну, що прийшли сюди від палючого екватора. */ це мало катастрофічні наслідки для мешканців регіону.* По-перше, сталася масова загибель риби, оскільки більшість її місцевих видів (зокрема й знаменитих анчоусів) водиться у холодній воді, а в теплій гине. По-друге, тепла вода Тіну швидко випаровувалася і так само швидко конденсувалася, а отже дощі, які раніше щедро випадали в гористих Андах, тепер виливалися на Косту, не досягаючи гірських плато. В Андах це спричинило посуху, а в узбережній зоні після зливи, що тривала упродовж 30 діб безперервно, несподівані дощові потоки перевершили потужності місцевих іригаційних систем, прорвали греблі, поруйнували канали. Так за царювання Фемпельєка країну вразило жахливе стихійне лихо: через кризу землеробства та рибальства у "країні чіму" сталися неврожай і масовий голод. Треба було шукати винного, і владна верхівка чіму вирішила зробити "крайнім" молодого Фемпельєка.

Владна еліта пояснила підданим, що молодий правитель за своє коротке правління наробив багато поганих вчинків, чим розгнівав богів, за що має відповісти. Наслідком цієї пропаганди стали масовий бунт і переворот: нещасного Фемпельєка зв'язаним утопили в морі, владу перехопили військові диктатори, а в суспільстві відродилися страх перед богами і повага до них. Звідси — посилена увага наступних

лідерів до храмового будівництва, відбудови й розширення системи пірамід тощо.

Новий правитель країни — типовий мілітарний диктатор Такайнамо — став родоначальником нової амбіційної династії. Екологічна катастрофа зробила район колишньої імперської столиці Чот абсолютно непридатним для господарського, а отже й політичного використання, що змусило чіму заснувати нову столицю. Нова пишна столиця Чан-Чан ("Зміїне місто")[10], збудована трохи далі на північ від гирла ріки Моче, стала символом молодої амбіційної держави.

Назва чіморської столиці безпосередньо пов'язана з особливостями релігійних уподобань кінгнамців. їхньою базовою фундацією було своєрідне синкретичне поєднання двох культових систем: обожнення та вшанування змій і поклоніння Місяцю, з яким пов'язували наявність на землі срібла ("місячного металу"). Місяць чіморці вважали сильнішим за Сонце, оскільки його (на відміну від Сонця) можна побачити і вдень, і вночі.

Перший культ проявлявся у дивовижній традиції утримувати в спеціальних палацових келіях Чан-Чану десятки "священних" змій, а стосовно другого — то найрадіснішою і найурочистішою подією у чіму було святкування сонячних затемнень, котрі відзначалися як свято Місяця, шо перемагає Сонце (місячне затемнення, навпаки, супроводжувалось масовим прилюдним трауром). Під час цього святкування чіму приносили в жертву Місяцю своїх п'ятирічних дітей.

Релігійному чинникові у справі стабілізації соціально-політичних відносин чіморці надавали меншої уваги. Це проявилося, зокрема, у ставленні до культових споруд *(сі-ан* — "будинок Місяця"), які відтепер перестали вирізнятися своїми масштабами серед інших громадських будівель.

Період чіморської гегемонії в історіографії іноді називають "епохою будівників міст", і певною мірою це справді так. Адже на землях цієї держави археологи уже сьогодні виявили рештки десятків давньоіндіанських міст (Апурлек, Фадо, Кольїке, Чакма, Пакатнаму, серед руїн якого знайдено рештки 50 чімуських пірамід, та ін.). І, звичайно, "зіркою номер один" серед них була прикрашена чотирма пірамідами столиця Чан-Чан — "зміїне місто", збудоване за єдиним архітектурним проектом, чітко поділене на 10 кварталів, оточене неприступним кам'яним муром (дев'ять метрів заввишки й чотири метри завширшки).

Наприкінці 1980-х років руїни Чан-Чана детально дослідили американські археологи. їхні наукові розвідки дали можливість здобути доволі цікаву інформацію щодо матеріальної, соціально-економічної

та релігійно-політичної складових чіморської історії. Чан-Чан займав територію у 450 х 350 м (загальна площа — 18 км^2), а кількість його мешканців оцінюють приблизно у 60 тис. осіб. Окраїнні квартали "зміїного міста" являли собою напіваграрні міські райони, мешканці яких обробляли свої земельні ділянки, розміщені серед житлових споруд. Однак центральна густо заселена частина Чан-Чана не мала щонайменших ознак сільськогосподарської активності. Огляд споруд та аналіз археологічних знахідок дали підстави зробити єдино можливий висновок, шо в центральній частині міста (площа — 6 км^2, населення — 20 тис. чол.) мешкали представники чіморської соиіально-політичної верхівки з обслугою, а також ремісники, які професійно були зайняті лише своїми промислами і зовсім не мали нічого спільного з сільськогосподарським виробництвом.

1 ще один факт. Кожен столичний квартал мав власне водоймище (або якесь інше джерело води), свій окремий цвинтар, але ніде у Чан-Чані так і не знайшли слідів хоча б якогось ринку. А отже, за наявності розвиненої виробничо-галузевої спеціалізації єдиним засобом забезпечення столичного центру продуктами харчування могла бути тільки система централізованого, контрольованого владою, планового, командно-адміністративного обміну між містом і селом. Влада була цілком спроможною за допомогою в'ючних лам організувати постачання Чан-Чана продовольчими товарами та відповідний вивіз і розподіл серед сільських громад виробів ремесла (насамперед, знарядь праці з напівсекретної бронзи). Усе це й визначило специфіку внутрішнього устрою Чіморської держави. (Про *наявність у кінгнамців тотально одержавленої економіки* свідчать також і добре описані у джерелах інкські реалії.) Належну інтенсивність такого обміну між селом і містом у загальнодержавних масштабах забезпечувала розгалужена система вимощених камінням шляхів, ширина яких залежала від інтенсивності транспортного навантаження (5—8 м на периферії і майже 25 м поблизу Чан-Чана). І хоча чіму не знали колеса, густа мережа в'ючного транспорту з використанням лам і альпак цілком забезпечувала тогочасні потреби в перевезеннях.

Ще одна проблема, яку мали вирішувати чіморці, полягала у стосунках із сусідами, насамперед — з первісною периферією. Адже, об'єднавши потужні в економічному відношенні, а тому потрібні для Чімору з цілком прагматичних міркувань райони, чіму зовсім не виказували бажання завойовувати слаборозвинуті землі первісної периферії, оскільки з економічного погляду це не мало сенсу. Та в Південній Америці, як і скрізь у давньоіндіанському світі, бідніша

первісна периферія постійно тиснула на багатші цивілізаційні вогнища, а тому навіть за наявності продуманої військової організації чіморці змушені були посилено укріплювати свої зовнішні кордони, що завершилося створенням у долині Санта 80-кілометрового "Великого Чіморського (Перуанського) муру". Він являв собою фортифікаційну систему із 14 чімуських фортець, з'єднаних потужним кам'яним муром у 3 м заввишки і в 5 м завширшки.

На жаль, доволі уривчастими залишаються наші уявлення стосовно *державно-політичного устрою Чімору.* Наявність у Чан-Чані десяти кварталів наштовхує на думку про існування десятифратріальної структури чімуського етносу, а, можливо, й Чіморської держави. Не викликає сумніву необмежене всевладдя правителя, бо лише надзвичайно централізована та деспотично організована влада могла забезпечити ефективне функціонування об'єднаної іригаційної системи, мобілізувати маси селян-простолюдинів на спорудження багатокілометрових захисних мурів тощо. Знайдені археологами коштовні прикраси чіморського походження (золоті та срібні маски, сережки тощо) наводять на думку про існування чіткої соціально-майнової стратифікації у кінгнамському суспільстві, яке цементувала надзвичайно жорстока система покарань за будь-яке порушення соціальної стабільності.

Так, за крадіжку чужого майна страчували не лише самого злодія, а й усіх його братів та батька, шо не дбав про виховання свого сина. За зваблення чужої дружини винуватця скидали з високої скелі, а за невиконання наказів державного чиновника — живцем закопували в землю. Жорстоко карали за непрофесіоналізм недбалих лікарів, котрі вважалися державними службовцями: якшо після невдалого лікування хворий помирав, його ховали разом із прив'язаним до мертвого тіла живим лікарем-"убивцею".

Зовнішньою ознакою представників чіморської еліти *(фішлька* — "високородні") був одяг: лише вони мали право носити прикраси із золота та унікальні плащі із пір'я колібрі та папуг (золотавого, зеленого або синього кольору). Простолюдини *(яна* — "слуга") вдягалися значно скромніше і носили небарвистий одяг з вовни або бавовнику.

Що ж до політичної історії Чімору, то більш-менш докладну інформацію про неї маємо лише завдяки інкам — найзапеклішим ворогам і переможцям чіму.

Наступники Такайнамо — син правителя Гусері-Каур, а після нього — Ньянсен-Пінко, зосередили свої зусилля на

воєнній експансії, оскільки пограбування сусідів давало можливість покривати негативні наслідки регіонального екологічного дисбалансу, а також забезпечувало чіморців бранцями, яких масово приносили в жертву, щоб умилостивити богів. Унаслідок активної експансії кінгнамці захопили значну частину перуанської Кости (від долини Пасасмає на півночі до ріки Санта на півдні).

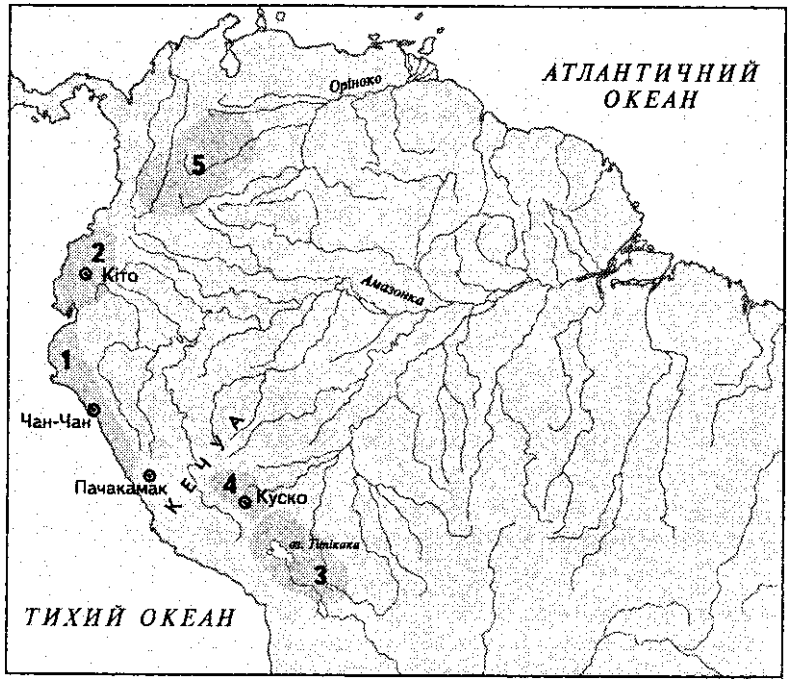

Доколумбові цивілізації Південної Америки передінкської доби
1 — Держава Чімор (Чіму); 2 — Царство Кіто (Ширі); 3 — Лимарські князівства; 4 — Ранні інки; 5 — Цивілізація чібча-муїсків

Та кардинальні воєнні успіхи й релігійно-політичні зміни не могли вплинути на природу, *ель-ніньо* продовжував свою руйнівну дію, а крах законної династії, усобиці й господарські негаразди перманентно послаблювали Чіморську державу. Влада метушливо шукшіа виходу із кризової ситуації. У Чан-Чані спорудили гігантське жертовне кострище, на якому живцем спалювали сотні людей, однак богів це не умилостивило. Чімор невпинно йшов до свого занепаду, і тільки відсутність серед узбережних сусідів сильних конкурентів та потреба в централізованому керівництві іригацією утримували чімуську державність від загибелі. Аж доки у 1476 р. чіморськими землями не зацікавилися інки.

На цей момент у Чіморі правив четвертий вождь-воєначальник другої чіморської династії Мінчансаман — лідер агресивний та ініціативний. Вихід із кризи він бачив в успішних завоюваннях, і за лічені роки встиг додатково захопити кілька десятків кілометрів узбережної смуги на півдні (аж до сучасної Ліми). Тут, у межиріччі Патівільки і Фортшіесу, для оборони південних кордонів імперії від можливих варварських набігів чіморцями була споруджена потужна кам'яна фортеця Парамонга, котра могла завдяки автономному водозабезпеченню витримувати будь-яку облогу. Північні кордони країни Мінчансаман також міцно тримав під контролем, успішно відбиваючи спроби "варварських" вторгнень за допомогою потужних оборонних мурів.

Щоправда, у районі Тумбеса чіморська армія, очолена полководцем Керрутумімом, зазнала від "північних варварів" нищівної поразки, після чого Керрутумім від сорому наклав на себе руки, але це був лише прикрий епізод. Тепер чіму контролювали тихоокеанське узбережжя Кости довжиною в 1000 км з півночі на південь.

Однак інки прийшли до Чімору зі сходу, з боку гір, звідки чіму вторгнень не чекали. Мінчансаман змушений був прийняти бій під стінами власної столиці на приокеанічній рівнині, фактично — в чистому полі. Інків, якими керував "великий інка" Тупак Юпанкі, виявилося значно більше, аніж чіморських вояків[11], тому, незважаючи на героїчний опір, військо Мінчансамана зазнало цілковитої поразки, а сам він потрапив у полон.

Інки вивезли Мінчансамана до своєї столиці Куско, де одружили його з інкською принцесою.

Отож *у 1476 р. царство Чімор припинило незалежне існування,* проте авторитет Чан-Чана серед навколишніх міст-держав був настільки високим, що навіть інки не зважилися одразу на кардинальні заходи, і спочатку їхня війна з Чімором завершилася відносно почесним миром. Зокрема, Чан-Чан, визнавши загшіьне панування інків, управлявся й надалі своїм, чімуським, правителем з тієї ж самої династії, а його статус відповідав рангові інкського васала, а не простого намісника-функціонера.

Спочатку в Чан-Чані як інкська маріонетка керував улюблений син Мінчансамана на ім'я Чумун-Куар. Після його смерті владу успадкував уже його первісток Уаман-Чуму, слідом за ним чан-чанський престол посів Анко-Куюч (старший син Уаман-Чуму).

Чіморці зберегли свою мову та релігію, а безпосереднім наслідком поразки стало лише вилучення інками державної чіморської скарбниці, позбавлення Чіму всіх володінь за межами долини р. Моче та виведення інками до своєї столиці Куско кращих кваліфікованих ремісників Чан-Чана. Та з часом, коли Чан-Чан остаточно занепав, інки змінили свою позицію, а коли чіму відмовилися забути свою релігію вшанування Місяця та прийняти інкське сонцепоклонство, переможці організували в Чан-Чані погром, після чого саме місто Чан-Чан, як і рештки чіморської державності, остаточно припинили своє існування. Відтоді землі Кости були уніфіковані згідно з інкськими імперськими канонами і невдовзі майже втратили етнічну специфіку, зберігши лише господарські особливості, пов'язані з іригаційним рільництвом.

Цивілізація Тіауанако. Поряд з теренами сучасного Перу могутнім вогнищем цивілізаційних процесів у горах величних Анд стала в перших століттях н. е. територія сучасної Болівії, точніше — північ цієї країни. Творцями місцевих культурно-історичних спільнот виступили індіанці, що розмовляли мовами *пукіна, урукілья* та *аймара.* Незважаючи на суворі природні умови регіону, ці народи змогли комплексно використати його ресурси і тому відчували себе в господарському плані доволі комфортно. На холодних гірських плато вони розводили лам і альпак, на родючих вулканічних грунтах навчилися ефективно вирощувати кукурудзу, квасолю, гарбузи та *кіноа* (перуанський рис), культивували своєрідну бульбову трав'янисту рослину *оку,* котру ще називають кислицею бульбоносною.

Ока вирощувалася заради запашних бульбоплодів, що мають червоний м'якуш гіркого присмаку. Свіжою її споживати неможливо через гіркоту, однак після тривалого вимочування, промерзання на морозі й висушування на сонці (такі операції здійснювали з *окою* протягом майже двох тижнів) неприємний присмак зникає, а самі бульби стають *чуньо* — своєрідними сушеними концентратами-консервами, котрі можуть надалі зберігатися роками, не втрачаючи своїх смакових якостей.

У водах розташованих неподалік озер Тітікака й Поопо, з'єднаних в одну аквасистему рікою Десагуадеро, племена місцевих водних збирачів і рибалок (котрих незалежно від їхньої мовної орієнтації називали *уру)* ловили рибу (за допомогою спеціально навчених бакланів, або сітками, з очеретяних човнів і бальсових плотів), полювали в заростях *тотори* (місцева болотяно-приозерна тростина) на озерну качку, той же очерет-тотору використовували як паливо і будівельний матеріал.

Та, мабуть, найвагомішим унеском індіанців Анд Північної Болівії у цивілізаційну скарбницю людства слід вважати скромну картоплю — цю найпоширенішу бульбову культуру нашої планети, яку місцеві землероби спершу почали культивувати на терасах гірських схилів[12], а не пізніше I тис. н. е. відвели під неї тисячі гектарів грядкових ("піднятих") полів у заболочених рівнинах довкола озера Тітікака. Такі поля (їх називають *вару-вару)* андські селяни обробляють і понині, оскільки *вару-вару* дають утроє більші, аніж на звичайних рівнинах, урожаї картоплі (від сам-20 до сам-100),

З картоплі також робили *чуньо* (за тією ж технологією), ну і, звичайно, готували її всіма іншими звичнішими для нас способами: варили, смажили, пекли, перетирали на *тунту* (своєрідне картопляне борошно) тошо.

Вражають успіхи давніх болівійців у аграрно-технологічному освоєнні складного гірського ландшафту регіону та ще й на таких висотах. Стабільну роботу польового комплексу забезпечувала складна система терас, гребель, акведуків і каналів, котра, як показали експериментальні розвідки останніх років, давала змогу збирати до 10—11 т зернових з кожного гектара окультуреної в такий спосіб землі, що майже удвоє перевищує показники результативності сучасного сільськогосподарського використання цих територій місцевими селянами.

Свої потреби в білковій їжі місцеві мешканці задовольняли насамперед за рахунок мисливства, проте м'ясо лам, альпак і делікатесних морських свинок теж не бувало зайвим.

Із м'яса місцеві індіанці також навчилися виробляти своєрідні "консерви" — *чаркі* (м'ясо, засушене для тривалого зберігання).

Високого рівня розвитку досягла й обмінна торгівля тіауанакців, вражаючі масштаби якої чітко фіксуються археоло-

гами. В околицях Тіауанако ними знайдено листя коки й тютюну, котрі могли потрапити до цього високогір'я тільки із тропічної зони східних схилів Анд; морські мушлі, батьківщиною яких було Тихоокеанське узбережжя; рідкісні сорти базальту, доставлені сюди з району Оруро, та чимало інших предметів, що засвідчували масштабні міжнародні зв'язки носіїв культури Тіауанако.

Спираючись на розвинуте господарство, індіанці Анд у перші століття н. е. спромоглися розбудувати відносно стабільну суспільно-політичну структуру державного типу, засновником якої місцева міфологія називає Піруа Пакарі Манко (II—III ст. н. е. (?)). Що ж до назви означеної цивілізації (Тіауанако), то вона походить від значно пізнішого інкського найменування центрального культового комплексу місцевих індіанців, розташованого в 21 км далі на південний схід від озера Титікака, на висоті 4 тис. м над рівнем океану. У перекладі з *руна сімі* ("мови народу" — офіційної державної мови інків, що належала до лінгвістичної групи кечуа) словосполучення *Тіауанако* означає "Мертве місто", оскільки завоювавши ці землі, інки застали городище вже давно покинутим і забутим, звідки й назва[13]. Питання про самоназву цього унікального архітектурного комплексу залишається відкритим, тим більше, що розташований він на березі однойменної ріки Тіауанако, що впадає в озеро Титікака за 15 км далі на північ від уславленого загадкового городища[14].

У середині XX ст. пропонувалося визнати за Тіауанако аймарську самоназву *Віньаймарка* ("Вічне місто"), але наукових доказів на користь такого перейменування не знайшлося.

Дискусійним залишається питання точної лінгвістичної ідентифікації народу (чи народів), що створив цивілізацію Тіауанако, оскільки, за переконанням самих індіанців Анд, саме у Тіауанако бог-творець дав початок усім "тамтешнім племенам. Він робив з глини по одній людині кожного племені й малював одяг, який вони мали носити; тих, хто мав бути з довгим волоссям, ліпив з довгим волоссям, а тих, хто мав бути стриженим, — з коротким; і кожному народові було дано свою мову, і свої пісні, і зерно, і їжу"[15]. Тривалий час вважалося, що ними були індіанці аймара, чиє мовне домінування фіксувалося в регіоні напередодні власне інкського завоювання. Проте самі аймара зберегли у своїх легендах свідчення, що грандіозне "вічне місто" було збудоване ще задовго до моменту, коли боги створили народ аймара (самоназва *хаке* — "люди"), а археологічні знахідки останніх десятиліть переконують, що матеріальна культура тіауанакців істотно відрізнялася від аймарських канонів, тому методом нескладних підрахунків залишається визнати: будівельники Тіауанако розмовляли або на пукіна, або на урукілья. Враховуючи ж, що господарською спеціалізацією урукілья (самоназва *кот-сунь* — "озерні люди") завжди виступало, насамперед, рибальство, пов'язане з озером Титікака, а творці цивілізації Тіауанако більше орієнтувалися на сільське господарство, є *всі підстави творців цієї культури віднести до пукінамовних індіанців.*

Загальну кількість населення, що проживало в межах Тіауанако та підконтрольної йому аграрної периферії, оцінюють від 115 до 365 тис. осіб.

Ще таємничішою видається сама історія спорудження Тіауанакського городища, в якому, за підрахунками археологів-демографів, мешкало за часів розквіту означеної цивілізації від 30 до 60 тис. чол. Непереможні інки, армії яких привів сюди четвертий великий *сапа-інка* Майта Капак, були настільки приголомшені масштабами місцевого кам'яного зодчества, що приписали будівництво Тіауанако своєму богові Віракочі, "якому рівних немає в усьому світові, з ким не зрівняється ніхто"[16] (Гімн на честь Віракочі). Іспано-перуанський хроніст часів конкісти, єзуїт Д. Фернандо де Монтесінос у своїх "Записках про історичні й політичні старожитності Перу" висловлював припущення, що творцем знаменитого городища був перший місцевий цар Піруа Пакарі Манко з доволі плутаною хронологією. Інший хроніст часів конкісти, Педро де Сієса де Леон, стверджував, що, за повідомленням опитаних ним індіанців, місто Тіауанако збудували загадкові блідолиці прибульці з півночі, нечисленні, а тому "знищені у битвах" з переважаючими аборигенами. Нарешті, археологи, погоджуючись з тим, що спорудження даного міста можна вважати започаткованим у II ст., аргументовано довели, що одномоментне створення такого величного кам'яного архітектурного монстра є неможливим, а тому найімовірніше воно тривало протягом життя не одного покоління. І ця теза, думається, найближча до істини.

Першим із археологів наважився розпочати розкопки промерзлого Тіауанако уже згадуваний німецько-перуанський дослідник Макс Уле, який довів доінкське походження цього міста і навіть спробував реконструювати його загальну хронологію. Та вже наприкінці XIX ст. М. Уле покинув Тіауанако, захопившись дослідженням знаменитих перуанських археологічних пам'яток.

На початку XX ст. в Тіауанако тривалий час працював болівійський дослідник Артур Познанський, який на основі власних астрономічних розрахунків доводив, шо місто було спроектовано 17 тис. (і) років тому, а отже, є "колискою цивілізації" у планетарному масштабі.

В 30-х роках XX ст. дослідженнями Тіауанако захопився англо-американський археолог Уенделл К. Беннетт, який розкопав у межах міста цікаву кам'яну стелу із зображенням дивовижної людської фігури у незвичному одязі та своєрідною короною на голові. Однак у подальшому серйозні наукові розвідки в регіоні знову надовго перервалися. Саме в цей час англієць Х. С. Бедламі, "творчо" розвиваючи ідеї А. Познанського, довів "датування" Тіауанацької цивілізації до зовсім фантастичних 250 тис. рр. до н. е., а болівійський мовознавець Е. Вальямил де Рада взагалі стверджував, шо біблійний Адам мав за рідну мову аймарську і саме нею розмовляв на світанку історії. Тільки у 1957 р. завдяки зусиллям шведа С. Рідена та місцевого болівійського ентузіаста, видатного археолога Карлоса Понсе Санхінеса поновилося наукове вивчення славнозвісної болівійської пам'ятки. Від тих часів періодичні пошукові експедиції до Тіауанако стали нормою болівійського наукового життя, що дало можливість дослідити це городище ледь не детальніше, ніж знамениті єгипетські піраміди, єдині, з чим можна порівняти титанічні масштаби тіауанацького зодчества.

На перших дослідників "Мертве місто" не справило особливого враження. Житлових приміщень на поверхні майже не було, а всі культові споруди Тіауанако розташовані на відносно невеликому, оточеному колись ровом з водою майданчику, площею 1000 х 500 м. Та розкопавши їх, археологи змогли, нарешті, оцінити, що це були за споруди!

- *Акапана {Ак-капана)* — складена з кам'яних брил ступінчаста семиповерхова піраміда заввишки 18 м, на вершині якої розміщене невелике штучне водоймище-басейн.
- *Каласасая* — дивовижний архітектурний комплекс у вигляді майданчика, оточеного частоколом високих кам'яних колон, які, ймовірно, є залишками якогось центрального святилища або парадної зали центрального палацу Тіауанако.
- *Інші-Лунку* ("Брама Сонця") — гігантська (2,7 м заввишки і 3,8 м завширшки) споруда, з пробитим у ній невеликим "дверним" отвором, вирубана з монолітної брили андезиту вагою в кілька десятків тонн, прикрашена барельєфами, що зображують кондорів, дивовижних казково-міфологічних істот та загадкову людиноподібну фігуру якогось божества (на ім'я *Тонапа (?),* в якому інки убачали свого бога-творця Кон-Тіксі-Віракочу), з двома крилами замість рук, кожне з яких закінчується кистю з чотирма пальцями.
- *Пума Пунку* ("Брама пуми") — грандіозна брама-храм, споруджена із 150-тонних кам'яних блоків.
- Дві найбільші в Доколумбовій Америці мегалітичні статуї невідомих нам людей, найімовірніше — зображення якихось тіауанацьких владик.

До усього сказаного варто додати, що все це було споруджено без кранів і машин, на висоті 4 тис. м над рівнем океану, за умов, коли найближча каменоломня розташована в 6 км від Тіауанако. Звідти кам'яні брили андезиту транспортували до Тіауанако на великих плотах водами озера Тітікака.

Наслідки розкопок однозначно свідчили, що творцем такого кам'яного дива могла бути лише могутня й обширна імперія, абсолютно централізована й деспотична настільки, щоб кинути на побудову кам'яних монстрів десятки тисяч будівельників, мобілізувати й організувати роботу допоміжних галузей, розрахувати й утілити у життя єдиний архітектурний план, а отже, *Тіауанако,* безсумнівно, *був культовим центром величної цивілізації "мегалітичних індіанців", вплив якої поширився не тільки на північноболівійські, а й частково на перуанські та еквадорські Анди*[11].

Період найактивнішої територіальної експансії тіауанакців археологи характеризують як епоху тіауанацького "імперіалізму", шо розпочався, за їхніми підрахунками, у VIII ст.

Чимало матеріалів дала археологія і стосовно внутрішнього життя тіауанакців. Артефакти свідчили, що вони (як і чавінці) шанували двоголових змій, кондорів і представників котячих, поклонялися сонцю і, мабуть, обожнювали своїх владик (достатньо згадати про їхні гігантські кам'яні статуї). Високого рівня досягло місцеве ремесло, особливо ткацтво (тіауанакці носили різнокольоровий одяг на зразок пончо) та мистецтво кераміки (гончарні вироби Тіауанако вирізняють висока якість, поліхромний геометричний орнамент та

своєрідна форма *керо* — зі стінками, що плавно збільшуються по вертикалі), а також металовиробництво. Місцеві майстри ще в середині II тис. до н. е. (першими в Західній півкулі) навчилися виплавляти золото, срібло й мідь (останню — із окислів), але *тіауанакці принципово революціонізували андську металообробку.* Вони почали додавати до міді олово, отримуючи в результаті першокласну (можливо, найдавнішу в Америці) бронзу.

Нарешті, справді сенсаційні наслідки дали розкопки в Тіауанако, проведені наприкінці XX ст. американським археологом Нілом Стідом разом з його болівійським колегою Освальдом Рівьєрою. Наважившись виламати з піраміди *Акапана* та храмової брами *Пума Пунку* кілька кам'яних брил, вони з подивом з'ясували, шо деякі з них кріпилися між собою за допомогою спеціальних внутрішніх металевих скоб, виготовлених зі сплаву заліза (!), міді й кобальту (!). Це відкриття так вразило дослідників, шо Н. Стід знову витягнув "на світ божий" гіпотезу Артура Познанського про колосальну давність Тіауанако (щоправда, обмеживши її "лише" 12-ма тисячами років), однак і вона не пояснювала таємницю тіауанацьких металевих скоб, оскільки процес плавлення заліза з кобальтом вимагає не лише високої, а й надзвичайно постійної температури. Як цього досягали давні тіауанакці (та ще й за умов високогір'я) залишається загадкою.

Ще одна проблема, яка не дає спокійно спати дослідникам: а де ж свідчення про існування такої величної імперії у писемних джерелах?

Єдиний хроніст, який залишив по собі писемні згадки про існування цієї держави, — це вже згаданий Д. Фернандо де Монтесінос, який склав загадково довгий список зі 104 імен місцевих імператорів з невеличкими резюме до окремих найколоритніших володарів, з яких лише 13 останніх чітко відповідають інкським правителям, а інші цілком можуть асоціюватися з "царями імперії Тіауанако". Однак звідки ця інформація — невідомо. До того ж чимало наведених хроністом імен "тіауанакських" імператорів збігаються з іменами деяких інкських імператорів[18], тому до згаданих археологічних відкриттів повідомлення іспано-перуанського літописця доби конкісти взагалі вважали вимислом.

Явно інкські лінгвістичні корені в іменах тіауанацьких володарів не повинні викликати сумнів, оскільки прямих писемних документів від цивілізації Тіауанако ми не маємо, а інформаторами Монтесіноса могли бути лише інки, що й спричинило, мабуть, "інкизацію" імен тіауанацьких володарів.

Лише невтомна праця археологів змусила в останні десятиліття уважніше придивитися до "Записок про історичні й політичні старожитності Перу" Д. Фернандо де Монтесіноса, в яких він називає творцем і першим царем Тіауанако Піруа Пакарі Манко (датуючи його правління II—III ст. н. е.). Наступним був фундатор-державотворець Аяр Такко Капак (зійшов на престол у 275 р.). Серед їхніх спадкоємців хроніст виокремлює войовничого творця імперії, царя-завойовника на ім'я Тупах (Тупак), видатного правителя-просвітника на ім'я Корпа (він, за даними хроніста, започаткував серед "мегалітистів" календар), а також героїчного Тіту Юпанкі Пачакуті, котрий мужньо боронив землі Тіауанако від зазіхань чужоземців (варварів первісної периферії) і загинув у битві з дикунами десь у X ст. Після його смерті тіауанакці назавжди покинули свою столицю (навіть знаменита "Брама Сонця" залишилася недобудованою), а регіональне домінування перейшло відтоді до аймаромовних індіанців хакі, господарство яких розвивалося на базі скотарства й торгівлі, а землеробство відігравало другорядну роль.

Так само гіпотетично реконструйована загальна панорама чинників, що призвели до ослаблення, а з часом і кризи "імперії Тіауанако". Вважається, що господарську кризу в державі спричинили витрати на нескінченні війни із сусідами та виснажлива будівельна гігантоманія. Для втілення у життя амбіційних архітектурних проектів потрібні були кошти і робоча сила. Кошти здобували, грабуючи сусідів, а робітників — або мобілізовуючи власних підданих (тобто відриваючи їх від продуктивного виробництва), або використовуючи працю невільників з числа бранців, а їх знову ж таки треба було годувати. Крім того, бездумні витрати й агресивна зовнішня політика призводили до конфліктів і з завойованими, і з суверенними сусідами, що, звичайно, не могло тривати вічно.

Іншою причиною тотального ослаблення "імперії Тіауанако" називають екологічні негаразди, пов'язані з істотним падінням рівня води в озері Тітікака, яке добре фіксується геологами. Згідно з їхніми висновками, місто Тіауанако колись стояло на березі озера, а нині воно віддалене від Тітікаки на кілька кілометрів, шо однозначно свідчить про істотне зниження рівня води в озері за цей історичний період. Такий природний катаклізм мав обов'язково боляче вдарити по аграрному комплексу Тіауанако, але співвіднести ці два явища (занепад

цивілізації Тіауанако і зниження рівня озера Тітікака) у плані хронології поки що важко.

Отож, у X ст. (за іншою версією — у XII ст.) настав крах, який не змогли відвернути ані стратегічні запаси клубневих і м'ясних "консервів", ані найновіша бронзова зброя, що виявилася безсилою перед навалами численних дикунів із басейну р. Амазонки та обширної навколишньої сельви. Не врятувало навіть енергійне спорудження в межах власне Тіауанако різноманітних фортифікаційних оборонних комплексів, зокрема й прокопаний навколо центральної частини цього столичного городища потужний рів, котрий заповнили водою. Після серії відчутних поразок і загибелі останнього великого правителя Тіту Юпанкі Пачакуті "імперія" швидко зійшла нанівець, а її мешканці — аборигени Тіауанако, — втративши провідні позиції в економіці та політиці регіону, капітулювали перед натиском аймара, племена яких (лупака, колья, омасую, пакаса та ін.) самі втяглися у численні чвари та конфлікти. Поступово в різанині "всіх проти всіх" перемогу вибороли аймарські вождівства *Колья* (правитель яких мав титул *сапана)* та *Лупака* (на чолі з *карі),* однак рівень цивілізаційного розвитку цих протодержавних колективів якісно поступався тіауанацьким стандартам, що засвідчує цілковите припинення масштабного храмового й містобудівництва, зникнення в культурних шарах розписної кераміки та вишуканих художніх виробів.

Історія зберегла ім'я найвіломішого кольяського *сапани* ("правителя") Хавільї, який спромігся напередодні інкської навали встановити контроль над усіма землями навколо озера Тітікака і навіть спрямував армії двох своїх найталановитіших полководців (Токай Капак, Пінау Капак) у великий похід на північ. У результаті володіння "царства колья" досягли на півночі р. Вільканоти, а його владу визнали племена аявірі, пакахе, ларекаха, омасую, лупака, чарка, пакаса, каранга, кільяка, аульяга, уру, чіча та ін. Для керівництва такою строкатою у мовному та господарсько-географічному плані спільнотою колья почали активно використовувати систему мнемонічного фіксування інформації у формі вузликової системи *кіпу,* яку пристосував до вимог аймарської мови кольясець Кіпуілья. Проте в середині XV ст. різко посилилось інше аймарське князівство — "царство лупака", яке змогло потіснити індіанців колья і встановити в регіоні власне домінування. Воєнно-політичний вплив лупака, кількість яких оцінюють у 100—150 тис. осіб, поширився на терени долин Арекіпи, Мокегуа, Такни на заході, райони Пелечуко, Аполобамби й Ларекахи на сході, досяг земель Північного Чілі. Столицею "царства лупака"

стало місто Чукуїто. Саме на цьому етапі регіональної політичної консолідації означені території зацікавили інків...

Цивілізація Уарі. За часів, коли в північноболівійських Андах процвітала цивілізація Тіауанако, трохи далі на північ від неї в перуанських Андах сформувалася ще одна потужна й доволі розвинена соціокультурна спільнота, творцями якої вважаються *кенуамовні індіанці.*

Першовідкривачем цивілізації Уарі вважається уже згаданий Р. Л. Тельо, який у 1931 р. знайшов початкові археологічні свідчення її існування неподалік від ріки Мантаро в перуанській провінції Уанта департаменту Аякучо.

Прабатьківщина індіанців, що розмовляли на кечуа (кічуа), ідентифікується на східних схилах еквадорських Анд з можливою пролонгацією на землі тропічних низин Амазонії, проте ще задовго до н. е. кечуа з'явилися в Центральних Андах, де й розбудували в I тис. н. е. власну своєрідну цивілізацію. В історіографії ця цивілізація дістала назву Уарі, що походить від найменування столичного городища означеної соціокультурної спільноти, розташованого в 240 км далі на захід від Куско, неподалік від сучасного перуанського міста Аякучо.

Цивілізація Уарі з центром у долині Аякучо одразу формувалася як землеробська, тому, враховуючи схожість природно-кліматичних умов перуанських і північноболівійських Анд, не дивно, що *за параметрами господарського життя Уарі мало ним відрізнялося від свого величного південного сусіда — Тіауанако.* Багато спільного фіксується і в помпезності імперських столиць означених цивілізацій: місто Уарі також славилося за часів свого розквіту численним населенням (за різними оцінками у ньому налічувалося від 11 до 70 тис. мешканців), пишними храмами та високим рівнем розвитку місцевих ремесел. Археологи виявили на руїнах Уарі рештки кам'яних споруд із товстими стінами, чимало мідних і бронзових виробів, чудову кераміку, а також найдавніші з відомих на сьогоднішній день *кіпу* — датовані VII ст. зразки знаменитого "вузликового письма", творцями якого, найімовірніше, були індіанці кечуа.

Ще більше "імперських паралелей" між Уарі і Тіауанако простежується на матеріалах розкопок адміністративних комплексів, споруджених із великих кам'яних брил народом уарі: *Віракочапампа* у городищі Кахамарка (площею у 25 га) та *Пікільякта* неподалік від майбутньої інкської столиці Куско — на майдані площею у 70 га. Щоправда, добудувати (а тим більше обжити) ці архітектурні монстри уарі не встигли (чи не змогли), проте будівельна тенденція І розмах споруд на диво збігаються з тіауанакськими аналогами.

Географічно до "імперії Уарі", враховуючи специфіку матеріальних артефактів (розмір і тип поселень, особливості архітектури й парадної кераміки, специфічно орнаментовані тканини тощо), відносять на сьогоднішній день значні терени перуанських Анд від Кахамарки на півночі — до майбутнього Куско на півдні. Та якщо така державна структура і мала місце, проіснувала вона недовго (VI—VIII ст.)[19]. До того ж у плані внутрішньої структури означене велике політичне утворення з центром у долині Аякучо, в якому домінував кечуамовний народ уарі, навряд чи було стабільною централізованою державою дійсно імперського типу. Утім археологія фіксує в перуанських Андах другої половини І тис. н. е. помітну інтенсифікацію міжрегіональних господарських контактів горян і мешканців долин, скотарів і землеробів, рибалок і примітивних збирачів та мисливців тощо.

Пов'язано це було, мабуть, з поширенням у регіоні мідно-бронзових знарядь праці, потребу в яких відчували всі, а виготовляти (через відсутність відповідних руд) таланило лише деяким. Саме на цьому могли піднестися уарі над іншими народами регіону, але це зовсім не свідчить про воєнно-політичну стабільність їхньої влади на приєднаних унаслідок територіальної експансії землях. Надто нереальною видається можливість надійного контролю одного народу над поліетнічним гірським регіоном (яким було тогочасне Перу) зі складним, строкатим рельєфом за відсутності в регіоні у той період розвиненої інфраструктури, надійних шляхів сполучення. Отож, у політичному плані, найімовірніше, *провінції "територіального царства Уарі"конфедеративного типу мали значну автономність,* що дало їм можливість доволі успішно продовжити окремішне функціонування і після краху "імперії Уарі".

Точна хронологія і конкретні факти, пов'язані із загибеллю Уарі, все ще залишаються предметом гострих наукових дискусій. Об'єктивні причини його загального занепаду

в цілому зрозумілі. Хиткість внутрішньої державної структури, виснажливе помпезне будівництво, постійні війни з первісними сусідами — все це розмивало єдність і стабільність даного державного утворення, тому надірвалося Уарі навіть швидше від свого південного сусіда Тіауанако. Фактично, власне "імперія Уарі" розвалилася, проіснувавши трохи більше ста років, проте долина Аякучо ще тривалий час залишалася під контролем народу уарі, який тільки на рубежі І—ІІ тис. н. е. з не до кінця зрозумілих причин покинув свою столицю. Точні мотиви раптового масового переселення кечуамовних племен уарі на південь невідомі, оскільки саме місто Уарі, судячи з матеріалів археологічних розкопок, ніяких навал, пожеж, землетрусів чи інших катаклізмів соціального або природного характеру не зазнало, однак невеличке городище Асангаро, розташоване усього за 15 км від Уарі, було явно зруйноване, спалене і знищене разом з усіма мешканцями, що свідчить про навалу якогось войовничого народу, котрий і змусив уарі покинути свою батьківщину. Звинувачують у цьому, як правило, "варварські" племена Амазонії або войовничих горян-скотарів *льякуас* — одвічних конкурентів аборигенних землеробів долин *уарі,* проте уточнити всі ці гіпотези поки що не дає можливості надзвичайно обмежена джерельна база даного питання.

Відтепер *опорою цивілізаційного синтезу кечуамовних племен Перу лишилася тільки їхня релігійна та мовно-культурна спільність, своєрідним уособленням якої став відтоді знаменитий Пачакамак* — єдиний культовий центр усіх індіанців кечуа, розташований в долині р. Лурін на центральноперуанському узбережжі Тихого океану, тобто у землях Кости трохи далі на південь від славнозвісної долини Моче.

Виникнення Пачакамака має доволі солідну передісторію. Ще в середині І тис. н. е. на теренах центральноперуанської Кости, здавна заселеної кечуамовними племенами, почали формуватися перші осередки цивілізації. Найвідомішими з них стали городище Пачакамак та комплекс величних пірамід в Армабуру. Наявність великої кількості масштабних культових споруд, зафіксована в цих місцях археологами, свідчила про посилення процесів соціально-майнової диференціації серед носіїв цивілізації Ліма, як прозвали цей регіональний феномен науковці. Не підлягає сумніву і той факт, що в регіоні відбувався процес активного державотво-

рення. Проте істотне прискорення процесів соціоісторичної інтеграції у цьому регіоні науковці пов'язують з безпосереднім культурно-релігійним та етнополітичним впливом цивілізацій Тіауанако й, особливо, — Уарі (враховуючи лінгвістичну спорідненість останньої з кечуамовними індіанцями центральноперуанської Кости). Спочатку це спричинило поширення серед лімців запозичених культових традицій, а завершилося на зламі X—XI ст. тотальною "уарізацією" усіх складових місцевого суспільного буття. Так на зміну "культурі Ліма" прийшла "уарізована" "культура Чанкай", символом якої було культове місто-держава Пачакамак, котрий хоча й не став імперією (навіть до рангу міцної держави явно не дотягнув), однак залишив по собі в історії давньоіндіанських цивілізацій Південної Америки свій неповторний слід.

Першим, хто звернув увагу на своєрідність Пачакамака, був дослідник культури Чанкай, уже згадуваний нами німець Макс Уле. На його думку, масштаби будівельних робіт, виконаних у Пачакамаці, явно не відповідали підконтрольним йому територіальним і людським ресурсам та рівню розвитку місцевої економіки. В архітектурному плані Пачакамак являв собою велике городище (площею понад 10 км^2) ледь не суцільної забудови: настільки компактної, що вулицями Пачакамака слугували стежки, прокладені поверх його домівок чи квартальних або міських мурів. Місто було обнесене потужним кам'яним муром. Під час розкопок у його межах археологи виявили рештки тонких тканин високої якості (традиції перуанського узбережжя) та чудової кераміки чорно-білого кольору, орнаментованої стилізованими людськими обличчями (явно тіауанацького та уарійського типу).

Секрет такої помітної господарської еклектики розкрив пірамідальний центральний храм Пачакамака, присвячений однойменному богові, що в перекладі з кечуа означає "Творець Всесвіту" *{Пачакамак).*

> Пачакамак вважався творцем буквально усього: землі і сонця, усіх рослин і тварин, шо населяли землю, а також самого людства. Адже він "створив чоловіків і жінок заново, такими, які вони є нині, і дав їм усе, що в них є нині. В подяку за такі милості вони [люди] визнали його богом і вшановували в [місті] Пачакамак"[20].

Судячи з масштабів споруд, *центральний храм Пачакамака виконував роль головного святилища ледь не для всіх навколишніх індіанських племен, особливо тих, що розмовляли мовами сім'ї кечуа.* Оракули цього храмового комплексу славилися тим, що, так само як і жерці давньогрецького храму у Дельфах, уміли провіщати волю богів, тому авторитет даного святилища не похитнувся навіть тоді, коли всі навколишні землі перейшли під контроль інків. Останні швидко зрозуміли силу пачакамацького слова, тому не стали порушувати усталену систему місцевих релігійних відносин. Навпаки, включили Пачакамак до мережі своїх імперських святинь (ототожнивши божественного Пачакамака із власними верховними божествами — Інті, Віракочею, Кон-Тікі тощо), а мову кечуа зробили державною мовою своєї "світової імперії" *Тавантінсую.*

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

ЇХ тис. до н. е. — поява людини у Південній Америці.
Кінець її тис. до н. е. — IV (її?) ст. до н. е. — цивілізація Чавін.
XIV ст. до н. е. — заснування міста Чавін-де-Уантар.
Початок н. е. — середина I тис. н. е. — цивілізація Паракас.
Початок н. е. — кінець I тис. н. е. — цивілізація Наска.
її ст. — кінець VIII ст. — держава Мочіка (Моче),
її — X ст. — цивілізація Тіауанако.
I тис. н. е. — цивілізація Уарі.
Друга половина I тис. н. е. — поява бронзоливарництва у Південній Америці .
VI— VIII ст. — "імперія Уарі".
XII—ХЇЇІ ст. — 1476 р. — держава Чімор (Чіму).
Кінець ХНІ ст. — природно-кліматичний катаклізм *ель-ніньо* в районі тихоокеанськo-південноамериканського регіону.

ПРИМІТКИ

[1] Морські ресурси перуанського узбережжя Тихого океану настільки потужні, що навіть коли виловлювати щороку тільки 10 % наявних там анчоусів, їх вистачить, щоб задовольнити потреби мільйона мешканців цього регіону в рибних продуктах.

[2] Цит. за: *Стингл М.* Поклоняющиеся звёздам. По следам исчезнувших перуанских государств / Пер. с чеш. Москва, 1983. С. 23.

[3] *Leonard J. N.* Ancient America // Great Ages of Man. A History of the World's Cultures. New York, 1969. P. 82.

[4] "Дешифруванням" паракаської "геометричної писемності" уже не одне десятиліття зайняті перуанська дослідниця Вікторія де ла Хара, німець Томас Бартель і француз Марсель Коен, але поки що без особливого успіху.

[3] Мочіка виплавляли мідь з азуриту і малахіту — насичених міддю окислів, що містилися у верхніх шарах міднорудних родовищ.

[6] На сьогодні керамічно-іконографічна спадщина мочіка налічує близько 150 тис. зображень, однак лише 8 тис. з них опубліковані.

[7] Католицький священик А. де ла Каланча стверджував, що в піраміді Сонця іспанці виявили золота на 800 тис. дукатів.

[8] Пишні поховання вояків уарі були знайдені археологами у кількох мочіцьких пірамідах, а отже війни між уарі і мочіка, безперечно, відбувалися, і перемагали в них здебільшого саме уарі, а не мочіка (бо якщо уарі з усією пишністю підхоронювали своїх вояків у мочіцькі піраміди, це означає одне: уарі бодай періодично їх контролювали, витискаючи звідси мочіка).

[9] Цит. за: *Хесус Ф. Гарсия Руис.* Лабиринт форм. Доколумбова культура Перу // Курьер ЮНЕСКО. 1984. Август. Искусство Латинской Америки. С. 12-13.

[10] У столичному Чан-Чані, судячи з усього, були перепоховані у пишних могильниках усі чімуські царі попередньої династії та всі наступні чіморські правителі. На жаль, спочатку інкські завойовники, а потім конкістадори їх поруйнували й пограбували, а довершили справу "чорні археологи", які остаточно спустошили "царські гробниці" Чімору. Як показали розкопки останніх десятиліть, від могильників чіморських царів лишилися тільки сотні жіночих скелетів — жахливий відгомін кривавих ритуальних людських жертвопринесень, якими супроводжували царські похорони.

[11] Інкська армія Тупака Юпанкі налічувала 30 тис. вояків. їм протистояло всього 8 тис. чіморців.

[12] Терасне землеробство в Андах було настільки поширене, що коли сюди прийшли іспанські конкістадори, вони так і назвали цей регіон — Анди, що іспанською означає "тераса".

[13] За іншою версією, словосполучення *Тіауанако* означає мовою кечуа "Сідай, Гуанако!" і пов'язане з історією про перше знайомство четвертого *сапа-інки* Майта Капака (кінець ХШ ст.) з цією величною пам'яткою архітектури. За легендою, саме в момент огляду *сапа-інкою* руїн цього міста черговий гонець прибіг до інкського владики з важливим повідомленням, і прибіг так швидко, що той уподібнив цього гінця до швидконогої тварини гуанако і на знак великої честі дозволив йому сісти у своїй присутності. Від команди "Сідай, Гуанако!" і пішла назва міста.

[14] За даними палеогеології, в давнину рівень озера Тітікака був на 34 м вищим від нинішнього, тому за часів свого розквіту *Тіауанако* стояв на самому березі озера, а отже був класичним портовим містом.

[15] О создании людей и о происхождении инков / Пер. с англ. *Б. Фихман И* Легенды и сказки индейцев Латинской Америки / Сост. *Э. Зиберт.* Ленинград, 1972. С. 191.

[16] Цит. за: *Стингл М.* Поклоняющиеся звёздам. По следам исчезнувших перуанских государств / Пер. с чеш. С. 119.

[17] Судячи з археологічних матеріалів, вплив цивілізації *Тіауанако* поширився на терени, загальною площею 275 тис. км^2.

[18] Серед доінкських правителів Анд, імена яких наводить у своїй хроніці Ф. де Моитесінос, фігурують 21 "цар" з ім'ям *Капак,* 16 — *Манко,* 16 - *Амаута,* 11 - *Тупак,* 11 - *Юпанкі,* 10 - *Пачакуті,* 4 - *Сінні,* 4 — *Аяр.* Усі ці імена характерні також для інкських правителів.

[19] У науковій літературі трапляються й інші датування часів існування "імперії Уарі". Зокрема, окремі дослідники обстоюють концепцію, згідно з якою цивілізаційний конгломерат Уарі, як сукупність кечуамовних індіанських політичних утворень, проіснував до XII і навіть до XIV ст., аж доки не впав під натиском сумнозвісних войовничих чанків.

[20] Цит. за: *Бережин Ю. Е.* Мочика. Цивилизация индейцев северного побережья Перу в I—VII вв. Ленинград, 1983. С. 59.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ІНКІВ

- *Вступ до інкознавства*
- *Походження інків*
- *Становлення ранньої інкської державності*
- *Екологічна регіональна криза кінця XIII ст. та її наслідки. Початок масштабних інкських завоювань*
- *Внутрішній устрій держави інків*
- *Розгром чанків*
- *Реформи Пачакутека: створення імперії*
- *Велика воєнно-територіальна експансія інків*
- *Тавантінсую після завершення "великих завоювань'*
- *Імперія інків напередодні конкісти*

Вступ до інкознавства. *Цивілізація інків явила собою одну з вершин доколумбової історії індіанців.* Вона першою з усіх державних утворень Нового Світу доколоніальної доби досягла рівня хрестоматійної централізованої імперії, однак руйнівний вал внутрішніх усобиць, а потім і конкісти поглинув більшість її здобутків. Ситуація ускладнюється тим, що власної писемності у звичному для європейців вигляді інки практично не мали, "архіви" їхнього автентичного вузликового письма зазнали майже тотального винищення, а його знавці були, здебільшого, перебиті

ще до приходу в регіон іспанців, під час внутрішньої громадянської війни, що покінчила з імперією власне інків буквально напередодні конкісти. Отож єдиними дійсно першоджерельними матеріалами про історію інків та їхньої величної імперії є, переважно, пам'ятки місцевої архітектури й мистецтва. Проте й вони зазнали варварського винищення в епоху колоніальних загарбань, коли безцінні шедеври інкського лиття європейці перетворювали на безликі зливки золота й срібла, а із кам'яних плит показово зруйнованих інкських храмів і палаців будували християнські каплиці. Утім, наші знання про інків не можна назвати абсолютно "німими" — і головна заслуга в цьому належить раннім іспаномовним хроністам, які одразу після завершення конкісти доклали неабияких зусиль, аби записати свідчення індіанців про їхнє власне минуле.

Таких іспаномовних хронік, де представлена інкська історія, налічують більше сотні, хоча не всі вони рівноцінні за достовірністю та науковою допитливістю авторів. Найціннішою та найінформативнішою є, звичайно, "Справжні коментарі про інків" Гарсіласо де ла Веги (1539—1616) — іспаномовного хроніста, який по жіночій лінії був нащадком аристократичного інкського роду, а тому мав цілковиту довіру індіанських інформаторів, серед яких було чимало його прямих родичів.

Його ж перу належить опублікована вже після смерті хроніста "Загальна історія Перу", але в ній описана не стільки власне імперія інків, скільки процес її завоювання іспанцями.

Менш інформативною, однак не менш цінною з огляду на документальну обізнаність автора, є виявлена в 1908 р. у книгосховищі Данської Королівської бібліотеки Копенгагена "Перша нова хроніка і добре правління" (1613) Феліппе Гуамана Пома де Аяли (1532—1615) — християнізованого індіанця — вихідця з царського роду Яровільків, які правили 50-тисячним народом чінча до інків, потім утратили владу внаслідок інкського завоювання й відтак служили інкам як регіональні управителі. Суттєво доповнюють наші знання про інкське минуле хроніки, записані зі слів окатолічених індіанців їхніми першими християнськими пасторами, серед яких найбільшої слави зажили "Історія Нового Світу" монаха-єзуїта Бернабе Кобо (1582—1657), "Хроніка Перу" (автор — Педро де Сієса де Леон, 1518(?) — 1554), "Природ-

на і духовна історія Індій" єзуїта Хосефа де Акости (1539—1600), "Походження й генеалогія королів Перу, їхні діяння, звичаї" Мартіна Морруа, "Збірка записів про інків" Хуана Діаса де Бетансоса (1510—1576), "Загальна і правдива історія Індій" Гонсало Фернандеса де Овієдо-і-Вальдеса (1478—1557), "Загальна історія Індій" знаменитого "Головного Хроніста Його Величності по Індіях" Антоніо де Еррера-і-Тордесільйоса (1559—1625) та "Записки про історичні й політичні старожитності Перу" монаха Фернандо де Монтесіноса. Свій посильний внесок у збереження пам'яті про інкську цивілізацію зробили також перші колоніальні чиновники Іспанії, що служили у підкорених землях Нового Світу. Серед них — "Опис діянь інків" *коррехідора* Куско Хуана Поло де Ондегардо (? — 1576), "Історія відкриття й завоювання Перу, а також війни та явищ, що там відбувалися" Августина де Сарате (1504—1589(?)) та "Індіанська історія" (в історіографії її частіше називають "Історією імперії інків") Педро Сармієнто де Гамбоа (1532—1592).

Недостатньо дослідженими, а тому менш відомими залишаються "Оповідь про старожитності королівства Перу" ше одного іспано-індіанського хроніста із кола нащадків аймарської знаті на ім'я Хуан де Санта-Крус Пачакуті Ямкі Салькамайва (XVII ст.) та "Легенди й обряди інків", записані у 1570-х роках креолом Крістобалем де Моліною. Важливу інформацію стосовно придворних звичаїв інків та особливостей їхньої військової підготовки містять записки священика Лієго Родрігеса, який брав участь у переговорах 1565 р. з лідерами Новоінкського царства.

Ще одним цікавим джерелом з історії інків може стати таємничий Неаполітанський рукопис, створений на початку XVII ст. місіонерами-єзуїтами італійського походження Джованні Антоніо Кумісом та Джованні Анелло Олівою на основі повідомлень іше одного іспано-індіанського інформатора — єзуїта Бласа Валери (1551—1597). Перші повідомлення про цей манускрипт сягають іше 1927 р., коли італійський герцог Амедео ді Савойя-Акоста вручив його як весільний дарунок офіцерові з роду Мічінеллі, однак вивчення цього документа почалося тільки тепер, коли в родині Мічінеллі з'явився перший професійний історик Клара Мічінеллі, оскільки лише вона, як представник означеного роду, дістала доступ до незвичайної сімейної реліквії. Лехто вважає, шо після введення цього документа в науковий обіг історію доколумбових цивілізацій Південної Америки доведеться переписувати наново...

Останніми десятиліттями джерельну базу інкознавства істотно розширили так звані *візітас* — звіти іспанських колоніальних чиновників середини й кінця XVI ст. про ситуацію у підвладних територіях, в яких частково описується також ситуація у *Тавантінсую* (тобто державі інків) напередодні конкісти. Цей тип документів належить до суто архівно-бюрократичних джерел і містить докладну інформацію стосовно демографії, соціальної організації, відносин власності та інших важливих аспектів інкського минулого, проте опрацювання *візітас* науковцями лише почалося, тому давати їм джерелознавчу оцінку поки шо рано.

З кінця XIX ст. посилений інтерес до інкської культурної спадщини виявила археологія. її найбільшим здобутком стало відкриття у 1911 р. американцем Хейрамом Бінгемом у горах над долиною р. Урубамби міста-фортеці *Мачу-Пікчу* (к4Стара Гора") — таємничої гірської віце-столиці інкської імперії, існування якої раніше вважали вигадкою хроністів.

Наукове вивчення інкської історії розпочав уже згадуваний В. Прескотт, котрий невдовзі після створення першої академічної астекознавчої праці підготував чергове монументальне дослідження — 'Історія завоювання Перу".

Звичайно, джерельна база з цієї проблеми не така вже й велика, однак комплексний аналіз усіх доступних науковцям документальних матеріалів дав можливість в основному реконструювати історію загадкової інкської цивілізації, хоча й "темних плям" у її минулому ще дуже й дуже багато...

Походження інків. Правда про походження етносу інків тоне в легендах і переказах, тому саме вони являють собою одне з основних джерел інформації про етногенез цього народу. *Найвідомішим міфом, що своєрідно пояснює історію виникнення інків, є оповідь про сонячне походження* їхньої правлячої династії, згідно з якою прабатьком інкських імператорів був сам сонячний бог Інті.

Згідно з цією легендою, найвищим богом Всесвіту є бог-твореиь сущого світу *Пачакамак* ("Твореиь-Утримувач"). Саме ним були створені земля, рослини, тварини, люди, небеса, а також ціла низка богів, серед яких виділялися бог-Соние *Інті та* Його сестра-дружина, богиня-Місяиь *Ванакаурі.* Однак упорядкуванням конкретного життя Пачакамак не опікувався (для нього це були надто дрібні проблеми), тому люди доінкської епохи жили жахливо, нічим не відрізняючись від тварин.

"Люди за тих часів жили як нерозумні звірі й тварини, без релігії та порядку, без поселень і домівок, не обробляючи й не засіваючи землю, не одягаючись і не прикриваючи своє тіло, бо вони не вміли обробляти ані бавовник, ані вовну, щоб виготовляти одяг. Вони жили парами, по троє, як їм траплялося поєднатися разом, у печерах і

розколинах скель та в ямах у землі; немов тварини їли вони польову траву і коріння дерев, і дикі фрукти, якими вони користувалися, і людське м'ясо. Одні покривали своє тіло листям і корою дерев та шкурами звірів, інші ходили голяка. Словом, вони жили немов олені чи стада диких тварин, і навіть до жінок вони ставилися як худоба, оскільки вони не знали ані власних жінок, ані знайомих"[1].

Таке становище богам, звичайно, не подобалося, і якось вони навіть спробували винищити усе людство, влаштувавши для цього всесвітній потоп, однак два брати, шо пасли своїх лам на гірських пасовиськах, напередодні звернули увагу на те, шо їхні лами якось дивно поводяться. Запитавши лам про причину їхньої поведінки, брати довідалися, шо зірки сказали ламам про наближення великого потопу, який може знищити усе живе на землі. Тоді брати разом із родинами сховалися у високогірних печерах, прихопивши з собою стада, і коли розпочався жахливий дош, що тривав кілька місяців, лише вони й вижили. А коли дош припинився, на небі знову з'явився сонячний бог Інті, під промінням якого зайва вода випарувалася, рівень її упав, і брати з сім'ями спустилися з гір та відродили людство.

Саме з тих часів, як вчить індіанська мудрість, люди живуть повсюди, а лами, шо не можуть забути про жахливу повінь, бояться низин і полюбляють жити виключно у горах.

Отже, людство вижило, але проблема лишилася, і тоді за справу налагодження людського суспільства взявся сам сонячний бог Інті. Лля того, щоб привнести світ цивілізованості у варварську людську спільноту, він відправив на землю своїх рідних дітей — сина Манко Капака й дочку Мама Окльо, яким дав такий наказ: дати людям "заповіти й закони, з якими вони жили б як розсудливі й виховані люди, шоб вони жили у поселеннях і домівках, уміли обробляти землю, вирощувати рослини та злаки, розводити худобу й користуватися нею та плодами землі як розумні люди, а не як звірі"[2]. З цими словами він опустив божественних брата й сестру у води озера Тітікака та ще й дав їм золотий жезл як дороговказ, аби знайти місце для заснування власної столиці, а наостанок "наказав їм: як приведете цих людей до служіння нам, захищайте розум і справедливість, зі співчуттям, милосердям та благими намірами виконуючи в усьому обов'язки шанобливого батька до своїх ніжних і любимих дітей, ...а я обігрію вас, коли буде холодно, і вирошу ваші пасовиська, своєчасно надішлю дош і чисте [небо] і щодня турботливо буду я пролітати над світом, щоб бачити й задовольняти всі потреби, шо виникнуть на землі... І з цього моменту я оголошую та призначаю вас королями й панами всіх людей, кого ви зможете наставити своїм розумом, творінням і правлінням"[3].

Вислухавши уважно батька, Манко Капак і Мама Окльо вибралися з вод озера Тітікака й помандрували на північний захід у пошуках земель, придатних для заснування своєї столиці, але ніде золотий жезл півметрової довжини не можна було навіть силоміць загнати у фунт, і тільки біля пагорба Ванакаурі в долині *Куско* ("Пуп") він м'яко увійшов у землю (а отже місцевий фунт виявився достатньо пухким

для землеробського використання). Тому Манко Капак і Мама Окльо зупинилися в цій долині, збудували тут замок *Інтіканча* ("Двір бога Сонця"), заснувавши в такий спосіб столицю майбутньої могутньої імперії — місто Куско (Коско), а людям навколишніх земель передали божественну релігію сонцепоклоніння, запровадили закони й порядок, навчили чоловіків обробляти землю й метали[4], а жінок — ткати й шити, вести домашнє господарство та виховувати дітей.

За іншою міфологічною версією, історія інків почалася з моменту, коли чотири брати родини Аяр (Качі, Манко, Учу й Аука) в розкішному одязі вийшли у супроводі своїх сестер-дружин з печери Апурімак і попрямували шукати місце для заснування столиці майбутньої величної держави, але під час мандрів Качі образив богів, тому вони його замурували живцем у тій самій печері Апурімак. Учу волею тих самих богів перетворився на камінь, а Манко та Аука спільними зусиллями заснували Куско. Через два роки після цього Аука раптово помер, і саме тому єдиним повновладним першоінкою та власне засновником династії інкських правителів став Аяр Манко.

Є й інші легендарні версії зародження першоінків, але всі вони завершуються заснуванням інкської імператорської династії, фундатором якої виступає згаданий Манко Капак. Водночас вони об'єктивно засвідчують певну етнічну строкатість процесу виникнення народу інків. Проте, враховуючи, що першоінки в усіх варіантах міфів багато мандрували, часто міняючи місце проживання, можна припустити, що *вирішальну роль у становленні ранньоінкського етносу відіграли* не осілі землероби долин, а *кочові племена горян номадично-скотарської орієнтації,* яких рільники стаціонарних поселень узагальнено іменували *льякуас.*

Таким чином, син сонячного бога Інті — Манко Капак — став першим "імператором" *(сапа-інка* — "єдиний, справжній інка"), а його сестра-дружина Мама Окльо — першою "імператрицею" *(коя* — "правителька") династії "сонячних імператорів". Столицею заснованого ними ранньодержавного утворення став високогірний Куско, виникнення якого датується приблизно серединою (можливо, другою половиною) XII ст. або навіть початком XIII ст.

Місце для столиці Манко Капак обрав надзвичайно вдале. Оточена з усіх сторін горами долина Куско мала родючі фунти. Чотири гірських джерела (Вільканота, Уатанає та ін.) забезпечували її чистою водою, а невелике солоне озеро — сіллю. Місцевий високогірний клімат — "швидше холодний, аніж жаркий"[5] — усе ж був достатньо теплим, шоб мешканці міста могли комфортно почувати себе у приміщеннях без опалення. Водночас регіон був позбавлений мух, москітів та інших набридливих комах — універсальних рознощиків

тотальної антисанітарії, котрі якшо й долітали сюди у теплі сонячні дні, то лише в мізерній кількості. Рівномірно суха й прохолодна погода створювала ідеальні умови для тривалого зберігання будь-яких продуктів (навіть м'яса, котре ніколи у Куско не тухне, а лише в'ялиться). Отож не дивно, шо саме гірська долина Куско, розміщена на висоті трьох кілометрів над рівнем моря, була обрана першоінками для заснування свого столичного поселення.

Суттєві уточнення й доповнення до легендарного етногенезу інків привнесли дані археології та лінгвістики, згідно з якими первинних інків нині ідентифікують як осілий народ землеробів, що розмовляли мовою пукіна, а отже являли собою своєрідне продовження цивілізаційних традицій величної культури Тіауанако. Ця версія знаходить своє підтвердження також у фольклорних матеріалах давньоіндіанських легенд, які засвідчують, що після Тітікаки брат і сестра першоінки спочатку відвідали Тіауанако, а вже звідти за порадою тіауанацьких радників помандрували в пошуках зручного місця для заснування власної столиці.

З цього почався тривалий і доволі непростий шлях інків від маловиразного народу землеробів, яких загнала на високогірні андські плато кривава "війна всіх проти всіх" між племенами регіону, що ворогували на початку II тис. н. е., — до висот великоімперської гегемонії.

Становлення ранньої інкської державності. За даними інкських переказів, Манко Капак правив як перший *сапа-інка* 30—40 років (можливо, трохи більше). За цей період він започаткував інкську державність, запровадив закони, що передбачали найсуворіше покарання за вбивство, розпусту й крадіжку, почав формувати державні запаси харчів на випадок неврожаїв чи інших катаклізмів, заборонив полігамію (мати, окрім дружини, узаконених коханок дозволялося лише імператорові та усім наступним *сапа-інкам)* і навчив одноплемінників жувати листя коки.

Кока — специфічний вічнозелений чагарник сімейства кокаїнових (або еритроксилових), що росте у тропіках Південної Америки кушами в 1,5—3 метри заввишки. Його листя містить до 2,5 % чистого кокаїну та багато інших алкалоїдів, завдяки яким ця рослина є колосальним стимулятором фізичної активності людини. Жування кокаїнового листа (або вживання його настою) миттєво знімає втому, втамовує почуття голоду та викликає приплив бадьорості. Водночас постійне вживання коки загрожує перетворити людину на хронічного наркомана.

Саме Манко Капаку інкська традиція приписує збагачення господарського комплексу регіону технологіями зрошувального рільництва й терасування крутих схилів. На шостому чи сьомому році царювання він висунув вдалу ідею створити постійну мілітарну гвардію з професійних вояків — "людей війни, озброєних та навчених для захисту від усякого, хто нападав би на нього, і навіть щоб силою приводити [до покори] тих, хто не хотів... Він навчив їх виготовляти зброю для наступу: лук і стріли, списи й палиці та інше..."[6].

Невдовзі для новоствореної гвардії знайшлася "робота". Проти зміцнення регіональних позицій інків спробувало виступити сусіднє плем'я гуальяс, за що одразу ж і поплатилося: як повідомляв хроніст Сармієнто де Гамбоа, будучи "швидким на розправу і жорстоким" лідером, Манко Капак наказав поголовно вирізати всіх гуальяс, "включаючи малюків у черевах їхніх матерів"[7].

Започаткував активну територіальну експансію інків на землі сусідів первородний син Манко Капака, його спадкоємець — *другий сапа-інка Сінчі Рока* ("Хоробрий Правитель"?), якому вдавалося спочатку хитрими дипломатичними кроками уникати прямих бойових зіткнень, доки сусіди виснажували один одного в постійних сутичках.

Про Сінчі Року індіанці завжди відгукувалися із захопленням: "Він був [людиною] відважної душі та великої сили... У боротьбі, бігу й стрибках, у киданні каменя і списа та в будь-якій іншій силовій вправі він не мав собі рівних серед усіх [людей] свого часу"[8].

Своє царювання Сінчі Рока розпочав з упровадження офіційного поховального комплексу імператорів та утвердження системи передання влади в державі інків. На тризні з приводу смерті першоінки Манко Капака було принесено в жертву "безліч лам, вікуній і ягнят, і домашніх кроликів, і птахів, і злаки, і овочі". Тіло засновника династії забальзамували. Воно стало святинею, якій поклонялися надалі "як богові, сину Сонця"[9]. Тоді ж було проведено офіційну церемонію коронації другого *сапа-інки,* під час якої на голову Сінчі Роки надягли червону *ляуту* — стрічку з бахромою, що виконувала відтоді у державі інків функцію, абсолютно тотожну коронам європейських монархів.

Особливу увагу приділив Сінчі Рока зовнішній політиці, запропонувавши найближчим соратникам "збільшити своє царство"[10]. А коли заручився їхньою цілковитою підтримкою, ще й уклав вигідний династичний союз із вождем

сусіднього селища Саньо (Сінчі Рока одружився з дочкою правителя-союзника — Сутік Вамані). Після цього до справи приступила вже інкська армія (точніше народне ополчення всіх інків).

Раптова атака на знекровлених внутрішніми чварами сусідів виявилася надзвичайно успішною. Буквально за кілька років інкам вдалося розгромити й поневолити народи саусірай, антасая та алькавіса. Після цих перемог інки стали регіональними мікрогегемонами долини Куско. Так за 30 (за іншою версією — за 19) років свого царювання Сінчі Рока, на державному прапорі якого красувався гордий сокіл, створив передумови для подальших успіхів на ниві імперських змагань, аж доки не помер в ореолі слави, оточений шаною підданих.

Після смерті Сінчі Роки його тіло також забальзамували, а всіх його слуг і дружин принесли в жертву богам. З тих часів поховання інкських володарів здійснювалися в такий спосіб за однаковим церемоніалом.

Проте наступні масштабні війни виявилися надто обтяжливими для інкського господарства, тому після смерті великого войовника Сінчі Роки серед інкської аристократії взяла гору "партія миротворців", які прагнули припинити згубний для незміцнілої держави агресивно-войовничий курс. Так, унаслідок складних політико-династичних інтриг на престол зійшов Льоке Юпанкі *(льоке* означає "лівша", оскільки "через помилку, що її припустилися його вчителі, котрі виховували його, він став лівшею, і це ім'я стало його власним [ім'ям]"[11]), який, можливо, навіть не був первородним сином Сінчі Роки. Навіть його *коєю* (дружиною-імператрицею) стала жінка, що мала глибоко символічне ім'я *Мама Кава* — "Поміркована Жінка".

Утім, новий правитель спочатку спробував продовжити активні завоювання, наставляючи підданих, що "зброя та сила мають виконати свою частку [завоювань], хоча б супроти твердих й упертих"[12]. Однак уже перший його похід, що розпочався вдалим приєднанням до інкських володінь земель племені кана, завершився вкрай виснажливою війною з народом аявірі. Останні виявилися "такими суворими й бунтівливими, що не сприймали ані умовлянь, ані обіцянок, ані прикладу інших поневолених індіанців" й "уперто готові були гинути, захищаючи свою свободу"[13]. Війна, фактично, завершилася нічиєю, внаслідок чого інки змушені були на якийсь час перейти до відносно мирного співіснування з сусідами (гуаро, вамай, сако та ін.), аж доки Льоке Юпанкі не заступив на троні четвертий *сапа-інка* Майта Капак.

Лише на схилку свого царювання Льоке Юпанкі вдалося таки здолати опір аявірі. Шантажуючи сусідів загрозою нападу своєї 10-тисячної армії, він домігся бодай формальної покірності від кількох аймаромовних племен народу колья — хатун-колья, іляві, чульї, пумата й сіпіта. Проте, як показали наступні події, "покірність" колья виявилася доволі сумнівною...

Регіональна екологічна криза кінця XIII ст. та її наслідки. Початок масштабних інкських завоювань. Початкові воєнно-територіальні успіхи інків поставали масштабними тільки у власне інкських переказах, однак реальні здобутки перших імператорів із числа "синів Сонця" були доволі скромними. Фактично до кінця XIII ст. (тобто до царювання четвертого *сапа-інки* Майта Капака) всі занадто активні спроби територіальної експансії ранніх інків стримували войовничі сусіди: закутані в одяг з голови до ніг *юнка (юнга); канса,* що вирізнялися своїми широкими, схожими на сомбреро капелюхами; аймаромовні (за іншою версією — пукінамовні) *колья* з берегів озера Тітікака; екзотичні *гуанка,* чоловіки яких заплітали своє волосся у довгі коси; *кана* з червоними та жовтими пов'язками на головах та ін. Усі вони впевнено контролювали свої землі і вперто не бажали сприймати інкські імперські амбіції. Стабільне господарство та потужні кам'яні фортеці (Пакаректампу (Паукартампу), Пісак (Пакайкач), Ольянтайтамбо, Калька, Юкай, Чінчеро, Урубамба та ін.), що оточували інкські володіння щільним кільцем, давали можливість означеним народам відносно спокійно дивитися у майбутнє. І так було до кінця XIII ст., аж доки природний катаклізм не зламав хистку регіональну рівновагу.

Десь у 1280 р. якісно змінилася ситуація з ходою тихоокеанських теній, що омивали західне узбережжя Південної Америки. Саме тоді раптово ослабла міць холодної течії Гумбольдта, котра раніше проносила свої крижані води від самої Антарктики аж до узбережжя сучасного Перу, а відтепер почала обриватися з середини чілійського узбережжя,

повертаючи від Південноамериканського континенту прямо на захід, у глибини Тихого океану. Точні причини цієї глобальної кліматичної зміни до кінця не з'ясовані, проте її наслідки — відомі. На зміну холодним водам Гумбольдта до перуанського узбережжя прийшла тепла течія Тіну, що зародилася в екваторіальних широтах Тихого океану. Як наслідок, на континенті відбулися вражаючі зміни.

Колишню природно-екологічну ідилію було зламано. Клімат у Перу став спекотнішим, вранці почастішали тумани, але дощів почало явно бракувати. Посушливі роки спричинили неврожаї та голод, а слідом розпочались криваві війни за вкрай обмежені ресурси, котрих перестало вистачати для нормального харчування численного населення перуанських Анд. У регіоні спалахнула тотальна війна "всіх проти всіх", міста й поселення перебралися ближче до гірських вершин (там легше оборонятися). Зазнали остаточного краху рештки величних у минулому цивілізацій Тіауанако й Уарі.

За свідченнями самих індіанців, які зібрав видатний іспанський хроніст часів конкісти Педро де Сієса де Леон, напередодні появи держави інків у перуанських Андах народи "убивали один одного й брали в полон усіх, кого могли... З'явилися великі тирани, що вели одні супроти інших великі війни та здійснювали багато вбивств і грабежів. Із тими й іншими [народами] траплялося багато лих, так що було зруйновано багато замків і фортець, і весь час між ними тривала ворожнеча..."[14].

Кілька десятиліть Перу захлиналося кров'ю: у полум'ї воєн гинули міста й поселення, руйнувалися господарські комплекси, занепадала культура, а люди, що "плачучи сумували за добротою та ласкою дощів, ...будучи в голоді й спразі"[15], метушливо будували дедалі потужніші оборонні споруди.

За версією відомого норвезького дослідника Тура Хейердала, відчай, що охопив індіанців регіону на зламі XIII—XIV ст., виявився таким глибоким, що люди почали масово емігрувати з регіону і навіть удавалися часом до зовсім авантюрних подорожей. Зокрема, саме тоді давні індіанці Перу здійснили на обладнаних вітрилами бальсових плотах кілька океанічних експедицій водами Тихого океану, внаслідок яких досягли острова Пасхи, де започаткували величну й загадкову цивілізацію творців грандіозних кам'яних скульптур-дольменів.

Катаклізм украй загострив ситуацію, і люди, що мріяли про хоч якусь стабільність, готові були підтримати будь-кого, хто міг би цю стабільність гарантувати. Саме в такій каламутній воді почала сходити зірка інкської величі.

Майта Капак одразу показав себе володарем твердим і владолюбним: недарма він народився з повним ротом зубів, що, на думку інків, свідчило про залізний характер такої людини. Зійшовши на престол, Майта Капак одразу заявив, що коли інки — діти Сонця, а Сонце світить над усім світом, то й інки мають правити усім світом. Відтепер "солярний культ" був запроваджений у державі інків як офіційна державна релігія, котру мали надалі сповідувати усі без винятку піддані *сапа-інки*. Й тоді ж в офіційній ієрархії інкського політичного утворення з'явилася посада верховного жерця *(вільяк-уму* — "оповідач-віщун"). Першим верховним жерцем Майта Капак призначив свого старшого сина, якому відмовив у праві претендувати на престол (оскільки у нього були неправильні зуби, "як у зайця").

Не меншу увагу приділив Майта Капак зміцненню культу самого *сапа-інки* як носія виняткової божественної влади. А наслідком усіх цих нововведень стало поступове злиття племен долини Куско в єдиний синкретичний народ інків, до якого доволі швидко були інкорпоровані майже всі колишні конкуренти ранніх інків за домінування в регіоні, оскільки в обмін на прийняття офіційного сонцепоклонства й визнання влади *сапа-інки* вони здобули рівний статус із завойовниками та перспективи на світове панування над усіма землями, де світить Сонце. Стомлені попередніми десятиліттями воєнно-політичної анархії ці народи відносно легко сприйняли централізаторські ідеї інків і погодилися на їхні умови, ну а тих, хто спробував чинити опір (таких у долині Куско виявилося небагато), переможці-сонцепоклонники нещадно винищили.

Глибинні релігійні нововведення стали ідеальним ідеологічним підґрунтям для поновлення агресивних воєн, а накопичені відносно миролюбним попередником (Льоке Юпанкі) воєнно-економічні ресурси дали можливість Майта Капаку реалізувати сміливі експансіоністські задуми. Отже, цілком зрозумілим видається поновлення за його правління масштабних завойовницьких походів інків, які зосередили на той момент основну увагу на південному напрямі. Метою

Майта Капака стали землі навколо священного озера Титікака, але тут 12-тисячну армію інків чекала несподіванка. Начебто вже підкорені аймаромовні "горяни" колья зібрали численне військо (13—14 тис. вояків), яке вчинило сильний опір нападникам. Процес захоплення нових територій дещо затягнувся. Не дали наслідків ані шантаж, ані обіцянки, ані умовляння, ані печерна жорстокість. Майта Капак наказав спалювати живцем усіх полонених, його вояки масово нищили кольяську худобу, "навіть викорчовували посаджені ними дерева"[16], проте опір не вщухав. "Колья, котрі, немов не відчуваючи болю, кидалися на зброю інків і, будучи варварами, вперто трималися в своїй непокірності, билися відчайдушно..."[17] Тільки втративши 6 тис. бійців (тобто майже половину армії), колья капітулювали перед інками, а Майта Капак зі спокійним серцем "помер увесь у подвигах і трофеях, котрі він здійснив і здобув на війні та в мирі"[18].

І лише коли на зроблений з червоного дерева престол у Куско зійшов п'ятий *сапа-інка* Капак Юпанкі, інкам удалося, нарешті, вирватися за межі долини Куско. Вирішальну роль у цьому якісному розширенні експансії відіграла битва в долині Юкай з армією горян *антауалас.* Інки вийшли переможцями у цьому двобої, причому на полі битви лишилося 6 тис. ворожих трупів, тобто, практично, всі антауаласчоловіки. Жінок і дітей переможці дружно поділили як воєнну здобич, старих, найімовірніше, просто перебили, а два найбільших містечка *антауалас* — Куюмарку та Анкасмарку — після звичного погрому заселили сонцепоклонниками із корінних земель Кусканської долини.

Черговою жертвою 20-тисячного інкського війська стали західні аймара: їхня столиця Вакірса була захоплена без особливих зусиль, оскільки інкам вдалося "захопити їх (тобто західних аймара) зненацька, подавити їхню рішучість і зухвалість скоріше жахом та погрозою зброї, аніж завданням [реальної] шкоди"[19].

Проте *найважливішим територіальним надбанням п'ятого сапа-інки Капака Юпанкі стали землі народу кечуа* (кечва) — багатих північно-західних сусідів молодої інкської держави. Підкорення кечуа видавалося справою непростою, оскільки народ цей був численним, мав потужну господарську й культурну базу й до того ж контролював в орбіті своєї етнолінгвістичної спільноти знаменитий храм Пачакамак, що вшановувався усіма індіанцями регіону. Проте й резонанс

від приєднання цих територій до інкської держави мав бути відповідним, тому Капак Юпанкі вважав таку операцію абсолютно необхідною. І готувався до неї якомога ретельніше. За чотири роки інки спорядили 25-тисячну армію (яка постійно "приділяла час військовим вправам"), накопичили величезні запаси зброї та провіанту, але воювати з кечуа їм так і не довелося, оскільки кечуанські вожді невдовзі самі звернулися до інків з пропозиціями союзу, навіть на умовах прийняття сонцепоклонства. Їхнє звернення до Капака Юпанкі починалося пишними фразами про те, що "слава подвигів і чудес, вдіяних цими синами Сонця у мирі та на війні, зробила нас такими прихильниками [інків], охочими служити їм та стати їхніми васалами, що кожен [зайвий] день ставав для нас роком"[20]. У зверненні містилося також пояснення такого дещо несподіваного бажання кечуа розпрощатися з власною незалежністю: "Ми також хотіли того, щоб відчути себе вільними від тиранії та жорстокостей, котрі з давніх-давен, від часів наших дідів і прадідів чинять проти нас народи чанка й анковалью та інші їхні сусіди... Вони захопили багато земель і завдають нам багато збитків, гримаючи нас у жахливому гнобленні; тому ми бажаємо [увійти] до імперії інків, щоб відчути себе вільними від тиранів"[21].

Менше поталанило п'ятому *сапа-інці* у шлюбі. Його перша *коя* Чімбо Мама несподівано збожеволіла (мабуть, далися взнаки негативні наслідки кровозмішувальних шлюбів попередників), але й цю прикру подію хитрий Капак Юпанкі використав на свою користь. Він одружився з Курільпай — дочкою ще одного впливового сусіда, який царював у місті Аямарка. Так, проголосивши Мама Курільпай новою *коєю,* Капак Юпанкі здобув в особі володаря Аямарки ще одного васала-союзника, а нова дружина правителя подарувала йому мудрого й талановитого сина-спадкоємця — Інку Року.

На цьому Капак Юпанкі вчасно вирішив поки шо зупинитися, наказавши "не робити на цей час нових завоювань, а зберегти уже завойоване дарами й благодіяннями по відношенню до васалів, і так він опікувався цими справами кілька років у великому мирі та спокої"[22]. Цю паузу п'ятий *сапа-інка* використав досить продуктивно: у Куско була збудована нова укріплена резиденція правителя — фортеня-храм *Коріканча* ("Святиня Сонця"). На всіх новоприєднаних землях були відбудовані плетені мости "через ріки й великі стави"[23], дороги ("шоб усі шляхи його імперії сполучалися між сооою »[24]\ ), гірські

тераси й зрошувальні канали, які сильно постраждали за часів минулих усобиць та тривалої "війни всіх проти всіх".

"Помер інка Капак Юпанкі у спокої та відпочинку... З великим жалем оплакували його королівський двір і все королівство; він був забальзамований і покладений разом зі своїми предками"[25]. Враховуючи, шо Інка Рока не був сином рідної сестри Капака Юпанкі, його смерть інки сприйняли як кінець першої династії своїх імператорів, котру вони назвали династією "Нижнього Куско", або *Урін-Салак*. Відтак Інка Рока став фундатором другої сапа-інкської династії "Верхнього Куско" — *Ханан-Салак*.

Завершилось формування ранньої інкської держави за насів правління шостого сапа-інки Інки Роки, який протягом свого тривалого (60 років) царювання не лише істотно розширив свої володіння за рахунок сусідів, а й остаточно утвердив основні параметри етнополітичного, мовного, господарського, соціального та культурно-релігійного устрою *Тавантінсую (Тавантінсуйо, Тауантінсую)* — "Країни чотирьох сполучених сторін світу", як з тих часів стала офіційно називатися держава інків.

Внутрішній устрій держави інків. *Від самих початків свого існування держава інків створювалась як типово імперська структура на кшталт східної деспотії явно тоталітарного характеру. На її вершині перебував всемогутній самодержець сапа-інка* — сакралізований лідер, котрий вважався живим богом, "сином Сонця" *(інтіп-нурін)* та носієм особливої харизматичної сили. Його співправителькою вважалася рідна сестра й вона ж офіційна дружина-імператриця — *коя,* котра, як правило, ставала матір'ю легітимного спадкоємця престолу: такою відчайдушною була боротьба інкських володарів за чистоту "божественної" крові серед прямих нащадків бога Сонця та його сестри Місяця.

У разі, якщо інка-правитель не мав законного сина-спадкоємця, престол мав переходити не до брата колишнього *сапа-інки,* а до його племінника (бажано — сина брата), оскільки звичай вимагав передавати владу тільки наступному, молодшому від попереднього владики поколінню "сонячної династії".

Весілля чергового *сапа-інки* з його *коєю* справляли ЗО діб. Воно вважалося загальнодержавним святом, а діти від такого кровозмішувального шлюбу, хоч як це дивно для європейської науки, майже завжди були нормальними і здоровими.

Ознаками влади *сапа-інки* були червона *ляута,* котру ше називали *маскапайчу* (виготовлена з тонкої вовняної тканини головна пов'язка з бахромою), трон з червоного дерева, *сунгурпаукар* — тобто імператорський спис, прикрашений пташиним пір'ям, короткий золотий скіпетр (пам'ять про золотий жезл, який першоінки отримали безпосередньо від сонячного батька Інті), величезні золоті диски у неприродно розтягнутих мочках вух та дві-три пір'їни андського сокола *корікенке* у волоссі на голові (таке пір'я міг носити лише правитель). Владу *сапа-інки* уособлювали також абсолютно біла лама та державний прапор із вовни чи бавовни з намальованим на ньому гербом кожного конкретного правителя.

Окрім офіційної дружини-кої' *сапа-інка* брав до палацу скільки завгодно наложниць[26], носив тільки "одноразовий" одяг (вважалося, шо через одяг можна навести чари чорної магії на його власника, тому все, шо знімав із себе імператор — виготовлену з пуху летючих мишей туніку, сандалі зі шкіри летючих мишей, нижні штани чи будь-що інше — одразу спалювалося). Пересувався *сапа-інка* на ношах, прикрашених золотом і самоцвітами. Щоб імператор міг добре відпочити від складних державних справ, у межах держави були створені спеціальні закриті заповідники, в яких він полював на лам, пум і птахів.

Сапа-інка особисто призначав з числа своїх дітей від коГ офіційного спадкоємця престолу (прилюдно робив при цьому йому зачіску), котрий носив на голові жовту *ляуту,* яку міняв після коронації на червону. Сходження на престол чергового *сапа-інки* супроводжувалося пишними гуляннями та масовими жертвоприносеннями, відповідно до ритуалу *капаккоча*[27], коли на честь бога Сонця Інті сотнями різали чорних або білих лам[28] і душили у центральному храмі *Коріканча* й закопували в землю або замуровували живцем у горах дітей з ідеально білою шкірою. (Таких мучеників-дітей оголошували посмертно богорівними істотами, а гори, де їх замуровували, називали їхніми іменами).

Ховали кожного *сапа-інку* в пишному мавзолеї, куди вмішували його бальзамоване тіло. Для обслуговування кожного мавзолею влада приписувала значні землі з прикріпленими до них працівниками (таку службу інки іменували *панака),* які відтоді виводилися з державного господарського комплексу і ставали автономною соціально-економічною одиницею, шо колективно відповідала за обслуговування тіла померлого владики та його поховального комплексу.

Другу сходинку в соціальній ієрархії традиційного інкського суспільства займали ((інки по крові^уу (інкакуна) — вища родова аристократія з числа різноманітних родичів *сапа-інки* (яких узагальнено називали *капак-айлью* — "рід Капака"). До них належали всі родичі імператора по чоловічій лінії (власне *інки),* їхні дружини та імператорські наложниці

(палья), а також усі їхні неповнолітні сини *(аукі)* й дочки *(нюста).* Ця категорія людей становила вищий прошарок інкського соціуму, з якого виходили вищі світські й релігійні чиновники та армійський генералітет. Зовнішньою ознакою інкської аристократії були коротко підстрижене волосся та штучно витягнуті мочки вух (для цього в них вставляли спеціальні палички або диски, постійно збільшуючи їхній діаметр, аж доки *пакайоку* ("аристократичні вуха") не розтягувалися до самих плечей). Високий статус гарантував їм відповідно високе матеріальне забезпечення від держави. Мовою кланово-аристократичного спілкування "інків по крові" виступала рідна мова етнічних інків (пукіна?), котру мали право знати тільки вони. Навчалися *хатунрін-крійоками* ("довговухі") у спеціальному привілейованому "будинку освіти" *(янайвасі* або *ячавасі),* у стінах якого учні-аристократи протягом чотирирічного повного курсу, окрім фізичних вправ і воєнних навичок, опановували під керівництвом *амаута* ("мудреців") премудрості інкської релігії, міфології, астрономії, музики та віршування, вивчали математику (базувалася на двадцятеричній системі) та науку державного керівництва, історію та географію імперії, навчалися розуміти *кіпу* — своєрідну "шнурову писемність" інків.

Кіпу (від кечуанського *кіпу* — "вузол") — своєрідна вузликова писемність, якою індіанці Центральних Анд користувалися й до інків, однак лише в *Тавантінсую* воно стало цілковитим аналогом письма. Зовні *кіпу* являло собою довгу мотузку (або палицю), до якої прив'язувалися різнокольорові відвідні шнури (причому колір тут ніс у собі певний інформативний зміст), на яких на різній віддалі зав'язувалися вузлики або впліталися різноманітні предмети — шматочки дерева, камінці, зерна тощо. Найімовірніше, *кіпу* було своєрідним мнемонічним приладдям, яке давало можливість доволі точно зберігати кількісну статистичну інформацію та передавати кодовані повідомлення про найважливіші події (про початок мобілізації чи війни, неврожай чи пожежу, вторгнення ворогів, повінь, зміну влади, народження дитини, епідемію тощо). Утім, на думку деяких науковців, *кіпу* — це абсолютно ідентична звичайній писемності, хоча й доволі екзотична система справжнього письма, яке містить повні тексти законів, хронік, поетичних творів тошо. Такий погляд на *кіпу* фунтується на повідомленнях "Моралізованої хроніки" іспанського літописця часів конкісти Антоніо де ла Каланчі про те, шо індіанці передавали за допомогою *кіпу* не лише числову інформацію, а й імена власні, назви провінцій і навіть складні понятійні дефініції, проте дешифрувати цю загадкову "писемність" досі ніхто не зміг, тому пріоритетною на сьогоднішній день усе ше вважається перша версія.

В іспанського хроніста часів конкісти Сармієнто де Гамбоа збереглися свідчення про існування в інків також справжньої писемності ієрогліфічного типу *(кілька* або *келька),* знаками якої були прикрашені позолочені стіни величного храмово-палацового імператорського комплексу *Коріканча* в Куско, однак усі ці тексти (якщо вони справді існували) були знищені іспанцями.

Особливий статус мав верховний жрець *(вільяк-уму)* солярного культу. Першим із них був старший син четвертого *сапа-інки* Майта Капака, проте з часом цю посаду спадково закріпили за представниками однієї з бічних ліній імператорської родини — роду Тарпунтай. *Вільяк-уму,* якому під час найважливіших церемоній допомагали 10 *атун-вільяків* ("єпископів"), проводив офіційну коронацію *сапа-інки,* освячував його шлюби, особисто брав участь у найважливіших жертвопринесеннях (зокрема спалював на честь інкських божеств "священні" листки коки й різав кам'яним ножем малих (віком до 10 років) дітей як подяку богам за щедрий врожай чи перемогу над ворогами). Посада *вільяк-уму* вважалася пожиттєвою і дуже авторитетною, оскільки, як зазначав Сієса де Леон, "його так поважали, що порівнювали в судженнях з Інкою, і він мав владу над всіма оракулами й храмами та призначав і знімав жерців"[29]. Іншими словами, під контролем верховного жерця перебувала вся жрецька ієрархія імперії, а отже й уся імперська система освіти та виховання, наука, а також питання ідеологічного освячення існуючого режиму. Одягався верховний жрець інків у довгу червону туніку-безрукавку, на голові носив золоту "тіару" *(вілачука),* зберігав цілковиту цнотливість, не вживав м'ясо і пив тільки воду. Сан верховного жерця був пожиттєвим.

"Інки по крові" обіймали найвищі державні посади владної ієрархії імперії. Це, насамперед:

- друга після *сапа-інки* посадова особа імперії — "князь, шо говорить за Інку" *(інкап-рантін-рімарік-капак-апо);*
- "губернатори" чотирьох "частин *(сую)* імперії";
- глава служби безпеки і таємної поліції імперії *токрікока* ("той, хто все бачить");
- секретар імперської ради, "глашатай Інки, великих панів чотирьох частин Імперії та головний лічильник" *Тавантінсую-капак-апокона-інкакона-сімін-камачікуйнін-кіпокок;*
- особистий секретар імператора *інкап-кіпокамакайокнін-чількеінга;*

- глава карної служби *інкап-камачінан-ватайкамайок* ("слуга Інки, якому наказано зв'язувати арештованого");
- головний радник імператора *вікса-камаскаконас* ("учений брат");
- керівник дорожньо-поштової служби *капакнан-гуаманін;*
- відповідальний за мости й переправи *акос-інка* та ін.

Наступну сходинку в соціальній ієрархії традиційного суспільства інків посідали кураки — чиновники середньої руки, які не належали до спадкової знаті *капак-айлью,* а тому за свою службу діставали статус, який можна ототожнити з європейським особистим, пожиттєвим служилим дворянством, без права автоматичного передання цього статусу нащадкам. Цей статус був міцно прив'язаний до посади, яку обіймав *курака,* й одразу втрачався, якщо посада ця ліквідовувалася чи передавалася іншому претендентові. Служба *кураки,* як правило, полягала в управлінні територіями з прикріпленими до них виробниками і мала кілька рангів залежно від рекомендованої в управління такому чиновникові кількості підлеглих: *пачакамайок* ("керівник ста сімей"), що, як правило, обіймав посаду глави територіальної *пачаки* ("сотні"), *варангамайок* ("керівник тисячі сімей") — обіймав посаду керівника *варанги* ("тисячі") — тобто повіту, та *хунукамайок* ("начальник над 10-ма тисячами родин"), котрому підпорядковувався *хуну* ("10 тисяч") — тобто район. Проте в реальному житті дотримуватись абсолютної відповідності рекомендованій ранговій кількості підлеглих було, звичайно, неможливо, тому рангова ієрархія "чиновницьких звань" лише до певної міри відповідала посадовим реаліям. Головною адміністративною одиницею в державі інків виступала *вамані* ("долина") — тобто провінція, що обмежувалася, як правило, природними або традиційними етнічними межами і поділялася на кілька "десятитисячних" *хун* (або *сая* — "половин"). Посади провінційних намісників (іспаномовні хроністи називали їх *касиками)* належали, як правило, представникам колишніх правлячих у даній місцевості з доінкських часів родин, оскільки, за словами Сієси де Леона, "щоб місцеві мешканці не виказували до них [інкських намісників] ненависті, вони [інки] завбачливо ніколи не забирали володіння *касиків* у тих, хто вступав у нього за спадковістю і був місцевим мешканцем. А коли траплялось, що хто-небудь вчиняв злочин чи був винним у тому, що заслуговувало позбавлення прав на володіння маєтком, вони [інки] передавали й довіряли землі, підвладні тому *касику,* його синам чи братам і наказували, щоб усі підкорялися їм"[30]. Щоправда, батьки такого провінційного намісника перевозилися тоді до Куско як заручники, а одного з синів *каста* завжди відправляли на навчання до кусканського *ячавасі* ("будинку знань"), де навчали й виховували як відданого інкській державі управлінця[31]. По смерті батька саме цей син ставав наступним *касиком* своєї рідної провінції, "і в результаті, — за свідченням іншого хроніста Х.П. де Ондегардо, — *касти* стали тиранами, такими ж, як і він сам *[сапа-інка],* а він *[сапа-інка]* їм протегував"[32]. Вище *касиків* стояли тільки "губернатори" "чвертей" *Тавантінсую* (південної "країни знахарів" *Кольясую,* західної "країни вулканів" *Контінсую,* північної "країни ягуарів" *Чінчасую* та східної "країни Анд" *Антісую),* проте посада "губернатора" *(суюк-арукуна)* належала вже до вищої державної ієрархії і передавалася виключно стриженим "довговухим" (ісп. *орегон),* а отже ранг "десятитисячника" разом із посадою провінційного намісника являв собою вершину можливих чиновницьких успіхів людини неінкської крові в *Тавантінсую.*

Згадані чиновники відповідали за підтримання порядку на ввірених їм територіях, сплату податків і виконання підлеглими трудової та військової повинності, а за це отримували від держави щедре матеріальне утримання й мали можливість періодично залучати до 1% населення підконтрольних земель для вирішення власних потреб (спорудження житла, забезпечення своєї родини слугами тощо), реалізуючи в такий спосіб право "на особисті послуги підданих, що перебувають у них під началом" (свідчення хроніста Бернабе Кобо)[33]. Грошей і торгівлі інки не знали, тому централізовано забезпечували своїх службовців натуральними матеріальними достатками, серед яких особливо цінувалася м'яка, немов шовк, вовняна тканина *кумбі* (секрет її виготовлення втрачений), золоті прикраси, житло із шліфованого каменю і т. ін.

Високий соціальний статус особи підкріплювався також можливістю мати більше дружин, кількість яких була суворо розписана: "начальникові десяти тисяч людей" — не більше 20 дружин і наложниць, "начальникові мільйона" — до 30, "головному *касику'* (тобто губернатору сую — "чверті імперії") — до 50 тошо.

Моральність чиновницького апарату контролювала "служба безпеки": "Щоб губернатори й судді не ставилися недбайливо до своєї служби, як і будь-які інші молодші міністри, чи слуги у володіннях Сонця, чи інки, були наглядачі й слідчі, котрі таємно перебували в їхніх областях, наглядаючи і слідкуючи за тим злом, яке творили ці чиновники, і повідомляли про це старшим, котрим належало карати своїх підлеглих. Вони називались *тукуй рікок,* що означає: *той, хто бачить усе"*[34].

Усі ці категорії населення вважалися державними службовцями, які не платили ніяких податків, оскільки "розплачувалися" з владою своєю особистою службою.

Ще нижче стояли дрібні чиновники рангів *пікамайок* ("начальник 50-ти родин"), *чунчакамайок* ("начальник 10-ти сімей") та *піскамайок* ("керівник п'ятидвірки"). Це були общинні старости *(касики)* нижчого рівня з мінімумом можливостей і життєвим рівнем, що мало чим відрізнявся від рівня життя сусідів-простолюдинів. Державними службовцями (у повному значенні цього слова) вони не були (оскільки влада їх не призначала, а дозволяла обирати самим простолюдинам) і ніяких привілеїв не мали. Годувалися вони вже власним коштом, посади їхні були виборними і морочливими[35], але давали право мати двох дружин і серед плебсу сприймалися з повагою.

Основну масу населення інкської держави становили простолюдини, що мали ранг *хатун-руна* ("маленька людина"). Всі вони вважалися формально вільними підданими, але насправді більше нагадували прикріплених до землі сталінських колгоспників, аніж вільних громадян. Вищим володарем усіх земель *Тавантінсую* вважався син Сонця *інтіп-чурін* (тобто *сапа-інка).* Як зауважував іспанський хроніст Фернандо де Сантільяна (?—1575), "тільки-но Інка завойовував і підкоряв [якусь територію], то він ставав паном усього, що в ній було"[36]. Цей факт не потребував правового оформлення, оскільки мав містичне обгрунтування і не вимагав ані доказів, ані уточнень. Адже Сонце обігрівало всю землю і тим самим давало усім життя, тож син Сонця був природним її власником. Інший хроніст, Бернабе Кобо, писав із цього приводу: "Абсолютним власником того, чим володіли його васали, був Інка, оскільки ніхто не міг мати господарство чи спадкове володіння, чи навіть п'ядь землі у приватній власності, а лише як особисте пожалування Інки"[37]. Проте, як і в інших цивілізаціях, що розвивали свої соціальні структури в параметрах "східної деспотії", реальним розпорядником орних земель як об'єкту господарської активності виступали в державі інків родові общини *(айлью),* в які об'єднувалися *хатун-руни.* Саме від общини (в особі п'ятидесятника) кожен *хатун-руна* отримував у користування земельну ділянку, розміри якої відповідали складу його родини. Основною одиницею виміру землі виступав при цьому *тупу* — ділянка, врожай з якої мав забезпечувати річне харчування однієї людини. Одружуючись *(хатун-руна* мав право на двох дружин, але здебільшого змушений був задовольнятись однією), кожен простолюдин отримував два *тупу* на себе та по одному *тупу* на кожну дружину, а потім, у разі збільшення родини, по два *тупу* на кожного народженого сина та по одному — на кожну народжену дочку.

Розмір *тупу* залежав від середньої врожайності землі, і в різних районах не був однаковим. Найчастіше він дорівнював 90—100 арам (тобто майже гектару)[38].

З цієї землі *хатун-руна* годувався сам і годував свою родину, але він мав зобов'язання і перед її верховним власником — *сапа-інкою,* тому мусив сплачувати на користь держави ренту-податок продуктами ремесла, обробляти "землю Сонця" і "землю *сапа-інки",* врожай з якої ішов на утримання храмів і владних інституцій, виконувати державну відробіткову повинність *(міта)* на спорудженні доріг, мостів і т. ін. (не більш як два місяці на рік), служити в армії. Общинну землю ділили на три рівні частини: урожай з першої ішов на утримання жрецтва, з другої — на утримання чиновницького апарату та виконання державою регулятивно-стабілізаційних функцій у стилі класичної східної деспотії. З третьої ділянки годувалися самі *хатун-руна* з сім'ями, причому за тим, щоб на першій і другій частинах ділянки простолюдин працював не гірше, як на третій, стежили його *чунчакамайок* та *пікамайок.*

Цикл аграрних робіт у державі інків детально планувався, контролювався й керувався безпосередньо чиновниками, які мали спеціальними сигналами (сурмили в мушлю) віддавати наказ про початок роботи, про перерву та її закінчення, слідкувати, щоб спочатку колективно оброблялися ділянки удовиць, інвалідів та інших "соціально незахищених"

категорій підданих, потім наділи самих *хатун-руна,* затим храмові ("землі Сонця") і, зрештою, — "землі *сапа-інки".*

Обробіток двох останніх ділянок обставлявся як загальнонародне свято. Перед її початком влада видавала *хатун-руна* парадні плащі, під час роботи селяни організовано співали пісні, а після її завершення для підданих організовувалися своєрідні державні бенкети з м'ясом та кукурудзяним пивом.

За порушення виробничої дисципліни карали дуже суворо: биттям батогами, а в разі рецидиву чи злісного ухилянння від праці — скиданням на спину трьох чи чотирьох великих каменів, після чого у кращому випадку *міскі-тулью* ("солодкі кістки" — так іменувалися в інків покарані) ставав на все життя інвалідом — а то й віддавав богам душу. Влада слідкувала за тим, щоб усі піддані постійно працювали, і навіть на інвалідів накладалися "посильні обов'язки". Зокрема, вони мали періодично здавати чиновникам виловлених на собі бліх.

Місцеві селяни вирощували майже 100 різновидів корисних рослин. Серед них зернові (кукурудза-сара 20-ти сортів, кіноа й квасоля-*терві)* й бульбові (240 сортів картоплі-*папа*[39], ока, редькоподібна маука тощо) культури, різноманітні овочі (червоний і гіркий перець, томати, гарбузи, ананаси та ін.), культивували арахіс і різні фрукти (вишня капулі, пахуча черімоя, лукума (плоди якої містять багато крохмалю), динеподібна пепіно, соковита нарахілья тощо), кущі коки та технічні культури — зокрема бавовник. Розводили заради ніжного м'яса морських свинок та одомашнених качок *(ньюньюма).*

Землю обробляли сохоподібною дерев'яною палицею-копалкою з бронзовим наконечником *(чакіталья),* а також за допомогою короткої мотики *[лямпа)* з хрестоподібним упором для ноги та широким бронзовим лезом. Щоб підвищити родючість фунту його добре угноювали, у тому числі пташиним послідом *гуано*[40]. У гористих місцевостях використовували технології іригаційного зрошення й терасування.

За тим же принципом організовувалася робота пастуших родів, шо розводили лам і альпак заради вовни, м'яса або транспортних потреб. Кожен пастух *хатун-руна* отримував у своє підпорядкування ЗО тварин, яких також ділили на три частини, причому за кожну таку тварину пастух відповідав головою, тому добре за ними доглядав.

Не забували і про жінок, які під пильним наглядом державних чиновників пряли й ткали згідно зі спущеним "згори планом", також віддаючи 2/3 заробленого на податки.

Іншим масовим заняттям жіноцтва було збиральництво (черепашки й водорості, краби та креветки, пташині яйця і гриби). Чоловіки

полювали на кролів і птахів, а в приморських чи приозерних районах — рибалили. Додатковим джерелом м'ясної їжі для простолюдинів були періодичні "царські полювання" *(чаку),* під час яких *сапа-інка* разом із військом і наближеними у межах своїх заповідників виловлював місцевих оленів, косуль, ланей, вікуній і т. ін. Усіх тварин-самок і найздоровіших самців відпускали, а решту здобичі забивали на м'ясо, котрим частково ділились з навколишнім населенням (якому самостійно полювати на щось більше від кролів категорично заборонялося).

Жилося *хатун-рунам* скрутно[41]. Вони були позбавлені можливості вчитися в школі, оскільки вважалося "нерозумним навчати дітей плебеїв наукам, бо вони [науки] належать шляхетним і нікому більше"[42]. Харчувався *хатун-руна* лише двічі на добу (переважно, картоплею, маїсовою юшкою та *моте* — маїсовою кашею з овочами, до яких у дні великих свят додавалося м'ясо морських свинок). Чоловіки-простолюдини носили *уара* (короткі, до колін, штани) й *унку* (безрукавку) з вовни та бавовнику, на ногах — *асуту (усуту* — сандалі зі шкіри лам). Жінки ж узагалі носили саму лише вовняну *анаку* — довгу накидку на зразок пончо, що надягалася через голову. Лише в морози до цього примітивного одягу додавався вовняний плащ (по два такі плащі — парадний і робочий — кожен підданий отримував з державних складів раз на рік напередодні новорічного свята, що припадало в інків на 21 червня, за нашим календарем). Жили селяни в примітивних, критих тростиною глинобитно-хворостяних халупах з керамічною піччю, яку топили кізяком (оскільки деревина в андському високогір'ї — річ дефіцитна).

Усе життя хатун-руни в імперській системі Тавантінсую було чітко розписане. До 18 років кожен юнак жив з батьками, допомагав їм у роботі, а у вільний час проходив початкову військову підготовку, з 18 до 25 років — служив у армії, на пошті або на будівельних роботах (виконуючи відробіткову ренту — *міту),* а з 25 до 50 років мав працювати, платити в повному обсязі податки, одружитися й виростити дітей.

Одруження для *хатун-руни* вважалося державним обов'язком, тому якшо хлопець після 25 років занадто довго, з погляду начальства, вибирав собі суджену, дружину йому силою "вручали" з числа тих, кого не азяли заміж попередники. Реєстрація шлюбів проводилася раз на рік спеціально присланими чиновниками. Весільний ритуал простолюдинів також не вирізнявся особливою урочистістю: "молоді" мали в присутності офіційного посадовця поєднати руки та обмінятися сандалями — і шлюб укладено...

Для тих, кому виповнилося 50 років, податкові зобов'язання істотно зменшувалися, а після 60 — узагалі скасовувалися. Якщо *хатун-руна* доживав до 80 років (що бувало вкрай рідко), він переходив до категорії "глухих старців" і вже сам отримував гарантоване "пенсійне" обслуговування. Відтепер його *тупу* організовано (під керівництвом начальства) оброблявся сусідами по общині (як і ділянки інвалідів, удовиць, тяжко хворих тощо).

Не менш регламентованим було життя простолюдинок. До 18 років вони мали берегти цнотливість (порушення цього правила каралося смертю), у віці від 18 до ЗО років зобов'язані були вийти заміж або стати *аклья* ("обраною") — "монашкою-весталкою" храму Сонця, де ці "діви Сонця" жили в самітництві під пильним наглядом євнухів. Якщо ж до 30 років дівчина не вийшла заміж, бодай "за державним розподілом", її автоматично переводили в ранг служанок (або коханок) знаті. Що ж до "черниць", то вони під страхом смерті мали потім до кінця життя берегти цнотливість і ткати з пташиного пір'я одяг для *сапа-інки* та інших "довговухих", а з "обраних" красунь у спеціальних навчальних закладах *(такіаклья)* за шість років повного курсу навчання виховували ідеальних коханок, котрі, як казали, можуть піснями, танцями та мистецтвом кохання довести до цілковитої нестями будь-якого чоловіка. Відтоді вони мали періодично обслуговувати *сапа-інку* та являли собою офіційний "фонд нагород" для тих, хто проявив себе на державній службі або на війні. Це був своєрідний аналог наших орденів, медалей та почесних грамот, тільки інки зробили його "живим".

Найнижчим прошарком інкського традиційного суспільства вважалися абсолютно безправні янакони ("чорні люди" — державні раби). Проте їхня кількість, зважаючи на низьку ефективність рабської праці, була мінімальною (усього кілька тисяч осіб на всю *Тавантінсую),* а функції — не завжди "рабськими" в нашому розумінні цього слова. їх використовували і на важких роботах у каменоломнях чи рудниках, і як домашніх слуг для знаті, проте траплялися серед *янакона* й державні службовці, що обіймали різні посади, аж до провінційних намісників (особливо, коли йшлося про новозаселені або новозавойовані території, колишні царі яких виявили себе категоричними противниками інкського панування).

Розгром чанків. Рідних сестер у шостого *сапа-інки* Інки Роки не було, тому своєю *коєю* він зробив красуню Мама Мікай — дочку правителя міста Вайлякан, а офіційним спадкоємцем проголосив свого сина від неї Тіто Кусі Вальпу. Однак в історію цей царевич (а потім і імператор) увійшов під ім'ям *Явар Вакак (Яуар Уакак)* — "той, що плаче кров'ю", оскільки народився він із закривавленими очима і в подальшому, як свідчать джерела, у кризових ситуаціях чи від перевтоми страждав кровотечею з очей. Однак попри слабке здоров'я, зійшовши після смерті батька на престол, сьомий *сапа-інка* встиг зробити чимало корисного для своєї держави. Саме ним була створена професійна інкська гвардія, у якій кращі вояки служили у статусі "надстроковиків" на цілковитому державному забезпеченні від 25 до 50 років.

Ці привілейовані частини спочатку були нечисленними, однак виучкою та боєздатністю перевершували решту вояків, і неодноразово доводили це на полях битв, схиляючи у критичні моменти бою шальки терезів на бік інків.

Критично оцінюючи свої здібності як полководця, Явар Вакак довірив військові справи досвідченим командирам, серед яких особливим завзяттям і талантами виділялися молодші брати імператора — *апо* Майта і Вікакірао.

Титул апо (апу — "пан") вважався ознакою персональної прихильності *сапа-інки* і надавався особам із числа військової знаті *(сінчі)* за особливі успіхи в керуванні воєнними операціями, тому в історіографії його перекладають термінами "капітан" чи навіть "генерал". Пишний ритуал посвячення в *апо* проводився в присутності інкського правителя і передбачав прилюдне надягання на ноги вшанованого ним високим званням золотих сандалів.

Зовнішня політика сьомого *сапа-інки* була успішною. Владу інків визнали індіанці анта, а войовничі північні сусіди чанка змушені були припинити свої традиційні грабіжницькі набіги на васалів-союзників інків — народ кечуа.

Однак усередині власної родини досягти злагоди Явар Вакаку не вдалося. Царював він "справедливо, з милосердям і лагідністю, ...не претендуючи на [нові] завоювання чи конфлікти"[43], тому "страждав і мучився через жорстокий характер свого первородного сина (на ім'я Атун Тупак Інка), що мав стати спадкоємцем його королівств; він, будучи ще дитиною, виказав поганий характер, бо злобливо ставився до

хлопчиків свого віку, з якими спілкувався, і виказував схильність до грубості й жорстокості..." Причому, "з віком скоріше зростала, а не зменшувалася жорстокість його душі"[44]. Усі спроби "лагідного" батька пом'якшити характер сина-спадкоємця завершилися нічим, і врешті-решт *сапа-інка* Явар Вакак вигнав царевича з дому, мабуть, побоюючись тримати біля себе такого занадто агресивного й енергійного спадкоємця. Царевича, аби той не скинув раптом батька з престолу, відправили пасти храмових лам на гірські пасовиська, однак це не врятувало імператора. Гнаний царевич у засланні аж ніяк не втратив своїх амбіцій, "скромно" прибравши собі божественне ім'я — Інка Віракоча (Уіракоча). Отож, заспокоюватися батькові було рано...

Такий сакральний псевдонім Атун Тупак Інка пояснив тим, шо бог землі й води Віракоча явився йому уві сні й розмовляв із ним.

Спочатку справи батька-імператора йшли якнайкраще. Обравши стратегічною метою своїх завоювань землі навколо священного для інків озера Тітікака, він спрямував армії своїх непереможних *апо* Майти й Вікакірао на південь — і ті активно й результативно довели свою полководницьку спроможність. Були розгромлені й поневолені народи чавін і кана, а згодом і решта незалежних племен народу колья потрапили в орбіту *Тавантінсую.*

На середину XIV ст. аймаромовні колья, що мешкали навколо озера Тітікака, перебували у стані воєнно-політичної роздробленості та взаємної ворожнечі. Серед численних мікроскопічних вождівств (Кільяка, Омасую, Пакаса, Убіна, Льїпі, Чіча, Ампара та ін.), шо ворогували між собою, лише два — Кольяваяна (столиця — місто Хатун-Колья) та Лупака (столиця •— місто Чукіто) були більш-менш великими протодержавними утвореннями, а тому обидва претендували на регіональну гегемонію і боролися за неї не на життя, а на смерть. Проте власних сил для здійснення цих масштабних планів обом явно бракувало. Отож, і *карі* ("володар" Лупаки), і *сапана* ("правитель" Кольяваяні) звернулися до інків з пропозиціями укласти воєнний союз, маючи намір у такий спосіб подолати свого конкурента. Чим і підписали смертний вирок своїм державкам.

Інки (а точніше їхні хитрі генерали Майта і Вікакірао) прихильно "відгукнулися" на ці прохання. Спочатку, уклавши союз з кар/, вони разом з вояками Лупаки погромили в районі озера Тітікака всі інші державки колья (у цих війнах особливо відзначилася боєздатна інкська гвардія), а відтак і сама Лупака була поневолена інками.

Проте фінал царювання сьомого *сапа-інки* виявився трагічним.

Тепер, коли під контроль інків потрапили священні для "дітей Сонця" води озера Тітікака з навколишніми землями, Явар Вакак відчув себе наймогутнішим і найславетнішим володарем усіх часів і народів, а тому остаточно забув про старшого сина. Завівши грандіозний гарем з трьох тисяч красунь, він разом із іншим сином-спадкоємцем, Урконом, поринув у тілесні втіхи. І саме за таких обставин про колишні рахунки з інками вирішили пригадати войовничі чанки, яким інкські армії закрили свого часу можливості для пограбування південних сусідів.

Чанки — народ до кінця не з'ясованого етномовного типу — являв собою строкату сукупність багатьох войовничих племен (власне чанка, урамарка, вілька, угунсулья, ханковалью та ін.), які не так давно прибули в долину Куско з півночі. Причини цієї навали (а також чому чанки покинули свою батьківщину, і де вона) досі невідомі, але мета, якої домагалися їхні лідери, цілком зрозуміла: їм потрібні були землі для проживання й поневолені народи для пограбування.

Строкатість етнічного складу союзу чанків підтверджує відсутність серед них єдиного релігійного культу: "одні "виводили" себе від якогось джерела, інші — від лагуни, декотрі — від дуже високого пагорба; і кожен народ вшановував як бога те, шо він вважав [своїм] прародителем, і приносив йому жертви"[45]. Що ж до власне племені чанка, яке домінувало у цьому союзі, то вони виводили себе від хижої пуми *Усковілька* ("Лика кішка"), бальзамовану мумію якої (прикрашену золотом і смарагдами) вшановували як основну святиню свого народу.

Передостанньою жертвою союзу чанків стали згадані кечуа — доволі культурний, однак не войовничий північно-східний сусід інків, з яким "сини Сонця" розвивали дружні стосунки. Кечуа вже мали на той час розвинені політичні інститути, ієрогліфічну писемність, багатогалузеву економіку, солідну науку. Мовою кечуа віщували волю богів жерці-оракули знаменитого храму Пачакамак, який вшановувався усіма індіанцями регіону, а тому не дивно, що мова кечуа вже давно виконувала функцію мови міжнаціонального спілкування на значних теренах Перу, змагаючись у цьому за першість з мовою аймара.

Перший удар чанків по кечуа виявився згубним для цього мирного народу. Ось що писав із цього приводу Інка Гарсіласо де ла Вега: "Предки цих народів прийшли з далеких земель і завоювали багато провінцій, доки не прийшли

до того місця, де вони тоді перебували; цим місцем була провінція Антавайлья; вони завоювали її силою зброї і викинули звідси її давніх мешканців, потіснивши й затиснувши індіанців кечуа в їхніх провінціях, захопивши багато їхніх земель; вони поневолили їх та обклали даниною; вони тиранили їх і здійснили інші відомі справи, якими сьогодні похвалялися їхні нащадки"[46]. Порятунок кечуа знайшли в приєднанні до інкської держави, армія якої змогла зупинити агресію чанків, та коли кращі інкські війська зосередилися на розширенні південних кордонів *Тавантінсую* (завойовуючи землі народу колья, що мешкав навколо озера Тітікака), кечуа знову опинилися з чанками сам на сам — і були знову розгромлені "шанувальниками пуми". 40-тисячне військо чанків, очолене вождями Хасту Варака й Тумай Варака (котрі, за однією версією, були братами, за іншою — батьком і сином-сладкоємцем) остаточно зламало опір кечуа, чиї чоловіки майже всі загинули в боях. Землі кечуа були окуповані чанками, а залишки кечуанського етносу емігрували на землі своїх союзників — інків. Єдиною силою, яка заважала чанкам відчути себе абсолютним регіональним гегемоном, залишалися інки, і чанки виставили їм ультиматум: "Здавайтеся — інакше війна!" Однак сьомий *сапа-інка,* захоплений розвагами, не приділив цим подіям належної уваги. Ультиматум він відхилив, але готуватися до серйозної війни не став.

Розплата не забарилася: чанки вирушили на Куско.

Точне датування знаменитої війни інків з чанками досі залишається не до кінця з'ясованим, хоча, на перший погляд, проблеми тут просто не існує. Ще поважні історики XIX ст. стверджували, шо, за їхніми підрахунками, вона сталася у 1438 р., і з тих часів ця дата вважається першою, тобто найдавнішою із точно встановлених дат в історії інків, а відтак — базовою для визначення усієї подальшої хронології імперії *Тавантінсую.* Вона визнана усіма фахівцями, які сміливо включають її у свої праці як таку, шо не підлягає сумніву[47]. Та чомусь ніхто з цих поважних дослідників не звернув увагу на те, звідки ця дата взялася. А взялася вона із синкретичного осмислення повідомлень іспанських хроністів середини та другої половини XVI ст. (Бернабе Кобо, Фернандо де Монтесінос, Педро де Сієса де Леон, Хуан Поло де Ондегардо, Педро Сармієнто де Гамбоа та ін.), які, збираючи "по гарячих слідах" після конкісти усні свідчення про історію інків, дійшли висновку, що ця війна сталася приблизно через 250 років після правління першого *сапа-інки* (тобто першого інкського "імператора") Манко Капака, котрий, своєю чергою, за висновками істориків, почав правити "десь близько 1200 року"[48], а прожив 140 років[49]. Якщо ж додати, шо, за даними індіанського хроніста Пома де Аяли, Манко Капак жив з 10 по 170 р. н. е., другий *сапа-інка* Сінчі Рока, за даними Сармієнто де Гамбоа, жив протягом 548—675 рр., а *сапа-інка* Віракоча, як стверджував Сієса де Леон, узагалі був невідомого походження і його "обрав" на престол клан інків[50], ситуація з хронологією і зовсім стає незрозумілою. Як з таких сумнівних початкових дат могла народитися точна хронологія "чанко-інкської війни 1438 року" залишається таємницею згаданих хроністів та істориків.

Водночас, окрім літописців іспанського походження, історію інків намагалися передати й самі інки. Серед них найавторитетнішим хроністом визнано відомого Інку Гарсіласо де ла Вега (1539—1616), який, будучи бастардом-напівкровкою — сином іспанського капітана конкістадорів та інкської царівни Чімпу Окльо, — користувався у своїх родичів-інків цілковитою довірою, а тому зумів зібрати найдостовірнішу інформацію стосовно минулого цього народу. Отож, встановлюючи точну хронологію доколумбової історії Південної Америки, варто врахувати свідчення цього хроніста стосовно порушеної проблематики, тим більше, шо, на відміну від праць згаданих колоніальних літописців, його фундаментальні "Сотепіагіоз геаіез сіє 1о5 іпсаз" ("Справжні коментарі про інків", уперше опубліковані в Лісабоні у 1609 р.), позбавлені багатьох притаманних згаданим літописцям помилок. Вони написані на основі скрупульозного порівняльного аналізу різних поглядів на спірні питання інкського минулого, не містять спроб штучної містифікації історії інків та їхніх імператорів (так, перший *сапа-інка* Манко Капак правив, за даними Інка Гарсіласо де ла Веги, ЗО—40 років, може трохи більше[51], й аж ніяк не понад століття, як у цьому переконують іспанські літописці). Ло того ж вони спираються на свідчення родовитих (а отже добре поінформованих про справжній перебіг подій у *Тавантінсую)* родичів Гарсіласо де ла Веги по численній сім'ї власне інків — тобто аристократичної верхівки *Тавантінсую,* пов'язаної кревними узами з династією "імператорів" — *сапа-інків.*

У сучасній історіографії панує такий погляд на цю проблему. Вважається, шо навала чанків сталася за правління восьмого *сапа-інки* Атун Тупак Інки, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту (убив свого батька — сьомого *сапа-інку* Явара Вакаку[52]), а ставши "імператором", назвався божественним ім'ям Інка Віракоча. Проте точних даних, шо стосуються цього перевороту, науковці не наводять. Ло того ж вони залишають без відповіді одне важливе питання. Якшо Інка Віракоча був узурпатором та ше й царе- і батьковбивцею, чому його сходження на престол не викликало спротиву інших синів сьомого *сапа-інки?* Тим більше, шо всі хроністи в один голос визнають: Атун Тупак Інка не був офіційним спадкоємцем престолу, а тому за будь-яких обставин не мав ніяких прав на імператорський титул. Отож, в існуючій версії подій є занадто багато суперечностей, шоб вона видавалася абсолютно переконливою.

За даними Гарсіласо де ла Веги, *Тавантінсую* стала жертвою навали чанків ше в період правління сьомого *сапа-інки* Явар Вакака, причому ця версія позбавлена внутрішніх логічних суперечностей, добре узгоджується з традиціями владного успадкування престолу в *Тавантінсую* і водночас відповідає особливостям менталітету інків. Отже, саме вона видається адекватнішою реаліям минулого, на відміну від заплутаних (з явними прогалинами в ході подій) і внутрішньо суперечливих версій іспанських хроністів, які чомусь вважалися досьогодні достовірнішими. Ну, а якщо це так, варто переглянути і хронологію чанко-інкської війни, яку можна обчислити зворотним рахуванням від царювань таких інкських "імператорів":

13-й *сапа-інка* Атавальпа — 1532—1533 рр.;

12-й *сапа-інка* Васкар — 1527—1532 рр.;

11-й *сапа-інка* Вайна Капак — 1493—1527 рр.;

10-й *сапа-інка* Тупак Інка Юпанкі — 1471—1493 рр.

Його славнозвісний попередник — великий реформатор, 9-й *сапа-інка* Пачакуті Інка Юпанкі (Пачакутек) — царював, за даними того ж Гарсіласо де ла Веги, більш як 50, або навіть 60 років[53] — а отже, зійшов на трон десь у 1410-х роках.

Нарешті, 8-й *сапа-інка* Віракоча, котрий зійшов на трон саме внаслідок перемоги над чанками, царював, згідно з "Коментарями...", понад 50 років[54]. Причому, ані історичність Інки Віракочі, ані тривалість його царювання не підлягають сумніву хоча б тому, шо сам Гарсіласо де ла Вега засвідчує: він власними очима бачив у Куско муміфіковане тіло цього знаменитого імператора і може підтвердити: "Було видно, шо він [тобто Інка Віракоча) прожив довге життя; у нього була сива, як сніг, голова"[55].

А це означає, *що війна інків з чанками ніяк не може датуватися 1438р., а сталася вона в середині XIVст. — найімовірніше, у 1360-х роках.*

Кращі інкські армії перебували на той момент у районі Тітікаки, тому зібрати їх Явар Вакак, звичайно, не встиг. Згідно з описом хроніста Сармієнто де Гамбоа, чанки за лічені тижні (а може, й дні) блискавичним ударом поодинці "перекололи своїми довгими списами" кілька інкських корпусів ("билися пращами, дубинами, сокирами й стрілами")[56], що прикривали північний кордон *Тавантінсую,* і взяли в облогу столичний Куско. За такої критичної ситуації імператор знову "заплакав кров'ю", швидко втратив самоконтроль і разом з офіційним спадкоємцем престолу Урконом, оравою наложниць та найближчим оточенням покинув Куско напризволяще й утік, сховавшись в ущелині Муйна.

Куско лишився без правителя, і опальний царевич Віракоча, відчувши, що настав його час, прибув до столиці, де й очолив оборону. Не втратили голови і два його дядьки —

посивілі генерали Майта та Вікакірао. їхнє вагоме слово авторитетних воєначальників теж стало йому дуже в пригоді. Отож, Інка Віракоча "увійшов у місто [Куско] і наказав, щоб люди, яких зберуть, одразу ж йшли за ним"[57], — відтоді городяни почали сприймати його своїм легітимним правителем. Та залишалися чанки...

Ситуація видавалася безперспективною: *апо* Майта і Вікакірао змогли зібрати для захисту Куско не більш як 700 вояків — і це проти 40-тисячного війська чанків, котрі до того ж почувалися тріумфаторами після попередніх гучних перемог. Однак узяти інкську столицю "з наскоку" агресорові не вдалося: врятували потужні оборонні споруди та стійкість захисників, тому після провалу першого штурму Хасту Варака і Тумай Варака вирішили за краще припинити атаки й, перегрупувавши сили, розпочати облогу міста. Впевнені у своїй цілковитій чисельній перевазі, чанки втратили пильність. Саме в цей час Інка Віракоча дізнався, що йому на допомогу від Тітікаки йде 12-тисячна інкська армія (котра раніше воювала з колья). І тоді він вирішив піти на ризик, що межував з авантюрою: за його наказом інки самі відкрили ворота міста й атакували чанків.

Удар виявився абсолютно несподіваним — і тому ефективним: інкам поталанило одразу захопити найбільшу святиню чанків — мумію "Дикої кішки". Шокуюча звістка про втрату священної реліквії підірвала моральний дух війська. Серед чанків почалася паніка. І саме в цей момент у тил ворога вдарила 20-тисячна збірна армія вояків кечуа, котапампа, котанера, аймара та інших васалів-союзників інків, котрі добре знали на власній шкурі, хто такі чанки, й аж ніяк не бажали їхньої перемоги. Потрапивши у лещата, нападники, які все ще мали значну чисельну перевагу, остаточно перетворилися на орду некерованих, дезорганізованих вояків і кинулися тікати хто-куди — і в цей момент на поле битви (яке в подальшому стали називати *Явар Пампа* — "Криваве поле") вступило інкське військо, що так своєчасно прибуло до Куско з кольяського фронту. У наступній різанині було знищено 22 тис. чанків — втрати інків та їхніх союзників становили 8 тис. вояків.

Тумай Варака загинув у бою, а Хасту Вараку як бранця притягли до Кусі Юпанкі, котрий після всіляких принижень відправив побитого ворога на заслання. З трупів убитих ворогів Інка Віракоча нака-

зав зняти шкіру, набити її золою та соломою і виставити на загальний огляд. Пізніше ці страхітливі тіла-мумії розмістили у грандіозній залі інкської бойової слави, яку вже за часів конкісти знищили іспанці (золото й срібло вивезли, а тіла нещасних чанків спалили).

Після розгрому ворога до Куско повернувся горезвісний *сапа-інка* Явар Вакак. Після короткої розмови з сином тет-а-тет він вирішив "добровільно" зректися влади й того ж року "помер від сорому". На престол мав зійти його офіційний спадкоємець Уркон, однак інки таких малодушних володарів не терпіли. Того ж року переможець чанків Інка Віракоча тихо знищив брата й за мовчазної підтримки абсолютної більшості співвітчизників сам зійшов на престол.

Ставши офіційним імператором, Інка Віракоча вирішив спочатку добити чанків, направивши проти них шеститисячне військо — і ті змушені були капітулювати. їхнього вождя Ханко Валью перевезли до Куско як заручника.

Кривава війна з чанками змусила інків зняти частину своїх військ з південного фронту — і це подарувало колья надію на свободу. Визвольну антиінкську війну очолив Чучі Капак ("князь Чучі"), арміям якого вдалося завдати "синам Сонця" кілька відчутних поразок. Однак, розправившись з чанками, Інка Віракоча знову зосередив всю воєнну потугу *Тавантінсую* на розгром колья, що й вирішило справу. Повстанці зазнали цілковитої поразки. Чучі Капак з двома синами потрапив у полон, де йому відрубати голову, а синів відправили на довічну каторгу до каменоломень. Інших командирів кольяської армії вкинули до ям та кліток імператорського зоосаду Куско на поталу хижакам та отруйним зміям, а рядових вояків розпустили по домівках. Терени колья остаточно інкорпорувалися у *Тавантінсую.*

Останньою державною акцією восьмого *сапа-інки* стало призначення офіційного спадкоємця. Ним став первородний син правителя від сестри-дружини (Мама Рунту) на ім'я Тіту Манко Капак, але перед смертю грізний батько наказав дати йому нове ім'я — *Пачакутек* ("Світоперетворювач"). Помер великий імператор Віракоча в солідному віці, процарювавши більш як 50 років.

Дев'ятим *сапа-інкою* верховний жрець офіційно коронував його старшого сина Пачакутека *(Пачакуті Інка Юпанкі),* за царювання якого (1410-ті роки — 1471) *держава інків* остаточно перетворилася на *імперію.*

Реформи Пачакутека: створення імперії. Спочатку Пачакутек спробував зажити слави на поприщі масштабних завоювань. Проте перший похід до тихоокеанського узбережжя лаврів переможця йому не приніс, а запам'ятався лише тим, що з цієї експедиції інки доправили до Куско небачену для горян тушу кита. Відтоді дев'ятий *сапа-інка* втратив інтерес до участі в завойовницьких походах (передавши цю справу спочатку молодшому братові Капак Юпанкі, а потім — первородному сину-спадкоємцю Тупак Інка Юпанкі). Сам правитель *зосередився на внутрішніх реформах, котрі завершили процес перетворення держави інків на класичну імперію.*

Суворі природно-кліматичні умови Анд зовсім не сприяли територіальній єдності місцевих політичних утворень великого розміру, якою вже стала *Тавантінсую.* Бурхливі гірські ріки, глибокі ущелини, високі гірські вершини, непрохідні ліси розрізали країну на природно ізольовані територіальні анклави, що вимагало від влади посиленої уваги до питання збереження політичної єдності підконтрольних територій. До цього слід додати проблему етнічної "клаптиковості" об'єднаних інками земель (на них проживало 206 народів і племен). За таких обставин збереження територіальної цілісності *Тавантінсую* залежало, насамперед, від рівня централізації та ефективності політико-адміністративної системи державного управління, а також етнорелігійної консолідації населення. Саме на зміцнення цих інституцій спрямував свою реформаторську активність Пачакуті Інка Юпанкі.

Новий правитель розпочав із детальної інвентаризації своєї імперії. Він особисто відвідав усі провінції *Тавантінсую.* В цілому результатами інспекторських поїздок дев'ятий *сапа-інка* залишився задоволений, переконавшися в дієвості імперського державного механізму ("бо королівські губернатори й міністри намагалися жити по справедливості під страхом втрати життя"[58]). Проте переконався Пачакутек і в іншому: створена з уламків надзвичайно різнопланових (етнічно, історично, господарськи й лінгвістично) людських колективів держава інків потребувала рішучих кроків для стабілізації її внутрішньої структури. Тому подальші дії Пачакуті Інка Юпанкі були вкрай своєчасними. *Його реформи, що охопили всі основні структурні одиниці Тавантінсую, складалися з кількох основних нововведень.*

1. Система імперської централізації з елементами тоталітарної державності не могла функціонувати без суворих законів, тому перші кроки влади у здійсненні *законодавчої реформи* були спрямовані на кодифікацію й уніфікацію принципів традиційного права в систему покарань і заохочень на основі єдиного стандарту. Закони ці були надзвичайно жорстокими, але без них підтримувати інкську тоталітарно-соціалістичну модель життєустрою було б неможливо, тому самим інкам вони суворими не здавалися. Вони передбачили створення єдиної централізованої системи державних суддів, які розглядали справи стосовно злочинів найрізноманітнішого характеру, але вироки їхні, як правило, різнилися тільки різновидами смертної кари.

Винних топили, заколювали списами, кидали у безодню, обезголовлювали, четвертували або вішали за праву ногу, аж доки приречений не конав у страшних муках від крововиливу в мозок. За незначні правопорушення (скажімо, несвоєчасний вихід на польові роботи) "заколотника" били батогами або скидали на нього з висоти людського зросту величезну каменюку — таке покарання називалося *хівая* — "кам'яна страта". "М'якими" покараннями вважалися також відрубування ніг чи рук та осліплення. Ця система не передбачала апеляцій чи в'язниць (окрім каторжних каменоломень для окремих категорій найважливіших злочинців). Якщо суддя, "заслухавши обидві сторони"[59], мав якісь сумніви щодо вироку (а на розгляд справи закон відводив судді не більш як п'ять діб), підсудного (особливо, якщо він був родовитого походження) просто кидали на дві доби в камеру з хижаками, удавами, отруйними зміями чи скорпіонами. Якщо звинувачений залишався живим — його виправдовували, якщо ні — визнавали винним. Щоправда, в першому варіанті на місце того, хто "довів" свою невинність, саджали того, хто його звинуватив, що значно обмежувало кількість наклепників і масштаб невиправданих конфліктів серед підданих. Карали смертю за крадіжку, вбивство, аборт (у тому числі й тих, хто допомагав такій жінці позбавитися ненародженої дитини), кровозмішувальні шлюби (окрім *сапа-інки,* звичайно), заколот, богохульства, "неправильні" висловлювання на адресу *сапа-інки.* За найжахливіші злодіяння вбивали не лише винного, а й усю його родину чи навіть усе селище, де проживав злочинець.

Попри свою печерну жорстокість правова система інків мала свою логіку, котра знову ж таки вкладалася в систему "за все треба платити". "Будь-який суддя, чи губернатор, чи інший молодший міністр, звинувачений у порушенні правосуддя у своїй юрисдикції, чи якщо він учинив будь-який інший злочин, карався значно суворіше, аніж будь-який простий [підданий] за однаковий злочин, і чим вищим було

його міністерство, тим суворішим було покарання"[60]. Отже, принцип був таким: чим вище стояла людина в соціальній ієрархії, тим скрупульозніше вона мала дотримуватися правопорядку — і тим суворішими ставали для неї покарання за однакові злочини. Зокрема, за погану роботу або зваблення чужої дружини простолюдинів зазвичай били батогами, але якщо спокусник-простолюдин зваблював родовиту жінку або аристократ спокушав простолюдинку, їх обох голими вішали за волосся над прірвою, і так вони висіли, доки не вмирали. Якщо з'ясовувалося, що на злочин людину підштовхнули, то карали лише підбурювача. Якщо селянин, якого впіймали на крадіжці, аргументовано доводив, що крав він з голоду, карали смертю місцевого чиновника-управителя. Якщо злочин робив малолітній — карали батька. Нещадно боролися інкські володарі зі зловживаннями службовим становищем: за цим наглядала ціла зграя ревізорів, яких іменували *лактамайоками* ("сільськими інструкторами").

Зафіксований випадок, коли був прилюдно повішений "довговухий" чиновник за те, що наказав підлеглим селянам обробити земельну ділянку свого родича-чиновника раніше, ніж була оброблена земля однієї вдови, "оскільки цим він порушив встановлений інкою порядок обробки земель, а шибеницю поставили на землі того самого *кураки*"[61].

Ефективність такого судочинства вражала: злочинність у *Тавантінсую* звели до мінімуму (траплялися роки, коли по всій імперії фіксувався тільки один злочин).

2. Не менш радикально підійшов Пачакуті Інка Юпанкі до *вирішення мовного питання.* Для ліквідації сепаратистських настроїв та перетворення строкатої сукупності підкорених етносів на "нову історичну спільність — великоінкський народ" у *Тавантінсую* здійснювалася послідовна політика на поступову ліквідацію усіх мов, окрім офіційної державної "мови народу" *{руна сімі),* причому статус такої мови дістала, хоч як це дивно, не рідна мова інків (пукіна?), а доволі авторитетна й поширена в регіоні мова кечуа, яку дев'ятий *сапа-інка* запровадив як державну по всій імперії. Що ж до власної мови інків, то нею "вони розмовляли між собою, оскільки її не розуміла решта індіанців і їм не було дозволено вивчати її"[62]. У такий спосіб гарантувалася лінгвістична єдність імперії й водночас охоронялася секретність та кланова спорідненість господарів *Тавантінсую* — "синів

Сонця", чиї задуми не могли розкрити не лише зовнішні вороги, а й власні піддані.

Зазвичай, кожному народові після входження до складу імперії встановлювали певний термін, протягом якого всі управлінці новоприєднаних територій мали перейти на *руна сімі.* Після завершення терміну офіційної кечуанізації порушників мовного законодавства карали на смерть, як запідозрених в організації антидержавної змови. Утім, влада не вимагала від своїх підданих обов'язкового переходу на *руна сімі* в побутовому вжитку (як свідчив Сієса де Леон, у родині та побуті "всі розмовляли своїми [мовами], котрих було стільки, що якби їх перерахувати, то в це не повірили б"[63]), однак уся система офіційного спілкування в межах *Тавантінсую мала* здійснюватися виключно державною "мовою народу".

У тому ж руслі упорядкування лінгвістичного питання відбулася також знаменита *реформа* (точніше, цілковита ліквідація) *писемності,* що передбачала заборону всіх знакових систем, окрім єдино дозволених у межах *Тавантінсую.* Це — мотузково-вузлове *кіпу* ("вузол"), котре використовували для фіксації, насамперед, статистичних даних або закодованих сигнальних повідомлень; і геометричне *керо* — символічний орнамент, що розміщувався на посуді або на тканинах і використовувався лише в релігійних ритуалах.

Причому, як повідомляє хроніст Фернандо де Монтесінос, заборони зазнали навіть ранні писемні системи самих інків і власне кечуа (найімовірніше, піктографічного або ієрогліфічного характеру), оскільки, як було заявлено владою, "користування письмом загрожує найбільшим злом", а коли "один учений *амаута* придумав якісь букви, його спалили живим"[64]. Відтепер, секретами розуміння (можливо навіть "читання") *кіпу* та *керо* могли володіти тільки "інки по крові" та професійні жерці *(умукуна),* а також спеціальні чиновники — професійні *кіпукамайоки* ("знавці *кіпу"),* служба яких стала спадковою і настільки відповідальною, що за найменшу помилку у звіті такого бюрократа-статистика одразу страчували. Саме вони володіли відтепер об'єктивною інформацією про справжню ситуацію в імперії та її історію. Решті підданих знання *кіпу* й *керо* прямо заборонялося, а їхні знання про минуле й сучасність *Тавантінсую* обмежувалися усними, офіційно затвердженими "гімнами", котрі Пачакутек, за свідченнями хроніста Хуана де Бетансоса, наказав своїм придворним поетам-музикантам *(аравікуна)* "скласти таким чином, щоб збереглася пам'ять про них

[сапа-інків] та про справи давнини"[65]. За поширення цих гімнів серед підданих відповідало жрецтво *(умукуна).*

Розшифрувати *кіпу* й *керо* дослідникам і досі не вдалося, хоча робота у цьому напрямку ведеться активна. Зокрема, зародки своєрідної "геометричної" піктографії вбачає в *керо* перуанська дослідниця Вікторія де ла Хара, аргументуючи це наявністю 16-ти основних знакових зображувальних принципів на всіх керо-зображеннях. Ще далі пішов німецький дослідник професор Тюбінгенського університету Томас Бартель, якому вдалося виокремити в *керо* 400 знаків (токалу), котрі на всіх зображеннях мають абсолютно однакове написання. Чимало відомо також про принципи кі лу-шифрування (над цим питанням, окрім згаданої В. де ла Хари, плідно працює перуанець Карлос Радікаті). Однак завершеної інтерпретації повідомлень, закладених у ці системи фіксації інформації, досі нікому запропонувати не вдалося.

Вкрай обмеженими залишаються наші знання про класичну літературу інків, створену мовою кечуа. Без належної писемної фіксації її зберігали переважно усно, тому смерч конкісти мало шо від неї залишив, хоча жанрова різноманітність свідчить про доволі високий рівень літературної традиції — особливо поетичної (включала гімни *хайльї,* танцювальні пісні *кагуа* та *вайнью,* трагічні елегії *ваша {уанка),* історичні сказання *такі,* любовну лірику *праві,* поховальні пісні *юнка* та ін.). Зародилося в інків і мистецтво сценічного театру. Вистави з різних жанрів — *арануай* (байка-комедія) та *уанка* (трагедія) — ставилися на спеціальних відкритих майданчиках *(арануа)* перед десятками, а можливо, й сотнями глядачів, які дивилися постановку, розмістившися навколо сцени по всьому периметру.

Музична культура інків базувалася на своєрідній пентатоніці, повна гама якої складалася зі звуків до, ре, фа, соль і ля.

3. Важливих змін зазнала *адміністративно-управлінська система імперії.* Згідно із задумами реформаторів, передбачалася її остаточна стандартизація та уніфікація. Детально регламентувалися навіть кількість їжі та час харчування для кожної категорії підданих, розміри й стандарти внутрішнього начиння домівок (залежно від соціального статусу мешканця). Для кожної провінції *Тавантінсую* встановлювалися обов'язкові стандарти зачісок, крою та кольору "національного" одягу (насамперед плащів), які під загрозою жорстоких покарань (до 100 ударів батогом порушникові) заборонялося змінювати. Як зауважував із цього приводу Сієса де Леон, навіть "якщо перебували разом сто тисяч людей, їх дуже просто відрізняли завдяки уборам, що вони носили на голові"[66]. Підданих позбавили права самостійного вибору місця проживання (його також встановлювали повноважні

чиновники) і навіть заборонили виїздити за межі свого населеного пункту без дозволу влади. Контроль за цим здійснювали пости, встановлені на дорогах і мостах. До того ж, виїхавши за межі своєї провінції, "мандрівник" привертав увагу своїм "нестандартним" для даної території одягом та зачіскою, а тому одразу ж потрапляв під розслідування.

Важливою складовою етнодемографічної програми адміністративно-управлінської уніфікації імперії стала централізована переселенська політика, що застосовувалася інками для освоєння малозаселених територій (та, відповідно, зменшення густоти населення у районах, де земель не вистачало для гарантованого забезпечення усіх селян узаконеними *тупу),* а також перемішування з'єднаних під дахом *Тавантінсую* народів з метою їхнього злиття у стандартну когорту підданих. Інки об'єднали під своєю імперською владою території, на яких раніше мешкали сотні народів і функціонувало близько 200 державних і протодержавних утворень, тому з метою нівелювання етнічної розпорошеності у новоприєднані землі частково переселяли групами у 6—7 тис. сімей людей із корінних або вже давно приєднаних (тобто кечуанізованих) областей. Водночас частину корінних мешканців новоприєднаних теренів переселяли до центральних областей імперії, де вони швидко розчинялися в кечуамовному середовищі.

Таких централізованих переселенців називали *мітмак* або *мітмакуна* (ісп. *мітімаес* — 'переселенці"). Вони зобов'язувалися охороняти та освоювати означені території, сприяти організації місцевої імперської бюрократичної системи та залучати аборигенів до інкської культурно-цивілізаційної структури. За це *мітмакуна* діставали цілу низку соціальних привілеїв та економічних послаблень (аж до тимчасового, найчастіше дворічного, звільнення від сплати усіх податків та виконання відробіткової ренти *міти).*

Про те, як жилося "переселенцям" в оточенні аборигенів, оповідав іспанський хроніст Сієса де Леон: *"Мітмаї* боялися місцевих мешканців, а місцеві жителі — *мітмаїв,* і всі в усьому намагалися служити [владі]. І якщо серед одних чи інших траплялися заколоти, засади чи змови, їх жорстоко карали, бо деякі Інки були мстивими й карали, не відаючи поміркованості та з великою жорстокістю"[67].

Усе це сприяло прискоренню інтеграції нових етносів в єдину імперську структуру й призводило до стирання мовних, психологічних та інших відмінностей між різними регіонами інкської держави, котрі, як наслідок, протягом

лічених років втрачали власну самобутність і вливалися до *Тавантінсую* як знеособлені адміністративні одиниці, а їхні мешканці — нерідко учорашні вороги інків — перетворювалися на рівноправно-безправних підданих імперії "сонцешанувальників".

4. Ще однією силою, що єднала *Тавантінсую* стала, за словами хроніста Сієса де Леона, "найкраща з усього, що можна було придумати"[68], *дорожньо-поштова служба,* без якої здійснювати централізоване управління колосальними теренами імперії було б просто марною справою. Зрозуміло, що інки не були для Анд у цьому плані абсолютними новаторами й активно використовували шляхову мережу, збудовану ще їхніми величними попередниками — творцями цивілізацій Тіауанако, Уарі та ін. Але тільки за інкських часів означена інфраструктура шляхів сполучення набула абсолютної стандартизації та цілковитої єдності. Почалось спорудження мощеної каменем стратегічної Андської гірської дороги (шириною від 4,6 до 7,3 м), на якій через кожні 7,2 км встановлювали покажчики відстані від *капакусно* — встановленого в центрі Куско стовбура, який вважався знаком "нульового кілометра".

Дорожня інфраструктура вдосконалювалася інками протягом усієї їхньої імперської історії, тому напередодні конкісти загальна довжина прокладених шляхів сполучення в *Тавантінсую* становила 15 тис. км.

На всіх шляхах імперії через кожні 19—29 км споруджувалися станції для відпочинку подорожніх *(тамбо),* а через кожні 2,5 км спеціальні поштово-кур'єрські пункти, на яких цілодобово несли службу *насш* — бігуни-листоноші (точніше, *кіпу-поті),* котрі методом естафети доставляли необхідні повідомлення, *кіпу* або іншу спецпошту зі швидкістю до 20 км/год.

Служба *часків* прирівнювалася до військової і передбачала постійне чергування на поштово-кур'єрському пункті та перенесення поштових повідомлень з максимальною швидкістю до наступного найближчого пункту, де *часка* мав передати *кіпу* (чи іншу пошту), і в разі потреби переказати наступному *часкі* вивчене напам'ять усне супровідне повідомлення. Служба ця вважалася почесною й важливою *(часки* навіть мали право в разі потреби використовувати допінг — тобто жувати листя коки, яке іншим простолюдинам заборонялося вживати під загрозою смертної кари), але й водночас дуже відповідальною. За лінивий біг або неправильно передану фразу

усного повідомлення *часка* міг дістати 50 ударів палицею по голові, після чого у його трупа відрізали вуха.

Існувала в інків і система надтермінових повідомлень — своєрідний вогняно-димовий "телеграф", коли за допомогою узгоджених димових сигналів закодоване повідомлення (скажімо, про наближення ворожого війська чи про початок бунту серед підлеглих народів) передавали зі швидкістю до 800 км/год.

5. Важливою складовою імперської розбудови *Тавантінсую* стала *релігійна реформа* Пачакутека, для обговорення та утвердження якої дев'ятий *сапа-інка* скликав спеціальний теологічний конгрес. На цьому конгресі Пачакутек виклав перед жрецькою елітою інків цілу низку аргументованих, хоча й доволі несподіваних думок. Зокрема, він заявив, що *Сонце не всемогутнє* (бо є люди, які мерзнуть під його променями), *не досконале* (бо щоденно працює без відпочинку, але знову кожного наступного дня повертається, а отже жодного дня не доводить свою справу до кінця, і тому змушене постійно відкладати частину питань на наступний день і знову й знову працювати) і, зрештою, *не всесильне* (бо його часом затуляють хмари, а то й сонячні затемнення трапляються). Тому він вважає, що культ Сонця — це фікція, котру треба залишити без змін тільки для плебсу (щоб не викликати зайве "бродіння умів" серед підданих), а для посвячених у сутність буття "верхів" варто запровадити прихований, таємний для інших культ єдиного бога-творця *Кон-Тіксі-Віраконі.*

Бог *Кон-Тіксі-Віракоча,* "шо створює усе суше наріканням імен"[69], був проголошений творцем землі, води, сонця, місяця й зірок, а також прабатьком першолюдей, створених ним з каменю або глини. Домівкою Віракочі визначили Тіауанако, оскільки "там є чудові споруди, варті подиву"[70].

Інки й раніше не дуже наполягали на тотальній релігійній уніфікації усіх підданих імперії в руслі абсолютного домінування релігії сонцепоклонства. Як свідчив Сієса де Леон, "вони не забороняли їм [новоприєднаним народам] їхні відсталі вірування та звичаї, але наказували, щоб вони підкорялися законам та звичаям, що діяли в Куско, і щоб усі розмовляли загальновживаною мовою"[71]. В результаті, поряд з офіціозним солярним культом, у "чверті" *Чіннасую* особливо шанувалися боги Варко-Пачакамак і Айсавілька, в *Антісую* — Оторонго, у *Кольясую* — Пукіна-Урко, Каласірка й

Суріурко та ін. Але раніше це стосувалося не власне інків, а тут ішлося про кардинальні зміни в системі їхніх власних релігійно-культових уподобань. Та влада й авторитет *сапа*-ш/си-реформатора виявились на той момент уже такими непохитними, що конгрес ухвалив усі ці ідеологічні новації без особливого спротиву.

6. Важливим внеском Пачакутека у розвиток традиційної інкської цивілізації стало істотне збільшення кількості шкіл, створених ще за часів Інки Роки. Приділялась увага також їхньому "кадровому" зміцненню.

7. Новий імперський статус вимагав відповідного наочного оформлення, тому важливою складовою структурних нововведень Пачакутека стала *генеральна реконструкція столичного Куско.*

У місті було зведено потужну цитадель *Саксаваман (Саксаюаман)* — циклопічну кам'яну фортецю з зубчастими мурами (21 бастіон, 46 виступів, кутів та контрфорсів) у три яруси. Авторами цього проекту були чотири придворні архітектори (збереглися імена двох із них — Акавана і Калья Кунчуй).

У спорудженні фортеці брали участь 30 тис. будівельників. Будівництво тривало майже 90 років. 300 тис. кам'яних блоків (деякі із них вагою до 30 т), з яких викладено мури цитаделі, були припасовані настільки міцно, що ані землетруси, ані конкістадори не змогли її до кінця зруйнувати.

Центр столиці прикрасив "Золотий двір" *(Коріканча)* — грандіозний ансамбль величних храмів, що вшановували богів Сонця *(Інті),* Місяця *(Мама-Кілья),* Грому та Блискавки *(Ільяпа),* Підземного Світу *(Супай),* Венери *(Часка),* Веселки *(Куїчі),* Матері-Землі *(Пача-Мама)* та інших індіанських "божеств" *(вака).* Сюди ж були символічно звезені зразки родючої землі з усіх провінцій імперії (тим самим утверджувалася показова єдність *Тавантінсую).* На центральному майдані *Коріканчі* спорудили "восьме диво світу" — "Сонячне поле" *Інтіпампа* — виготовлений з чистого золота своєрідний "сад-пантеон" з фонтаном. На цьому полі площею 100 х 200 м стояли вилиті із золота у натуральний розмір дерева й квіти, на яких сиділи золоті птахи, змії й метелики. Серед дерев "росли" золоті стебла маїсу з листям і качанами, які "поїдали" золоті та срібні статуї двадцяти

лам та оленів, на котрих, своєю чергою, "полювали" золоті пуми та ягуари.

Для виготовлення усіх цих архітектурних див потрібно було чимало дорогоцінних металів, тож Пачакутек "заборонив усім, окрім князів та їхніх синів, носити золото, срібло, самоцвіти, кольорове пір'я птахів, одяг з вовни вікуньї"[72]. Відтоді золото проголосили виключно "сонячним", а срібло — виключно "місячним" металами[73]. На всіх територіях імперії відбувалося тотальне вилучення цих металів заради збереження їх у храмах Куско, присвячених вшануванню бога Сонця *Інті* та богині Місяця *Ванакаурі.* Про масштаби цих надходжень повідомляє Сієса де Леон, за даними якого в імперії інків щорічно видобувалося 50 тис. *арробів* срібла (575 т) і 15 тис. *арробів* (172,5 т) золота.

Для проведення пишних релігійно-театральних постановок на честь інкської богині ночі в Куско спорудили грандіозний амфітеатр *Кхенеку.*

Тоді ж завдяки складній системі дамб, штучних каналів та "срібних змій" кам'яного водопроводу *Кольке Мачаквай,* споруджених за наказом 9-го *сапа-інки,* до Куско почали надходити води сусідніх рік Сапфі і Тіллумайо. Це дало можливість вирішити проблему забезпечення столиці, населення якої швидко зростало, питною водою в достатніх обсягах. Усі вулиці міста вимостили шліфованими кам'яними плитами.

В період піднесення імперії в Куско налічувалося 200 тис. мешканців (з них 4 тис. жерців) і 25 тис. різних споруд[74]. Місто ділилося на півтора десятки чітко спланованих прямокутних кварталів (Колькампата, Рімакпата, Кільїпата, "Великий квартал", "Червоний квартал" тошо) стандартних розмірів.

Реформи Пачакутека завершили формування внутрішньої імперської системи Тавантінсую, котра в подальшому не зазнавала скільки-небудь помітних змін аж до самого фіналу інкської державності. *Вона являла собою класичний тип імперії тоталітарно-соціалістичного типу, створеної на принципах східної деспотії.* В цій державі не було грошей, майже не практикувалася торгівля, а все життя підданих регулювалося централізованим командно-адміністративним апаратом на засадах тотально планового управління у стилі грандіозного загальноімперського натурального господарства. Цей режим пропагував три основних принципи етики: *"Ата зиа, ата кеііа, ата Іиііа"* (тобто "не крадь, не лінуйся, не бреши"). Він вимагав від усіх членів суспільства тотальної зайнятості, суворо карав за будь-яке порушення вказівок начальства й водночас гарантував прожитковий мінімум кожному підданому, залежно від його соціального рангу в суспільній ієрархії.

Своїх підданих інки намагалися залучити до праці навіть, якщо вона була непродуктивною і нікому не потрібною, аби тільки ніхто в імперії не сидів без діла. Так, за свідченнями Сієса де Леона, 11-й *сапа-інка* "Гайна Капак неодноразово наголошував, шо для того, аби тримати у покорі людей цих королівств, коли в них не було роботи, необхідно примушувати їх переносити гору з одного місця на інше; і він наказував переносити каміння і плити з Куско до Кіто для будівель, котрі вже були споруджені"[75]. Цим же принципом керувалися інки, коли накладали своєрідні тимчасові "податі" на території, шо потерпіли внаслідок воєн чи стихійних лих: "Коли місцеві мешканці казали, шо їм нічим платити подать, королі наказували, шоб кожна людина цієї провінції через кожні чотири місяці здавала доволі велику очеретину, заповнену живими вошами. Це було вдалою вигадкою Інки, яка привчала їх до практики сплати податей"[76]. Після нормалізації господарської ситуації в таких землях впроваджували подать стандартного типу.

Велика воєнно-територіальна експансія інків. Реформи Пачакутека були спрямовані на вдосконалення внутрішньої структури *Тавантінсую.* Водночас вони супроводжувалися також постійними спробами розширити територіальні межі імперії. Причому опікувався цим не сам імператор, а його син-спадкоємець на ім'я Тупак Юпанкі (Тупак Інка Юпанкі). І хоча особисті стосунки між *сапа-інкою* і його наступником були доволі напруженими, навіть ворожими, однак інтереси імперії Пачакутек завжди ставив вище власних амбіцій, тому із ледь не сотні своїх синів офіційним спадкоємцем обрав саме Тупак Юпанкі — і не помилився.

Ще за царювання батька Тупак Юпанкі, поставлений на чолі збройних сил *Тавантінсую,* встиг виявити неординарний талант полководця. Під його безпосереднім керівництвом у середині XV ст. інки остаточно завершили процес завоювання земель у районі знаменитого озера Тітікака, причому захопили там як воєнну здобич величезні стада лам і альпак (кілька сотень тисяч голів).

Пачакутек одразу ж заявив, шо усі ці тварини є царською власністю, чим забезпечив абсолютне домінування державного сектора в економіці країни.

Водночас інша інкська армія (30 тис. вояків), керована братом Пачакутека — Капак Юпанкі, вирушила на північ, де після розгрому чанків домінував войовничий народ *савса* (сауса). Ментальність і традиції цього нечисленного (близько 30 тис. чол.) народу залишали інкам мало шансів на мирне з ним співіснування. Савса виводили себе від чоловіка й жінки, що вийшли з якогось водного джерела, але вшановували як божество не сонце, а собаку[77]. Проте інків турбувало інше — неспокійна вдача й жорстокість цього народу. "З тих, кого вони брали в полон на війні, [савса] здирали шкіру; частину цих шкір вони набивали попелом і зберігали у своєму храмі як трофеї; а решту використовували для виготовлення барабанів, оскільки вважали, що вороги впадатимуть у паніку і втікатимуть, почувши їхній звук. їхні поселення були невеликими, проте мали сильні укріплення. Хоча всі савса й належали до одного народу, вони усе ж конфліктували між собою за орні землі та кордони кожного з селищ"[78]. Капак Юпанкі вдало використав внутрішні конфлікти між різними племенами цього народу для того, щоб їх підкорити (підбурюючи плем'я на плем'я, аж доки ослаблені внутрішніми чварами савса не капітулювали самі). Після приєднання цих земель до *Тавантінсую* він поділив їх одразу на три провінції, застосовуючи принцип "поділяй і володарюй" для забезпечення стабільності інкського панування.

Складніше відбувався процес поневолення народів тарма й пумпу, які "вирізнялися хоробрістю і войовничістю. Не обійшлося без сутичок, під час яких були загиблі, однак урешті-решт і ці народи підкорилися"[79]. Але коли інки спробували поневолити "войовничих, жорстоких і диких у своїй поведінці" чукурпу, які обожнювали ягуара "за його жорстокість і хоробрість"[80], розпочалася справді великомасштабна війна. В ній наклали головами 4 тис. інкських вояків. Поневолити чукурпу інкам удалося лише завдяки своїй чисельній перевазі. Капак Юпанкі продовжив свою воєнну кар'єру майже мирним приєднанням до *Тавантінсую* земель народу анкара та скандально відомих своїми содомітськими ритуалами племен вайльяс, а також кривавою переможною війною з об'єднаною конфедерацією народів пінку, варас, піско й кунчуку, яких інки змусили капітулювати тільки після виснажливої піврічної різанини.

Завершення полководницької кар'єри Капака Юпанкі було сумним, і "винними" у цьому знову ж таки виявилися уже неодноразово згадувані чанки. Майже 10 років вони перебували під владою інків (навіть воювали під інкськими знаменами, відзначилися на кольяському фронті під час облоги потужного міста Гуаманга), але зі своєю поразкою так і не змирилися. Стурбований воєнними успіхами чанків, бодай і досягнутих під інкськими знаменами, *сапа-інка* наказав вирізати цей народ поголовно. Коли чанки про це дізналися (можливо, від свого вождя Ханко Валью (Анко Валью), якому вдалося втекти з інкського почесного полону), вони знову повстали. Щоправда, Ханко Валью зміг зібрати лише 8 тис. вояків, тому перемогти інків він, зрозуміло, не міг, отож прийняв єдино правильне рішення: "Піти якомога далі й віддалитися туди, куди інка скоро не прийде, в усякому разі за його життя. З цим рішенням він вирушив у дорогу, взявши вправо (тобто на схід. — В. Р.), ...і підійшов до гігантських гір Анд, щоб, перетнувши їх, оселитися там... І люди його народу кажуть, шо саме так він і зробив, відійшовши від своїх земель більше ніж на 200 ліг (понад 1000 км. — В. Р.)... Вони [чанки] пішли вниз великою рікою й оселилися на берегах великих і красивих озер, де, як кажуть, вершили великі подвиги"[81]. Навздогін за втікачами інки відрядили чимале військо на чолі з непереможним Капаком Юпанкі, якому *сапа-інка* Пачакутек наказав вирізати усіх чанків до останнього, але тому поталанило лише захопити дорогою багате місто-державу Кахамарку. Знайти чанків Капак Юпанкі не вдалося, отож після повернення до Куско цей горе-полководець був страчений за невиконання імператорського наказу.

Деякі дослідники вважають, шо в лісах Амазонії чанки дожили до самої конкісти, але точні дані про подальшу долю цього народу відсутні.

Завоювання Кахамарки посварило інків з потужною державою Чімор, яка вважалася союзником Кахамарки. Правитель поневоленої інками держави на ім'я Кусманко звернувся до Чімору за підтримкою.

Наступний північний похід очолив уже син імператора — Тупак Юпанкі. Йому вдалося підкорити народ юнка (юнга), котрі під керівництвом свого мужнього лідера Чукі-манку упродовж чотирьох років чинили упертий опір нападникам. Мешкали юнка у провінції Чінча — тобто на рівнинних землях, надто жарких для горян-інків. 30-тисячне військо *Тавантінсую* зіткнулося тут не лише зі стійким супротивником, а й із незнайомим йому спекотним кліматом та відповідними хворобами. Отож попри колосальну чисельну перевагу "інки втратили багато років на їхнє завоювання й змусили підкоритися за допомогою обіцянок і подарунків, а не зброєю"[82].

Завершився цей похід завоюванням загадкового етносу чачапоя. їхній вождь *(сінчі* Чукісокті) потрапив до інків у полон.

Далі, круто повернувши на захід, армія Тупак Юпанкі вторглася у володіння узбережного царства місяцешанувальників Чіму, столицею якого було місто Чан-Чан, однак завоювати рівнинну Косту одним ударом інкам не вдалося. Тоді, своєчасно зорієнтувавшись, Тупак Юпанкі повернувся до гір і там знову не мав собі рівних на полях битв. Спочатку у нелегких п'ятимісячних баталіях були поневолені дикі горяни *пальта.* Потім інкам удалося зламати опір войовничих *каньярі,* чию столицю Тумібамбе вони піддали нещадному погрому. Після цього війська Тупака Юпанкі вийшли на кордони царства Кіто.

У грандіозних завойовницьких походах остаточно склалися основи інкського війська та загальні принципи воєнної науки інків. Ядром їхньої армії була 10-тисячна постійна гвардія вояків-професіоналів — піхотинців, озброєних прашами *(варака),* сокирами, палицями *(макана),* двометровими списами й захищених товстими бавовняними стьобаними куртками, щитами і шоломами зі шкіри оленя чи тапіра. Однак загальний мобілізаційний потенціал *Тавантінсую* становили переважно новобранці 18—25 років, призвані до лав війська на основі загальної військової повинності. Це давало змогу інкам у разі потреби виставляти армію чисельністю до 300 тис. вояків. Таких армій не мала жодна держава Південної Америки доколумбових часів, і саме це було головною передумовою небачених перемог Тупак Юпанкі.

Цікавий опис інкської воєнної тактики залишив іспанський хроніст Гонсало Фернандес де Овієдо-і-Вальдес (1478—1557). Першими в бій ішли прашники, захищені дерев'яними, обшитими бавовною щитами; за ними — піхотинці, озброєні бойовими сокирами з довгими руків'ями та булавами-маканами. Атаку підтримували метальники дротиків, а завершували розгром противника — пікінери зі своїми довгими списами.

Іншою складовою непереможності інкських армій стала добре налагоджена система матеріального забезпечення сімей загиблих вояків. Вдовам держава централізовано знаходила нових чоловіків або робила їх коханками-служницями знаті, а декотрі з них навіть служили при дворі самого *сапа-інки.*

Царство Кіто (Кіту) — одне з найпотужніших вождівств регіону — стало серйозним суперником для інків.

Виникнення царства Кіто датують кінцем I тис. н. е., коли витіснений з *Кости* народ *кара* (нез'ясованого етномовного типу[83]) завоював терени сучасного гірського Еквадору, підкоривши землеробські племена горян народу *кіту,* шо розмовляли, найімовірніше, однією з мов лінгвістичної родини чібча. На завойованих землях кара створили потужне мілітарне вождівство у формі конфедеративного союзу племен на чолі з верховним вождем — *ширі* (звідси інша назва вождівства — "царство Ширі"). Проте кара невдовзі були асимільовані і влилися в кітоську етномовну спільноту. Столицею вождівства стало місто Кара.

Основу господарського життя царства Кіто становило доволі ефективне терасно-іригаційне землеробство зрошувального типу. Саме завдяки йому "земля Кіто [була] родючою та густо заселеною"[84]. Кітосці культивували кукурудзу, кіноа й картоплю, розводили доместикованих лам та морських свинок, а також приділяли належну увагу мисливству. Інтенсивно розвивалися також ткацтво, будівництво, обробка шкіри й каменю. Релігійні уявлення кітосців вбирали гармонійне вшанування Сонця, якому вони "приносили в жертву голубів і голубок та чічу, тобто вино з маїсу"[85], Місяця, а також оленів і "високих дерев, оскільки ті давали їм м'ясо і паливо"[86]. Державний устрій кітосців багато в чому нагадував типову для регіону систему східної деспотії.

Зміцнівши, *ширі* теж намагалися збільшувати свої володіння за рахунок сусідів. Незадовго до приходу інків владу Кіто визнали племена пуруа, пенсалек та каньярі. Армії Тупак Юпанкі змогли істотно потіснити кітосців (позбавивши їх контролю над землями каньярі), тому війна з ними стала неминучою.

На той час царство Кіто очолював 14-й представник місцевої династії — *ширі* Валькопо (Уалькопо), який "за своїм характером був варваром, дуже грубим, войовничим і злим"[87]. Він категорично відхилив інкську пропозицію мирно підкоритися й "добровільно" увійти до складу імперії *Тавантінсую.* Спираючись на солідні мілітарні традиції власних підданих (а "корінні мешканці тієї провінції [Кіто] й навколишніх земель — войовничі й фізично добре підготовлені"[88]) та союзницьку підтримку з боку пуруа й пенсалек (котрі "бились кам'яними сокирами, дротиками, списами та пращами"[89]), йому вдалося нав'язати інкам тривалу й доволі виснажливу війну, котру Тупак Юпанкі так і не зумів довести до цілковитої перемоги. Однак це його не збентежило і, не завершивши війну з кітосцями, він розпочав ще одну — проти мешканців Кости, де володарював могутній чімуський правитель, котрого "боялися усі, хто з трьох боків межував з його землями, тобто на сході, на півночі й на півдні, оскільки далі на захід від них лежало море .

Як відомо, чімусців гори не цікавили і того ж самого вони чекали від горян, тому солідних оборонних укріплень уздовж своїх східних (передгірських) кордонів не будували. Інки сповна скористалися цією вразливістю західного

сусіда. Спочатку був завойований важливий васал Чіму — матріархальне портове місто-держава Тумбес. Потім, після виснажливої облоги і кривавого штурму, впала найпотужніша прикордонна фортеця чімусців Парамона, а відтак інки окупували і столичний Чан-Чан. Пихаті чіму билися несамовито: "Було багато вбитих і поранених з обох сторін; кожен намагався вийти переможцем; це була найзапекліша з усіх воєн, що їх будь-коли вели інки"[91]. Та коли інки довели кількість своїх вояків до 40 тис, чіму не втримали фронт і капітулювали. Останній чімуський цар Мінчансаман потрапив у полон. Переможці здобули безліч трофеїв (у їх числі багатющі чімуські скарбниці, наповнені золотими й срібними виробами), а також старанних у рибальстві, рільництві та ремеслах підданих.

У подальшому для стабілізації своєї влади в регіоні інки спішно збудували неподалік від Чан-Чана потужну фортецю Парамунка, спираючись на яку здійснювали контроль над усією Костою.

З не меншим завзяттям Тупак Юпанкі продовжив активну експансіоністську політику і після свого сходження на престол. Фактично, усе його царювання (1471—1493) пройшло у безперервних намаганнях розширити кордони *Тавантінсую*.

Спочатку, якщо вірити інкським переказам, Тупак Юпанкі захопився мореплавством і здійснив першу в історії свого народу океанічну експедицію. Для цього був споруджений грандіозний флот бальсових (тобто виготовлених із надзвичайно легкої та міцної деревини бальсових порід) плотів, облаштованих вітрилами, на якому 10-й *сапа-інка* подався в океанічну подорож "навздогін сонцю" у супроводі 20-тисячного війська. Але знайти місце, куди ховається уночі Сонце, Тупак Юпанкі не зміг. За даними іспанського хроніста XVI ст. Педро Сармієнто де Гамбоа, під час експедиції мореплавці досягли в океані двох островів, які назвали Авачумбі й Ніньячумбі, звідки привезли додому кілька десятків темношкірих аборигенів, а також "багато золота, бронзовий трон, кінську шкуру та шелепи, і всі ці трофеї зберігались у фортеці міста Куско до тих часів, коли туди прийшли іспанці"[92]. Лехто припускає, шо Тупак Юпанкі під час своєї подорожі досяг Соломонових островів Меланезії (саме там мешкають темношкірі туземці: *меланос* — "чорний"), але вони лежать на відстані 10 тис. км від Америки, тому повірити в це важкувато. Більшість науковців вважають, що навіть коли така подорож і відбулася, то завершитися вона могла тільки на Галапагосах, де в 1953 р. археологами були знайдені рештки доколумбової кераміки, проте ці острови залишалися незалюдненими аж до часів Великих Географічних відкриттів, а це не збігається з твердженнями інкських легенд щодо

привезених з тих островів негроїдів (чи австралоїдів). Отож проблема залишається...

Та де б Тупак Юпанкі не побував, наслідки океанічних подорожей 10-го *сапа-інку* явно розчарували, тому більше він на "далекий захід" не плавав, а взявся за подальше розширення імперії за рахунок південних сусідів.

Спроба продовжити завоювання на півдні спочатку мала успіх. Інкам майже без опору підкорилися десятки нечисленних племен скотарів, землеробів і рибалок від Тітікаки на півночі — до земель, на яких розташована сучасна чілійська столиця Сантьяго — на півдні. Але далі на південь звичні для інків гори скінчилися, а в лісах центрального й південного Чілі вони потрапили в абсолютно незвичне природне середовище (рівнинні густі ліси), де зустрілися з войовничими племенами арауканів, з якими нічого вдіяти не змогли.

Араукани являли собою на той момент сукупність незалежних племен, які жили у лісах за рахунок примітивного вирубно-вогневого землеробства та розводили на нечисленних тут гірських пасовиськах лам, тому називали себе *мапуче* — "люди землі". Утім для інків вони були типовими *пурун* ("дикунами"), отож армії Тупак Юпанкі серйозного опору від них ніяк не очікували. А дарма...

Непрошених культуртрегерів з півночі араукани зустріли украй вороже, і хоча у триденній битві, котра завершила шестирічну війну, інки здобули над "дикунами" перемогу, їхні втрати виявилися настільки масштабними, що Тупак Юпанкі розумно вирішив повернутися додому й дати арауканам спокій. Від тих часів інки почали називати арауканів *аука* — тобто "ворогами", але завойовувати їх більше не намагалися. Південним кордоном *Тавантінсую* стала ріка Маульї.

Більше того, навчені гірким досвідом, інки не полізли і в пампаси північно-західної Аргентини, на підступах до яких зустріли не менш войовничі племена діагіта. Отож, на південному напрямі інки перейшли від наступу до оборони захоплених рубежів. Уздовж цих неспокійних кордонів вони спорудили низку хоча й невисоких (близько 1,5 м), зате доволі міцних оборонних мурів, загальною довжиною майже 200 км, що мало обмежити агресивні апетити войовничих сусідів.

Повернувшися з південного походу, Тупак Юпанкі міг бути цілком задоволеним наслідками своїх завоювань. Силою зброї він створив найвеличнішу, небачену в Доколумбовій Америці імперію, яка за територією взагалі була на той момент найбільшою державою нашої планети. її кордони

Імперія інків
Кордони імперії за часів найбільшого розширення

простягнися на 5 тис. км від р. Анкасмаю на півночі — до р. Ріо-Мауле на півдні й охопили терени у 2754 тис. км^2, а населення сягнуло позначки в 10—12 млн підданих[93]. Однак фінал царювання 10-го *сапа-інки* виявився сумним.

На схилку віку Тупак Юпанкі почав втрачати розум і почуття реальності. Підстаркуватий імператор оточив себе молодими й "зовсім юними" наложницями, які мали на нього неабиякий вплив. Водночас планування воєнних походів нерідко межувало з авантюризмом. Особливо небезпечна ситуація склалася у горах Болівії, куди наприкінці XV ст. почали здійснювати постійні набіги із джунглів Амазонії войовничі племена гуарані, відомі як "мисливці за головами". Каральна експедиція проти цих східних сусідів була здійснена без належної підготовки і завершилася в непро-

лазних джунглях Амазонії цілковитим фіаско. Скориставшись ситуацією, в самій імперії повстали аймара. Інкам удалося придушити цей виступ лише крайнім напруженням сил, удавшись до жорстоких репресій. Для відсічі гуарані уздовж болівійських Анд була спішно збудована 200-кілометрова кам'яна стіна. Зведення нових укріплень, так само як і оборонних мурів на південних кордонах *Тавантінсую,* вимагало значних матеріальних витрат й істотно підривало господарські ресурси імперії. Ситуацію погіршували гаремно-династичні смути в імператорському оточенні.

Свого часу офіційна *коя* Тупак Юпанкі — сестра-дружина 10-го *сапа-інки* Мама Окльо II — народила йому двох синів, старший з яких рано помер, а молодший — Вайна Капак (Уайна Капак) — був проголошений офіційним спадкоємцем престолу. Бернабе Кобо характеризує Вайна Капака як людину "відважну та стриману" і додає, що в подальшому, протягом усього періоду свого царювання 11-й *сапа-інка* "показав себе як розсудливим управлінцем, так і енергійним воєначальником". Отож, до виконання імператорських обов'язків Вайна Капак був цілком підготовлений, та тут несподівано підстаркуватий *сапа-інка* безтямно закохався в молоду й чарівну наложницю Чуїкі Окльо, котра теж народила імператорові сина (його назвали Капак Варі), а потім так "закрутила" йому голову, що Тупак Юпанкі вирішив змінити заповіт і передати престол малолітньому Капак Варі. Ситуацію врятувала лише смерть Тупак Юпанкі, що сталася 1493 р. і цілком могла бути наслідком двірцевої змови[94].

Одразу ж після завершення поховальних ритуалів Мама Окльо II (за підтримки впливового чиновництва й генералітету, що стояли за непорушність державних традицій престолонаслідування) звинуватила Чуїкі Окльо в тому, що вона навмисне отруїла 10-го *сапа-інку* з метою посадити на престол власного сина. Швидко організували суд, за вироком якого Чуїкі Окльо зарубали кам'яною сокирою, а всіх її родичів і протеже закатували в *Санкаюасі* ("палаці катувань") або віддали на поживу мешканцям імператорського зоосаду.

***Тавантінсую* після завершення "великих завоювань".** Після знищення опонентів із числа ставлеників Чуїкі Окльо, 11-м *сапа-інкою Тавантінсую* був про-

голошений Вайна Капак (1493—1527). Однак на час смерті свого батька-імператора він ще не досяг повноліття, отож виникла потреба в регентстві. Регентом обрали шляхетного Вальпая, якому новий імператор доводився племінником, але той сам почав мріяти про владу й організував заколот, маючи намір посадити на престол власного сина. Змову розкрили випадково: під час огляду каравану, що направлявся до Куско, у мішках з кокою стражники виявили зброю. Караванників затримали, й ті під тортурами в усьому зізналися. Переворот не відбувся. Регент утік, спробував підняти бунт, але був швидко розбитий *апо* Ваман Ачачі й потрапив у полон. Після жахливих катувань зрадника стратили, а Вайна Капак швиденько коронувався як офіційний *сапа-інка.* Але це був лише початок.

Внутрішні чвари одразу відгукнулися виступами поневолених народів, серед яких особливу загрозу інкській гегемонії становили "хоробрі й жорстокі" каранга (каранка), що мешкали на півночі *Тавантінсую.*

Лемонструючи своє небажання жити піл владою інків, вони оточили й знищили місцевий гарнізон імперських військ, причому тіла убитих (разом з тілом місцевого інкського губернатора) з'їли "з великим задоволенням .

Організувати каральну експедицію належним чином інки не встигли, тому в битві поблизу гори Котокачі каранга потіснили імперські війська і навіть захопили як трофей золоті ноші Вайна Капака. Лише воєнна хитрість *апо* Аукі Тома врятувала інків від поразки. Імітувавши відступ, він заманив каранга у пастку в районі озера Яваркоча, де, скориставшись колосальною чисельною перевагою, оточив і винищив 20 тис. повстанців. Проте каранга протягом іще 12 років уперто чинили опір інкам, аж доки не загинув майже увесь цей народ, так і не скорившись ворогові.

Останній вождь каранга на ім'я Пінта потрапив у полон до інків, де з нього з живого зняли шкіру. На спустошених землях каранга інки поселили як *мітімаес* відданих їм кечуа.

Не кращими поставали перспективи інків у трив&аій війні з царством Кіто, однак тут своє вагоме слово сказала інкська дипломатія. В розпал війни у кітосців раптово помер їхній 15-й *шірі* Кача. Синів-спадкоємнів у нього не було, і королівський престол могла успадкувати лише старша доч-

ка померлого вождя — царівна Пакча, до якої Вайна Капак одразу ж заслав сватів. Тривала війна давно виснажила кіто, тому пропозиція династичної унії знайшла підтримку в кітоській столиці Кара, що й поставило крапку у війні. Унаслідок династичного шлюбу землі кіто увійшли до *Тавантінсую* на засадах широкої автономії, що влаштувало обидві сторони.

Останнім успіхом Вайна Капака став розгром чірігуанів, котрі "їли людське м'ясо, а щоб мати його, здійснювали набіги на сусідні провінції і з'їдали усіх, хто потрапляв до них у полон", а також "пили їхню кров, щоб нічого не пропадало із здобичі"[96]. Найімовірніше, чірігуани (чірівана) являли собою одне з племен згаданих вище войовничих гуарані, чия навала на південно-східні кордони імперії стала ще одним вкрай непростим випробовуванням військового потенціалу *Тавантінсую.*

Ореол "непереможності" інків дещо похитнувся, тому для придушення крамоли серед підданих та запобігання можливих антиінкських повстань серед поневолених народів Вайна Капак удався до надзвичайних дій. Зокрема, як повідомляє Сієса де Леон, для покарання "бунтівників" 11-й *сапа-інка* наказав сформувати спеціальні загони із захоплених у полон "дикунів", які "служили тільки для того, шоб поїдати засуджених на смерть. Покараними в такий спосіб були головним чином бунтівники. Так ці дикі індіанці поїли під час цієї конкісти багатьох індіанських ватажків"[97]. Така смерть не залишала засудженому ніяких шансів на посмертне життя (бо зникало його тіло), шо дійсно лякало багатьох, але опосередковано свідчило, шо не все у *Тавантінсую* гаразд.

Драматичні події, що відбулися в імперії інків на зламі XV—XVI ст., глибоко вразили 11-го *сапа-інку,* і наприкінці свого царювання він наказав перенести імперську столицю із Куско до Кіто, розташованого на півночі країни (саме там Вайна Капак народився). Формально Вайна Капак пояснив свій вчинок бажанням правити "сонячною імперією" з місця, де сонячні промені під час літнього і зимового сонцестояння падають на землю вертикально. Оскільки в Кіто саме так воно й було (адже тут проходить екватор), 11-й *сапа-інка* вирішив, мовляв, звідти керувати *Тавантінсую.* Справжня мета перенесення столиці також видавалася цілком логічною: перенести ставку імператора подалі від можливих нових набігів жахливих первісних чірігуанів. Та невдовзі імперію спіткало ще одне лихо. З півночі до них прийшла якась нечувана смертоносна хвороба, яку принесли в Америку невідомі бородаті, блідошкірі прибульці. Науковці й

досі сперечаються що це було — віспа чи бубонна чума, та, мабуть, це не так уже й важливо. Суть в іншому: від пандемії за лічені місяці вимерло понад 250 тис. імперських підданих. Наляканий цим лихом Вайна Капак устиг перед смертю повернути столицю до Куско, але це його вже не врятувало: 1527 р. від епідемії помер спочатку офіційний спадкоємець інкського престолу Нанан Куйочі, а невдовзі й сам Вайна Капак.

Отож, довіру до священного ореолу Куско як "пупа землі" було втрачено, *сапа-інка* помер, не залишивши офіційного спадкоємця, імперію знекровила епідемія. На такому грунті у *Тавантінсую* розпочалися криваві усобиці, що призвели до остаточного краху імперії інків.

Імперія інків напередодні конкісти. Сієса де Леон описував тогочасну імперію інків як зразок стабільності і спокою. Мовляв, "коли помер Гайна Капак, імперія інків була настільки замирена, що на такій гігантській землі не знайшлося б людини, яка б наважилася підняти голову, щоб розпочати війну чи [просто] не підкоритися [владі]"[98]. Проте аналіз реального становища в *Тавантінсую* після смерті 11-го *сапа-інки* не дає підстав погодитися з цими оптимістичними оцінками іспанського літописця.

Згідно з традицією легітимного престолонаслідування наступником Вайна Капака мав стати другий син покійного імператора від його *кої* Арауни Окльо — енергійний Тупак Кусі Вальпа, якого проголосили в 1527 р. у Куско наступним 12-м *сапа-інкою* під офіційним ім'ям Васкар (Уаскар, 1527—1532). Новий імператор негайно одружився на рідній сестрі Чукі Віпа (Чукуй Уйпа), призначив себе за сумісництвом ще й верховним жерцем, а щоб убезпечити трон від можливих посягань, стратив у межах нової-старої столиці всіх незгодних з його воцарінням. Та оскільки Вайна Капак не залишив формального заповіту, цим вирішив скористатися честолюбний зведений брат Васкара на ім'я Атавальпа (Атауальпа) — син Вайна Капака і кітоської царівни Пакчі.

Атавальпу в його протистоянні з Васкаром підтримала значна частина "політичного бомонду" *Тавантінсую* (зокрема, впливові полководці Чалкочім, Кіскіс і Руміньяві) — і на те були вагомі причини. Упродовж свого короткого царювання 12-й *сапа-інка* показав себе не

дуже розумним керівником: він багато пив, часто приймав відповідальні політичні рішення у стані сп'яніння, любив тягати до себе у ліжко чужих дружин із числа інкської знаті, а якщо хтось із ображених чоловіків намагався сперечатися з "сином Сонця", його страчували. Крім того, Васкар спробував ліквідувати систему *панак* — привілейованих господарських комплексів, зорієнтованих на обслуговування мумій померлих імператорів. Керувався 12-й *сапа-інка* при цьому благими намірами — обмежити непродуктивні видатки державної скарбниці. Проте спроби запровадити ці новації наштовхнулися на різкий спротив багатьох консервативно налаштованих впливових можновладців *Тавантінсую,* що поставило Васкара у вкрай невигідне становище в його боротьбі з Атавальпою.

За такої ситуації Атавальпа уявлявся багатьом інкським управлінцям явно бажанішою фігурою. Як свідчить іспанський хроніст Франсиско Херес, Атавальпа вирізнявся "витонченою поведінкою й манерами, хоча й був дешо товстуватим. Він мав велике обличчя, красиве й жорстоке, з налитими кров'ю очима. Говорив серйозно й упевнено, як великий правитель... Він був мудрою людиною, веселою, хоча й грубуватою. V розмовах з підданими він був точним і ніколи не виказував (прилюдно) свого невдоволення".

Спираючись на підтримку своїх одноплемінників по материнській лінії (народу кіто), Атавальпа відмовився визнати імператорські повноваження Васкара і заявив, що їхній спільний з Васкаром батько своїм перенесенням столиці на північ визнав той факт, що неможливо керувати такою величезною імперією з одного центру, а отже, мабуть, він залишив заповіт, де наказав поділити *Тавантінсую* на дві держави, та от Васкар, мовляв, підступно його приховав.

Атавальпу підтримали також кілька індіанських народів, нещодавно завойованих інками, а тому готових до активного опору імперській політиці Куско, що передбачала тотальну асиміляцію своїх підданих. Найбільшу активність у цьому виявили народи каньярі та уанка (ванка).

Отож, поки конкістадори гострили мечі для походу за багатствами "країни Піру", в *Тавантінсую назрівала внутрішня війна між північними провінціями (де керував ставленик кіто Атавальпа) та південними (де володарював чистокровний інка Васкар).* Утім авторитет непереможної в минулому інкської зброї залишався ще доволі високим, тому Атавальпа спробував спочатку вирішити політико-династичну кризу миром. З цією метою до Куско був направлений посол "північних" — Кілако Юпанкі, проте непередбачувана сила людського кохання не дала ворогуючим силам розійтися мирно.

Перебуваючи у Куско, Кілако Юпанкі нестямно закохався у дочку Васкара *Корі Кільор* ("Золота Зірка"). Та відповіла йому цілковитою взаємністю і навіть почала таємно шпигувати за власним батьком на користь Атавальпи. Однак служба тотального стеження усіх за усіма спрацювала миттєво: довідавшись про зраду дочки, Васкар стратив увесь почет посла (самому Кілако Юпанкі пощастило втекти). Переговори перервалися, так і не розпочавшись, і спалахнула війна.

Васкар наказав своїм генералам принести йому голову Атавальпи, бо він, мовляв, хоче "пити з його черепа". За невиконання цього наказу Васкар погрожував своїм полководцям прилюдно розірвати їх на шматки.

Громадянська війна завжди стає трагедією національного масштабу — і *Тавантінсую* не була винятком із цього правила. За приблизними підрахунками, у бойових діях брали участь до 320 тис. вояків. У 15-ти (!) великих битвах загинуло близько 100 тис. чол. Унаслідок терору карателів, хвороб, голоду й господарської кризи населення імперії скоротилося майже наполовину (з 15—16 млн до 8—10 млн осіб). Проте *вирішальним наслідком війни став крах самої інкської державності і майже поголовне винищення усіх етнічних інків.*

Вирішальна битва відбулася наприкінці 1531 р. поблизу р. Котапампа. Спочатку бій розгортався на користь Васкара: його вояки загнали кілька ворожих корпусів у зарості високої трави *ічу* (щось на зразок тростини чи очерету), котру підпалили разом з витісненими туди "північними" солдатами. Кілька тисяч бійців Атавальпи згоріли живцем (полонених розлючені інки не брали). Та саме в цей момент у полон до "північних" потрапив один із штабних командирів Васкара, який під тортурами виказав усі стратегічні секрети свого командувача. Скориставшись безцінною інформацією, тепер уже Атавальпа заманив "південних" у пастку. Інки потрапили в оточення й були повністю розгромлені. Васкар потрапив у полон, а новим володарем Куско став кіто-інкський напівкровка Атавальпа, якого переможці негайно проголосили 13-м *сапа-інкою* (1532—1533).

Захопивши "пуп землі", "північні" влаштували інкам і всім городянам справжню бійню, безпосереднє керівництво якою Атавальпа доручив своїм найвідданішим помічникам — генерааам Кіскісу і Чалькочімі, які "попрацювали" на совість.

Під сокиру пішла практично вся інкська знать. Атавальпа не помилував навіть імператорську родину Васкара — тобто своїх прямих родичів по батьківській лінії: усіх їх (навіть немовлят) повісили або посадили на палі. В межах Куско, який налічував на той момент до 200 тис. мешканців, в усіх кварталах вибірково вирізали близько третини жителів, а мумію Тупак Юпанкі, який доклав чимало зусиль, аби завоювати Кіто силою зброї, за наказом Атавальпи витягли з мавзолею і прилюдно спалили. Останнім повісили Васкара, змушеного спостерігати за розгромом улюбленої столиці та мученицькою смертю усіх своїх родичів. Іспанський хроніст Пома де Аяла лаконічно писав із цього приводу: "Династія законних королів Капак Апо Інгів припинила своє існування"[99].

Після завершення різанини переможці провели в Куско коронацію Атавальпи. Під час цих торжеств новий правитель демонстративно пив напої з черепа свого вбитого брата — нещасного Васкара.

За словами очевидця, шокований звірствами кітосців 12-й *сапа-інка* шепотів тільки одне: "О Пачакуті Віракоча! О Творець Всесвіту! Хай відплатиться по заслузі тому, хто так вчиняє зі мною. І хай йому самому доведеться колись побачити власними очима те, на що я змушений дивитися тепер!"[100]

Це був один із небагатьох випадків в історії, коли прокляття швидко знайшли адресата, бо вже у листопаді 1532 р. до Перу прибули конкістадори, очолені колишнім кастильським свинопасом Ф. Пісарро.

Таким був кривавий *кінець* "жахливо спорохнілої та моторошної, — за словами Гамбоа, — тиранії інків"[101], а точніше — *тоталітарної інкської державності, яка не могла й не хотіла сприймати людину особистістю, намагалася збудувати командно-прогнозоване соціалістичне щастя для всіх за рахунок кожного й уперто "перетравлювала" поліетнічний світ доколумбових перуанських Анд на ареал імперсько-денаціоналізованих "гомо кечуанос".*

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

Середина XII ст. — початок XIII ст. — заснування Куско.

1360-ті роки — війна інків з чайками.

1410-ті роки — 1471 р. — правління 9-го ***сапа-інки*** Пачакутека (Пачакуті Інка Юпанкі).

1471 — 1493 рр. — правління 10-го ***сапа-інки*** Тупак Юпанкі.

1493—1527 рр. — правління 11-го ***сапа-інки*** Вайна Капака.

1527 р. — епідемія у ***Тавантінсую.***

1527—1532 рр. — правління 12-го ***сапа-інки*** Васкара (Тупак Кусі Вальпа).

1531 — 1532 рр. — громадянська війна у ***Тавантінсую.***

1531 р. — битва поблизу р. Котапампа.

1532—1533 рр. — правління 13-го ***сапа-інки*** Атавальпи.

1539—1616 рр. — життя Гарсіласо де ла Веги.

1911 р. — експедиція Х. Бінгема до Мачу-Пікчу.

ПРИМІТКИ

Чіпка Гарсиласо де ла Вега, История государства инков / Пер. со ста роисп. *В. А. Кузьмищева.* Ленинград, 1974. С. 42—43.

[2] Там же. С. 43.

[3] Там же. С. 43, 44.

[4] Із металів інки уміли обробляти золото, срібло, мідь, виготовляли *і* використовували бронзу, а також освоїли холодне кування гематитного заліза.

[3] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со ста роисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 445.

[6] Там же. С. 48.

[7] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гар силасо и его история инков. Москва, 1979. С. 214.

[8] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со старoисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 106.

[9] Там же. С. 64.

[10] Там же. С. 106.

"Там же. С. ПО.

[12] Там же. С. 112.

[13] Там же. С. 113.

[14] Цит. за: Там же. С. 92, 93.

[15] Мать-Луна / Пер. с исп. *М. Самаева //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское.* Москва, 1983. С. 199.

[16] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со старoисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 149.

[17] Там же. С. 151.

[1К] Там же. С. 158.

[19] Там же. С. 163.

[20] Там же. С. 166.

[21] Там же.

[22] Там же. С. 182.

[23] Там же.

[24] Там же. С. 185.

[ъ] ***Іш*** же.

[26] Сієса де Леон стверджував, що він не знає жодного *сапа-інки,* "в якого було б менше семисот жінок для обслуговування його дому і для його розваги" (Цит. ***Ж*** *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 254).

[27] За повідомленням хроніста П. Сармієнто де Гамбоа, "Капак кома... означає закопати живцем у землю кількох дітей п'яти й шести років, дарованих дияволу з великою церемонією та безліччю посудин із золота і срібла" (Цит. за: *Кузьмищев В. А.* Царство сынов Солнца. Москва, 1985. С. 102).

[2S] Перевагу при жертвоприносеннях інки надавали чорним ламам, оскільки у білих лам ніс усе ж був чорним, а в чорних — чорним було усе тіло.

[29] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 252.

[30] Цит. за: Там же. С. 227.

[31] Сієса де Леон так описує цей адміністративний захід: "Щороку при їхньому дворі перебували сини правителів провінцій з усього королівства, щоб вони могли засвоїти порядки й спостерігати велич двору, і знали б, як їм слід служити та коритися йому, коли дістануть вони у спадок свої володіння |і права] пана й *кураки"* (Цит. за: Там же. С. 236).

[32] Цит. за: *Самаркина И. К.* Община в Перу: очерк социально-экономического развития. Москва, 1974. С. 29.

[33] Там же. С. ЗО.

[34] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со старoисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 103.

[35] Інкські адміністратори общинного рівня мали добре знати життя своїх підлеглих. Вони відповідали за організацію місцевого виробничого процесу, здійснювали контроль за дисципліною й мор&іьною благонадійністю односельців, могли карати їх за дрібні провини, вели статистику народжень і смертей, щомісяця звітувались перед вищим начальством про стан справ у ввіреній їм общині.

[36]Цит. за: *Самаркина И. К.* Община в Перу: очерк социально-экономического развития. С. 26.

[37] Цит. за: Там же. С. 35.

[38] Підраховано за: *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 273, 737.

[39] Найпопулярнішими сортами картоплі в інків були: *ульятаїья* (найсмачніший), *рукі* (найкрохмальніший), *уріпана* (скороспілий) та *акаярі* (морозостійкий).

[40]Гуано, як високоефективне добриво, інки так цінували, що завдання будь-якої шкоди морським птахам вважалось у *Гавантінсую* одним із найтяжчих злочинів і каралося смертю.

[41] Іспанський хроніст Бернабе Кобо так характеризує життя інкських підданих-простолюдинів: «Тягар, який несли на своїх плечах ці нещасні індіанці, був настільки тяжким, що коли б усі люди світу, зібравшися разом, спробували придумати найнеймовірніші способи підкорення й тиранії, то, я гадаю, вони не змогли б видумати що-небудь понад те, чого вже досягли у цьому відношенні інки" (Цит. за: *Рауль Руис Гонсалес.* Боливия — Прометей Анд / Пер. с исп. Москва, I963. С. 47).

[42] *Инка Гарсії/іасо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева. С.* 521.

[43]Там же. С. 232.

^Там же. С. 236.

[45]Там же. С. 222.

[46] Там же.

[47]Див., наприклад: История Латинской Америки. Доколумбова эпоха — 70-е годы XIX века. Москва, 1991. С. 40; *Березкин Ю. Е.* Инки. Исторический опыт империи. Ленинград, 1991. С. 80; *Стингл М.* Государство инков. Слава и смерть «сыновей Солнца» / Пер. с чеш. Москва, 1986. С. 74; *Пащук В. В.* Викрадення континенту. Київ, 1991. С. 176; *Галич М.* История доколумбовых цивилизаций / Пер. с исп. Москва. 1990. С. 352, 353.

[48] *Пащук В. В.* Викрадення континенту. С. 168.

[49] *Стингл М.* Государство инков. Слава и смерть «сыновей Солнца». С. 57.

[50] *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 207—209.

[э1] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 63.

[52] *Стингл М.* Государство инков. Слава и смерть «сыновей Солнца». С. 66, 67.

[53] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 419.

[54]Там же. С. 335.

[55] Там же.

[56] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 221.

[57] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 244.

[58] Там же. С. 361.

[59]Там же. С. 100.

[60]Там же. С. 104.

[61] Там же. С. 272.

[62]Там же. С. 428.

[63] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 262.

[64] Цит. за: Там же. С. 263.

[65] Цит. за: *Струйский П. А.* Национальная музыкальная культура // Культура Перу / Отв. ред. *В. А. Кузьмищев.* Москва, 1975. С. 309.

[66] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 235.

[67] Цит. за: Там же. С. 230.

[68] Цит. за: Там же. С. 231.

[69]Хайли в честь Виракочи / Пер. с кечуа *Ю. Зубрицкого //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское.* С. 189.

[70]О создании людей и о происхождении инков / Пер. с англ. *Б. Фихман II* Легенды и сказки индейцев Латинской Америки / Сост. *Э. Зиберт.* Ленинград, 1972. С. 192.

[71] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 241.

[12] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 421. Високоякісна вовна дикої вікуньї вважалася в імперії інків "царським[1]' продуктом, для її добування періодично організовувалися спеціальні королівські лови. Носити одяг із такої вовни вважалося неабияким привілеєм. Простолюдина, який наважився виготовити собі одяг із вовни вікуньї, одразу страчували "за браконьєрство".

[73]Оскільки "Сонце золотом ллється, а Місяць — сріблом!" — Эа, вот и победа / Пер. с исп. *М. Самаева //* Кецаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское.* С. 205.

[74]Секретар Г. Пісарро Педро Санчо та іспанський хроніст Мігель де Естете стверджували, що бачили в Куско "понад сто тисяч будинків" (див.: *Кузьмищев В. А.* Царство сынов Солнца. С. 37), однак археологічні розкопки "зменшили" означену цифру вчетверо.

[75] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 238.

[76]Цит. за: *Кузьмищев В. А.* Царство сынов Солнца. С. 211.

[11] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 362.

[78] Там же.

[79]Там же. С. 364-366.

[80]Там же. С. 366.

[81] Там же. С. 330, 331.

[82] Там же. С. 382.

[83] Мову *кара* відносять до різних мовних груп: майя, карибів, до лінгвістичної сім'ї гуарані. Відомі навіть версії про мовну спорідненість кара з індіанцями кечуа.

[84] *Гонсало Фернандес де Овьедо-и-Вальдес.* Сведения о походе Гонсало Писарро в страну корицы, о плавании Франсиско де Орельяны по реке Мараньон и о землях, лежащих по этой реке (отрывок из «Всеобщей и подлинной истории Индий, островов и материковой земли в море-океане») // Открытие великой реки Амазонок: Хроники и документы XVI века о путешествиях Франсиско де Орельяны / Пер. с исп. С. *М. Вайнштейна.* Москва, 1963. С. 133.

[85] Там же. С. 135.

[86] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 515.

[87] Там же.

[88] *Гонсало Фернандес де Овьедо-и-Вальдес.* Сведения о походе Гонсало Писарро в страну корицы, о плавании Франсиско де Орельяны по реке Мараньон и о землях, лежащих по этой реке (отрывок из «Всеобщей и подлинной истории Индий, островов и материковой земли в море-океане») // Открытие великой реки Амазонок: Хроники и документы XVI века о путешествиях Франсиско де Орельяны / Пер. с исп. С. *М. Вайнштейна. С.* 133.

[89] Там же.

[90] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 414.

[91] Там же. С. 415.

[92] Цит. за: *Свет Я. М.* В страну Офир. Москва, 1967. С. 58.

[9i] Кількість населення *Тавантінсую* науковці оцінюють дуже по-різному: від 6 до 40 млн.

[94] Дослідники вважають, що 10-го *сапа-інку* отруїла одна з його дружин.

[95] *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История государства инков / Пер. со староисп. *В. А. Кузьмищева.* С. 587.

[96] Там же. С. 469.

[97] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 238.

[98] Цит. за: Там же.

[99] Цит. за: Там же. С. 186.

[100] Цит. за: *Стингл М.* Государство инков. Слава и смерть «сыновей Солнца». С. 115.

[101] Цит. за: *Земское В. Б., Зубрицкий Ю. А.* Литература вице-королевства Перу в XVI веке // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* Москва, 1985. С. 299.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЧІБЧА-МУЇСКІВ

- *Природа й географія Колумбійського нагір'я*
- *Джерела з історії чібча-муїсків*
- *Походження цивілізації чібча-муїсків*
- *Господарство та побут муїсків*
- *Суспільно-політичне життя*
- *Релігійне життя*
- *Боротьба за гегемонію. Цивілізація чібча-муїсків напередодні конкісти*

Природа й географія Колумбійського нагір'я. На думку лінгвістів, етнос муїсків належав до великої мовної сім'ї чібча, до якої філологи відносять близько сотні різних мов і діалектів, носії котрих населяли за доколумбових часів терени від сучасних Коста-Ріки (кабекар, брібрі, борука) й Нікарагуа (рама) до лісів Амазонії (інка, когі), від Анд (паес, гуамбіа, тунебо, барі, тімоте) до атлантичного узбережжя Південної Америки (куна, гуаймі). Проте з усіх цих чібчанських народів лише *муїски*[1] (самоназва, мовою муїска — "люди") досягли за доколумбових часів вершин справжньої (хоча й ранньої) цивілізації, створивши в районі північноандського гірського

хребта (Східні Кордильєри) низку ранньодержавних утворень на базі багатовікового досвіду власного культурно-історичного розвитку. *Територіально їхня країна була розташована у межиріччі Магдалени і двох притоків знаменитої Оріноко — Гуавьяре та Мета* — у самому центрі сучасної латиноамериканської держави Колумбія (нині департаменти Кундінамарка і Бояка).

Означений регіон являє собою велике гірське плато, розташоване на висоті 2600 м над рівнем моря, площа якого становить майже 15 тис. км^2. Попри те, що ці землі розташовані лише на кілька градусів на північ від палючого екватора, тут не дуже спекотно, помірні опади, небагато лісів й удосталь потухлих та діючих вулканів. Щедроти цих країв доповнювали також регулярні дощі, надзвичайно родючі грунти й десятки чарівних озер (Фукене, Ебаке, Суеска, Тота, Гуатавіта, Гуаска, Сієча, Теусака та ін.) льодовикового походження, котрі муїски називали словом, що стало надалі інтернаціональним — *лагуна.* Крім того, навколишні землі були багатими на дичину (олені, пекарі, дикі кролики тукос, тапіри, мавпи, ведмеді, ягуари, оцелоти, пуми, мурахоїди тощо) й пташину (голуби, качки, куріпки), ріки й озера кишіли рибою, тюленями, нутріями, скатами й крокодилами, а надра виявилися багатими на смарагди, сіль та вугілля.

Клімат "країни муїсків" — доволі стабільний, його сезонність проявляється тільки кількістю природних опадів, що двічі накривають цей регіон у березні й жовтні. Між цими двома дощовими сезонами, коли через Колумбію проходить пояс тропічно-екваторіальних дощових хмар, тривають два "сухих сезони", але без суттєвих температурних коливань. Як засвідчує хроніст П. Агуадо, "ця земля — холодна, але холод не завдає ніяких турбот людям, так само як і тепло. Весь рік — однаковий, немає помітної різниці між літом і зимою, і вдень, і вночі одна й та сама температура; це на диво здорова за кліматом земля"[2].

Такий клімат був значно комфортнішим для життя, на відміну від сусідніх джунглів та жарких низин, тож не дивно, що у цих справді "райських кущах" здавна селилися люди, і саме сюди не пізніше другої половини I тис. н. е. прийшли (мабуть, з півдня Центральної Америки) предки муїсків, які швидко й доволі густо заселили гірські долини, а з часом освоїли ще й схили самих гір.

Це були невисокі на зріст, кремезні люди з короткими, сильними руками й ногами, ширококості, міцної статури. Одягом їм служили *руани* — ковдри-накидки на зразок пончо з проріззю для голови, "застебнуті" на плечах за допомогою мішечків із золотом чи міддю (залежно від соціально-майнового статусу власника). В холодну погоду надягався ще один короткий "верхній" плаш — *чіркате.* Голову, залежно від пори року й відповідної погоди, покривали вовняний берет *хураїка* або шкіряна чи хутряна (ведмідь, пума, ягуар, нутрія) шапка, або ж високий бавовняний капелюх без полів чи примітивний тюрбан. Взуття і штанів муїски не знали, зате в свята полюбляли прикрашати себе золотими медальйонами, сережками, браслетами тощо.

Так розпочалася історія країни, яку через півтори тисячі років конкістадори назвали "Позолоченою землею" — *Ель-дорадо* (від ісп. *ель-дорадо* — "позолочений").

Джерела з історії чібча-муїсків. Історики продовжують наполегливо шукати зразки писемної культури власне муїсків, однак досі жодного такого документа не знайдено, хоча наявність власної писемності у муїсків вважається доведеним фактом. Щоправда, й сьогодні незрозуміло, якою саме вона була. Свідчення іспанських хроністів дають підстави припустити, що вона мала піктографічний характер. На думку деяких дослідників, наявність у панамських індіанців народу куна — близьких лінгвістичних родичів муїсків — елементів ієрогліфічної писемності може свідчити про ієрогліфічний характер письма муїсків. Висловлювалися навіть версії про наявність у муїсків елементів мнемонічного фіксування інформації на зразок інкських *кіпу.* Тому *основним джерелом з історії цивілізації муїсків залишаються свідчення іспанських хроністів часів конкісти,* підкріплені даними археології, порівняльного мовознавства та етнографії.

Серед так званих "колумбійських хронік" найбільшу цінність мають свідчення безпосередніх учасників, а також сучасників іспанського завоювання Колумбії^ На жаль, значна кількість таких документів не збереглася. Йдеться, зокрема, про хроніки одного з відомих літописців іспанських походів у землі муїсків, командира конкістадорів генерал-капітана Гонсало Хіменеса де Кесади (1499—1579). За деякими даними, ще на початку XIX ст. у Національній бібліотеці Боготи зберігався рукопис його "Трьох свят проведених в [області]

Суеска". Проте його подальша доля невідома. Тому у своїх дослідженнях історики змушені орієнтуватися на інші "колумбійські літописи". Найінформативнішими з них вважаються такі:

- "Долина замків", записана по гарячих слідах після конкісти іспанською мовою родовитим муїском Гуаска Паусо, християнізованим під ім'ям дон Хуан де Гуатавіта — єдина іспаномовна хроніка, створена представником власне народу муїсків;
- викладена в жанрі ритмічної поезії "Історія королівства Нова Гранада" (четверта частина "Елегії про достославних мужів Індій"), створена безпосереднім учасником колумбійського походу, талановитим істориком і поетом Хуаном де Кастельяносом (1522—1607), який прийняв на схилі віку сан священика;
- "Історія Санта-Марти і Нового королівства Гранади" та "Історія Венесуели" ще одного очевидця конкісти — ченця-францисканця, доктора теології, а за сумісництвом математика й історіографа — Педро де Агуадо (1503-1588);
- "Історичні свідчення про завоювання *Тьєрра-Фірме* [Материкової Землі] в Індіях", авторство яких належить францисканському монахові Педро де Сімону (1574—1630), якого за енциклопедичні знання прозвали "колумбійським Тацитом";
- "Загальна історія конкісти Нового королівства Гранада", викладена єпископом столичної Санта-Фе-де-Боготи креолом[3] за походженням Лукасом Фернандесом де Пієдраїтою (1624—1688);
- "Конкіста і відкриття Нового королівства Гранади..." хрещеника Г. Х. де Кесади, ченця, що мав титул "першого креольського історика Нової Гранади", Хуана Родрігеса Фресле (1566—1638), працю якого прозвали *"Ель-Карнеро"* (ісп. "Баран") за гарну червону обкладинку, виготовлену з баранячої шкіри. Основна цінність цієї хроніки полягає в тому, що саме в ній збереглася вмонтована в текст літопису, згадана вище "Долина замків" Хуана де Гуатавіти;
- "Історія провінції Святого Антонія королівства Нова Гранада", укладена наприкінці XVII ст. за дорученням

тогочасного керівництва домініканського ордена колумбійським монахом Алонсо де Саморою.

Важливим джерелом наших знань про побут, культуру, естетичні традиції та ментальність муїсків є матеріальні рештки цієї цивілізації — безцінні шедеври муїського литва (особливо із золота), керамічні вироби, предмети побутового та культового призначення.

Походження цивілізації чібча-муїсків. Цікаву, хоча й малоінформативну з наукового погляду, версію зародження цивілізації муїсків дає їхня міфологія, рештки якої збереглися у хроніці "Долина замків" дон Хуана де Гуатавіти.

Згідно з цією хронікою, творцем муїсків, як і усього сушого, в тому числі Землі, Сонця, Місяця, тварин і рослини, був "всемогутній і великий" Чімінігагуа — володар світла. Причому чоловіків він творив з жовтої глини, а жінок — з паростків високої трави. Проте спочатку муїски були дикими і жили немов тварини: "Вони ходили голими, не вміли обробляти землю і не було в них ані законів, ані обрядів"[4], аж доки зі сходу, "із місць, де народжується Сонце", не прийшов до них дивний старець з бородою і довгим, до плечей, волоссям, якого одні чібча називали Бочіка, другі — Уе, треті — Немтерекетеба. Цей незвичний проповідник "навчив муїсків багатьом корисним речам — виготовляти гарні тканини й прикривати ними голе тіло, впрошувати йомгі й абу (картоплю й маїс), виготовляти різнокольорові горщики, кувати прикраси із золота"[5], "збудував їм міста і наказав поклонятися сонцю"[6], після чого помер, залишивши людям початки цивілізації. Хуан де Гуатавіта датує ці події IV—V ст. н. е., однак сам же зазначає з цього приводу, шо "цей термін надто великий, тож я сумніваюся, чи міг би хто-небудь його вирахувати"[7]. Першим християнським проповідникам муїски казали, начебто Бочіка прийшов до них на двадцять 70-річних циклів раніше від іспанців, шо відповідає приблизно II ст. н. е.

Та це в легендах... Фактично ж надійною *базою для прискорення цивілізаційної еволюції муїсків став розвиток багатогалузевої, доволі ефективної господарської системи, яка дала можливість місцевим індіанцям накопичити на початку II тис. н. е. солідний обсяг додаткового продукту,* достатній для розбудови ними власних інститутів державності, стратифікованого суспільства, оригінальної культури, комплексу початкових наукових знань тощо.

Господарство та побут муїсків. *Муїське господарство грунтувалося на органічному синтезі домінантних відтворювальних і допоміжних привласнювальних типів господарювання* (причому роль останніх в економіці також була істотною). Місцеві землероби вирощували більш як 30 сортів культурних рослин. Серед них маїс (13 сортів — білий, жовтий, рожевий, світло-червоний, пурпурний, чорний та ін.), перуанський рис кіноа, картопля-*йомга* (більш як 10 сортів — білий, жовтий, фіолетовий та ін.)[8], *юш-чугуа* (маніок), "солодка ріпа" *ібіа,* солодка картопля батат *(кумар),* ріпоподібна *кубіа,* бурякоподібна *рубіа,* томати, квасоля, гарбуз, андська селера *арракача* та перець *ахі.* З плодових культур були поширеними ананас та гуаява, технічних — кущі *айо* (місцевий різновид коки), бавовник, агава сорту *піта* і тютюн (який і палили, і нюхали). Для інтенсифікації аграрного виробництва застосовувалися методи зрошувальної іригації, терасного землеробства та інші агротехнічні прийоми, зокрема елементи селекції рослин, сівозміна, чітка сезонність сільськогосподарських робіт, складове землеробство (висаджували посмужно на одному полі картоплю і перуанський рис кіноа, підрізали квіти і бадилля у картоплі для збільшення кількості й величини бульб тощо). Паралельно муїски полювали на дичину (кролів, оленів і навіть ведмедів), розводили морських свинок, качок і собак на м'ясо, намагалися приручати з тією ж метою оленів, випарювали із вод місцевих солоних мінеральних джерел сіль, видобували за допомогою справжніх шахт сердолік, агати, а також високоякісні "зелені камені" *чуекута* (смарагди), ловили в навколишніх річках і озерах рибу та раків. За даними П. Агуадо, муїски "дуже любили бджолиний мед, на відміну від європейців, вони розводили й утримували бджіл на спеціальних деревах"[9].

Технічне озброєння місцевих землеробів було доволі примітивним: землю обробляли дерев'яними мотиками *(гуе),* що нагадували за формою кирку, або дерев'яними лопатами *(хіка).* Рільництвом займалися лише жінки (вважалося, що коли жінки вміють народжувати дітей, то з вирощуванням рослин вони впораються краще від чоловіків). Що ж до чоловіків, то вони споруджували іригаційні й терасні комплекси, полювали, рибалили або займалися "чоловічим" ремеслом — обробкою каменю і дерева, литвом золота й міді.

Жінки ж у вільний від польових робіт час ткали (бавовняні тканини вони прикрашали кольоровими малюнками, що переносилися на тканину методом набивання), готували /їжу, вели домашнє господарство й опікувалися дітьми.

Кераміка муїсків була дещо примітивною. Зате рівень їхньої металургії та ювелірної справи вражає[10]. Методом лиття й кування з використанням технологій "втраченого воску", штампування, протяжки, філіграні й навіть примітивного зварювання муїські майстри виготовляли із золота, срібла, міді й мідно-золотого сплаву *тумбага (томпако)* дивовижні за красою та складністю прикраси (браслети й нагрудні пластини, сережки для вух і носа, тіари й намиста, поховальні маски й антропо- чи зооморфні церемоніальні жезли й т. ін.). Що ж до палива, яке застосовували муїски у процесі плавлення, то вони, мабуть, єдині в Доколумбовій Америці, хто навчився використовувати для цього теплову енергію кам'яного вугілля.

Та попри всі ці успіхи цивілізація муїсків залишалась у технологічному відношенні на рівні кам'яного віку, оскільки прикладів господарського використання металевих знарядь праці у них не зафіксовано.

Така різноплановість та багатоукладність економіки, її доволі висока ефективність сприяли стрімкому зростанню кількості місцевого населення. Глава конкістадорів, що завоювали ці землі, Г. Х. де Кесада вважав, що воно сягало 2 млн чол. Сучасні дослідники називають дещо меншу цифру — 1,2 млн. За словами іспанського хроніста Хуана де Кастельяноса, "муїски кишіли на полях немов мухи"[11]. Зрештою густота населення у регіоні сягнула 60—70 чол. на 1 км^2, що вивело землі чібча-муїсків за цим показником на перше місце в Давній Америці. Це, своєю чергою, сприяло розвиткові міст (на час конкісти їх тут налічувалося аж 42)[12] та піднесенню торгівлі. Пов'язана зі специфікою господарської спеціалізації окремих регіонів, вона сприяла інтенсифікації як внутрішнього, так і зовнішнього обміну та прискоренню процесу соціально-майнового розшарування у суспільстві.

Так, великими центрами регіонального обміну стали з часом міста Сіпакіра, Богота, Турмеке, Велес і Тунха, де періодично (раз на чотири-вісім років) проводилися ярмарки, на які, за свідченням П. Агуадо, "збиралося безліч людей з усіх країн продавати й купува-

ти товари. Прибувало багато касиків і верховних сеньйорів"[13]). Що ж до регіональної спеціалізації, то поселення Тінхака, Ракіра, Токансіпа, Гуатавіта й Гуаска славилися своїм керамічним виробництвом. В околицях міст Немокон, Сіпакіра й Богота процвітало солеваріння. Поблизу цих міст були підземні поклади солі, де її добували шахтним методом, а також мінеральні соляні озера, з яких сіль випарювали. Мешканці Чіворе й Сомондоко активно видобували та продавали сусідам унікальні смарагди (ними був буквально нашпигований пагорб Ітоко в околицях Сомондоко). Поблизу селиш Топага (Топата), Гамеса, Согамосо (Суамокса), Корралес і Таско муїски видобували гірничим способом якісний чорний антрацит.

Про масштаби внутрішньої торгівлі свідчить поява в муїсків ще одного унікального для Доколумбової Америки винаходу — грошей. *Муїски єдині у Новому Світі, хто до приходу європейців додумався до створення власної фінансової системи.* Загальним товарним еквівалентом у них (окрім бавовняних плащів) виступали вже перші справжні гроші, функцію яких виконували маленькі золоті зливки у формі круглих дисків — аналог тогочасних європейських золотих монет.

Поряд із золотими "монетами" роль загального еквівалента товарної маси продовжували виконувати смарагди і навіть відрізи бавовняних тканин, але їхній обіг постійно звужувався під тиском дископодібних муїських "протогрошей". Іспанці, коли вперше зіткнулися з цими "монетами", спочатку принизливо прозвали їх "кружечками" (ісп. *техуелос),* проте, враховуючи їхню високу золоту "достовірність", швидко запровадили офіційний курс обміну *техуелос* на іспанські *песо* (з розрахунку півтора *техуелос* за один *песо).*

Про високий рівень розвитку фінансових інституцій у муїсків свідчать, зокрема, масштаби місцевого лихварства. Той же дон Хуан де Гуатавіта писав із цього приводу: "Муїски були великими лихварями. Так, якщо за товар своєчасно не платили, то кожного наступного місяця плата за нього зростала наполовину"[14].

Не менш бурхливо розвивалася у муїсків зовнішня торгівля. Однією з причин цього була відсутність у їхніх землях власних золотих родовищ. Муїски експортували сіль, високоякісні тканини, смарагди, а купували смолу, коку, хутра, мед, морські мушлі (використовувалися місцевим людом як духові музичні інструменти), агаву (з неї плели мотузки та рибальські сіті) тощо, але насамперед — золото, з якого виливали вже згадані *техуелос* і виготовляли безцінні шедеври мистецтва.

Отже, *за багатьма показниками цивілізаційного розвитку чібча-муїски суттєво випереджали інші давньоамериканські народи.* У них склалася власна писемність (мабуть, піктографічного характеру), що дало можливість чібча фіксувати на скелях свої епіграфічні "літописи". Рештки цих виконаних червоною та чорною фарбами "хронік" збереглися в районі сучасного містечка Факататіве поблизу Боготи. На жаль, збереглися вони погано, й ідентифікації підлягають лише кілька символічних зображень улюбленого тотему чібчів — ропухи. На основі досконалої математичної системи двадцятеричного характеру у муїсків розвивалися астрономія (релігійно-культової та календарознавчої спрямованості), а також прикладна геометрія (використовувалась у сфері будівництва). По всій країні споруджувалися мощені кам'яними плитами дороги *(суна).* Проте створити єдину державу муїскам так і не вдалося, хоча нагальну потребу в політичному об'єднанні "люди чібча" відчували досить гостро. Вони змушені були постійно стримувати на своїх кордонах тиск первісної периферії: грізних канібалів піхао, непокірних паєс, відносно мирних землеробів чіміла, уславлених влучністю своїх стрільців мотілонів, войовничих мусо, непримиренних саліва (обирали своїх вождів із числа чоловіків, котрі могли з'їсти "пекельну пасту" з гострого перцю змішаного з бджолами) й, особливо, "жахливих панче"[ь] (ходили абсолютно голими й демонстративно з'їдали усіх захоплених у війнах бранців) та багатьох інших "варварів".

Суспільно-політичне життя. Основою традиційної соціальної структури муїсків була система племен (усього їх налічувалося 56), проте поступово на плато Східної Кордильєри сформувалося дев'ять осередків державно-політичної інтеграції, серед яких уже *в XII—XIII ст. виявилися перші ознаки централізаторських об[у]єднувальних тенденцій.*

Спочатку найвпливовішим з усіх муїських вождів вважався усаке (бсаке — "обраний головним") *області Гуатавіта* (в долині Нейва, розташованій у верхів'ях ріки Богота, на заході "країни муїсків" — на землях сучасного колумбійського департаменту Кундінамарка). *Пізніше посилився усаке іншої північномуїської держави Тунха (Дзунсакуа* або *Чунза)* на ім'я

Гаранчача. Йому вдалося підкорити кілька навколишніх муїських родів і драконівськими методами навести на підвладних територіях зразковий порядок та дисципліну серед чиновницького апарату. Зокрема, згадана хроніка "Долина замків" свідчить, що Гаранчача був "великим тираном і не дозволяв говорити з ним інакше, як припавши грудьми до землі. Суворо карав він навіть за незначні проступки, накладав на підданих непосильні податі, а тих, хто не сплачував їх, вішав або саджав на палю"[16].

Здійсненню ідеї державної централізації сприяла також релігійно-політична реформа Гаранчачі, шо передбачала запровадження у Тунсі єдиного офіційного культу сонцепоклонства. На честь великого Сонця у священній долині Ірака (на березі р. Согамосо) був споруджений грандіозний храмовий комплекс, куди Гаранчача періодично здійснював пишні паломництва, шо супроводжувалися масштабними жертвопринесеннями (у тому числі людськими).

Логічним продовженням централізаторської діяльності Гаранчачі було царювання наступного тунхаського *усаке* — Мічуа (? — 1490). Проте на відміну від своїх попередників цей правитель уже не мав проблем із власними підданими, а тому вирішив спрямувати накопичений у Дзунсакуа воєнно-політичний потенціал на масштабні зовнішні завоювання.

Спочатку воєнно-територіальна експансія Мічуа відбувалася цілком успішно. її результативність гарантували надійний тил, добре організована армія та вишколений чиновницький апарат. Стосовно сусідів, котрі виявляли непокору, Мічуа діяв жорстко. Дон Хуан де Гуатавіта писав із цього приводу, що, намагаючись "силою зброї поневолити сусідів", Мічуа рубав голови розгромленим правителям і полководцям, а також "захисникам давніх вольностей" (тобто прихильникам незалежності окремих муїських племен), "а їхніх підданих калічив, відрізаючи їм носи, вуха, руки й ноги; творив інші жорстокості"[17]. Застосовуючи такі криваві методи, Мічуа спромігся об'єднати під своєю владою землі дев'яти незалежних у минулому муїських племен (тута, мотафіта, рамірікі, турмеке, тібана, тенса, гарагоа, сомондоко й сора), паралізувавши їхню волю до опору. Однак...

Перепоною до подальшого розширення володінь Дзунсакуа став гордий правитель іншого муїського царства Богота {Факата) на ім'я *Сагуанмачіка* ("Розлючена пума", 1470—

1490). Факата здавна славилася родючими, благодатними грунтами, а "від предків дісталося йому сильне військо"[18]. Щоправда, формально держава Богота перебувала у васальній залежності від великого *усаке* Гуатавіти. Данина, якою він обкладав своїх васалів, була настільки обтяжливою, що Сагуанмачіка доволі швидко зумів знайти собі союзників (царства Сутагао й Паска). Спільними зусиллями вони розгромили гуатавітянське військо у битві, що відбулася поблизу Боготи.

Ситуацію спробував використати на свою користь Мічуа. Порушення Сагуанмачікою васальних зобов'язань він використав як ідеальний привід для втручання у регіональне протистояння. Відгукнувшись на прохання *усаке* Гуатавіти "про допомогу", посли Мічуа у 1474 р. прибули до Сагуанмачіки з претензіями, однак *сіпа* ("розпорядник майна" — таким був офіційний титул володаря Боготи) навіть не захотів розмовляти з тунхаськими *кеме* ("послами"), прогнавши їх під образливі виклики та улюлюкання натовпу.

З точки зору дипломатичної етики муїсків, таке поводження з *кеме* виглядало як найжахливіша образа стосовно Мічуа, тому не дивно, що того ж 1474 р., "вирішивши покарати нахабу, Мічуа з військом у 40 тис. бійців вирушив проти недруга"[19]. Однак Сагуанмачіка також мав потужне військо, до того ж його підтримували союзники — Сутагао й Паска. Тому цього разу Мічуа не зважився вступити у бій, а вирішив краще підготуватися до війни. Підготовка тривала 16 років, що дало змогу Сагуанмачіці та іншим муїським *усаке* зміцнити свої тили.

Урешті-решт, *наприкінці XV ст. в землях чібча-муїсків сформувалося п'ять доволі стабільних політичних утворень ранньодержавного типу.* Кожне з них прагнуло до власної регіональної гегемонії.

1. Держава *Дзунсакуа* (Тунха), яка контролювала племена тута, мотафіта, рамірікі, турмеке, тібая, тенса, гарагоа, сомондоко, сора та ін.[20] і, за оцінкою Г. Хіменеса де Кесади, "могла виставити 40 тис. вояків"[21]. Клановим тотемом тунхаських правителів вважався "цар птахів" орел, що свідчило про високий статус місцевих володарів у міждинастичній ієрархії муїсків,

2. Держава *Факата* (Богота), яка завдяки зусиллям Сагуанмачіки об'єднувала на той час землі 18 муїських пле-

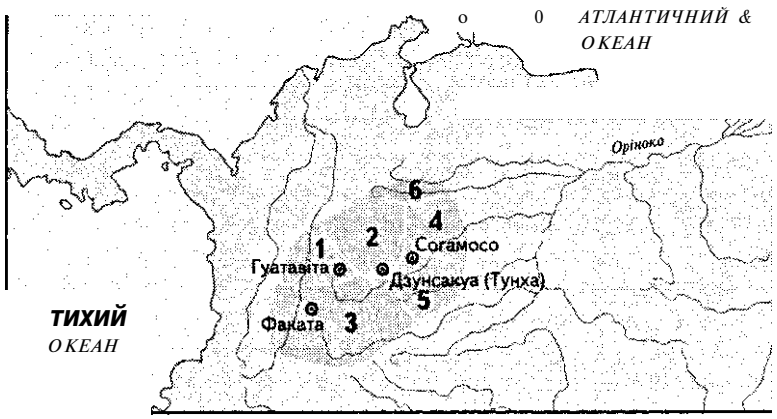

Цивілізація чібча-муїсків
1 — Гуатавіта; 2 — Тунха (Дзунсакуа); 3 — Богота (Факата); 4 — Тундама (Дуїтама); 5 — Согамосо (Сугунмуксі); 6 — Гуанента

мен (гуачета, чоконта, сіміхака, немокон, чіа, суба, тібакуй, паска, субачоке, какеса, тенсака, ебаке, гуаска, сіпакіпа, фусагасуга, абате, фоска, паго), серед яких домінувало плем'я *чіа* (з них походили факатські *сіпи).* До 1590 р., коли під контролем Боготи опинилися 2/3 Східнокордильєрського плато, її армія, за даними того ж Г. Х. де Кесади, налічувала близько 60 тис. вояків, проте постійні війни з грізними панче (з ними Богота мала спільний кордон), а також перманентні збройні виступи підвладних племен, "котрі ніяк не бажали змиритися з важким рабством"[22], не давали можливості *сіпі* довести справу до загальномуїського об'єднання. Цим негайно скористалися інші учасники регіональної багатополюсної політики.

3. Держава *Дуїтама* (ісп. Тундама), центр якої розміщувався в долині р. Суарес. Дуїтама контролювала 11 інших племен регіону (чікамоча, суата, окавіта, онсага, сатіва, чітагото, суса, серінса, тутаса, турачоке, ікабеско). Свою столицю дуїти звели на вершині крутого пагорба Дуїтама (звідси й назва держави), що давало змогу їм за необхідності доволі успішно оборонятися, спираючись на потужні природні та штучні фортифікаційні споруди. Завдяки цим обставинам вони могли протистояти агресивним намірам своїх сусідів, а за сприятливої нагоди й самі здійснювали успішну зовнішню воєнно-територіальну експансію.

4. Держава *Сугунмуксі (Суамокса,* ісп. *Согамосо)* — "Прихована", економічна міць котрої базувалася на потужних покладах природних смарагдів гори Ірака, неподалік якої розміщувалася столиця цього політичного утворення, що мала таку ж назву. Правляча в Іраці династія виводила себе від самого Бочіки, її клановим тотемом була пума, тож лідери Сугунмуксі мали неабиякий авторитет серед сусідніх племен. Шість із них (гамеса, фірафітоба, бусбанса, тобаса, тока і песка) навіть визнавали себе підданими согамосців і сплачували їм регулярну данину. Важливим чинником, що сприяв зміцненню економічної могутності Сугунмуксі, був "споруджений на людській крові" знаменитий храм Сонця, на адресу якого муїські *усаке,* а також численні прочани з усіх земель "чібча-людей", періодично надсилали щедрі пожертвування. Це давало можливість державі Сугунмуксі, попри невеликий воєнний потенціал, зберігати свій політичний суверенітет й територіальну цілісність, не вдаючися до військового протистояння зі своїми сусідами.

5. Держава *Гуанента* ("поля народу гуане"), розташована на північній окраїні плато Богота. Являла собою конфедеративний союз 12-ти союзних племен (ямата, санкотео, караото, котіско, сіскота, хуагета, бокоре, буртарегуа, макарегуа, чалале, пойма й поасаке), пов'язаних спільними господарськими інтересами, зокрема наявністю спільної іригаційної системи — надійної бази високоефективної культури поливного землеробства. Розгалужена мережа відвідних каналів, комплекс штучних водоймищ, доповнених рільничими терасами на гірських схилах, давали змогу конфедератам Гуаненти успішно розвивати своє господарство, утримувати численні збройні сили й тим самим убезпечити себе від територіальних зазіхань з боку своїх південних сусідів (муїсків інших родів), а також первісної варварської периферії.

Решта суверенних муїських племен (сачіка, тінхака, чіпата, сабоя та ін.) були надто мікроскопічними, шоб суттєво впливати на регіональну політику.

Кожне "царство" *(усака)* муїсків мало свої інтереси, свою специфіку внутрішнього воєнно-політичного та соціально-економічного устрою, проте їхня загальна типологія була доволі схожою, що дає підстави для певних узагальнень. *Кожну із держав муїсків очолював свій усаке — спадковий верховний правитель, владу якого гарантували сакральний ста-*

тус, військо і централізований апарат чиновників, котрих правитель призначав особисто. Пояснювалося це тим, що "правителі були людьми найшляхетнішої та найдавнішої крові, вони високо стояли над простим народом, вони вели бесіди з богами і їм була дарована магічна сила"[23]. Для кожного муїска вважалося страшним святотатством глянути на свого *усаке.* Все, що оточувало правителя, вважалося священним. Перш ніж заговорити з володарем треба було спочатку подарувати йому цінний подарунок (наприклад кольоровий плащ), потім упасти перед ним на коліна, повернутися до правителя спиною і лише тоді звертатися до нього.

Наступну сходинку у соціальній піраміді займали сібін тіба — спадкова знать, аристократична еліта суспільства, з якої формувалися вищі урядові й управлінські інституції, а також дорадчі органи при *усаке.*

До складу центрального уряду муїського царства, окрім самого правителя, входили царський "глашатай", верховний збирач податків і скарбник.

Важливою складовою муїського політичного організму виступала, звичайно, армія, що комплектувалася на професійній основі із "найхоробріших" простолюдинів. Зведені у невеликі підрозділи (кожен із них налічував 50 вояків) горлорізи-дружинники звалися *гуеча* ("смертоносні"). Одним своїм виглядом вони наводили жах на супротивника. Гуеча голили голови обсидіановими ножами, розмальовували себе червоною і чорною фарбами (символами крові і смерті). У вуха, носи, губи й щоки вони вставляли тонкі золоті спиці за кількістю убитих або захоплених у полон ворогів.

За свідченнями очевидців, голови деяких найуспішніших вояків щетинилися, немов у дикобразів.

За свою службу гуеча отримували від володарів коштовні подарунки, наложниць, їх призначали на прибуткові посади (скажімо, намісника у новозавойованих землях) і т. ін.

Усаке, сібін тіба й гуеча утворювали соціально-політичну верхівку в кожній муїській державі. Вони жили у просторих дерев'яних будинках з персональними лазнями та коморами для одягу, харчів і зброї, мали відповідно до свого рангу та заслуг багато дружин і наложниць (у наймогутніших *усаке* їхня кількість іноді сягала 400)[24], носили золоті прикраси ("утіху богів"), виготовлені з тонкої тканини, прикрашені кольоровими малюнками бавовняні "плащі" *(бой),* споживали ніжну оленину. Представники верхівки не платили ніяких податей, оскільки служили державі й отримували за це відповідне матеріальне забезпечення.

Зрозуміло, що *муїски простолюдини жили значно скромніше.* Вони мали працювати, платити "податі" *(тамза)* золотом, сільгосппродуктами й тканинами, виконувати на користь держави відробіткові повинності. Простолюдини мешкали у скромних оселях[26], носили тільки білі плащі з грубої тканини, їм суворо заборонялося споживати оленину. Податками обкладалися прибутки від землеробства й ремесла, полювання та рибальства, торгівлі й соляних промислів тощо.

Основу харчового раціону муїсків складали кукурудзяний бульйон, хліб та каша з непросіяного маїсового борошна, варені й печені клубні бульбових культур, коржі з борошна кіноа, варене, копчене чи смажене м'ясо й риба. Решту плодів (як і мед) споживали, як правило, свіжими. Пили муїски воду і тільки у свята — маїсову брагу *(чіча).*

Жили простолюдини "общинами" *(сібін),* які колективно розпоряджалися землею (кожна сім'я отримувала в користування земельну ділянку). Очолював общину обраний староста, який виконував роль посередника між общиною і представниками державної влади й стежив за тим, щоб його "підлеглі" своєчасно виконували свої зобов'язання перед державою (сплата податків, виконання повинностей, дотримання законів тощо). Як наслідок, муїска-простолюдин в усьому залежав від общини, і найсуворішим покаранням для нього було вигнання з общини, оскільки тоді, за словами П. Агуадо, "ніхто в його селищі й околиці не дав би йому заміж дочок, не допоміг би в роботі на полі чи в інших справах, не став би з ним розмовляти"[27]. Судячи з того, що абсолютна більшість муїсків, за свідченнями конкістадорів, не виказувала особливої войовничості, віддаючи перевагу мирним заняттяхМ (насамперед, торгівлі), володарювати над ними було не складно.

Найнижчу сходинку в соціальній ієрархії муїсків займали купкуа — раби, які "не мали... ніяких прав, окрім одного — померти, коли цього забажає їхній господар і повелитель"[28]. Рабів "здобували" у війнах, після чого *купкуа* з числа полонених служили носіями й домашніми слугами, жінки-полонянки ставали наложницями, а "найшляхетніших бранців

залишали для жертвопринесень на випадок закладки нового будинку правителя чи храму або на випадок битви й перемоги"[29]. Якщо ж у полон потрапляв ворожий *усаке,* йому виколювали очі та "лишали живим, щоб знущатися з нього у дні великих свят"[30].

Навіть поверховий огляд порядків, що панували в державах муїсків, вражає своєю жорстокістю. За несвоєчасну сплату податків до дверей боржника прив'язували пуму із царського зоопарку, до якої приставляли спеціального чиновника. Винний у несплаті мав годувати дику кішку та її прислужника, він фізично не міг потрапити до своєї домівки аж до повного розрахування з державою. Якщо ж на всіх боржників царських пум не вистачало, тоді збирачі податків заливали водою домашнє вогнище винуватця. Під загрозою смерті нещасний не мав права розводити у домі багаття, доки не сплатить усе належне. За спробу носити одяг вищого рангу винного примушували протягом п'яти днів поститися й стояти на колінах з випростаними вперед руками. Злодіїв били палицями або заливали їм очі добре приперченою водою, а тим, хто вдруге порушував закон, відрубували руки, відрізали носи та вуха або виколювали очі. В разі прямого непослуху владі "бунтівників" саджали на палю, кидали на поталу хижакам або опускали до глибокої ями з водою, де плавали отруйні змії. Так само чинили зі зрадниками, а боягузів змушували носити жіночий одяг.

Були серед покарань і дешо екзотичні. Зокрема, злодія, якого втретє ловили "на гарячому", силою примушували глянути в очі правителю, після чого винний у такому святотатстві, як правило, закінчував життя самогубством, оскільки він ставав "морально прокаженим": з ним ніхто не хотів спілкуватися, його кидала навіть власна родина.

Таким чином, *суспільство муїсків являло собою вкрай жорстко ранжовану соціальну піраміду,* в якій кожен начальник ставав буквально богом для підлеглих. Тоді як простолюдини з ранку до вечора поливали поля своїм потом, а раби чекали, коли їх принесуть у жертву, правителі жили у дерев'яних палацах, збудованих із могутніх стовбурів дерева гуаякана, прикрашених ізсередини різьбою та настінними малюнками й облицьованих іззовні золотими пластинами» Еліта носила одяг, прикрашений золотом, не платила податі й постійно фарбувала довге волосся в чорний колір (сивина вважалася ознакою простолюдина). В умовах, коли, перш

ніж звернутися до правителя, треба було вручити йому цінний подарунок, якось важко уявити, щоб і чиновники нижчого рангу обходилися без такого узаконеного хабара при спілкуванні з підлеглими. І всю цю систему надійно охороняли озброєні списами й палицями, захищені шкіряними щитами, обладунками й шоломами, розмальовані, бритоголові гуеча. Зрозуміло, що тримати таку ситуацію під контролем виключно силовими методами — шлях малоперспективний, і це чудово розуміла муїська владна еліта, а тому роль інших стабілізаційних чинників вона аж ніяк не відкидала. Йдеться про релігію і традиційний для всієї Доколумбової Америки вищий принцип справедливості: "За все треба платити".

Безперечно, верхівка муїсків жила набагато краще, аніж їхні одноплемінники. *Усаке* навіть пересувалися своїми володіннями не пішки, як інші, а на масивних дерев'яних ношах, оббитих золотом, у супроводі численного почту, шо очишав володареві дорогу від каміння й сміття, розганяв зайвих зівак та устилав шлях бавовняними плашами й квітами. Проте не варто забувати й про ті випробовування, шо їх мав пройти виходець з еліти до того, перш ніж насолоджуватися казковою (з точки зору простолюдина) розкішшю.

Кожен муїск-юнак, якому виповнилося 15 років, мав пройти своєрідний обряд ініціації. Його зачиняли у темній кімнаті без вікон і там, у цілковитій темряві, жерці "розкривали адепту таємниці давніх обрядів і церемоній"[31]. Для простолюдина таке "ув'язнення" тривало 20 днів, і цим справа завершувалася. Для юнаків шляхетного походження обряд посвяти тривав значно довше — кілька місяців (його термін залежав від статусу майбутнього члена *сібін тіба).* Особливо суворі випробовування випадали під час посвяти на долю претендентів на верховну владу — дітей *усаке.* "Майбутніх же правителів ще в отроцтві відвозили до відлюдних храмів, де вони жили багато років. Затворництво це було дуже суворим. Спадкоємцеві заборонялося дивитися на сонце, тому він виходив з домівки лише вночі; під страхом жорстокого покарання він мав уникати контактів з жінками. У певні дні жерці били свого вихованця важкими палицями. Тільки-но юнакові виповнювалося 16 років, йому просвердлювали вуха й ніздрі та всиляли в них золоті підвіски... Усі ці випробовування гартували тіло й душу шляхетних затворників. Лише пройшовши суворі випробовування могли вони справедливо, достойно й мудро керувати своїми підданими"[12].

Релігійне життя. Важливим стабілізаційним чинником муїської спільноти виступало *жрецтво, яке за умов воєнно-політичної розпорошеності й строкатості суспільства залишалося єдиним загальномуїським інститутом надполітичного* (а формально — ще й позаполітичного) *характеру.*

Певною мірою муїське жрецтво мало такий самий статус і відігравало таку ж саму роль, що й католицтво у середньовічній Європі.

Муїски були типовими язичниками, а тому кількість шанованих ними богів була значною. Дон Хуан де Гуатавіта писав із цього приводу, що "сила-силенна богів, і добрих, і мстивих у вигляді птахів і звірів оточувала нас, муїсків. Розповісти про всіх них немає жодної можливості..."[33]. Найвпливовішими з них вважалися такі:

- Богиня родючості, мати-земля *Бачуйо* ("Випнуті Груди"). Щоб умилостивити цю богиню муїски приносили їй як пожертву смолу та пальмові плоди.
- її божественний чоловік, покровитель патлатих, чорноволосих аристократів і бритоголових *гуеча,* великий *Бочіка,* якого зображували у вигляді величного Орла або світловолосого блідолицього бороданя, одягненого у довгий плащ, прикрашений маленькими хрестиками.
- Милосердий "покровитель народу" Боготи бог *Чібчакум (Чібчачум* — "Жезл чібчів") — захисник торговців, ювелірів і землеробів (тобто муїсків-простолюдинів).
- Бог сівачів *Чакен.*
- Богиня веселки *Кучавіра* — покровителька породіль і хворих на лихоманку. З огляду на цю обставину, муїски всіляко намагалися задобрити цю богиню й обдаровували її золотом, смарагдами та намистами.
- Грізні й жорстокі боги війни *Гігваєе* та *Чібафруїме* — жахливі людиноподібні монстри, вдягнені у шкури пум та ягуарів, з обличчями, закритими масками у вигляді морд страшних звірів. Цим богам муїски приносили як пожертву відрубані голови ворогів.
- Дуже веселий бог родючості й водночас покровитель ткачів *Ненкатакоа,* якого муїски зображували одягненим у бавовняний плащ ведмедем з великим хвостом. Як жертвопринесення цей бог приймав лише *чічу* (маїсову брагу), а тому під час свят на його честь кожен муїск мав напитися до нестями — аж доки не починали "хитатися моральні устої цього народу"[34]. Під час таких узливань траплялися навіть смертельні випадки, проте муїски не засуджували таких занадто завзятих любителів хмільного, навпаки, вони вважали їх святими мучениками, що загинули на шляху служіння богу Ненкатакоа. Таких небіжчиків ховали у спеціальних гротах, котрі з того моменту ставали "священними печерами".

Культ конкретних богів доповнювало вшанування *чунсо (тунхо)* — маленьких золотих фігурок у вигляді жаб, ящірок, змій, птахів, мавп, риб тощо, які нагадували наші талісмани. Особливе місце в релігійних традиціях муїсків посідав культ священних гірських озер *(лагун),* що утворилися, на їхню думку, внаслідок падіння на землю божественних сліз богині Місяця *Чіа.* Враховуючи, що озер у країні муїсків було дуже багато, своє власне священне озеро мало ледь не кожне місцеве плем'я. Утім, система їх ушановування мала загальномуїський характер і, певною мірою, нагадувала давньогрецькі традиції Олімпійських ігор.

Загальне паломництво до священних озер відбувалося раз на три роки. Муїски називали цей день *суна кухума* — день "великого шляху" (він припадав на кінець лютого або на початок березня — в залежності від певних сонячно-місячних циклів). На час паломництва, шо тривало 20 днів, припинялися усі війни, люди пили жовтуватий самогон, кидали у холодну воду озер золоті прикраси й годували риб (ловити рибу в ці дні категорично заборонялося). Тоді ж на честь бога *Чакена* ("Бігуна") проводилися священні перегони на різні відстані (від шести до 20-ти з лишком кілометрів). Переможці здобували шляхетність, а тому боротьба на дистанції велася жорстка і нерідко завершувалася смертю деяких учасників. Цих "мучеників" також оголошували святими і ховали поруч з померлими від ритуального запою.

Проте основним культом муїсків вважалося вшанування наймогутніших богів-вседержителів *Суа* й *Чіа* (Сонця і Місяця), оскільки від них, за переконанням муїсків, залежало найголовніше: "Жити чи померти народу муїсків... А для цього Сонце й Місяць необхідно було постійно годувати людською плоттю і кров'ю"[35]. Особливо кривавими були сонцепоклонницькі ритуали. Під час найурочистіших свят на вершинах пагорбів (ближче до Сонця) на самому світанку різали на честь Суа 15—16-річних юнаків з числа викра-

дених або спеціально куплених для цієї потреби хлопчиків із чужинців, що мешкали на схід від країни власне муїсків (найчастіше це були вихідці з племені марбараче). Навесні таким "сонячним хлопчикам" *(гуеса* або *мохас)* одягнені в усе чорне жерці виривали серця і клали їх до спеціальних посудин (котрі ставали з того часу святинями), кров'ю жертв поливали стіни сонячного храму, а тіло залишали на пагорбі. Вважалося, що демон смерті *Гуахайоке* забере його, і жертва, потрапивши до Суа, забезпечить людям світло, тепло і продовження життя.

Ритуальні вбивства взагалі були ловолі поширеним явищем у повсякденному житті муїсків. Бранців різали перед початком війни, щоб похід завершився успішно. Під час поховань правителів з ними у могилу клали тіла забитих дружин, слуг і рабів, із тих, "шо вірно служили своєму повелителю за життя"[36]. При спорудженні нового житла для чергового *усаке* під центральний стовп будинку клали тіло молодої шляхетної дівчини. По всіх чотирьох сторонах міського муру на спеціальних стовпах прилаштовували дерев'яні клітки, в які під час свят, що влаштовувалися на честь Сонця, клали зв'язаних знатних бранців, після чого розстрілювали їх із луків чи закидали дротиками аж доки уся кров із нещасної жертви не виходила до останньої краплі.

Щоб стати *єхчкі* (ісп. *шекьо* або *хеке),* тобто жерцем, муїск мав навчатися з малих літ цілих 12 років. Для цього хлопчиків поміщали до спеціальних храмових навчальних центрів — *кука,* де за умов суворої ізоляції від "мирських турбот" старі жерці навчали майбутніх служителів богів "обрядам і церемоніям, тлумачили їм вірування, старовинні легенди, навчали відліку часу, лікуванню недуг, умінню розмовляти з богами, вимовляти магічні слова-заклинання"[37]. І лише в 16 років, завершивши повний курс навчання, випускник *куки* вливався, нарешті, у замкнену касту муїських священнослужителів.

Насамкінець йому проколювали ніс і вуха, вставляючи туди золоті серги й кільця, після чого сам правитель посвячував молодого жерця в офіційний сан *єхчкі.* Відтепер новоспечений жрець мав дотримуватися цілковитого безшлюб'я. Він мало їв (переважно маїсову кашу без солі), ше менше говорив і спав, лікував людські тіла й душі, щодня й щоночі молився та жертвував богам свою кров, підбадьорюючи себе жуванням листя коки. За це *хеке* були в загальній пошані, мали статус цілковитої екстериторіальності, мешкали у добротних будинках при храмах, а після смерті й пишних поховань вважалося, шо душі жерців вселялися у павуків. Ось чому муїски ніколи з павуками не конфліктували, тим паче — ніколи їх не вбивали.

Фактично, *будучи надполітичною, загальномуїською структурою, жрецтво виконувало функцію наддержавної, загальноетнічної стабілізаційної інституції, яка через релігійні церемонії та знання формувала почуття всемуїської культурно-історичної єдності,* що було особливо актуальним за умов політичної розпорошеності суспільства. Ось чому релігія тотально пронизувала усі галузі людського життя, спираючись при цьому на розгалужену інфраструктуру великих і малих храмових комплексів, збудованих у кожному муїському місті, на вершинах гір і на берегах річок та озер, уздовж доріг і на державних кордонах. Впливовість жрецтва підтримувала також максимшіьна закритість, майже кастова самоізоляція *хеке,* яку забезпечували суворі канони відбору претендентів на статус *єхчкі.*

Унаслідок тотального безшлюб'я жерців право на навчання у куках мали тільки їхні племінники по жіночій лінії (тобто сини сестри *хеке),* причому здебільшого із дітей старшої сестри *єхчкі.*

Та попри всі жрецькі зусилля серед муїсків дедалі більше відчувалася потреба не лише в культурно-релігійній, а й у державно-політичній єдності, як гаранта соціально-економічної стабільності, воєнної моці та довершеної суспільно-державної гармонії, що природно випливало з жорсткої владно-управлінської піраміди, притаманної внутрішній соціальній структурі кожної муїської державки. Проте шлях до політичного об'єднання виявився не таким уже й простим...

Боротьба за гегемонію. Цивілізація чібча-муїсків напередодні конкісти. Після невдалого походу на Боготу тунхаський *усаке* Мічуа упродовж 16 років готувався до нової війни зі своїм південним сусідом. За цей час боготаський *сіпа* Сагуанмачіка встиг приєднати до своїх володінь царства Фусагасуга й Тібакуй, придушив кілька повстань поневолених царків і навіть зумів дати відсіч агресивним зазіханням лютих панче. Надалі, аби уникнути несподіваних нападів, у містах, розташованих на кордоні з цими агресивними племенами первісної периферії (у містах Фоска, Тібакуй та ін.), Сагуанмачіка розташував постійні гарнізони найкращих гуеча чисельністю до 5 тис. вояків, чим майже припинив руйнівні вторгнення первісних племен у володіння Боготи. Та виснажливі війни на багатьох фрон-

тах змусили Сагуанмачіку дещо послабити контроль за своїми найближчими васалами, чим одразу скористався честолюбний *усаке* Гуатавіти, котрий знову збунтувався й до того ж уклав воєнний союз із Мічуа. Нова війна стала невідворотною, тим паче, що лідер Гуатавіти ніколи не визнавав свою залежність від Боготи і навіть ритуали власної коронації проводив згідно з традиціями своїх попередників.

Гуатавіта сама була колись регіональним гегемоном, тому завжди вирізнялася своїми сепаратистськими замірами, і дотримання стародавньої традиції успадкування влади від дядька до племінника вже було виявом непокори гуатавітянців стосовно *сіпи.* Проте навіть після поразок, завданих Гуатавіті боготцями, їхні вожді відчували себе скоріше напівзалежними царками, аніж намісниками. Особливу роль у посиленні таких настроїв відігравала скандально відома традиція проводити пишну "коронацію" кожного свого наступного *усаке* навіть після визнання влади *сіпи* над Гуатавітою. Враховуючи, шо саме дані про реалії цієї коронації стали в подальшому основою легенди про "Позолочену" країну *Ельдорадо,* варто зупинитися на ній дешо докладніше.

В основі даного ритуалу, як дізналися пізніше конкістадори, лежала трагічна історія сімейної драми першого гуатавітянського правителя на ім'я Сіпа. Його вінценосна дружина-красуня завела якось собі коханця, але Сіпа про це швидко дізнався і наказав посадити горе-альфонса на палю, а зрадницю дружину змусив їсти тіло свого коханця. Жінка такого знущання не витримала і збожеволіла, а відтак схопила "маленьку дочку, яку незадовго до того народила Гуатавіті""[38], й утопилася в озері. З тих часів кожен гуатавітянський *усаке* намагався загладити провину далекого предка небаченою пишністю коронації.

Розкішний ритуал проводився навколо круглого, затиснутого зеленими горами озера Гуатавіта. Для участі в ньому до холодних вод цього озера збирався весь народ Гуатавіти. Туди ж в обшитому золотом дерев'яному паланкіні прибував претендент на владу — небіж попереднього усаке Гуатавіти. Далі майбутній вождь роздягався на березі догола, після чого одягнені в пишне убрання, обвішані золотими прикрасами жерці намащували його тіло пахучими смолами й обсипали справжнім золотим піском. А відтак наставала кульмінація свята. Позолочений "пошукач влади" у супроводі жерців із кошиками, наповненими золотими прикрасами, смарагдами, перлинами, виробами із коштовного чорного дерева і т. ін., на очеретяному плоті випливав на середину озера, пірнав у його священні води і ретельно змивав із себе золотий пісок, після чого знову вибирався на пліт. Там його уважно оглядали жерці, бо якби на тілі претендента на владу залишилася бодай одна порошинка золота, це означало б, шо боги не сприймають його як майбутнього вождя. Затим новий правитель Гуатавіти на знак подяки богам кидав у озеро прихоплені з собою коштовності. Слідом і його піддані, шо зібралися на березі, кидали в озеро глиняний посуд, кам'яні й золоті амулети тошо. Завершувався ритуал тим,

шо "очищений" *усаке* все ше голяка повертався на плоту до берега, де уже остаточно вважався повноправним володарем над усіма своїми підданими.

Підтримкою гуатавітянців вирішив скористатися Мічуа. У 1490 р. він удруге вторгнувся у володіння Боготи. Щоправда, свого занадто бунтівливого васала Сагуанмачіка устиг приборкати ще до того, як йому на допомогу прийшли тунхасці, але війна вже розпочалася. Того ж року поблизу селища Чоконта відбулася генеральна баталія.

Муїски принципово не користувалися на війні луками й стрілами, билися тільки врукопаш (списами, дротиками зі спеціальним списометальним пристроєм *кеске,* пращами й дерев'яними дубинами). Перед битвою, як свідчить іспанський літописець-чернець Педро Сімон, вони довго розгойдувалися і "потрясали землю й повітря ревом морських мушель і ріжків, ...оглушливими звуками труб і флейт, що служило сигналом оголошення війни"[39], однак самі битви від цього не ставали менш кровопролитними. Тим більше, що *сіпа* Сагуанмачіка виставив на двобій 50 тис. боготянських вояків, а *усаке* Мічуа — 60 тис. тунхаських гуеча. Масштаб підготовки давав підстави розраховувати на тривалу битву, але лють вояків виявилася такою великою, а тактика — настільки примітивною, що в перші ж хвилини битви Мічуа і Сагуанмачіка ледь не одномоментно наклали головами — і бій, за давньою традицією, одразу ж припинився. Армії розійшлися, і в обох царствах вдягнені в усе чорне жерці почали проводити тривалі траурні церемонії та організовувати передачу влади. Це також було справою не простою. І в першу чергу це стосувалося держави Факата, де система престолонаслідування була особливо складною.

Традиційно, офіційним спадкоємцем *сіпи* ставав старший син його старшої сестри.

Якшо ж у неї взагалі не було синів, то спадкоємця вибирали серед племінників попереднього *сіпи* (від його рідних братів і сестер).

Перш ніж коронуватися *чіа* ("кронпринц") мав після смерті свого царственого дядька шість років (!) провести у самітництві при храмі. Увесь цей час він не міг вживати в їжу м'ясо, сіль і перець, спілкуватися з жінками і виходив зі своєї келії на вулицю тільки вночі. Тоді ж здійснювали тривалий ритуал поховання померлого *сіпи:* "Старійшини виймали його нутрощі й заповнювали нутро розплавленою смо-

лою; потім клали тіло у видовбаний стовбур товстої пальми, викладений ізсередини і ззовні золотими пластинами, і таємно несли ховати... В рік, коли вступав на престол новий правитель, старійшини вночі, у найтемніший час, копали для нього могилу у найвіддаленіших, глухих, скелястих і потаємних місцях. А часом, щоб було надійніше, відводили з русла ріку і там, де проходила течія, влаштовували завчасно могилу. Часто навіть той, хто мав у ній лежати, про це не знав, а поховавши його, повертали ріку в старе русло, щоб покрила (вода) могилу"[40]. Державно-політичне життя Факати протягом цих років завмирало, а отже ні про які територіальні приєднання не могло бути й мови, чим одразу скористалися сусіди й васали Боготи.

Проти *Немекене* ("Кістка Пуми") — племінника й офіційного спадкоємця забитого Сагуанмачіки — повстала васальна держава Фусагасуга, *усаке* Гуатавіти одразу припинив платити *сіпі* данину, на північні кордони Боготи напали муїські держави Сіпакіра й Немокон, а з заходу ринули орди первісних панче. За цих обставин Немекене (1490—1522) не міг особисто керувати військами. Зате його власний небіж і спадкоємець Тіскесуса таку можливість мав. За дорученням свого вінценосного дядька він швидко організував каральну операцію і невдовзі привів до покори бунтівливих фусагасугасців. їхніх вождів було взято в полон і принесено в жертву, а місцевим гуеча повідрубували руки.

Інша армія *сіпи* зустріла на північних кордонах Боготи індіанців Сіпакіри й Немокону, які, будучи володарями стратегічних соляних копалень, "вирішили, що нині самий час напасти на *сіну*"[41]. Проте агресори явно переоцінили свої сили, тож наслідком війни став цілковитий розгром їхніх військ, після чого Немокон був окупований боготаськими гуеча і приєднаний до володінь *сіпи*. А в 1496 р. після завершення терміну ритуального затворництва уже сам великий *сіна* Немекене очолив непереможне військо Боготи і розгромив загони грізних панче, що вторглися у його володіння із заходу. Нападники були розбиті й витіснені за межі володінь *сіпи*. Залишився останній внутрішній бунтівник — вождь Гуатавіти, якого підтримали двоє його сусідів — *усаке* Гуаски й Ебаке. Цього разу каральна операція тривала трохи довше (більш як сім місяців), але й цих вождів Немекене урешті-решт привів до покори.

Немекене підкупив гуатавітянську сторожу із числа вояків племені гуаска, і ті впустили вночі вояків *СІПИ* до палацу свого *усаке*. За словами хроніста Х. де Кастельяноса, "Гуатавіта був захоплений разом із сім'єю уві сні; він і вся його рідня, його брати, племінники й сини були вбиті. Так легко дісталася перемога над багатою та населеною провінцією"[42]. Інші сусідні племена (ебаке, ебате, суса, сіміхака) не стали випробовувати долю і "мирно" капітулювали перед Немекене, повіддававши за нього заміж своїх дочок.

Тепер у *сіпи* лишався тільки один конкурент, спроможний протистояти імперським амбіціям Немекене — *усаке* Тунхи на ім'я *Кемуїнчаточа (Кемуенчаточа* — "Найвеличніший воїн"), який після смерті Мічуа 18-річним юнаком прийшов до влади у державі Дзунсакуа. Кемуїнчаточа не був непереможним полководцем, зате виявився геніальним дипломатом. Перед загрозою вторгнення з півдня він не став гризтися з сусідами, навпаки, гнучкими заходами зумів зберегти великотунхаську воєнно-політичну єдність, до того ж зробив своїми союзниками державки Гамеса, Согамосо, Дуїтама й Сачіка. Та всі ці кроки не могли зупинити Немекене, і в 1522 р., після того як *усаке* категорично відхилив його ультиматум[43], гігантська (за муїськими масштабами) армія Факати вторгнулася на терени Дзунсакуа.

Перед початком походу Немекене виступив перед своїми вояками з промовою, в якій намагався пояснити причини агресії. За свідченням іспанського хроніста Л. Ф. де Пієдраїти, Немекене, обґрунтовуючи цей крок, не був оригінальним: "Було б справедливим, — заявив правитель, — шоб я один, завдяки своєму шляхетному походженню й могутності, підкорив би інших правителів цієї землі та керував би ними... Великою ганьбою для мене є те, що нерівний мені *усаке* Хунза [Тунха] не лише не підкорився мені, ...ай намагається чинити спротив моїй могутності. Володіння *усаке* менші за володіння багатьох вільних *касиків* мого царства, і буде ганьбою для моїх підданих, якщо вони не скористаються можливістю підкорити *усаке* й не перетворять тунхасців на рабів такого уславленого народу, як наш"[44].

Чергове бойове зіткнення, що відбулося у 1522 р., було надзвичайно жорстоким і кровопролитним. Проте й цього разу боготцям фатально не поталанило. Дон Хуан де Гуатавіта описував ці події так: "Лють тих, хто бився, була великою... Крики нападників і стогін поранених заглушували могутні звуки морських мушель, якими музиканти підбадьорювали вояків... І ось несподівано гостра стріла устромилася Немекене у груди"[45]. Як бачимо, тунхасці порушили канони воєнного мистецтва муїсків і першими застосували

у війні з агресором зброю далекого бою — луки і стріли. Ефективність цього нововведення була вражаючою: поранення Немекене виявилося смертельним, і за п'ять днів він помер, а строкате військо Факати, дізнавшись про тяжке поранення, а потім і смерть сіпи, розбіглося. Так і не вдалося великому *сіпі* стати повновладним господарем "Долини замків"[46].

Похорони Немекене, за даними хроніста П. Сімона, були пишними і, як завжди, кривавими: "Жінки й раби, що більше за всіх його любили, пішли за ним, як це було прийнято між ними. Попередньо їх обпоювати спеціальним настоєм, після чого вони непритомніли. На могилі *сіпи* Немекене були вбиті кілька десятків рабів"[47].

Здавалося, що на певний час політична ситуація на плато Східної Кордильєри стабілізувалася. Проте наступний *сіпа Тіскесуса* ("Великий (вождь), який носить благородні прикраси на лобі") після завершення свого шестирічного затворництва знову почав збирати потужне військо. Здавалося, що цього разу імперцям держави Факата нарешті поталанить. Одна за одною перед арміями *сіпи* Тіскесуси капітулювали держави Сачіка, Тінхака, Чіпата, Гуапента, Тундама. Проте *сіпа* не наважився і цього разу зазіхнути на суверенітет царства Ірака (Сігунмуксі, ісп. Согамосо), щоб уникнути конфлікту із впливовим муїським жрецтвом. Зате новий похід, що його готував Тіскесуса проти Дзунсакуа, враховуючи масштаби воєнних приготувань, не залишав Тунсі ніяких шансів на збереження мирного статус-кво. Здавалося, що створення об'єднаної загальномуїської імперії є лише питанням часу.

Щоправда, у 1534 р. з півночі в землі чібча-муїсків вторгнувся перший загін іспанських конкістадорів, якими керував Жуан (Хуан) Сезар. Утім, перша спроба колоніального пограбунку землі Ельдорадо завершилася нічим: іспанців було мало, вони були виснажені важким переходом, а їхній порох промок від дощів та високогірної вологості, шо звело нанівець перевагу нападників в озброєнні. У відповідь на пограбунки й знущання індіанці завдали рішучого удару конкістадорам і відкинули їх за межі своєї землі. Та замість того, щоб зробити з цього першого інциденту належні висновки й усвідомити загрозу, яка нависла над його країною, Тіскесуса вирішив, шо на цьому конфлікт з екзотичними білими прибульцями вичерпаний, і в 1536 р. вирушив у похід проти *усаке* Кемуїнчаточі.

Але втретє до битви справа не дійшла. Цього року у муїсків почалося святкування днів сонячного бога зі священними перегонами, масовими паломництвами, жертвопринесеннями та сакральними повальним п'янками. За вимогою жрецтва на цей період усі бойові дії в країні "чібча-людей" були припинені. Однак хитрий *сіпа* лише формально припинив війну, а коли беззбройні гуеча-тунхасці рушили до святих озер, вояки *сіпи* зненацька напали на супротивника, влаштувавши справжню бійню. Здавалося, що давня мрія боготасців ось-ось буде втілена у життя: гуеча Дзунсакуа розсіяні, його союзники розпорошені й навряд чи зможуть організувати належний опір агресорові. Кемуїнчаточа спішно укріпляв свою столицю Тунху, готуючись достойно померти в бою. Але на початку 1537 р. лазутчики *сіпи* Тіскесуси принесли своєму правителеві шокуюче повідомлення:

"О, великий! Стало відомим, що у Твої володіння зі схилів Опону спустилися люди, яких раніше ніхто не знав і не бачив, і в яких на обличчі багато волосся. А разом з ними прийшли звірі, дуже великі й жахливі виглядом. **1** звірі ці голосно кричать, але мова їхня нам невідома. Ці люди збираються накласти данину на Твої землі, як це ти сам робиш у своїх володіннях..."

Йшлося про іспанців Гонсало Хіменеса де Кесади, які невдовзі поклали край самостійній цивілізаційній еволюції чібча-муїсків...

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

Друга половина I тис. н. е. — прихід муїсків на землі Колумбійського нагір'я.

Початок II тис. н. е. — зародження державності у муїсків.

Середина XV ст. — 1490 р. — правління *усаке* Мічуа (царство Дзунсакуа (Тунха)).

1470—1490 рр. — правління *сіпи* Сагуанмачіки ("царство Богота (Факата)).

1474 р. — звільнення царства Факата від влади держави Гуатавіта.

1490 р. — битва при Чоконті.

1490—1522 рр. — правління *сіпи* Немекене.

1490—1537 рр. — правління *усаке* Кемуїнчаточі.

1522—1537 рр. — правління *сіпи* Тіскесуси.

ПРИМІТКИ

[1]У рамках лінгвістичної класифікації муїски належали до східної групи великої мовної сім'ї чібча (макро-чібча).

[2] Цит. за: *Созина С. А.* Муиски. Еще одна цивилизация древней Америки. Москва, 1969. С. 50.

[3] Креолами називали іспанців, які народилися уже в Новому Світі, а тому, на думку іспанської корони, були не зовсім надійними підданими, на відміну від "піренейців" — корінних уродженців Іберійського півострова.

[4]Легенда о водопаде Текендама / Пер. с нем. *А. Андрее //* Легенды и сказки индейцев Латинской Америки / Сост. *Э. Зиберт.* Ленинград, 1972. С. 200.

[5]Долина замков. История «Долины замков», которую правдиво и без утайки рассказал достославный дон Хуан де Гуатавита / Пер. с исп. *С А. Созиной II* Мифы исчезнувших цивилизаций. Саратов, 1996. С. 196.

[6]Легенда о водопаде Текендама. С. 196.

[8] Генетико-біологічні дослідження дають підстави припустити, що Колумбія була батьківщиною кіноа, юки та деяких сортів картоплі.

[9] Цит. за: *Созина С А.* Муиски. С. 58.

[10] Початки колумбійської металообробки датуються ще другою половиною I тис. до н. е. Спершу муїски навчилися обробляти золото, потім оволоділи мистецтвом виготовлення мідно-бронзових сплавів.

" Цит. за: *Созина С. А.* Страна древних культур // Культура Колумбии / Отв. ред. *В. А. Кузьмищев.* Москва, 1974. С. 57.

[12] Кількість міст у муїсків просто вражала. Іспанські колонізатори прозвали країну муїсків "долиною замків".

[13] Цит. за: *Созина С А.* Муиски. С. 83.

[14]Долина замков. С. 223.

[15]Там же. С. 206.

[16]Там же. С. 198.

[17] Там же.

[18] Там же.

,[9]Там же. С. 199.

[20]Залежні племена мали сплачувати данину (золотом, плащами, продовольством, зброєю, виробами ремесла, живим товаром тощо), а також виставляти в разі потреби під знамена сюзерена військові загони.

[21] Цит. за: *Созина С А.* Муиски. С. 88.

"Долина замков. С. 199.

[23]Там же. С. 205.

[24] Сім'я у муїсків мала явно патріархальний характер, хоча родовід вівся по жіночій лінії. Наречену батьки видавали заміж в обмін на викуп (одяг, тканини, кока або м'ясо), а кількість дружин в одного чоловіка обмежувалася лише його соціально-майновими можливостями.

[25] Усі барвники муїсків були природного походження: вимочені гранатоподібні плоди дерева *біхі* давали червону фарбу, індиго — чорну і блакитну. Природними барвниками слугували рослини увілья, ягуа, тромпето. Виготовлені з них фарби вирізнялися стійкістю і яскравістю.

[2Ь]Житлом муїскам-простолюдинам слугували примітивні халупи округлої у плані форми, які складалися з дерев'яного каркасу, оплетеного тростинними (маїсовими) циновками, та конічного солом'яного даху.

[27] Цит. за: *Созина С. А.* Муиски. С. 103.

[28]Долина замков. С. 207.

[29]Там же.

[30]Там же. С. 207-208.

[31] Там же. С. 211.

[32] Там же.

[33] Там же. С. 224.

[34]За свідченням П. Сімона, під час означених свят муїски "напивались до нестями і сходилися з ким попало, навіть якщо це були жінки *касиків* і знаті, на що був загальний дозвіл на час свят" (Цит. за: *Созина С А.* Муиски. Еще одна цивилизация древней Америки. С. 109).

[35]Долина замков. С. 225.

[36]Там же. С. 212.

[37]Там же. С. 227.

[38]Легенда о священном озере Гуатавита / Пер. с нем. *А. Андрее //* Легенды и сказки индейцев Латинской Америки / Сост. *Э. Зиберт.* С. 203.

[39] Цит. за: *Струйский* Я. *А.* Национальная музыкальная культура (исторический очерк) // Культура Колумбии / Отв. ред. *В. А, Кузьмищев.* С. 230.

[40] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. Москва, 1988. С. 188.

[41] Долина замков. С. 200.

[42] Цит. за: *Созина С А.* Муиски. С. 120.

[43] За словами Х. де Кастельяноса, Кемуїнчаточа гордо заявив Немекене: "Ти кажеш, що я маю підкоритися тобі, бо ти шляхетного й давнього походження, однак те ж саме я можу сказати і про себе" (Цит. за: *Созина С А.* Муиски. С. 105).

[44] Цит. за: *Созина С. А.* Страна древних культур. С. 59.

[43]Долина замков. С. 202.

[46] Там же.

[47] Цит. за: *Созина С А.* Муиски. С. 143.

РОЗДІЛ 3. КОНКІСТА І ЗАГИБЕЛЬ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ

На момент масштабної міжконтинентальної зустрічі Європи і Америки, що відбулася унаслідок знаменитих подорожей Х. Колумба кінця XV ст., грандіозна полікультурна й полі-етнічна спільнота індіанських суспільств мала яскраву й бурхливу історію, у тому числі й трьохтисячолітній досвід цивілізаційного розвитку. Корінні народи Америки заселили та освоїли на той час усі терени грандіозного континенту, досконало вивчили й опанували його природні ресурси, створили цілу низку своєрідних, багато в чому унікальних цивілізацій. Однак попри те, що зустріч Старого і Нового Світів була зумовлена усім попереднім соціокультурним розвитком тогочасного людства, класичні індіанські суспільства з самого початку були приречені стати жертвами такого розвитку подій. Трагедія, що сталася протягом наступних століть з астеками, майя, інками, муїсками та іншими жертвами європейської колоніальної експансії, на жаль, була цілком закономірною, оскільки вже перші наслідки появи іспанців у Америці засвідчили глобальну неконкурентоспроможність класичних індіанських цивілізацій перед натиском пізньофео-дальної та ранньокапіталістичної Європи. І річ тут навіть не у вогнепальній зброї чи невідомих індіанцям хворобах, хоча вони й відіграли вирішальну роль у знищенні класичних доколумбових цивілізацій. Проблема значно глибша, і полягає вона у комплексній суспільно-господарській неспроможності навіть найрозвинутіших індіанських соціумів виробити таку модель існування, яка б за ефективністю перевершувала той тип соціально-економічної та політичної організації, що його насаджували у захоплених в Америці землях європейці.

Насамперед це стосується створеного індіанцями традиційного господарського комплексу, ефективність якого не відповідала аналогічним показникам заокеанських прибульців. Відсутність розвиненого скотарства, орного рільництва, чорної металургії, колеса та багатьох інших, звичних для Європи, але невідомих індіанцям, економічних і технологічних складових виробничого процесу означала, що широка "європеїзація" господарського життя є для корінних мешканців Америки набагато коротшим шляхом до поліпшення власних умов праці та рівня матеріального добробуту, аніж продовження тривалого еволюційного вдосконалення своїх власних традиційних і якісно менш ефективних виробничих комплексів.

Аналізуючи причини краху доколумбових цивілізацій не можна обминути увагою і такий важливий чинник, як релігійно-ідеологічне життя. Абсолютна більшість традиційних релігій індіанців вимагала від адептів надмірних зусиль для виконання відповідних культових ритуалів, які нерідко межували з ризиком для життя самих вірників. За таких обставин християнство, котре виявилось менш вимогливим до своєї пастви у плані виконання релігійних церемоній, не могло не потіснити корінні індіанські релігії. А це, за умов воєнних і економічних поразок американських аборигенів перед лицем європейської експансії, спричинило масове зневір'я індіанців у власних богах, християнізацію більшості корінних американців та злам усієї ідеологічної машини класичних доколумбових цивілізацій.

Каменем спотикання стали також методи фіксації інформації і, відповідно, можливості для інтелектуального збереження та примноження цивілізаційних здобутків. Усі писемні системи американських аборигенів швидко програли боротьбу за популярність структурно простішому алфавітному письму європейців. Воно було менш складним, давало можливість ураховувати особливості будь-якої вимови, забезпечувалось дешевими й принципово доступнішими носіями (папір, друк, набірні шрифти тощо).

Означені причини (а їх перелік можна було б продовжити) робили наслідки зустрічі двох світів абсолютно передбачуваними і вкрай песимістичними для корінних індіанських суспільств. Світ поступово вступав у нову епоху, і знищення доколумбових цивілізацій стало своєрідним "жертвопринесенням" людства новим "богам" нашої планети — капіталові, світовому ринку, буржуазній демократії та громадянському суспільству "рівних можливостей".

ПІДКОРЕННЯ АТЛАНТИКИ - ПРЕЛЮДІЯ КОНКІСТИ

- *Доколумбові мандри в Америку: гіпотези і факти*
- *Причини та передумови європейської трансатлантичної експансії*
- *Подорожі Христофора Колумба: початок трансатлантичних іспанських колоніальних завоювань*
- *Подорожі Америго Веспуччі: "відкриття" Нового Світу — Америки*

Доколумбові мандри в Америку: гіпотези і факти. Ось уже п'ять століть не вщухають *наукові суперечки навколо проблеми доколумбових контактів Старого і Нового Світів, а точніше — навколо пріоритетів у відкритті Америки,* котрі почали виборюватися у знаменитого генуезця одразу, тільки-но відкриті Х. Колумбом землі перестали сприймати як острівну окраїну Азії, а визнали новим грандіозним континентом. Та одразу ж перед науковцями Європи постало питання: якщо Америка — це не Азія, звідки ж там узялися люди? У Біблії про "червоношкірих тубільців Нового Світу" ніяких свідчень не було, а отже, вони не могли бути "нащадками Адама та Єви[1]". Отож за часів конкісти всіх

аборигенів Америки спочатку проголосили "бездушними творіннями диявола" або "мавпами" з усіма наслідками, що звідси випливали.

Ось шо, приміром, писав із цього приводу у спеціальному меморандумі 1524 р. католицький єпископ Франсиско-Томасо Ортіс: "Люди з континентальних Індій їдять людське м'ясо та схильні до содомського гріха більше, аніж будь-які інші індіанці. Вони не знають ніякої законності, ходять голяка, не знають ані кохання, ані сорому, вони як віслюки тупоголові, безрозсудні, нечутливі, невдячні... Це дикі тварини"[1].

Лише у 1537 р. папа римський Пій III (1534—1549), стурбований швидким скороченням кількості своїх потенційних підданих із числа індіанців, буллою "8иЬ1іггш8 Оеи$" визнав за ними статус "справжніх людей", вартих того, аби прийняти світло "істинної віри Христової". Утім його булла лише загострила питання про походження індіанців.

Спочатку францисканський монах Бартоломео де Лас Касас (1474—1566) заради гуманної ідеї врятування індіанців від тотального винищення колонізаторами запропонував увозити до Америки для важких робіт на плантаціях та рудниках чорних рабів із Африки. Йому ж належала ідея про переселення до Нового Світу одного з десяти "колін Ізраїлевих". Пояснювалося це просто й водночас доволі пишномовно. Мовляв, у Вітхому Завіті сказано, що після розгрому Ізраїльського царства ассирійцями у VIII ст. до Р. Х. деякі ізраїльські племена перестали згадувати в анналах історії. Куди ж вони поділися? За Б. де Лас Касасом, вони дивовижним чином перебралися до Америки, де й створили ті високі індіанські цивілізації, які пізніше, у XVI ст., європейці завзято знищили.

Аргументів набралося безліч: тут і свідчення про великий потоп, шо збереглися у майя, і зображення хрестів, знайдених у деяких їхніх храмах, і бородатий бог Кеиалькоатль з явно європейськими антропологічними рисами та хрестиком на своєму щиті, й зображення страти через розп'яття на окремих міштеиьких рукописах тощо. Пізніше "юдаїсти" від амеріндології ототожнювали Перу з легендарною країною Офір, куди цар Соломон начебто плавав ше за 2 000 років до Х. Колумба. У курганах американського штату Теннессі вони "знайшли" табличку з написом "для країни Юдеї" (щоправда, не зрозуміло якою мовою) і навіть доводили, шо аборигени Америки — це прямі нащадки синів Ноя. Утім після детального аналізу всі згадані версії лопнули як мильна бульбашка.

У XVI ст. зародилася і ще одна легенда: про те, що прабатьківщиною індіанців є платонівська Атлантида, мешканці якої після того, як їхній континент пішов на дно океану, переправилися до Америки, де атланти продовжили свій культурний розвиток у формі величних індіанських цивілізацій. Цю версію першим висловив іспанський історик Ф. де Овієдо-і-Вальдес (він, зокрема, стверджував, що в астецьких рукописах трапляються зображення бога Кецалькоатля, який, немов атлант, тримає на своїх плечах небосхил), його відразу ж підтримав італійський поет Дж. Франкасторо. За часів Просвітництва цю концепцію поділяли Ф. Бекон, Вольтер і Монтень, а в 1893 р. американський археолог В. Блекет заявив, що знайшов в Утатлані (Гватемала) рештки грандіозного храму атлантів, описаного Платоном. Щоправда, невдовзі з'ясувалося, що гватемальський "храм атлантів" збудований у XV ст.

Серед інших псевдонаукових гіпотез варто згадати також концепції про прихід індіанців в Америку із "загадкового континенту Му", який потонув, так само як і Атлантида, тільки вже у водах Тихого океану. Різноманітні "сенсаційні" видання, в яких переповідаються у тих чи інших варіантах згадані вище "дикі теорії", періодично й досі з'являються на книжкових полицях магазинів.

За часів "єгиптологічного буму" XIX ст. французькі археологи-любителі О. Ле-Плонжон та Б. де Бурбур почали доводити "єгипетські корені" доколумбових цивілізацій. Аргументами на користь цієї "концепції" знову послужили вирвані з контексту "схожості" давньоамериканських і староєгипетських реалій, серед яких найчастіше згадувалися такі: звичай споруджувати піраміди й муміфікувати мерців, ієрогліфічна писемність, складний сонячний календар та наявність по обидва боки Атлантики багатих царських усипальниць. Не обійшлося й без курйозів. У XIX ст. англійський лікар Е. Г. Сміт виніс на суд громадськості свою глобальну за розмахом "геліолітичну теорію" (від грец. *геліос* — "сонце", *літос* — "камінь"), згідно з якою той факт, що по всьому світові творці величних цивілізацій давнини вшановували сонце і будували з великих кам'яних брил і плит грандіозні мегалітичні споруди, свідчить про наявність спільної працивілізації, від якої по всій нашій планеті з часом поширилися, окрім згаданих фундаментальних основ геліолітизму, також мистецтво масажу й секрети виготовлення бумеранга, іригація та терасне землеробство, перекази про всесвітній потоп, традиції татуювання, штучної деформації черепів та обрізання, культ змій, віра в божественне походження царів тощо. Однак серйозний науковий аналіз представлених Е. Г. Смітом "доказів" швидко показав, що вони

не витримують критики, тим більше, що ніяких конкретних матеріальних аргументів на користь своєї концепції прибічники єгипетсько-американських доколумбових контактів, звичайно, так і не подали. Той факт, що у 1970-х роках відомий норвезький мандрівник Тур Хейердал (1914—2002) спромігся на папірусних човнах "Ра" й "Ра-2" (копіях давньоєгипетських суден) здійснити трансатлантичні плавання й досягти берегів Мексики, свідчить лише про теоретичну можливість таких подорожей. Реальними ж доказами таких контактів можуть слугувати лише відповідні археологічні матеріали, проте досі наука не зафіксувала жодного випадку виявлення в Америці бодай одного давньоєгипетського виробу.

Значно більше аргументів на користь імовірності спорадичних доколумбових контактів Старого і Нового Світів мають ті, хто обстоює "фінікійський внесок" у трансатлантичні експедиції. Вперше про це заговорили після того, як у 1749 р. на острові Корву (входить до архіпелагу Азорських островів) знайшли глек із карфагенськими монетами, що датуються 330—320 рр. до н. е. Факт цієї знахідки спочатку ретельно перевірив, підтвердивши її достовірність, шведський науковець І. Подолін, а потім ще й відомий мадридський нумізмат о. Флорес. Отже, ще наприкінці XVIII ст. факт перебування фінікійців-карфагенян на Азорах був доведений остаточно. Та чи бували фінікійці на землях власне Американського материка? Однозначної відповіді на це запитання сучасна наука не має.

Свого часу справжньою сенсацією стало повіломлення про таємничу кам'яну плиту з вибитим на ній фінікійським текстом, яку нібито "знайшли" у 1874 р. на атлантичному узбережжі бразильського штату Параїба поблизу гирла однойменної ріки. V 1880-х роках зусиллями директора Національного музею Ріо-де-Жанейро Ладіслау Нетто цей текст був опублікований, однак подальший аналіз даної проблеми засвідчив, що ані сам Л. Нетто, ані будь-який інший науковець на власні очі "параїбської каменюки" ніколи не бачили, а представлена "копія" тексту являла собою мішанину з букв, що існували в різні періоди історії Фінікії, а тому є абсолютно несумісними у рамках одного тексту. Такими ж сумнівними виявилися й усі інші археологічні "підтвердження" перебування фінікійців в Америці у давнину.

Щоправда, в зоні класичної майяської цивілізації (Гватемала, мексиканський штат Веракрус) періодично знаходять загадкові статуетки або рельєфи на камені явно майяського походження, на яких зображені бородаті люди, котрі зовнішньо більше нагадують фінікійців,

аніж власне майя, однак на сьогодні не — все, що мають у своєму розпорядженні прибічники гіпотези про фінікійські мандри до Локолумбової Америки. Якщо ж брати до уваги, що на момент існування класичної цивілізації майя від справжніх фінікійців залишилися самі лише спогади, така ідентифікація видається більш ніж сумнівною.

Отож, не виключаючи саму можливість того, шо якісь невдахи-мореплавці з Фінікії або якоїсь фінікійської колонії могли бути занесені океаном до Америки, сучасна наука абсолютно достовірних підтверджень таких випадків поки що не знає.

Не менш заплутаною видається проблема давніх контактів Америки з античним греко-римським світом. Традиційно вважається, що основну увагу античні мореплавці приділяли освоєнню власне Середземномор'я, але так само добре відомо, що виходили вони і в океанські простори. Варто згадати хоча б знамениту подорож грека Піфея з еллінської колонії Масілії (сучасний Марсель) на півдні Франції. Його ескадра, якщо вірити Діодору Сіцілійському, обігнула в IV ст. до н. е. Британію і відвідала Скандинавський півострів, познайомившись там із феноменом "білих ночей". Це означає, що Піфеєва ескадра пройшла далі на північ 60° північної широти, де води океану й досі змушують мореплавців з повагою ставитися до сили природних стихій. Однак про трансатлантичні подорожі давніх греків ніяких свідчень не збереглося.

Зовсім інша ситуація з римлянами. Зокрема, у "Природній історії"- Гая Плінія Старшого (23/24—79) повідомляється, що в 62 р. до н. е. "Квінту Метелу Целеру, товаришеві Люція Афранія по консульству й водночас проконсулові Галлії, царем свевів[2] були подаровані індійці, котрі з торговельними цілями пливли з Індії і були прибиті бурею до берегів Германії"[3]. У "Хорографії" давньоримського географа Помпонія Мели (I ст.) уточнюється, що "індійців" у човні було двоє, причому цар свевів умудрився навіть поспілкуватися з ними, розпитавши їх про деталі їхньої подорожі. І Пліній, і Мела вважали прибульців мешканцями Індії, які потрапили в Європу зі сходу на захід через океан, який оточує круглу землю, проте ким насправді були ці рибалки-невдахи ніхто не знав. Найімовірніше — індіанцями[4].

Особливо цінний матеріал з цієї проблематики дала археологія. У 1933 р. під час розкопок астецького поховання XIII—XV ст. у містечку Куїштлауака, розташованому в долині Толука в Центральній Мексиці, мексиканський археолог Хосе Гарсія Пайон знайшов серед давньоіндіанських предметів невеличку голову від теракотової статуетки, яка зображувала бородатого чоловіка у конічному капелюсі. Мистецтвознавці одностайно визнали римське походження цієї статуетки і навіть час її виготовлення — II—III ст. н. е. Там же, у Мексиці, були з часом виявлені голова елліністичної статуетки (у Керетаро), теракотова пізньоримська статуетка Венери (в області проживання хуастеків), а в 1964 р. на мілководді поблизу острова Грасійоса (група Азорських островів) було знайдено рештки античної амфори. Нарешті, у 1960-х роках, досліджуючи фрески знищених вулканом Помпеї та Геркуланума, італійський біолог проф. Капелла ідентифікував серед зображених на них рослин два види американських за походженням — ананас і аннону (чірімойю). Наведені дані однозначно засвідчують той факт, що за античних часів між Давнім Римом і Давньою Мексикою мали місце спорадичні контакти. Хоча, найімовірніше, вони були наслідком не цілеспрямованих експедицій, а випадкового збігу несприятливих для мореплавців обставин, коли їхні кораблі (можливо, навіть із мертвими екіпажами) заносило у чужий заокеанічний світ. Стверджувати, що такі "подорожі" мали характер міжцивілізаційних контактів, немає ніяких підстав, а тому будь-якого серйозного впливу на розвиток світового історичного процесу вони чинити не могли.

Криза й загибель Західної Римської імперії поставили жирний хрест на багатьох цивілізаційних здобутках античності. Не стало винятком і греко-римське мореплавство, яке для середземноморських народів надовго замкнулося у межах власне середземноморського басейну. Однак бурхлива історія раннього середньовіччя, перемішуючи народи й цивілізації, не обмежувалася самим лише оплакуванням античної цивілізаційної катастрофи. Тим більше, що в пошуках порятунку та спокою за умов перманентних воєнних катаклізмів люди осідали на окраїнах тогочасної цивілізованої Ойкумени, вільно чи мимоволі розносячи по світу технологічні й інтелектуальні здобутки античних попередників. Одним із таких "богом забутих", а тому привабливих для вигнанців, районів Європи стала на початку середніх віків Ірландія, заселена кельтами. Острів цей не такий уже й великий, тому вмістити усіх, хто бажав утекти від бурхливої

реальності, він, звичайно, не міг, що інспірувало активізацію мандрівних та емігрантських настроїв серед його мешканців і вилилося в цілу серію кельтських океанічних подорожей. До того ж місцеві хроніки дають підстави припустити, що далеко не всі такі експедиції обмежувалися лише Європою.

Першою експедицією, котра може "претендувати" на відвідування Америки, дослідники вважають подорож, що відбулася на початку VI ст. Очолив її відомий ірландський православний церковник — монах Святий Брендан син Фебала (480—?). Опис цієї океанічної мандрівки свідчить, що, просуваючись на північ, Святий Брендан зі своїми супутниками відвідав спочатку Гебридські й Фарерські острови, потім, пройшовши через "море немов скисле молоко" (бита крига) з "величезними кристалами, що плавали в ньому" (айсбергами), підійшов до острова, "гори якого викидали полум'я, ...а повітря дихало димами" (мабуть, це була Ісландія). Звідти шторм закинув мандрівників до якогось пустельного узбережжя (Гренландія?), після чого сильна буря віднесла їх до "країни з сонцем, лісами й великою рікою, що входила углиб країни"[5]. Ідентифікувати цей регіон за такими скупими свідченнями, звичайно, важко (можливо, йшлося про півострів Лабрадор і ріку Св. Лаврентія?), але той факт, що описаний ландшафт у цьому районі Атлантики характерний лише для Американського узбережжя, не викликає принципових заперечень.

Дещо достовірнішою видається описана у двох манускриптах Каронського абатства історія про трансатлантичну подорож валлійського царевича Мадока Овена Гвінедла, що відбулася в 1170 р. Якщо врахувати, що на східному узбережжі США, у штатах Алабама, Джорджія і Теннессі, археологи виявили у XX ст. кілька арф і щитів із зображеними на них русалками (атрибути валлійських вояків), а також рештки кількох старовинних кам'яних фортець (Олд Стоун, Де Сото та ін.), архітектура яких багато в чому нагадує фамільний замок роду Гвінедлів в Уельсі, такі оповіді зовсім не видаються пустим фантазуванням. Однак аборигени, як свідчать хроніки, зустріли Мадока та його соратників вороже, захищаючи від непрошених гостей свої "обшири й родючі землі"[6]. Залишивши в незнайомій країні невеликий гарнізон, Мадок відплив додому за підкріпленням, та коли він удруге прибув до країни "червоношкірих людей", з'ясувалося, що залишені ним соратники перебиті або розсіяні. Переконавшись у безперспективності подальшої боротьби, Мадок повернув додому, а від контактів з кельтами у словарному запасі кількох індіанських народів Північної Америки лишилися окремі лексичні тотожності між кельтською мовою і мовами тускарорів, майданів, шоні, чіроків і алгонкінів. Є думка, що кельти лишили свій слід і в антропології окремих індіанських племен, яких за світлу шкіру та руде волосся умовно називають "валлійськими індіанцями", проте знайти та описати їх ніхто з науковців не зумів ані у XVIII, ані в XIX ст.

Проблема можливих афро-американських доколумбових контактів уперше постала перед науковцями після того, як згаданий вище мексиканський інженер Х. М. Мельгар відкрив у 1862 р. загадкові ольмеиькі кам'яні голови-тіганти, в зовнішності котрих і досі багато хто убачає негроїдні риси. Далі згадали про бавовник і гарбуз-горлянку, шо ростуть по обидві сторони океану, почали знаходити збіги в назвах окремих африканських та індіанських народів (болівійські *ніні* та африканські *лівійиі,* сахарські *мозгу* та американські *мускоги* тощо). Нарешті, останнім аргументом на користь можливості таких контактів стали дані писемних джерел, і, зокрема, свідчення єгипетського купця ібн-Аміра Хаджиба, записані в енциклопедії знаменитого каїрського вченого аль-Омарі (1301—1348), шо побачила світ у середині XIV ст. під назвою 'Шляхи поглядів на держави й великі міста". Купець повідомляв, що під час розмови з малійським султаном Мусою ї (1312—1337) він на власні вуха чув від нього таку оповідь: його старший брат Абу-Бакарі II — попередник на малійському престолі — мріяв перевірити, чи є у моря аль-Мухит (Атлантичний океан) протилежний берег. Для цього "він наказав спорядити 2000 суден, з яких одна половина була передбачена для нього самого та його супутників, а друга — для припасів і питної води"[7], після чого вирушив у океан. Більше його разом з усією ескадрою ніхто не бачив.

З усього цього комплексу фактів прихильники афро-американських доколумбових контактів виводили абсолютну, з їхньої точки зору, істину, шо такі контакти мали місце й істотно вплинули на розвиток давньоамериканських цивілізацій. Проте тверезий аналіз згаданих "доказів" викликає скептичне ставлення до них у більшості дослідників. " Негроїд ність" окремих ольмецьких мегалітичних "голів-гігантів" зовсім не обов'язково пов'язувати з африканцями. Це може бути наслідком стилізації цих облич під образ шанованого ольмеками ягуара, або своєрідним відтворенням індіанців змішаного расового типу, котрі й досі трапляються у болотистих джунглях на півдні Мексики. Паралелі в етнічних назвах видаються доволі надуманими, а гарбуз-горлянка та бавовник зовсім не обов'язково мають бути ендеміками Старого чи Нового Світу. Залишається експедиція Абу-Бакарі II, але в часи ольмеків (I тис. до н. е.) вона ніяк не вписується,

а свідчень про те, що згадані 2000 пірог з явно примітивним оснащенням допливли до Америки, й зовсім немає ніяких. Найімовірніше, що така непідготовлена експедиція мала завершитися трагічно для її учасників. Отож, вшануємо пам'ять малійців, що потонули у водах Атлантики, і не будемо називати це афро-американськими доколумбовими зв'язками.

Ще одним середньовічним народом, який не боявся виходити у відкрите море, були скандинавські *вікінги* (старонорвез. "пірати"), які на своїх *драккарах* ("довгих кораблях" із вирізаною на носі головою дракона) мордували набігами своїх сусідів від Британії до Русі і від Балтики до Середземномор'я протягом кількох століть — від VIII-го і майже до початку XIV. Свої походи цей грізний народ оспівував у сагах — епічно-історичних оповідях, котрі деякі філологи відносять до літератури, інші — до фольклору. Проте важливим є те, що, окрім деякої фантастичної казковості, характерної для кожного епосу, вони містять також безцінну історичну інформацію, яка дала підстави російському історикові Н. М. Карамзіну (1766—1826) ще на початку XIX ст. припустити, що скандинави "за 500 років до Коломба відкрили Північну Америку й торгували з її мешканцями"[8].

У контексті доколумбових подорожей в Америку найціннішими для науковців є, звичайно, дві ісландські саги: "Сага Торфінна Карлсевні" (яку ще називають "Сагою про Ейріка Рудого") та "Гренландська сага" (інша назва — "Сага про гренландців"). У них розповідається, як один з ісландських вождів на ім'я Ейрік Рауді (Рудий), син Торвальда, вигнаний з країни за незаконне вбивство[9], у пошуках притулку відплив з найближчими друзями на захід і після тривалої мандрівки знайшов у 982 р. нову, безлюдну[10] землю, котра виявилася цілком придатною для життя. Назвавши її *Грюнеланд* ("Зелена країна" — Гренландія), Ейрік Рудий оселився на цьому острові, а через три роки, коли минув час заслання, повернувся до Ісландії і почав вербувати там охочих переселитися до країни з такою гарною назвою. їх таки справді знайшлося чимало. **1** хоча з 25 кораблів до пункту призначення допливли лише 14, вікінги отаборилися на Гренландії міцно, започаткувавши там два відносно великі поселення: "Східне поселення" *Естербюйгд* у районі сучасного гренландського містечка Юліанехоба та "Західне

поселення" *Вестербюйгд* (у межах сучасного гренландського округу Готхоб).

Можливо, на цьому б усе й скінчилося, але того ж року (985) до Ісландії на побачення з батьком прибув норвежець Б'ярні Херюльфсон. Там він дізнався, що батько його, Херюльф, уже відправився з Ейріком Рудим до Гренландії. Б'ярні, якого "змолоду тягло до чужих країв, [а ще] у нього були і гроші, і добре ім'я"[11], вирішив пливти за батьком, однак в океані заблукав і замість заледенілої Гренландії побачив за кілька днів якийсь лісистий берег. Зрозумівши, що помилився, він не став десантуватися на цю невідому землю (втративши, таким чином, шанс стати першовідкривачем Америки), а, повернувши назад, за кілька днів причалив до берегів Гренландії, де радісно зустрівся з батьком.

Дізнавшись про невідомі території, гренландці вирішили, шо Б'ярні "не дуже вже й допитливий, якшо не може нічого розповісти про ці країни, і його лаяли"[12], але не всі.

Невдовзі до Гренландії прибув син Ейріка Рудого — Лейф (Лейв), — котрого відправив до "Зеленої країни" норвезький конунг Олаф I Трюгвесон (995—1000) "щоб поширювати там християнство, і той поїхав улітку до Гренландії"[13]. Під час подорожі Лейф Ейріксон підібрав у морі людей, що борсалися в холодних водах після загибелі власного корабля, за що був прозваний Щасливим або Удатним, але батько-язичник зустрів сина-християнина вороже, і "Щасливчик" змушений був шукати собі нового притулку. До того ж "у Гренландії настали голодні часи: хто ходив на промисли — повернувся з небагатою здобиччю, а дехто зовсім не повернувся"[14]. Отож, добре розпитавши Б'ярні про побачену ним землю та купивши у нього один корабель, у 1000 р. син Ейріка Рудого Лейф Ейріксон — "рослий, сильний і видний, ...розумний та стриманий"[15], вирушив до загадкової землі.

Прізвисько своє "Удатний" він виправдав цілком. Того ж року експедиція Лейфа у складі 35 чоловік спочатку знайшла на заході кам'янистий берег, який прозвали *Хеллуланд* ("Земля валунів"), потім, прямуючи на південь, висадилася на лісистий берег, котрий прозвали *Маркланд* ("Лісова земля"), нарешті ще далі на південь мандрівникам зустрівся теплий, зелений берег, порослий диким виноградом. Цю землю прозвали *Вінланд* ("Виноградна земля").

Земля ця виявилася щедрою для прибульців: [44]І в річці, і в озері було багато лосося, ще й такого великого, якого вони ніколи й не бачили. Край був таким благодатним, як вони невдовзі побачили, що навіть не треба було запасати корм худобі: морозів узимку не бувало, і трава майже не в'янула. Дні тут не так різнилися тривалістю, як у Гренландії або Ісландії"[16]. "Тут вони знайшли поля самосійної пшениці в низинах та виноградну лозу скрізь на узвишшях. Усі джерела кишіли рибою... У лісі було багато усякого звіра"[17]. Перезимувавши на цих щедрих землях, Лейф разом із соратниками навантажив корабель виноградом і повернувся наступного року додому, після чого до Вінланду протягом 1001 — 1020 рр. вікінги ходили ще чотири рази, вивозячи до вкритої кригою Гренландії такий необхідний ліс (точніше, деревину як будівельний матеріал) та безцінний виноград. Проте осісти на благословенних землях Вінланду капітально гренландці так і не змогли (хоча під час кожної подорожі вони "брали багато здобичі: дичину — на суші, пташині яйця — на острові і рибу — в морі"[18]), оскільки дістали відсіч з боку "маленьких і некрасивих людей з грубим волоссям, великими очима й широкими вилицями"[19] — іншими словами, аборигенів-індіанців, яких вікінги прозвали *скрелінгами* ("галасливими", "крикунами" — мабуть, за звичай атакувати противника, підбадьорюючи себе знаменитим індіанським бойовим кличем).

Спочатку туземці поставилися ло вікінгів дружелюбно, пропонуючи міняти звірині шкури на стальну зброю та "червоні стрічки", однак войовничі "пірати" міняти своїх звичок не захотіли й прагнули все здобути силою. Та хоча у битвах зі скрелінгами вікінги, як правило, перемагали, осісти за таких обставин у Вінланді гренландцям не вдалося, оскільки "хоча землі тут чудові для поселення, життя на них буде завжди небезпечним і тривожним через туземців"[20]. До того ж скандинавів почала косити невідома хвороба. А коли під час останньої експедиції 1020 р. дійшло до різанини серед самих колоністів (котрі не поділили дефіцитних жінок, і тому "неодружені зачіпали одружених"[21]), історія "норманської Америки" скінчилася сама собою. Рештки гренландців назавжди покинули Вінланд.

Точно ідентифікувати Вінланд на карті тривалий час не вдавалося, до того ж саги багато хто сприймав як не дуже надійне джерело інформації, ставлячи під сумнів сам факт плавань вікінгів до Америки в доколумбові часи. 1 тільки археологія остаточно розставила усі крапки над "і".

Спочатку, у 1898 р. на своїх землях у Кенсінгтоні (на кордоні штатів Вісконсін і Міннесота) американський фермер Олаф Оман, виходець із шведських емігрантів, знайшов у землі великий сірий камінь з вибитим на ньому рунічним текстом. Знахідку одразу ж доставили О. Дж. Бреду — професорові філології університету в Міннеаполісі, який прочитав і переклав знайдений текст. Зміст його був таким: "[Ми] 8 готів і 22 норвежці — [учасники] розвідувального плавання з Вінланду на захід. Ми зупинилися у двох шхерах на відстані одного дня шляху далі на північ від цього каменя. Один день ми ловили [в морі] рибу. Потім повернулися, знайшли десятьох [наших] людей закривавленими й мертвими. Врятуй нас [Боже] від зла! Десятеро чоловік з нашого загону лишилися біля моря, шоб дивитися за нашим кораблем, на відстані 14-ти днів дороги від цього острова. Рік 1362"[22].

Це була перша знахідка власне норманських артефактів на берегах Америки. Щоправда, дата напису — 1362 р. — спочатку ставила науковців у глухий кут, адже, за даними саг, вікінги мали залишити Вінланд ше за 200 років до того, як з'явився Кенсінгтонський камінь. Але у 1962 р. відповідь на всі запитання дав американець скандинавського походження Ялмар Род Холанд, який знайшов у скандинавських рукописах згадку про експедицію Пауля Кнутсона, котру в 1355 р. відправив до Гренландії норвезький король Магнус VII Ейріксон (1263—1355). Пауль Кнутсон прибув на Гренландію, але знайшов там тільки мешканців Східного поселення, які розповіли йому, шо їхні сусіди з Вестербюйгда знову вирішити переселитися до Вінланду і тому в повному складі знялися з місця та відпливли на захід. Пауль Кнутсон відправився слідом за вестербюйгдцями, але знайти їх не зумів, і після кількох кривавих сутичок зі скрелінгами вирішив повернутися додому.

Проте сумніви шодо достовірності Кенсінгтонського каменя залишались, оскільки знайшли його у штаті Вісконсін, землі якого розташовані дуже далеко від океану (1800 км від Атлантичного узбережжя). Як сюди могли потрапити вікінги в XIV ст.? Отож паралельно продовжували працювати над проблемою Кенсінгтонського каменя і скептики, й серед них — відомий шведський дослідник Ерік Вальгрен, який звернув увагу не на сам камінь, а на постать того, хто його знайшов. І тут з'ясувалось, шо "простий американський фермер" Олаф Оман виявився не безграмотним селянином, а давнім ентузіастом історико-філологічних розвідок, добре знайохмим зі скандинавськими рунами. Повідомлялося, шо знайшлася навіть чернетка "Кенсінгтонського напису", писана рукою Олафа Омана, яку, щоправда, ніхто пред'явити так і не наважився. Отже, більшість науковців дійшла висновку, шо Кенсінгтонський камінь — це чистої води підробка, і треба шукати інші археологічні свідчення присутності вікінгів в Америці.

Нарешті, у 1961 — 1964 рр. рештки солідного (близько 100 мешканців) норманського поселення виявив у місцевості Ланс-о-Мідоу на півночі півострова Ньюфаундленд норвезький археолог Хельге Інгстад. Доказів на користь версії

про скандинавське походження знайденого ним поселення набралося безліч: рештки виробів, виготовлених із заліза та мідних сплавів (індіанці та ескімоси заліза й плавки металів не знали), виготовлене із мильного каменю (стеатит) прясельце явно норвезько-гренландського походження, а радіовуглецевий аналіз знайденого там же деревного вугілля датував усі ці артефакти близько 1000 р. Проблема лише в тому, що виноград у цьому районі не росте[23], а отже, чи було виявлене Х. Інгстадом поселення згадуваним Вінландом, чи це була якась інша американська стоянка вікінгів, дослідникам з'ясувати не вдалося. Але факт є факт: вікінги в Америці побували, отож, цілком заслужено у Бостоні стоїть пам'ятник Лейфу Ейріксону Щасливому як першовідкривачеві Америки задовго до Колумба.

Пам'ять про подорожі Лейфа Щасливого та його сучасників і послідовників зберігалась у скандинавських країнах, але до XV ст. їй великої уваги не приділяли, оскільки всі ці "-ланди" (Гренландія, Хеллуланд, Маркланд і Вінланд) сприймались середньовічними картографами Норвегії і Данії як острови Північної Європи з не дуже сприятливими кліматичними умовами та войовничим аборигенним населенням. Лише у XVI ст. наслідками цих експедицій зацікавилися англійці, коли під впливом трансокеанічних подорожей іспанців і португальців почали шукати свій шлях до колонізації Нового Світу.

Ще одним можливим маршрутом доколумбових міжконтинентальних контактів Старого і Нового Світів називають Тихий океан.

Уперше тема можливих транстихоокеанських подорожей у доколумбові часи виникла ще у XVIII ст., коли французькі синологи зацікавилися оповіддю про загадкову експедицію китайського буддійського ченця-проповідника Хун Шена до якоїсь незрозумілої "країни Фусан". Якщо вірити середньовічній китайській хроніці "Лян-шу" ("Історія династії Лян"), сталася ця подорож у 458 р., коли сам Хун Шен (монах із Ципіна) разом з чотирма іншими буддійськими пілігримами здійснив мандрівку до "країни Фусан", розташованої на відстані 20 тис. лі (понад 11 тис. км) на схід від Китаю. З тих часів дискусій навколо загадкової подорожі Хун Шена було чимало, проте ніяких археологічних підтверджень присутності середньовічних китайців в Америці до Колумба знайти нікому не вдалося, тому більшість науковців вважає, що навіть коли така експедиція і мала місце, побувати Хун Шен міг тільки в Японії або на Камчатці, максимум — на Алеутських островах.

Не меншого галасу наробили свого часу гіпотези про японо-американські доколумбові контакти.

Почалась ця дискусія у 1930-х роках, коли перуанський антрополог Ф. Лоайса, спираючись на лінгвістичні та історичні дослідження,

висловив гіпотезу про японське походження інкської імператорської династії і, зокрема, — першоінки Манко Капака. Згідно з цією концепцією, фундатор інкської державності — перший правитель інків Манко Капак — "дістався берегів Америки завдяки течії Куросіо. Від затоки Аріка, в Перу, що японською мовою означає "місцезнаходження", подружжя вирушило углиб материка. Так вони дійшли до озера Тітікака, шо японською мовою означає "папа і мама". Місцевим індіанським поселенням Манко Капак давав назви, як, скажімо, Умаката, Юто, Сорі-Чікірі, Тамака, Токара, Амаурі та ін., котрі і в японській мові мають певне смислове значення. І, навпаки, до місцевих індіанських мов кечуа та аймара ці назви ніякого відношення не мають. Більше того, японською мовою "інка" означає "королівська кров", ім'я Манко Капак — "могутнє око". Мислителів і поетів у Перу й сьогодні називають "амаута", проте не всі знають, шо складається це слово з двох японських: ама — вірш, уга — творити. Що й казати, легенда вражає"[24]. Однак заснування держави інків датують XII ст., тобто часами, коли японці вже давно жили в залізному віці, започатковували самурайську державність, використовували ієрогліфіку, колесо, мали безліч інших технологічних та інтелектуальних здобутків, котрі "японець-першоінка" мав би знати і передати ці знання своїм підданим. Проте імперія інків аж до приходу іспанських конкістадорів Ф. Пісарро перебувала на технологічному рівні бронзового віку, не знала колеса й гончарного круга і не залишила по собі жодного писемного документа. Отож прихильників концепції Ф. Лоайса знайшлося небагато.

Вдруге проблема вийшла на сторінки наукової преси, коли під час розкопок в Еквадорі пам'яток археологічної культури Вальдівія місцевий науковець Е. Естрада та його американські колеги Б. Мегтерс і К. Еванс знайшли рештки червоної кераміки, котра і зовнішнім виглядом, і нанесеним на неї візерунком вражаюче була схожою на аналогічні глиняні вироби, шо їх залишила по собі давньояпонська неолітична культура Лзьомон (VIII — I тис. до н. е.). Пояснити цей феномен простою випадковістю було неможливо, але й припустити, що японці перетинали Тихий океан, перебуваючи на стадії кам'яного віку, теж мало хто наважувався, отож проблема так і лишилася відкритою.

Проте знайшовся таки народ (точніше сукупність народів), про який можна сказати точно, що для нього Тихий океан виявився не перешкодою, а ідеальною транспортною артерією між Старим і Новим Світами. Цим народом були полінезійці.

Археологічні, лінгвістичні та етнографічні дослідження останніх десятиліть остаточно довели, що спільною прабатьківщиною усіх полінезійських народів була Південно-Східна Азія, однак уже в 130 р. до н. е. полінезійці досягли на своїх катамаранах Маркізьких островів, не пізніше 300 р.

н. е. почали заселяти Гаваї, ще через сторіччя — освоїли острів Пасхи[ь], а на початку XI ст. завершили повне залюднений й освоєння Океанії, заселивши Нову Зеландію і Таїті. Достовірні причини кожної з цих експедицій (а тим більше імена їхніх учасників) невідомі, однак у загальних рисах вони й так зрозумілі: нестача прісної питної води, несприятливі кліматичні умови, відносна перенаселеність та пов'язані з нею війни, звичай кровної помсти, замішаної на канібалізмі тощо. Отож, на початку II тис. н. е. грандіозне освоєння людиною нескінченних теренів Тихого океану в основному завершилося, тому припустити, що полінезійці не зупинилися на освоєнні Океанії, а побували і в Америці, цілком логічно. Щоправда, ми не знаємо імен організаторів таких експедицій, але в руках дослідників є матеріал, який дає підстави цілком обгрунтовано стверджувати, що полінезійці в Доколумбовій Америці бували. Таким неспростовним доказом є наявність на островах Океанії батату (солодкої картоплі) — бульбової культури з абсолютно достовірно встановленою прабатьківщиною у районі Перуано-Болівійських Анд. Потрапити на острови Полінезії "власним ходом" клубні батату не могли (вони важчі за воду, тому потонули б), а це означає, що привезли його до Океанії люди, які побували в Південній Америці задовго до європейців. До речі, полінезійці називають батат, так само як і мешканці Анд — *кумар (кумара).*

У подальшому перелік агрокультур американського походження, якими користувалися полінезійці, поповнився американським (26-хромосомним) сортом бавовнику, очеретом тотора (прародичі якого ростуть у районі озера Тітікака), відповідними сортами кокосів, гарбузів і томатів, чілійським перцем, американським ананасом та багатьма іншими рослинами, наявність яких європейці зафіксували у полінезійців ше під час свого знайомства з аборигенами Тихого океану.

Ще одним підтвердженням наявності давніх контактів полінезійців з аборигенами Південної Америки стали копіткі лінгвістичні дослідження у царині порівняльного мовознавства, проведені в 1920-х роках італійцями Імбеллоні та Е. Палавестіно. Вони довели, що майже 30% слів у індіанських мовах кечуа та аймара мають лексичні корені, спільні з мовами малайсько-полінезійської групи, а отже, як мінімум, нетривалі за часом контакти індіанців і полінезійців мали місце.

Складніше з хронологією, але й тут системний метод реконструкції минулого дає певні результати, Побувавши в

Південній Америці (найімовірніше, на перуанському узбережжі Тихого океану) полінезійці привезли на батьківщину батат, проте чомусь так і не запозичили маїс. Зважаючи на привабливість високоврожайної кукурудзи, як продовольчої та кормової культури, малоймовірно, що прибульці просто не звернули уваги на золотисті качани "другого американського хліба". Мабуть, маїсу вони просто не бачили. Якщо ж урахувати, що високоврожайні сорти гібридної кукурудзи перуанці освоїли лише в середині VIII ст. н. е. (раніше в Андській області культивували тільки маловрожайний примітивний маїс, що більше нагадував теосінтле), можна припустити, що знайомство з Південною Америкою відбулося у полінезійців не пізніше цієї дати.

До того ж клімат для кукурудзи на островах Полінезії виявився абсолютно несприятливим (тому її там і досі не культивують), а отже, відсутність у полінезійців маїсу як харчової культури аж ніяк не заперечує факт полінезійсько-індіанських контактів за доколумбових часів.

Таким чином, *у сучасній науці наявний доволі широкий спектр гіпотез, теорій і навіть доведених фактів про те, що задовго до X, Колумба люди неодноразово перетинали Атлантику і Тихий океан,* однак не варто переоцінювати наслідки таких спорадичних відвідувань. У такому ракурсі наукові погляди дифузіоністів, котрі гіперболізують роль трансокеанічних контактів Старого і Нового Світів за доколумбових часів і намагаються доводити, що активні зв'язки між Америкою і Євразією та Африкою не тільки сприяли прискоренню розвитку давньоіндіанських цивілізацій, а й були вирішальним чинником формування самої доколумбової поліцивілізаційної спільноти, не витримують критики. Адже чим більше ми дізнаємося про цивілізації Доколумбової Америки, тим сильніше переконуємося, що розвиток цих суспільств мав самостійний характер. Цивілізація як етап в історії людства виникла в Новому Світі як природний наслідок багатовікової соціально-економічної еволюції індіанських народів, котрі зовсім не були жалюгідними коліювачами заморського (точніше заокеанічного) культурно-господарського та політичного досвіду. Адже чим інакше можна пояснити той факт, що майже всі доместиковані ними рослини й тварини Америки не мають прямих аналогів у Старому Світі? Звідки виросла мовна й етнополітична специфіка

давньоіндіанських народів? Чому, з іншого боку, аборигени Америки до самої конкісти не знали колеса, заліза, ножиць, не вирощували хліб? Чому, нарешті, індіанці так швидко почали вимирати від занесених зі Старого Світу хвороб, якщо вони мали, як стверджують дифузіоністи, вже не одне тисячоліття виробляти в собі імунітет проти віспи, чуми та інших "європейських" інфекційних дарунків часів конкісти. Чим іншим, своєю чергою, можна пояснити жахливу епідемію сифілісу, яким майже не хворіли корінні індіанці (маючи до нього імунітет), але який буквально захлеснув після відкриття Америки всю Європу.

У світлі цих даних істотно аргументованішою видається позиція ізоляціоністів, котрі, не заперечуючи сам факт поодиноких контактів Старого і Нового Світів за доколумбових часів, вважають, що цивілізаційний розвиток Доколумбової Америки відбувався самостійно, без будь-якого цивілізаційного впливу ззовні. Адже цивілізація — це не естафетна паличка, яку можна передати одним махом. Вона є наслідком тривалої соціоісторичної еволюції та копіткої праці багатьох поколінь і народів, а те, що Давня Америка також пережила свою "неолітичну революцію" та вийшла з часом на рівень соціально стратифікованого суспільства й розвинених державних інститутів, свідчить тільки про всесвітній характер законів історичного розвитку, повніше пізнати які допомагає у тому числі й історичний досвід давньоіндіанських народів.

Причини та передумови європейської трансатлантичної експансії. Про те, що Земля має сферичну форму, знали ще античні географи. Александрієць Ератосфен (III—II ст. до н. е.) навіть зумів доволі точно обчислити довжину екватора та діаметр нашої планети, але в середньовічній Європі ці ідеї були проголошені єрессю, а занадто стійких прихильників теорії про кулястість Землі спалювали живцем аж до XIV ст. (у 1316 р. інквізитори спалили Пієтро Абано, у 1327 р. та ж доля спіткала Чекко Асконі). Однак уже з XII—XIII ст. західноєвропейська географія почала відновлювати свій науковий рівень, спочатку ознайомившись з античною спадщиною через арабів, а потім, збагатившись енциклопедичними за змістом подорожніми

нотатками, серед яких варто згадати, насамперед, "Книгу Марко Поло". На такому грунті уже в XIII ст. учені-схоласти, бодай і з ризиком для життя, знову реанімували сферичні концепції світоустрою (особливу роль у цьому відіграли німець Альберт Больштедтський Великий (1193—1280), норвежець Івар Бедді (XIII ст.) і, звичайно, англієць Роджер Бекон (1214—1292)), а двісті років потому уже, навпаки, на сміх піднімали тих, хто ставив кулястість Землі під сумнів.

Проте до середини XV ст. такі дискусії мали здебільшого академічний характер, оскільки заінтересована у східних товарах (шовк, прянощі, ліки тощо) Західна Європа й без того отримувала їх без особливих труднощів завдяки бізнесовій активності італійських купців-посередників — генуезців, пізанців і венеціанців, котрі, маючи на Сході налагоджену систему постачальників і перекупників, наживали на торговельних операціях шалені багатства.

Ситуація принципово змінилася після захоплення турками-османами Константинополя (1453). Оттоманська імперія активно просувала свої кордони на захід, отож сприяти збагаченню потенційних конкурентів не бажала, а тому всіляко обмежила масштаби трансєвразійської торгівлі істотним збільшенням митних поборів, а нерідко і прямими конфіскаціями. Без шовку з його унікальними дезинфікаційними властивостями, перцю й кориці, котрі давали можливість зберігати м'ясо без холодильників, та інших східних товарів Захід швидко відчув себе вкрай некомфортно, а тому відразу почав шукати нові шляхи до Індії та Китаю в обхід турецьких територій. Німці та поляки з литовцями спробували зробити це через Русь, однак спроби поставити Московію на коліна воєнним шляхом не принесли успіху, а після ліквідації незалежної Новгородської республіки великі князі московські Іван III (1462—1505) та Василій III (1505—1533) настільки обмежили торгівлю із Заходом, що навіть знаменитий Ганзейський Союз припинив своє існування.

Єдиним доступним для західних європейців прямим шляхом до східних прянощів лишилася кружна дорога навколо Африки. Найактивніше за цю справу взялися португальці, але реального успіху досягли тільки в 1498 р., коли португальський пірат Васко да Гама спромігся таки, обігнувши Африку, дійти до Індії. І доки каравели португальців лише намацували південний морський шлях до Індії, до Ліса-

бона прибув тоді ще мало кому відомий Христофор Колумб із парадоксальною ідеєю: пройти на схід, ідучи на захід.

До Лісабона Х. Колумб потрапив випадково. У травні 1476 р. він служив простим матросом на фламандському торговельному кораблі "Бекалла", котрий разом з іншими суднами флотилії був атакований і затоплений поблизу португальського узбережжя французькими корсарами. "Бекалла" пішла на дно разом з товаром, а Христофор, допливши до берега та оклигавши у місцевих рибалок, попрямував до Лісабона.

Хто такий Христофор Колумб (в іспанській транскрипції — Крістобаль Колон, 1451 — 1506)? Точні дата й місце його народження невідомі. Більшість науковців схиляється до думки, що народився він у 1451 р. у Генуї в родині місцевого ткача, але є чимало й інших версій його походження (хоча б тому, що цей "син ткача" сам себе називав нащадком аристократичного роду і вільно розмовляв кількома іноземними мовами, включаючи латину, іспанську й португальську)[26]. Так само невідомо, де й коли здобув Х. Колумб освіту: на думку одних — в університеті м. Павія, інших — у генуезькій школі цеху ткачів, розташованій на вулиці Павія. Дивує також той факт, що, прибувши до Лісабона, майбутній першовідкривач Америки зупинився у домі свого брата Бартоломео — власника картографічної майстерні. Занадто вже дивна кар'єра для синів ткача.

Від брата-картографа Христофор дізнався про дивний лист, що його надіслав двома роками раніше (1474) флорентійський картограф Паоло Тосканеллі португальському королю Альфонсу (Аффонсу) V Африканському (1438—1481), у якому пропонував організувати експедицію за "прянощами й самоцвітами" до Китаю та Японії, прямуючи не навколо Африки, а прямо на захід, оскільки Земля — це куля. Король ідею не схвалив, хоча серед сучасних португальських науковців побутує думка, що спроби таких подорожей робилися, і начебто ще в 1472 р. ескадра, очолювана двома норвезькими піратами на португальській службі — Дідріком Пайнінгом та Гансом Пофорстом, а також португальським "куратором" проекту Жуаном Кортереалом (Жоао Ваз Корте-Реал), досягла таки якихось далеких земель на заході, однак золота і прянощів вони там не знайшли, і проект тихо прикрили.

У 1480 р. Христофор Колумб вдало одружився з Феліпі Муньїш де Перестрелло — онукою португальського губернатора острова Порто-Санто (поблизу Мадейри). Разом із молодою дружиною він оселився на цьому острові, де дістав у користування чималу бібліотеку і цілий набір старих морських карт. Саме тут у нього остаточно визрів план пройти на схід через захід, про що в 1482 р. Христофор Колумб написав згаданому вище Паоло Тосканеллі. Знаменитий флорентієць, якому на той час виповнилося вже 90 років, узяти безпосередню участь в експедиції, звичайно, не міг, але ідею підтримав. Вона полягала в тому, що коли градус екваторіальної широти дорівнює, як підрахував свого часу великий Птолемей, 50 морським милям (насправді — 60), а від Португалії до Індії, за підрахунками греко-сірійського географа Маріна Тірського (I ст. н. е.), припадає 225 градусів (та ще приблизно 58 градусів Х. Колумб додав на Китай та Японію), то виходило, що широта Атлантики від Японії до Португалії становить лише 77 градусів (тобто 3,5—4 тис. морських миль). Якщо ж стартувати з Канарських островів — то ще менше.

Насправді, Євразія значно коротша, градус земної широти — довший, а від справжньої Японії до Португалії — 210 градусів (12,6 тис. морських миль). "Колумбійська" ж Японія мала розмішуватися — десь у районі сучасної Куби.

Вірив Х. Колумб і в існування в Атлантиці безлічі великих і малих островів (Антил, Бразил, "блукаючий" острів Святого Брандана та ін.), на яких експедиція зможе поповнювати запаси води та харчів. За це він "скромно" вимагав для себе титул дворянина, звання Головного адмірала Моря-Океану й спадкового віце-короля відкритих земель, золоті шпори, а також десятину з усіх очікуваних від експедиції прибутків плюс восьмину доходів від майбутньої торгівлі з відкритими ним землями. Та коли в 1484 р. Х. Колумбу влаштували аудієнцію у португальського короля Жуана II (1481 — 1495), той наказав створити для вивчення представлених матеріалів солідну комісію, яка визнала план Х. Колумба безперспективним. Тоді ж померла дружина Х. Колумба, яка гарантувала йому матеріальний та моральний добробут у Португалії, і він вирушив до Іспанії — головного конкурента "невдячних" португальців на океанічних шляхах.

В Іспанії "зухвалого генуезця" також прийняли прохолодно. Щоправда, іспанська королівська комісія з морських справ схвалила його план, однак "апетити" Х. Колумба стосовно винагороди за успішну подорож дратували іспансько-

го короля Фердинанда V Католика (1479—1516). Та коли розгніваний "жадібністю" вінценосних монархів Х. Колумб вирішив шукати щастя у Франції та Англії (куди відправився його молодший брат Бартоломео), іспанська корона, зрештою, дала "добро" на організацію експедиції. Традиція приписує це жіночим чарам іспанської королеви Ізабелли I Кастильської та мудрим порадам арагонського придворного "писаря видатків" (тобто королівського міністра фінансів), далекоглядного банкіра з роду маранів (християнізованих юдеїв) Луїса де Сантанхеля, який слушно порадив королю, що доки шлях через океан до Китаю та Індії не відкритий — ми нічого Х. Колумбу не винні, а коли він виконає те, що обіцяв — тоді й подивимося, що робити з нашими обіцянками. Так у січні 1492 р. Х. Колумб дістав королівське "добро" на трансатлантичну експедицію, у квітні (біля стін завойованої християнами Гранади) — став дворянином, був пожалуваний в "адмірали усіх островів і материків, які він особисто й завдяки своєму мистецтву відкриє чи здобуде в цих морях та океанах"[27] та призначений їхнім віце-королем з правом на десятину прибутків від пограбування відкритих ним земель та осьмину прибутків від торгівлі з ними. З серпня 1492 р. три каравели — "Санта-Марія" (водотоннажністю 130 т), "Пінта" (90 т) та "Нінья" (60 т) з екіпажем, що налічував 87 матросів (із числа каторжан, котрі дістали амністію, та нечисленних добровольців), офіцерів, королівського інспектора, нотаріуса, товмача та кількох слуг вирушили з порту Палос на захід.

Видатки на організацію експедиції становили не більше двох куенто (мільйонів) *маравелі,* що дорівнювало вартості близько 17 кг чистого золота[28].

Подорожі Христофора Колумба: початок трансатлантичних іспанських колоніальних завоювань. Перший трансатлантичний перехід Х. Колумба тривав довше, ніж розраховував ініціатор та організатор експедиції, — понад два місяці, що неодноразово ставило долю експедиції під сумнів. Однак у ніч з 11 на 12 жовтня 1492 р. вахтовий матрос "Пінти" на ім'я Родріго Бермехо (Родріго де Тріана де Молінас) побачив у спалаху блискавки бажаний берег. Вахтовий журнал зафіксував, що *сталося це о 2 годині ноні*

12 жовтня 1492 р. Так, іще не здогадуючись про це, *Європа відкрила Новий Світ,* а для доколумбових цивілізацій Америки та й узагалі більшості індіанських народів почалися "чорні роки" конкісти.

Острів, до якого причалили іспанці, місцеві аборигени з племені таїнів називали Гуанахані. Колумб "дав йому ім'я Сан-Сальвадор ("Святий Спаситель") у пам'ять про Всевишнього, який дивним чином усе це дарував"[29]. На сучасних картах він позначений як острів Уотлінг (Ватлінг) групи Багамських островів. Десантувавшись на берег, Х. Колумб одразу проголосив його власністю іспанських монархів Фердинанда й Ізабелли, а себе — адміралом та віце-королем відкритих земель, що тут таки документально оформив і затвердив королівський нотаріус *(ескрівано)* Родріго де Есковеда.

Таїни *(таїно* — "хороші (мирні) люди") походили з басейну ріки Амазонки (точніше з венесуельських джунглів амазонської притоки — величної ріки Оріноко), але, витіснені звідти екологічною катастрофою, зайнялися мореплавством, унаслідок чого заселили спочатку Карибські, а відтак і Багамські острови та Кубу, потіснивши місцеві племена сібонеїв. На час появи на островах іспанців таїни перебували в соціальному відношенні на етапі ранніх вождівств, виготовляли знаряддя війни та праці лише з каменю, деревини й кості, хоча й носили прикраси з золота, котре вимінювали у південних сусідів.

Новий Світ одразу приголомшив прибульців каскадом небачених "див": кукурудза, ананас, солодка картопля (батат) і юка, тютюн, гамак та десятки тисяч простодушних мирних "дикунів", обвішаних золотими прикрасами — усе це видавалося скоріше райським сном, аніж дійсністю. Слідом за Сан-Сальвадором були відкриті Куба (Кольба, як називали її аборигени), котру Х. Колумб назвав Хуана (на честь дочки Ізабелли та Фердинанда, звідси походить назва сучасної кубинської столиці — Гавана) та острів Гаїті (ісп. Еспаньйола), у горах якого, за свідченнями самих аборигенів, містилися золоті родовища та поклади чудового бурштину. Цей острів аборигени називали "матір'ю усіх земель" *(Кіскеа),* а згадану гірську область — "країною Сібао". Це остаточно переконало Х. Колумба в тому, що він прибув на "Сіпанго": так Марко Поло називав Японію, де, за його переказами, золота було так багато, що з нього виробляли покрівлі й підлоги будинків[30]. А звідти, як вважали тогочасні європейські картографи — і до Китаю та Індії рукою подати. Місцевих аборигенів Колумб прозвав "індіанцями". На

Гаїті у новозбудованому форті *Навідад* (ісп. "Різдво") він залишив 39 добровольців із числа команди на чолі зі своїм свояком Дієго де Араною. 4 січня 1493 р. кораблі експедиції, трюми яких були заповнені золотом та екзотичними агрокультурами, відпливли назад до Іспанії. Серед захоплених "трофеїв" було й кілька "індіанців", яких адмірал хотів продемонструвати іспанським можновладцям.

На зворотному шляху у березні 1493 р. океан прибив його корабель не до іспанських, а до португальських берегів, проте король Жуан II, хоча й кусав лікті, прийняв у квітні того ж року Х. Колумба у Лісабоні досить люб'язно, а наприкінці квітня 1493 р. його тріумфально зустрічали Фердинанд та Ізабелла.

Звіт про подорож приємно шокував. Іспанські монархи без вагань підтвердили усі обіцяні Х. Колумбу звання та привілеї (спеціальним королівським указом вони "дарували дону Христофору Колумбу та його нащадкам і спадкоємцям у вічне користування герб... із золотим замком на зеленому полі у верхній чверті щита праворуч і пурпурним левом на білому фоні в іншій верхній частині ліворуч"[31]), а вже у вересні 1493 р. до "Індії" вирушили 17 каравел, на яких Х. Колумба супроводжували сотні охочих нажитися на східних багатствах, а також довірена особа влади — севільський архієпископ Хуан де Фонсека з 12-ма католицькими монахами, зорієнтованими на проповідницьку діяльність у нововідкритих землях. Іспанія, котра саме тоді завершила свою Реконкісту, знищивши Гранадський емірат (останній оплот ісламської державності на Іберійському півострові), мала проблеми з бюджетом і войовничими ідальго, котрі звикли воювати та грабувати маврів, але не рвалися мирно жити й працювати. Отож, можливість відправити цей "горючий матеріал" за океан й до того ж розжитися пограбунком багатих східних країн здалася католицьким володарям Іспанії вкрай привабливою.

Підтримав ідею перетворення піренейської *Реконкісти* ("Відвоювання") на колоніальну трансокеанічну *Конкісту* ("Завоювання") і Святий Престол: папа Александр VI (1492—1503) спеціальною буллою "Іпіег Саеіега" від 4 травня 1493 р. дарував іспанській короні всі відкриті Х. Колумбом "нові землі".

Однак наслідки масштабної другої експедиції Х. Колумба, в якій взяли участь 17 кораблів і близько 2,5 тис. осіб, явно розчарували.

Виграла від неї лише географія: були відкриті острови Домініка, Монсеррат, Антигуа, Сан-Мартін, Пуерто-Ріко, Пінос, Віргінські. Проте золота більше ніде не знайшли, місцеві войовничі аборигени *кариби*[32] практикували людожерство (від слова "кариб" походить термін "канібал") й іспанців зустрічали вкрай вороже. А тут іше один удар: прибувши до Еспаньйоли, Х. Колумб застав на місці форту Навідад саме згарище та трупи вбитих іспанців, котрі поводилися на Гаїті як справжні колонізатори-бандити (грабували, ґвалтували та вбивали), за шо й поплатилися. Ще одним неприємним "подарунком" стала малярія — хвороба, котру в Старому Світі раніше не знали, і на яку перехворів навіть сам Х. Колумб. Щоб урятувати свій імідж перед іспанською монархією, Х. Колумб пообіцяв, шо "індіанці" будуть чудовими рабами і запропонував замість золота вивозити з "Індій" аборигенів, продавати їх мусульманам і в такий спосіб покрити збитки від експедиції. Відповідно до цієї пропозиції до Європи були направлені перші кілька сотень рабів, але іспанська корона поставилася до означеної ініціативи без ентузіазму[33], дозволивши перетворювати індіанців на рабів лише у 1504 р. Так розпочався геноцид індіанців. Утім все це не врятувато Х. Колумба. За порадою Х. де Фонсеки іспанська монархія розірвала угоду з Х. Колумбом і надала право всім охочим вирушати власним коштом до Вест-Індії за умови, шо 2/3 награбованого за океаном відійде після повернення до Іспанії в державну казну.

Не додали оптимізму іспанським монархам і наслідки третьої подорожі Х. Колумба "до Індій", шо відбулася 1498 р. Щоправда, мореплавці відкрили під час цієї експедиції у день святої Трійці острів Трінідад (ісп. Трійця), а потім побували (не знаючи про це) на узбережжі власне материкової Америки, причаливши до її берегів поблизу гирла великої ріки Оріноко. Проте обіцяних адміралом золота й прянощів і ця подорож не принесла, а тут іще в 1499 р. зі справжньої Індії повернувся з безцінними для тогочасної Європи скарбами (які у 60 разів перевищували витрати на його експедицію) португальський флотоводець Васко да Гама, котрий доплив до неї навколо Африки. Це був удар, якого іспанська корона пробачити не могла, і в 1500 р. Колумба позбавили влади у заморських колоніях, його майно продали за борги, а самого Христофора з двома братами у кайданах відправили до Іспанії.

Востаннє Х, Колумбу вдалося умовити іспанських монархів дати гроші на трансокеанічні подорожі "до Індій" у 1502 р. Під час цієї експедиції історія дала йому шанс: у липні 1502 р. поблизу берегів Гондурасу його каравели зустріли величезну пірогу з цінними товарами (тканинами, мідними сокирами, бобами какао, обсидіановими ножами, маїсом і т. ін.) і двадцятьма бронзоволикими майя, від яких іспанці довідалися про багату країну "Майям" десь на заході. Трохи пізніше, просуваючись на південь, Х. Колумб дізнався від примітивних племен довколишніх островів про

країну "Біру" (Перу), розташовану далеко на заході, поблизу узбережжя "Великого океану". Адмірал вирішив, що йдеться про Індійський океан, хоча це були звістки про зовсім інші землі й океани. Однак і цій експедиції за два роки тяжких поневірянь у водах Атлантики ані золота, ані прянощів знайти не вдалося. А тут іще померла покровителька адмірала — королева Ізабелла.

Підсумок життя знаменитого генуезця виявився сумним: майже все його майно конфіскували за борги, при дворі короля Фердинанда V відкривача "Індій" відтепер презирливо називали "королем москітів", а знайдені ним землі — "країною безплідних мрій" та "цвинтарем кастильських ідальго". Еспаньйолу згідно з королівським указом перетворили на місце заслань для каторжан, яким за це удвічі скорочували термін покарання. Помер славетний мореплавець, усіма забутий і принижений, у 1506 р. в іспанському Вальядоліді. Наступного року його останки були переправлені через океан і поховані на Гаїті у форті Санто-Домінго.

У 1795 р. Франція відібрала в іспанців цю частину острова Гаїті, тому останки мореплавця перекочували того ж року до Гавани, на Кубу, де перебували в кафедральному соборі до 1898 р. Однак у 1898 р. Іспанія втратила й Кубу. Того ж року останки знаменитого флотоводця було повернуто до Іспанії. Тепер їх помістили в Севільї, де вони зберігалися до кінця XX ст. у центральному католицькому соборі у спеціальній бронзовій труні, яку тримали на плечах бронзові скульптури іспанських монархів — Фердинанда й Ізабелли. У 1992 р. (з нагоди 500-річчя "відкриття Америки") останки Х. Колумба, згідно з його заповітом, знову повернули до Санто-Домінго, що на ЕспаньйолІ-Гаїті. Місцем їхнього "вічного спочинку" став "Маяк Колумба" — грандіозний мавзолей хрестоподібної форми, збудований на березі океану.

Подорожі Америго Веспуччі: "відкриття" Нового Світу — Америки. Першим, хто висловив сумнів у тому, що Х. Колумб відвідав під час своїх подорожей найвіддаленішу східну окраїну Азії, був видатний італійський вчений-гуманіст П'єтро Мартіре д'Ангієра (ісп. Педро Мартір), котрий ще у 1494 р., побачивши привезених до Іспанії "індіанців", зазначив, що "люди, привезені Колумбом, не належать до жодної з відомих націй. Вони не індійці, не негри, не маври, вони не схожі й на підданих великого хана. Це якісь нові люди. І це якийсь Новий Світ"[34].

Та за життя самого Х. Колумба відкриті ним землі офіційно продовжували вважати "Індіями". Тому коли у 1507 р. (через рік після смерті Х. Колумба) у лотаринзькому місті Сен-Дьє вийшла друком латинською мовою фундаментальна праця "Вступ до космографії з необхідними для неї основами геометрії та астрономії. До цього чотири плавання Америго Веспуччі і, крім того, опис Всесвіту як на глобусі тих частин світу, про які не знав Птоломей і які відкриті в найновіші часи", автором якої був вчитель космографії місцевої сен-дьєської гімназії — Мартін Вальдземюллер, нікому і в голову не могло прийти, що готується "викрадення континенту".

У своїй книзі М. Вальдземюллер помістив уже відомий європейській громадськості "Лист Америго Веспуччі про острови, відкриті ним під час його чотирьох подорожей", доповнивши його детальним власним коментарем, де й зазначив, що хоча люди від давніх часів поділяли населену частину світу на три частини — Європу, Азію та Африку, Америго Веспуччі під час своїˆ подорожей відкрив четверту частину. Чи справді син нотаріуса, флорентієць Америго Матео Веспуччі (1451/1454—1512), якому поталанило послужити й іспанцям, і португальцям, устиг протягом 1499—1504 рр. узяти участь аж у чотирьох трансатлантичних подорожах до узбережжя Південної Америки, точно не відомо[35], однак у своєму "Листі..." він усі їх описав і своєрідно підсумував їхні наслідки в такий спосіб: "Ці країни слід називати Новим Світом. Ніхто з наших предків не мав жодного уявлення про країни, які ми бачили, і про те, що в них є... Більшість із них гадали, що на південь від екватора немає материка, а тільки безмежний океан, який вони звали Атлантичним, і навіть ті, хто вважав за можливе знайти тут материк, з різних причин дотримувалися думки, що він не заселений. Тепер моє плавання довело, що такий погляд неправильний і різко суперечить дійсності. Адже на південь від екватора я відкрив материк, на якому деякі долини заселені значно густіше людьми й тваринами, аніж у нашій Європі, Азії та Африці"[36]. Отож, цілком логічно вважаючи колумбійські "Індії" і "Острови" Америго різними частинами суші, М. Вальдземюллер запропонував назвати цю четверту частину світу Америкою, трохи переінакшивши ім'я її "першовідкривача", оскільки в тогочасній науці вважалося,

що континентам можна давати тільки жіночі імена. Ну а коли помилка з'ясувалася, стало вже пізно щось міняти: Новий Світ на всіх європейських картах уже іменували Америкою, і перейменовувати його на Колумбію було справою марною.

Щоправда, спочатку географічне поняття "Америка" поширювали лише на південну частину Нового Світу, називаючи, як і раніше, Північну Америку "Західною Індією" (Вест-Індія). Однак у 1538 р. знаменитий фламандський картограф Гергард Меркатор уперше видав карту Нового Світу, на якій поділив його на "Південну частину Америки" та "Північну частину Америки", після чого поняття "Америка" почали використовувати узагальнено для усього Нового Світу, що став відтоді сприйматися єдиним материком, який складається з двох континентів — Північної Америки і Південної, кордоном між якими був визнаний Панамський перешийок.

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

Не пізніше VIII ст. н. е. — дата можливого контакту полінезійців з аборигенами Південної Америки.

1000 р. — подорож Лейфа Ейріксона Удатного до *Хеллуланду, Марклаиду* й *Вінланду.*

1451 — 1506 рр. — життя й діяльність Христофора Колумба (Крістоб&тя Колона).

1492—1493 рр. — перша подорож Х. Колумба "до Індій".

12 жовтня 1492 р. — "відкриття" Америки Х. Колумбом.

1507 р. — поява континентальної назви "Америка".

ПРИМІТКИ

[1] Цит. за: *Земское В. Б.* Конкиста, судьбы американских культур и полемика о Новом Свете // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* Москва, 1985. С. 145.

[2] Свеви — германське плем'я, що мешкало в районі середньої течії Рейну.

[3] *Плиний Старший.* Естественная история. / Пер. с лат. *И. М. Подземской /I* Античная география. Книга для чтения / Сост. *М. С Боднарский.* Москва, 1953. С. 242.

[4] Цікаво, що схожу колізію зафіксував у 1153 р., через 12 століть (!), біограф сумнозвісного німецького імператора Фрідріха Барбароси (1152—1190) абат Оттон Фрейзінгенський (1114—1158). Згідно з його латиномовною хронікою "Діяння імператора Фрідріха" в цей рік до Любека "прибило індійський корабель з індійськими купцями". Підтвердив цю інформацію і венеціанський анналіст XV ст. Еней Сильвій у своїй "Історії", опублікованій в 1477 р.

[5] Цит. за: *Непомнящий Н. Н.* Так кто же открыл Америку? Москва, 1990. С. 23.

[6] Цит. за: Там же. С. 24.

[7] Цит. за: *Ланге 77. В.* Континент коротких теней: История географических открытий в Африке / Пер. с нем. Москва, 1990. С. 85.

[8] *Карамзин Н. М.* История государства Российского. Репринтное воспроизведение издания пятого, выпущенного в трех книгах с приложением «Ключа» *П. М. Строева.* Москва, 1988. Книга первая. Т. I. С. 27.

[9] *"Тінг* Мису Тора оголосив Ейріка та його людей поза законом" (Сага об Эйрике Рыжем / Пер. с древнеисланд. *М. И. Стеблин-Каменского //* Исландские саги. Ирландский эпос // Библиотека всемирной литературы. Москва, 1973. Серия первая. Т. 8. С. 106).

[10] Результата археологічних розкопок, що тривали у Гренландії протягом усього XX ст., показали, що ще в II тис. до н. е. Гренландію заселили палеоескімоси — творці так званих Саркацької та Дорсетської археологічних культур. їхнім основним заняттям був звіробійний промисел на тюленів на західному узбережжі Гренландії. Проте в середині I тис. н. е. з невідомих причин палеоескімоси покинули Гренландію, і на час прибуття на острів вікінгів він справді був безлюдним.

"Сага о гренландцах / Пер. с древнеисланд. *М. И. Стеблин-Каменского II* Исландские саги. Ирландский эпос // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Т. 8. С. 88.

[12] Там же. С. 91.

[13] Сага об Олаве сыне Трюггви / Пер. с древнеисланд. *М. И. Стеблин-Каменского // Снорри Стурлусон.* Круг Земной / Изд. подгот. *А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский.* Москва, 1980. С. 156.

[14] Сага об Эйрике Рыжем / Пер. с древнеисланд. *М. И. Стеблин-Каменского II* Исландские саги. Ирландский эпос // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Т. 8. С. ПО.

[15] Сага о гренландцах / Пер. с древнеисланд. *М. И. Стеблин-Каменского II* Исландские саги. Ирландский эпос // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Т. 8. С. 92.

[16] Там же.

[17] Сага об Эйрике Рыжем / Пер. с древнеисланд. *М. П. Стеблин-Каменского II* Исландские саги. Ирландский эпос // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Т. 8. С. 122.

[18] Там же. С. 121.

[19] Там же. С. 122.

[20] Там же. С. 124.

[21] Там же. С. 125.

[22] Цит. за: *Гуляев В. И,* Доколумбовы плавания в Америку: мифы и реальность. Москва, 1991. С. 116.

[23] За версією Х. Інгстада, роль винограду в сагах могла відіграти якась інша місцева ягідна культура, з якої можна виготовити алкогольний напій. Серед "претендентів" він назвав смородину (яку шведи й досі іменують "винною ягодою"), або так звану "гарбузову ягоду" (аґрус), котра часто трапляється на Ньюфаундленді, а також цілком придатна для виготовлення непоганого вина.

[24] *Пащук В. В.* Викрадення континенту. Київ, 1991. С. 16.

[25] Згідно з концепцією норвезького дослідника Тура Хейєрдала (1914—2002), у заселенні острова Пасхи брали участь також "довговухі" вихідці з Південної Америки, котрі під керівництвом напівлегендарного вождя Кон-Тікі прибули сюди на бальсових плотах-вітрильниках. їхня цивілізація уславила острів спорудженням десятків знаменитих мегалітичних скульптур, проте не пізніше XIII ст. влада "довговухих" на острові була повалена внаслідок повстання "коротковухих" родів суто полінезійського походження, які майже поголовно винищили усіх нащадків південноамериканських мігрантів.

[26] На право іменуватися батьківщиною Х. Колумба в різні часи претендували 14 італійських міст.

[27] Договор в Санта-Фе (Саріїиіасіоп) // Путешествия Христофора Колумба (дневники, письма, документы) / Пер. с исп. *Я. М. Света /* Под ред. *И. П. Магидовича.* Москва, 1952. С. 55.

[28] Базовою грошовою одиницею золотого стандарту в тогочасній Іспанії була монета *кастельяно,* яка важила приблизно 4,6 г золота. Один кастельяно дорівнював 540 *мараведі.*

[29] *Христофор Колумб.* Письмо Сантанхелю и Санчесу // *Свет Я. М.* Одиссея поневоле. Необыкновенные приключения индейца Диего на островах моря-океана и в государствах Кастильском и Арагонском. Москва, 1974. С. 34.

[30] Книга Марко Поло / Пер. со старофр. *И. П. Минева //* Путешествия в Восточные страны. Москва, 1997. С. 315.

[31] Цит. за: *Свет Я. М.* Колумб. Москва, 1973. С. 234.

[32] За даними іспанського хроніста Педро Мартіра, слово *кариб* у перекладі з індіанських мов означало "сильніший за інших". Інший хроніст — Тонсало Фернандес де Овієдо-і-Вальдес — виводив етнонім *кариб* від слова *карибе* — "хоробрий, відважний", що також засвідчувало надзвичайну войовничість цього народу.

[33] Проблема полягала у хронічній фінансовій збитковості трансокеанської работоргівлі індіанцями на тому етапі історії. Під час перевезення через океан половина індіанських невільників помирала, а інші були настільки виснажені, що їх ніхто не хотів купувати. Врешті-решт, індіанців відправили служити веслярами на галери іспанського середземноморського флоту, де вони невдовзі всі перемерли унаслідок виснажливої праці та хвороб.

[34] Цит. за: *Пашук В. В.* Викрадення континенту. С. 115.

[35] Більш-менш достовірною на сьогодні вважається участь А. Веспуччі у подорожі до берегів Бразилії та Гвіани 1503—1504 рр., яку він сам іменував своєю "четвертою мандрівкою до Нового Світу", та у "другій мандрівці" (1499—1500), коли він служив штурманом під командуванням конкістадора-работорговця Аюнсо Охеди. Трохи менше прихильників у версії про участь А. Веспуччі у його "третьому плаванні" до Нового Світу (1501 — 1502). Що ж до "першої мандрівки Америго Веспуччі" (1497—1498), під час якої він, за його ж словами, відвідав "Західну Індію", то абсолютна більшість істориків епохи великих географічних відкриттів вважає її чистої води вимислом.

[36] Цит. за: *Пашук В. В.* Викрадення континенту. С. 115—116.

ЗНИЩЕННЯ ДОКОЛУМБОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

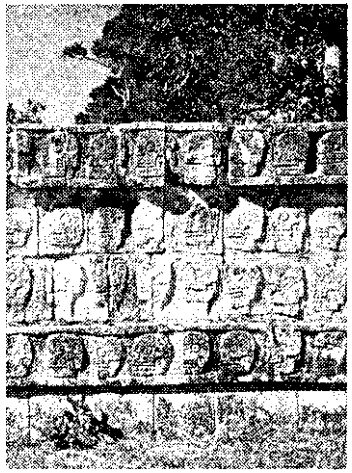

- *Загибель цивілізації астеків*
- *Знищення цивілізації постклясичних майя*
- *Загибель Тавантінсую*
- *Поневолення чібча-муїсків*
- *Арауканські війни*

Загибель цивілізації астеків. *Заморські землі одразу ж стали об'єктами зазіхань європейських монархів, тому ділити їх між собою вони почали ще до власне відкриття Америки* Х. Колумбом та прямого морського шляху до Індії Васко да Гамою. Спершу буллами "Оит сіiуегеаз" від 18 червня 1452 р. та "Іпіег саеіега" від 8 червня 1455 р. римський папа Ніколай V (1447—1455) щедро дарував португальському королю Альфонсу V Африканському (1438—1481) усі права на африканські землі. Потому буллою "Іпіег саеіега" від 13 березня 1456 р. римський папа Калікст III (1455—1458) підтвердив усі попередні права португальців на африканські території "до всієї Гвінеї і далі, уздовж південного берега", й додатково "дарував" Португалії Індію[1]. У 1479 р. відповідно до умов Алькасоваської мирної

угоди між Кастилією і Португалією остання віддала кастильцям Канарські острови в обмін на ексклюзивне право колоніальної активності на південь від них — насамперед в Африці з прицілом на Індію. В 1481 р. цю угоду освятив спеціальною буллою "Аеіегпі ге§і$" від 21 червня папський престол римо-католицької церкви (папа Сікст IV, 1471—1484), однак трансокеанічна подорож Х. Колумба змусила піренейських сусіді в-конкуренті в переглянути минулі домовленості. Справа ледь не дійшла до іспано-португальської війни, і тоді у конфлікт знову втрутився святий престол Ватикану.

Римським папою на той час був виходець із Іспанії одіозний Александр VI Борджіа (Родріго Борха, 1492—1503), тому справу попервах вирішили на користь іспанців. Спочатку проголосили, що видана "між іншим" нова папська булла "Іпіег саеїега" від 4 травня 1493 р. умовно поділила світ на східну і західну половини від уявної лінії, що проходила меридіаном на відстані 100 ліг (318 морських миль) на захід від Азорських островів: східна півкуля визнавалася зоною виключно португальських інтересів, права на нововідкриті землі на захід від цієї лінії мали належати іспанцям. Проте, уважно вивчивши текст папського документа, португальці з'ясували, що папа-іспанець умудрився віддати своїм землякам не тільки Далекий Захід, а й португальський Південь. Адже текст булли визначав, що Святий Престол дарує "у вічну власність" іспанській короні "всі острови й материки, знайдені, й ті, що будуть знайдені, відкриті, й ті, що будуть відкриті, ***на захід і на південь*** від лінії, проведеної та встановленої від арктичного полюса, тобто півночі, до антарктичного полюса, тобто півдня, незалежно від того, чи будуть вони знайдені у напрямі Індії, чи в будь-якому іншому напрямі; вказана лінія мала відстояти на відстані ста ліг ***на захід і на південь*** від будь-якого з островів, зазвичай названих Азорськими і Зеленого мису"[2].

Тепер уже ошуканою відчула себе Португалія, і в 1494 р. внаслідок тривалих іспано-португальських прямих переговорів в іспанському місті Тордесільяс 7 червня була підписана ще одна угода про поділ світу, згідно з якою, визнаючи сам принцип папської булли про поділ світу на східну (португальську) і західну (іспанську) зони інтересів, сторони, за наполяганням португальського короля Жуана II (1481—

Поділ світу між Іспанією і Португалією за папськими буллами 1481 й 1493 рр., а також за Тордесільяською угодою 1494 р.

1495), "домовилися й погодилися заради уникнення сумнівів і суперечок щодо островів і земель, уже відкритих, чи тих, які будуть відкриті в морі-океані", відсунути означену уявну лінію ("папський меридіан") на відстань у 370 ліг (1175 морських миль) на захід від Азорських островів. "І щоб усе, що вже відкрито чи буде відкрито королем Португалії або його кораблями, чи то острови чи материки на схід від цієї лінії та всередині її на півночі й на півдні, належало названому сеньйору — королю Португалії та його наступникам на віки-вічні, і щоб усі острови й материки, як відкриті, так і ті, що будуть відкриті королем і королевою Кастилії й Арагону чи їхніми кораблями на захід від названої лінії, на півночі й на півдні, належали означеним сеньйорам — королю й королеві та їхнім наступникам на віки вічні"[3]. Ця *угода від 7 червня 1494 р., що дістала назву Тордесільяської, стала легітимною основою для активізації іспанських колоніальних загарбань в Америці.*

Інші європейські держави одразу спробували поставити під сумнів ексклюзивні колоніальні повноваження іспанців і португальців.

Як заявив французький король Франциск I (1515—1547): "Нехай мені покажуть той пункт у заповіті Адама, в силу якого Новий Світ має бути поділеним між моїми братами, королями Іспанії та Португалії, а мене мають позбавити моєї долі спадку"[4]. Але тиск Ватикану та військово-морські реалії іспано-португальського трансокеанського домінування зробили на тому етапі історії саме іспанців найактивнішими учасниками трансатлантичної *КОНКІСТИ* ("Завоювання") індіанських земель.

Першими жертвами колоніального європейського бандитизму в Новому Світі стали мешканці ЕспаньйолиТаїті, Антильських (включаючи знамениту Кубу) та інших островів Вест-Індії. Дії колонізаторів призвели до тотального винищення усіх місцевих індіанців, якому не змогла завадити навіть папська булла 1537 р., в якій римський понтифік Павло III (1534—1549) наголошував, шо мешканці Нового Світу — це "справжні люди", душі яких потребують слова Христового. Вже на середину XVI ст. на островах регіону не лишилося жодного корінного аборигена, і для забезпечення місцевих плантацій робочими руками масово ввозилися чорношкірі раби із Африки. Однак золота й срібла нові землі майже не давали, і в 1517 р. іспанський губернатор Куби "товстий та неповороткий"[5] Лієго Веласкес де Куельяр (1464—1524) дозволив бажаючим поширити експансію далі на захід. Так розпочалося іспанське завоювання Мезоамерики, яке ініціював багатий кубинський землевласник Франсиско Ернандес де Кордова.

Того ж року (1517) Ф. Е. де Кордова організував напад на Юкатан, але очікуваних золотих трофеїв він знову не приніс (оскільки "в усьому Юкатані немає ані жильного, ані річкового золота"[6]), зате коштував конкістадорам значних жертв, бо войовничі майя зустріли непрошених гостей вкрай вороже.

Навіть затоку, де іспанці вперше зіткнулися з майя, конкістадори справедливо прозвали "Затокою злої битви" (ВаЬіа сіє таїа реіеа), оскільки наслідком цього зіткнення стали 75 убитих конкістадорів, включаючи й самого Ф. Е. де Кордову, котрий помер від ран на Кубі.

Наступного року до берегів материкової Мезоамерики вирушили чотири каравели під командуванням Хуана де Гріхальви — племінника іспанського губернатора Куби Дієго Веласкеса де Куельяра, Учасники цієї масштабної (4 кораблі, 240 солдат) експедиції, крейсуючи уздовж мексиканського узбережжя, вперше дізналися про якусь "Мексику" в глибині континенту на заході — казково багату країну "з великими поселеннями і кам'яними домівками, де населення одягається у паперові тканини, вирощує маїс і має золото"[7]. Проте, керуючись суворими інструкціями дядька-губернатора та побоюючись пастки з боку індіанців, Х. де Гріхальва

не зважився вирушити вглиб континенту, за що після повернення на Кубу був позбавлений права брати участь у подальших заморських експедиціях. На Кубі швидко зібрали охочих грабувати невідому золотоносну країну, і в 1519 р. загін іспанців вирушив до Мексики. Очолив його інший родич губернатора, його колишній секретар, родовитий ідальго Ернандо (Ернан) Кортес (1485—1547) , у якого "було мало грошей, зате багато боргів"[8].

Е. Кортес походив з родини небагатого естремадурського дворянина. Свого часу батько відправив його у Севілью до Саламанкського університету вчитися на юриста, однак до наук Е. Кортес особливого завзяття не виказав, а за час навчання уславився лише тим, що зламав ногу, намагаючись забратися на балкон до однієї з севільських красунь. Щоправда, в університеті Е. Кортес опанував латину й навіть пробував писати прозу та вірші, але більшого на ниві інтелектуальної діяльності досягти не зміг. Уже в 1504 р. (у рік смерті іспанської королеви Ізабелли — покровительки Х. Колумба) він опинився на Еспаньйолі як колоніальний чиновник, потім брав активну участь у підкоренні та колонізації Куби, виявивши при цьому особливу жорстокість до індіанців. Оскільки Е. Кортес доводився губернаторові Лієго Веласкесу свояком, той вирішив саме йому доручити організацію та проведення мексиканської експедиції. V 1519 р. Е. Кортес у чині генерал-капітана й "головного командира над флотом і землями, котрі вже знайдені чи можуть бути знайдені в майбутньому"[9], очолив похід за золотом астеків.

Для морального згуртування підлеглих Е. Кортес наказав виготовити для свого війська пишний прапор із чорного, гаптованого золотом, оксамиту. На прапорі вишили червоний хрест в оточенні біло-блакитних променів та гордий напис-гасло: "Брати! Рушаймо за Хрестом! Вірячи в його силу, ми переможемо!"

У квітні 1519 р. загін Е. Кортеса, що налічував півтисячі конкістадорів (з них 16 вершників), десантувався на мексиканський берег поблизу індіанського поселення Куетлаштлан у районі сучасного міста Веракрус, що бере свій початок з форту *Вілла-ріка-де-ла-Веракрус* ("Багате місто істинного Хреста"), заснованого знаменитим конкістадором. Той факт, що, прибувши до Мексики, іспанці відразу ж почали будувати фортецю, переконливо засвідчує: на гостинність аборигенів вони аж ніяк не розраховували. Однак мешканці тогочасної Мексики — непереможні астеки — не виявляли щодо прибульців ніякої ворожості, скоріше навпаки: Е. Кортеса вітала пишна процесія астецьких можновладців, котрі цілували перед ним землю та дарували прибульцям щедрі

дарунки, про що з захопленням оповідав один із учасників цього походу Берналь Діас.

"Першим був круглий диск розміром як звичайне колесо до воза, шо зображував сонце, — із чистого золота, дивної роботи, вартістю більш як 20 тисяч *пезо*. Другим був срібний диск, ше більшого розміру, який зображував місяць з променями та різноманітними фігурками. Потім каска, ушерть наповнена золотим піском прямо з копалень; його вартість перевищувала 3000 *пезо,* проте нам цей дарунок здавався безцінним, оскільки давав упевненість, шо в цій країні дійсно видобувається золото. Далі йшли різноманітні зображення, також із масивного золота, звірів і тварин, майстерно виготовлені й дуже красиві; десятки качок, мавп, тигрів, фазанів. Далі — з десяток низок золотого намиста з підвісками, майстерно виготовлених, все із золота, як і чудовий великий лук з 12-ма стрілами та два незвичайних литих жезла у 5 футів довжиною чудової роботи. Далі — опахала та віяла з пір'я дивовижного зеленого кольору в золотих і срібних оправах і з такими самими ручками. Відтак знову безліч різноманітних зображень. Словом, така велика кількість цінних диковин, шо все не пригадаєш. Знаю лише, що було ше ЗО кип найтонкішої тканини, зітканої частково з пір'я дивних кольорів"[10].

Майже усю цю здобич Е. Кортес тут же навантажив на корабель і відправив до Іспанії у дарунок королю, а сам одразу проголосив себе королівським намісником Мексики, чим перевищив свої повноваження і поставив себе поза законом з огляду на прогнозовану реакцію Дієго Веласкеса. Проте спроби "веласківців" відсторонити Е. Кортеса від керівництва мексиканським походом були жорстко припинені: двох найгаласливіших "заколотників" повісили, одному відрубали ногу, а решта дістали по 200 ударів шпіцрутенами[11], після чого за наказом Е. Кортеса було спалено всі кораблі конкістадорів, аби ні в кого з них навіть надії не лишилося повернутися на Кубу без перемоги.

Золото, що прибуло до Мадрида у супроводі довірених осіб Е. Кортеса — Алонсо Ернандеса Пуертокарреро та Франсиско де Монтехо, — змінило королівські настрої на користь Кортеса, проте шлях до остаточного визнання у конкістадора номер один був ше неблизьким.

Були серед цінних дарунків і 20 чарівних красунь-рабинь, одна з яких (за словами іспанців, "красива, немов богиня"[12]) невдовзі стала коханкою Е. Кортеса. Вона швидко оволоділа іспанською мовою і стала незамінним помічником лідера конкістадорів, працюючи як перекладач. Звали її Малінче (Малінцин). Після того, як вона прийняла христи-

янство, її стали називати донья Марина, але термін "малінчизм", що прижився у подальшій політичній термінології Мексики як символ зради національних інтересів, пішов від першого, дохристиянського імені цієї жертви власних пристрастей.

Малінче була дочкою правителя міста-держави Пайнала (Паїналлє), в області Коацакуалько, завойованого астеками (раніше Пайнала перебувала під контролем тлашкаланців). Батько її після астецької агресії помер (чи загинув), а мати швидко знайшла собі нового "судженого" і знову вийшла заміж, причому її чоловік став унаслідок цього шлюбу новим лідером Пайнали (хоча й залежним від мешиків). Після того як у матері Малінче народилася ще одна дитина, дівчина стала для свого вітчима небезпечною конкуренткою у боротьбі за владу в племені, тому її спочатку "віддали для виховання" до сусіднього міста-держави Шикаланго, а пізніше й узагалі оголосили померлою (прилюдно поховавши замість неї якусь іншу померлу дівчину). Після цього вождь Шикаланго вже як рабиню продав її до міста-держави Потончан (обл. Табаско). Так колишня царівна стала безправною невільницею чужоземців і в числі інших рабинь була подарована іспанському "Кецалькоатлю" — Ернану Кортесу.

Причини такого гостинного прийому лишалися незрозумілими конкістадорам (хоча Е. Кортес сповна скористався ситуацією, що склалася). А вони були простими і для астеків справді трагічними. Рік 1519 за християнським календарем — за традиційним астецьким календарем називався "Один Тростина", а отже був одним із тих самих років, коли, за індіанськими переказами, обіцяв із-за моря повернутися до Мексики сумнозвісний божественний реформатор Се-Акатль Накшитль Торпільцин Кецалькоатль. І, враховуючи, що царювання Мотекусоми II супроводжувалося цілою низкою жахливих природних катаклізмів, багато хто з астецьких можновладців вважав іспанських загарбників посланцями таємничого бога, а самого Е. Кортеса — власне богом. Це паралізувало волю астеків до опору, оскільки, дізнавшись про прибуття загадкових блідолицих бороданів, Мотекусома II не став мобілізовувати армію, а лише, як свідчили інформатори Б. де Саагуна, вимовив: "Наш пан Кецалькоатль прибув, бо забажав він повернутися до нас, прийти і знову в землях наших воцаритися"[13].

Утім, далеко не всі астецькі лідери вважали прибульців богами. Зокрема, брат Мотекусоми II Куїтлауак (правитель міста Істапалапан) запропонував на засіданні Великої Ради

Троїстого Союзу раптово напасти на іноземців й усіх їх знищити, однак впливовий глава міста Тескоко на ім'я Какамацин був налаштований прийняти прибульців з почестями, і забобонний Мотекусома II, на свою біду, пристав на цю пропозицію.

Як справедливо зазначає з цього приводу індіанський епос "Загибель народу мешиків":

"Зрілої мудрості вожді не показали
і, як прийшов випробувань час,
лише піснею один одного укріпляли"[14].

Ситуація ускладнилася ще одним прикрим для астеків фактом: убачаючи в іспанцях природних визволителів від кривавого домінування "Троїстої конфедерації", до загону Е. Кортеса приєдналися "нещодавно з великою жорстокістю мексиканцями підкорені й уярмлені"[15] тотонаки, яких очолив вождь міста Семпоали на ім'я Тлакочкалкатль[16], а, керовані своїми лідерами Текоаком (Тлауешолоцин), Шикотенгою (Шикотенкатль) та Масе-Ескасі (Машискацин), тлашкаланці, котрі не лише підтримали завойовників матеріально, а й забезпечили їх сотнями добровільних носіїв і влилися до лав конкістадорів зі зброєю в руках.

Тлашкаланці спочатку сприйняли іспанців як астецьких союзників і намагалися воювати проти них, обіцяючи всім інтервентам відділити "їхнє м'ясо від їхніх кісток"[17], однак переконавшись, що прихід Е. Кортеса не є своєрідною "воєнною хитрістю" теночків, улилися в армію колонізаторів. Тих своїх "радників-чарівників", котрі закликали до антиіспанського опору, тлашкаланці "принесли у спокутну жертву"[18].

Що ж до астеків, то їхнє наступне посольство, намагаючись умилостивити "новоприбулого бога Кецалькоатля", організувало перед очима шокованих іспанців показове жертвопринесення двох бранців на честь "зустрічі з богами". Першою справжньою жертвою кортесівців стало місто-держава Чолула — один із союзників астеків.

Конфлікт розпочався, коли тлашкаланці запропонували Чолулі приєднатися до антиастецького походу і разом з іспанцями знищити Теночтітлан. Чолулці вирішили астеків не зраджувати і на доказ своєї рішучості зняли з обличчя та рук тлашкаланського посла Патлауацина шкіру, після чого ще живого відправили назад до Тлашкали. Однак "божественних" іспанців чолулці ображати не наважилися і впустили їх до свого міста.

Увійшовши без бою до міста, Е. Кортес, запідозривши, що чолулці готують його загонові пастку[19], підступно запросив усю місцеву знать на переговори, а коли ті прийшли, наказав розстріляти їх упритул з гармат і фальконетів, знищивши 3 тис. чоловік. Іспанські втрати обмежувались кількома пораненими, котрі "обмили свої рани і, не маючи масла, змазали їх жиром, витопленим з убитого індіанця". Тіла вбитих та поранених астеків іспанці спалили в *Тланіуальтепетлі* — центральному храмі Чолули, за іронією долі присвяченому тому самому богу Кецалькоатлю.

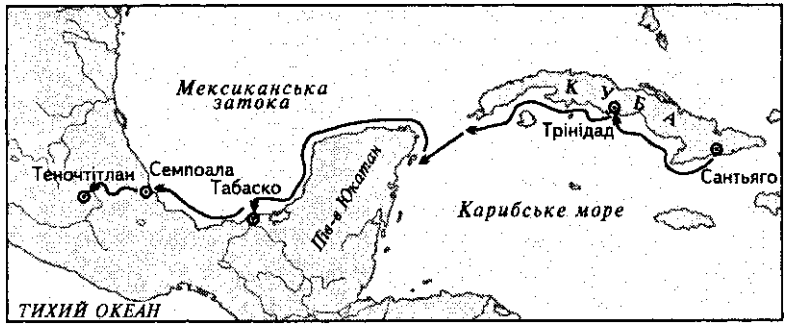

Завоювання Мексики Кортесом (1519—1521 рр.)
Похід Кортеса на Теночтітлан

Різанина в Чолулі остаточно збила Мотекусому з пантелику. "Нажаханий", він "став слабкодухим, невпевненим і в'ялим", а тому не наважився зупинити інтервентів силою зброї. До того ж мешканці знаменитого Тескоко, ображені на астеків за нещодавню зраду, з ініціативи партизанського ватажка Іштлільшочитля (котрий переховувався у місті Отомпан), також перейшли на бік іспанців та ще й масово прийняли християнство. 8 листопада 1519 р. Е. Кортес зі своїми вояками (350 іспанців, близько семи тисяч індіанців-союзників) увійшов до "могутнього стольного граду Теночтітлана"[20], ворота якого, за наказом *тлакатекухтлі,* були відчинені перед військом конкістадорів. Більше того, Мотекусома разом з братом Куїтлауаком вийшов зустрічати "божественних" прибульців особисто, провівши інтервентів після нетривалих переговорів до одного з найпишніших палаців астецької столиці — Ашаякатля, де конкістадори, чедовго думаючи,схопили його (разом із лідером Тлалтелолько Іцкоуацином), закували у кайдани та "приставили до нього 80

чоловік охорони". 1 навіть прийняття бідолашним *тлакатекухтлі* християнства не вплинуло на його долю. Тієї ж ночі іспанці розжилися астецьким золотом, пограбувавши палацову скарбницю, мистецькі шедеври якої (за словами згаданого Берналя Діаса, "там були зібрані усі багатства світу" загальною вартістю в 600 тис. золотих *песо*[11]) за три доби загарбники переплавили на безликі золоті зливки.

Скориставшись гостинністю астеків, Е. Кортес кілька місяців прожив у палаці, утримуючи Мотекусому як заручника, та раптом ледь не втратив усе, що мав. На початку 1520 р. астеки, обурені нахабством прибульців, почали активно готуватися до штурму палацу. Конкістадори пересварилися між собою при розподілі здобичі, а тут іще до Теночтітлана дійшла звістка про те, що Дієго Веласкес надіслав на 18 каравелах до Мексики новий загін конкістадорів, що налічував близько 900 вояків (з них 80 кавалеристів, 80 піщальників і 150 арбалетників) на чолі зі своєю довіреною особою — генерал-капітаном Панфіло де Нарваесом — із наказом заарештувати Е. Кортеса. Кубинський губернатор був ображений тим, що Кортес проігнорував його як начальника, надіславши золото до Мадрида. Однак утілити в життя свій план Д. Веласкес не зумів. Вирушивши назустріч воякам П. Нарваеса, Кортес просто перекупив їх награбованим астецьким золотом. Самого П. Нарваеса він заарештував і закував у кайдани. У сутичках між самими іспанцями загинуло 12 вояків П. Нарваеса і шість кортесівців. Здавалося, що Е. Кортес цілком контролює ситуацію, та в цей момент його знахабнілі соратники, залишені у Теночтітлані, спровокували, нарешті, теночків на антиіспанське повстання. Скориставшись моментом, коли вся знать Теночтітлана (600 осіб) зібралася в палаці Ашаякатля для вшанування свого головного бога Уіцилопочтлі, іспанці влаштували своїм гостинним господарям криваву баню.

> **Вони напали на священика-розпорядника церемонії і вілрубали йому руки та голову. Лалі, за свідченнями Саагуна, "вони напали на всіх учасників святкування, рубаючи їх мечами. Вони напали зненацька, і люди палали на землю, а ... вони (іспанці) відрубували голови та розрубували на частини... Ніхто не зміг урятуватися".**

Ця травнева різанина стала останньою краплею, що переповнила чашу терпіння астеків — і вони повстали проти загарбників. Визвольну війну свого народу проти конкіста-

дорів очолив племінник полоненого правителя — син покійного Ауїсотля *Куаутемок* ("Орел, що падає"), який, за свідченнями самих конкістадорів, "був хоробрим і настільки грізним, що піддані тремтіли від одного його погляду"[22]. Отож, коли Кортес зі значним підкріпленням повернувся до палацу, розпочався його штурм астецькими загонами.

Намагаючись заспокоїти збуджених астеків, іспанці змусили своїх поважних бранців — закутих у кайдани Іцкоуацина й Мотекусому — звернутися до них із примирливими промовами, але мешики закидали їх камінням із криками: "Ми більше не твої піддані!". Лише тепер конкістадори усвідомили, що потрапили в халепу.

Закуті в залізо та озброєні вогнепальною зброєю, іспанці усе ж розуміли, що перед таким численним військом їм не встояти, тому, знищивши непотрібного більше Мотекусому, вони з великими втратами (800 вояків-іспанців, 2 тис. тлашкаланців, уся артилерія і більша частина награбованого золота) вирвалися 1 липня з Теночтітлана.

Полонених іспанців разом із захопленими кіньми астеки принесли в жертву своїм богам, після чого цілий тиждень годували їхніми тілами хижаків (ягуарів, койотів, різноманітних змій тошо) знаменитого "імператорського" теночтітланського зоосаду.

Цю втечу іспанці з гіркотою прозвали "ніччю суму" — і було за що. Від цілковитого розгрому їх знову врятувала міжіндіанська ворожнеча: в долині Отумби до поріділого на три чверті загону Е. Кортеса знову приєдналися тлашкаланці, за ними прийшли сапотеки Косіхоеси (давнього ворога астеків), а потім прибуло несподіване підкріплення і від губернатора Веласкеса. Правитель Куби був переконаний у тому, що Е. Кортеса давно заарештовано, а походом керує його ставленик П. Нарваес, тому на допомогу не поскупився: прислав кілька каравел з озброєними солдатами, порохом, кіньми та гарматами. Кортесівцям удалося поповнити свої порохові запаси й завдяки спеціальній експедиції, спорядженій ними на димлячу гору Попокатепетль: там було роздобуто сірку, з якої виготовили 25 пудів пороху. Щоправда, Е. Кортесу періодично досаждали змови веласквців, але надто агресивних із них повісили, решті пообіцяли багаті золоті трофеї після взяття астецької столиці — і військо знову опинилось під цілковитим контролем естремадурця.

Цього разу Е. Кортес зібрав під своїм хрестоносним знаменом потужні сили: майже 1000 іспанських солдатів (із них близько сотні вершників і понад дві сотні арбалетників і піщальників), більше тридцяти гармат. Крім того, конкістадорів підтримували 25—30 тис. індіанців — їхніх союзників.

Куаутемок (Куатемоцин) намагався привернути колишніх васалів Астекії на свій бік. Він активно звільняв сусідні індіанські народи від данницьких виплат Теночтітлану й обіцяв персональну винагороду кожному індіанцеві, який особисто уб'є іспанця, але ті добре пам'ятали, шо собою являє кривава влада теночків, і ше не встигли відчути на своїх шиях усю "принадність" іспано-католиицького колоніального ярма, тому підтримувати мешиків не поспішали, а шочімільки узагалі приєдналися до антиастецької коаліції. Представники інших ображених теночками племен також активно вливалися у військо Е. Кортеса, і невдовзі Теночтітлан опинився в облозі 150-тисячної ворожої армії.

Щоправда, перед самим штурмом Теночтітлана частина тлашкаланців спробувала покинути військо Е. Кортеса, але це вже не могло принципово змінити ситуацію. Тим більше, шо іспанці енергійно придушили спроби індіанського самоуправства: тлашкаланців повернули обіцянками шедрої здобичі, а ініціатора антиіспанської змови Шикотенга (Шикотенкатля) стратили. Е. Кортес пояснив свій учинок просто й переконливо: мовляв, Шикотенкатль "був завжди ворогом іспанців, спочатку в полі, а опісля в раді, то відкрито, то таємно, — але завжди невблаганним ворогом"[23], а тому смерть він цілком заслужив.

Вигнавши іспанців зі своєї столиці, астеки вважали, що питання вирішено остаточно, тому спокійно обрали собі наступного *тлакатекухтлі* — брата загиблого Мотекусоми, "розважливого та надзвичайно розсудливого" Куїтлауака — і навіть заходилися відбудовувати поруйновані храми Теночтітлана. Страчені були також усі лідери місцевих "колабораціоністів" — астецькі царевичі та священнослужителі (Ашаяка, Шошопеуалок, Циуакпопокацин, Тлалокан, Амантлан та ін.), котрі свого часу проявили найбільшу активність у забезпеченні конкістадорів продовольством і фуражем. Але наступним ударом по імперії стала епідемія віспи, котру занесли до Америки європейці. Від смертоносної пандемії, що тривала, за свідченням Саагуна, "60 скорботних днів"[24], вимерли тисячі людей (включаючи самого Куїтлауака), і в цей момент конкістадори разом зі своїми союзниками вдруге атакували Теночтітлан. Останнім вождем Астекії став син грізного *Ауїсотля Куаутемок* ("Орел, що падає") — герой і мученик антиіспанського опору теночків.

У грудні року "Один Ніж" (1520) упав Тескоко, а 13 травня 1521 р. розпочався генеральний штурм Теночтітлана. Теночки відбивалися несамовито: навіть їхні жінки "відкинули свої спідниці та вбралися в одяг війни" — тобто взяли безпосередню участь у бойових діях. Завзятість боїв підтверджує анонімний "Літопис із Тлалтелолько": "Скрізь вояки були напоготові, скрізь ішли бої... З обох сторін були полонені, з обох сторін були вбиті"[25]. Однак сили були нерівними. Від жахливої віспи, принесеної на континент європейцями, голоду (захисники Теночтітлана поїли у місті ледь не усіх ящірок і пацюків) та наступної різанини мешканці колись людної астецької столиці гинули десятками тисяч.

Астецький епос жанру *існокуїкатль* ("скорботна пісня") так описує Теночтітлан в облозі:

"Поламані списи лежать на шляхах.
Від горя ми рвемо волосся своє.
Споруди без дахів тепер, а їхні стіни
Червоними стали від крові.
На майданах і вулицях черви рояться,
І кров'ю бруківка забризкана.
Немов пофарбовані стали червоними води,
І коли ми їх п'ємо,
Смак морської води вони мають".

Страждання астеків зворушили навіть самого Ернана Кортеса, який так описав у своїх "Донесеннях" іспанському двору різанину в Теночтітлані: "Такі чулися голосіння й ридання дітей і жінок, що не було жодного, в кого не розривалося б серце"[26]. За свідченнями сучасників, під час штурму загинуло близько 240 тис. мешканців столиці, дві тисячі тлалтелольків і 30 тис. тескокців.

Куаутемок наказав винести з обложеного Теночтітлана державний архів астеків, завдяки чому збереглося 14 астецьких кодексів, які залишаються, мабуть, найціннішим джерелом з історії цього народу. Що ж до золота й інших коштовностей, то все це за наказом того ж Куаутемока мешики утопили в озері Тескоко.

13 серпня 1521 р. (в день "Один Змія" року "Три Будинок", який іспанці іменували "Днем Святого Іполита") Теночтітлан упав. Його маріонетковим "правителем" іспанці призначили лідера астецьких "колабораціоністів" Тлакоцина. Після завершення вуличних боїв з Теночтітлана вийшли і здалися на милість переможців 30 тис. астеків-чоловіків і 150 тис. жінок і дітей. Потрапив у полон і Куаутемок, але

навіть під тортурами (йому палили ноги на багатті) він не показав місце, де астеки вкинули в озеро свої золоті скарби. Тому збагатилися від пограбування Теночтітлана лише лідери конкістадорів (сам Е. Кортес, кілька наближених до нього офіцерів, представники Святого Престолу, що нажилися на торгівлі індульгенціями серед солдатів) та іспанська корона (їй виділили "законну" п'яту частину здобичі).

Підсумкова частка рядових учасників кортесівського походу виявилась доволі скромною — менше 100 *песо* на брата. За свідченням одного з "ошуканих", Берналя Ліаса, щоб хоч якось винагородити себе за смертельний ризик попередніх боїв, іспанські солдати вдалися до тотального пограбунку нечисленних уцілілих мешканців Теночтітлану: "Іспанці хапали, відбирали собі гарних жінок, тих, у кого була світла, золотава шкіра. І деякі жінки, дізнавшись про це, обмащувалися глиною, прикривали стегна й груди лахміттям. Та християни скрізь шукали жінок... Хапали й чоловіків, міцних дорослих чоловіків, і юнаків, шо мали стати їхніми слугами. Декому тут же ставили тавро на підборідді або на щоці, чи біля губ"[27].

Фіналом битви за Теночтітлан стало офіційне проголошення колишньої астецької столиці християнським містом: цю церемонію пишно провів на руїнах заваленого трупами міста католицький священик Бартоломе Ольмедо.

Пробувши у полоні кілька років, Куаутемок лише у 1528 р. прийняв мученицьку смерть від рук конкістадорів.

Не кращою виявилась доля найближчих соратників останнього астецького лідера: "Повісили Макуїльшочитля, правителя Уїцилопочко, а потім і Піцоцина, правителя Кульюакана... А *тлакатекатля* із Куаутітлана й управителя Чорного Будинку зацькували собаками"[28].

Імперія астеків припинила своє існування, а на її уламках було утворено колоніальне віце-королівство Нова Іспанія. Його столицею став Мехіко (колишній Теночтітлан), у якому Е. Кортес, діставши від корони почесний титул "маркіз дель Вальє" — "маркіз Долини", оселився разом зі своєю коханкою Малінче.

Знищення цивілізації посткласичних майя. Астецькі скарби не змогли задовольнити жагу європейських колонізаторів до золота. Тож після Астекії увага конкістадорів цілком природно зосередилася на сусідах колишньої імперії "Троїстого Союзу". Об'єктами подальшої колоніальної експансії іспанців стали хуастеки, тараски, міштеки, сапотеки, а також майя.

Серед майямовних народів першими жертвами конкістадорів стали кіче й какчікелі, землі яких були одним із периферійних центрів активного майяського державотворення. їхні вождівства розмішувалися в межах сучасної Гватемали. Враховуючи важкодоступність навколишньої сельви, вони почували себе захищеними, тому зовнішніх навал не чекали й постійно воювали між собою. Перемогли у цих війнах кіче, очолювані "великими правителями Сонця" *(мах-кін)* з роду Кавек. Що ж до какчікелів (їхні вожді мали титул *ах-посоиидь (ах-пошахіль)),* а також їхніх сусідів "людей Рабіналя" і "людей Сакулеу", то після кічеського завоювання, за свідченнями кічеського епосу "Пополь-Вух", "вони, ці народи, стали рабами, вони були поранені списами, і вони були вбиті стрілами, прив'язані до дерев, не було для них уже більше слави; вони не мали більше моці"[29].

Ситуацією, шо склалася в регіоні, скористалися іспанські конкістадори, яких привів сюди, за наказом Ернана Кортеса у 1524 р. Педро де Альварадо, — той самий, шо організував свого часу криваву різанину астецької знаті в центральному храмі Теночтітлану. Загін конкістадорів був відносно невеликим — 300 іспанців та кілька сотень їхніх союзників-тлашкаланців. Проте чвари між індіанцями й тут зіграли колонізаторам на руку. Спочатку какчікелі підтримали іспанців і разом з ними розгромили у битві поблизу Пачахе (Кецальтенанго) 10-тисячне військо "індіанців, озброєних луками й стрілами, прашами, списами та іншою зброєю"[30], останнього суверенного кічеського *мах-кін* Ошибкеха (?—1524). Союзники взяли штурмом і спалили столичний Кумаркаах (Кумаркаай), після чого іспанці, вже власними силами, розправилися зі своїми колишніми союзниками, захопивши какчікельську столицю Ішимче. Усіх бранців конкістадори таврували й продавали в рабство.

У 1528 р. опір какчікелів було остаточно придушено шаленими репресіями, а на їхніх землях запанували колонізатори. "Відтак *Тонатіух* ("Сонечко" — так індіанці прозвали П. де Альварадо за світле волосся) наказав їм [індіанським вождям] заплатити 1200 золотих песо"[31], відвівши на збирання викупу п'ять діб, а коли золота не отримав — почав страчувати колишніх владик усіх підряд. За іронією долі, саме в Ішимче іспанці повісили у 1540 р. останніх кічеського (Тепепуль) та какчікельського (Белехе-Кат) вождів, своєрідно "примиривши" в такий спосіб на спільній шибениці цих у минулому запеклих ворогів. На місці дощенту зруйнованої какчікельської столиці П. де Альварадо заснував першу столицю генерал-капітанства Гватемала, котру на честь Святого Якова (покровителя конкістадорів)[32] назвав Сантьяго-де-Гватемала (сучасне гватемальське місто Антигуа). Не стало і Кумаркааха (інша назва — Утатлан), який згідно з наказом гватемальського єпископа Маррокіна перейменували на Санта-Крус-дель-Кіче.

Завдяки знищенню та пограбунку імперії астеків до рук іспанської корони та сотень європейських авантюристів потрапили небачені для тогочасної Європи багатства. Утім, за іронією долі суттєва частина їх дісталася не іспанському

королю Карлу I (він же імператор "Священної Римської імперії германської нації" Карл V (1516—1556)), а Франції, точніше французьким піратам, які захопили корабель зі скарбами Теночтітлана в Атлантиці й передали здобич своєму королю Франциску I (1515—1547). Отож, коли у 1526 р. довірена особа Е. Кортеса в Іспанії — дрібний іспанський дворянин із Саламанки — Франсиско де Монтехо — подав на розгляд іспанському монархові петицію з планом захоплення й пограбування майяського Юкатану, він дістав цілковиту підтримку влади. Щоправда, грошей черговому авантюристові Карл V не дав, порадивши фінансувати експедицію власним коштом або шукати спонсорів, зате пообіцяв Монтехо в разі успіху титул губернатора *(аделантадо)* Юкатану з окладом 250 тис. *мараведі* на рік плюс чин генерал-капітана, а також солідний шматочок "не найкращої, але й не найгіршої"[33] юкатанської землі та 4 % від усіх майбутніх іспанських прибутків від завойованого Юкатану йому та його нащадкам. Сама ж влада "скромно" претендувала лише на 10% від майбутньої здобичі й наполягала на поширенні серед індіанців католицтва.

Умови, висунуті короною, влаштовували Монтехо. "Він домовився укласти шлюб з однією севільською сеньйорою, багатою вдовою, завдяки цьому зумів набрати 500 людей, завантажив їх на три кораблі"[34] і, взявши кредит та заклавши усе своє майно (у тому числі й маєток своєї дружини доньї Беатрис де Монтехо), накупив зброї і в 1527 р. вирушив на завоювання Юкатану.

"Прийшли іноземці з рудими бородами, діти сонця. Бородаті люди прибули зі сходу, коли прийшли сюди, до цієї землі. Чужоземці, білі люди, руді люди... Вони закутані у плащі, з ними мотузки, щоб вішати владик. О, люди іца! Ваші боги вже не мають сили"[35], — так описували початок іспанського завоювання майяські хроністи.

Іспанці Монтехо прибули на Юкатан у вересні 1527 р. Однак район, де вони висадилися на берег (західне узбережжя півострова, у районі міста-держави Шельха) був дуже заболочений, з поганою водою, ордами комах та кам'янистим грунтом, тому конфліктувати з місцевим населенням конкістадори не наважилися. Кілька місяців загін Ф. де Монтехо просувався через сельву, втрачаючи людей від хвороб і жахливого клімату й харчуючись тим, що давали їм налякані незвичним виглядом прибульців майяські владики. Врешті-решт войовничим майя набридли непрошені гості, і, за даними іспанського літописця Карденаса Валенсії, поблизу

міста Аке "іспанці були атаковані незліченними юрбами індіанців, озброєних луками й стрілами, списами з опаленими на вогні кінцями, піками з гострими наконечниками з кременю, булавами, свистульками і трубами, виготовленими із панцирів великих черепах, як це було в них заведено за часів поганства. Всі вони були розмальовані, а їхні вуха й носи продірявлені для носіння прикрас із кольорових камінців, так що кожен туземець являв собою диявольську й страховидну фігуру. Та все це не злякало конкістадорів... Щонайменше 1200 індіанців було порубано на шматки, але й серед наших солдат дехто був убитий або поранений. Загинуло також багато коней і бойових собак. Битва тривала півтора дні, перш ніж індіанці втекли з поля бою"[36].

Перемога була вражаючою, однак під час юкатанських поневірянь Монтехо уже втратив половину своїх людей, тому попри постійне поповнення людьми авантюрного складу, яких чимало прибувало в Новий Світ із тогочасної Європи, "аделантадо острова Юкатан" так і не зумів налагодити в завойованих землях стабільного колоніального управління. Грабувати ж у майя можна було лише одяг і їжу: жаданого золота й срібла у розореній внутрішньою кризою країні постклясичних майя виявилося дуже мало. Тому в 1535 р., знищивши кільканадцять майяських міст і довівши господарство країни до цілковитого краху, конкістадори покинули негостинний Юкатан. Тепер уже самі майя, згадавши про старі образи, за ситуації, що склалася (посуха, післявоєнна розруха, голодомор), почали знову воювати між собою, намагаючись пограбунком сусіда вижити в умовах кризи. Особливо уславилися в цих сутичках вічні суперники — Кокоми з Сотути і Тутуль-Шиви із Мані[37], про ворожнечу яких після 1535 р. зібрав цінні свідчення згадуваний монах-літописець Дієго де Ланда. "Шиви, сеньйори Мані, вирішили влаштувати пишне жертвопринесення ідолам, привівши декількох рабів і рабинь, щоб вкинути їх у колодязь Чічен-Іци. Оскільки треба було [для цього] пройти через поселення сеньйорів Кокомів, їхніх смертельних ворогів, вони послали просити в них дозволу пройти їхньою землею, вважаючи, що за таких часів ті не поновлятимуть стару ворожнечу. Кокоми їх обдурили доброю відповіддю. Вони їх розмістили усіх у великому будинку й підпалили, вбиваючи тих, хто рятувався. Через це почалися великі війни"[38], що тривали на півострові від 1536 р. аж до другої навали конкістадорів.

Сил та енергії для організації нового походу на майя у 67-річного Франсиско де Монтехо вже не лишилося, тому свою справу він передав рідному синові та племінникові (обох звали також Франсиско Монтехо), і вони цілком "виправдали" таку високу довіру. На початку 1541 р. чотири сотні конкістадорів на чолі з Монтехо-сином знову вирушили на підкорення Юкатану.

Майя черговому візиту чужоземців, звичайно, зовсім не зраділи, добре розуміючи, з ким мають справу: "Вони [конкістадори] — зло світу, вони крутять шиями, вони озираються, вони плюють на владик країн, о отці! Ось вони йдуть; немає правди в їхніх словах, вони чужоземці"[39]. Однак успіху конкістадорів посприяли навала сарани, що спустошила весь Юкатан, викликавши "такий великий голод, що вони [майя] почали їсти кору дерев" і масово "падали мертвими на дорогах[40], та вже згадане вище загострення міжусобних конфліктів. Оскільки правитель Сотути — Начі Коком — виступив як рішучий ворог іспанців, останніх одразу ж підтримав владика Мані — Тутуль-Шив — і це вирішило наслідок війни. В ході генеральної битви, що відбулася поблизу Меріди у червні 1542 р., 60-тисячне військо Кокомів було розгромлене, після чого організований опір майя став надалі неможливим.

V 1543 р. капітулював і прийняв християнство Начі Коком (ставши відтоді дон Хуаном Кокомом), були окуповані Екаб і Косумель, здався "на милість іспанців" правитель міста-держави Тішхоцук — Нахум з роду Кочвах.

Упродовж чотирьох років іспанці намагалися придушити партизанський рух, що розгорнувся у країні. Конкістадори діяли з нечуваною жорстокістю, спалюючи непокірних живцем, "відрубуючи носи, кисті, руки й ноги, груди в жінок..."[41]. Вони застосовували проти індіанців спеціально навчених убивати собак-людожерів тощо. Лише в *1546 р. опір юкатанських майя був остаточно зламаний:* "Іспанці умиротворили всіх [майя] і привели до підданства Його Величності [королю Іспанії]"[42].

Останнім осередком незалежного політичного буття постклясичних майя залишалося місто-держава Таясаль, розташоване у важкодоступних заболочених землях у районі озера Петен-Іца, де правила династія Канек з племені іца. "Царство Канек" було доволі потужною илою, кількість мешканців його столиці (власне місто Таясаль) сягала 40 тис. Іца могли виставити проти супротивника 10 тис. вояків. Про-

те навіть не воєнна міць тривалий час рятувала Канеків віл колоніальної активності іспанців. Терени ці були бідні, золота у місцевих індіанців не було, клімат — несприятливий для виживання "білих людей". Отож, тривалий час лише католицькі місіонери "турбували" місцевих індіанців своїми проповідями, за що нерідко платили життям на майяських язичницьких жертовниках. У 1622 р. покарати "клятих язичників" визвався Франсиско де Міронес, але організований ним похід конкістадорів завершився невдало. У лютому 1624 р., коли загін Ф. де Міронеса, нарешті, пробився крізь джунглі до озера Петен-Іиа, його знесилених вояків раптово атакували індіанці-іца й перебили конкістадорів усіх до останнього. Тільки в 1697 р. конкіста "докотилася" до цих богом забутих місць. Військо останніх непокірних майя розсіяли гарматними пострілами, а 14 березня 1697 р. іспанці увійшли до Таясаля, який указом місцевого іспанського губернатора дон Мартіна де Урсуа-і-Арісменді одразу ж проголосили власністю іспанської корони, давши йому нову пишну назву — Нуестра Сеньйора де лос Ремедіос і Сан-Пабло де Іца. Усі 12 таясальських храмів були зруйновані (з їхніх уламків спорудили католицький собор), а всі знайдені в Таясалі майяські рукописи іспанці прилюдно спалили.

Останній правитель майя-іца з роду Канек та його найближчий соратник верховний жрець Кінканек потрапили в полон до іспанців і зберегли собі життя прийняттям християнства. Від свого католицького "хрестителя" вони дістали нові імена — дон Хосе Пабло Канек і дон Франсиско Ніколас Канек відповідно.

Суверенна цивілізація майя припинила своє існування.

Загибель *Тавантінсую.* Про існування на далекому заході за "великим морем" багатої "країни Біру" довідався ще Х. Колумб у 1502 р., коли шукав у Панамі свою "Індію" під час останньої, четвертої, трансокеанічної подорожі. Про неї уславленому адміралові розповіли місцеві індіанці, однак знайти цю країну не зміг ані сам першовідкривач Америки, ані його найближчі послідовники. У 1513 р. загін конкістадорів, на чолі з Нуньєсом де Бальбоа (1475—1517), уперше перетнув Панамський перешийок і вийшов на узбережжя "Південного Моря", як назвали іспанці тоді вперше побачений ними Тихий океан. Проте дістатися жаданої країни "Біру" йому також не вдалося: у 1517 р. за наказом іспанського губернатора Панами — Педро Аріаса Давіли — першовідкривач Тихого океану Баско Нуньєс де Бальбоа був заарештований і страчений як злісний боржник і змовник. Та чутки про таємничу країну "Біру", котру згодом переіначили на "Перу", продовжували

хвилювати серця конкістадорів, і в 1524 р., заручившись дозволом губернатора Панами Давіли, на пошуки перуанських скарбів вирушила експедиція, яку очолив ще один авантюрист, "який лише з чуток знав про страх"[43], — Франсиско Пісарро (1471-1541).

Майбутній грабіжник інкських золотих скарбів належав до бастардів, оскільки був позашлюбним сином естремадурського дворянина (полковника Гонсало Пісарро) і простої селянки, тому до 1508 р. змушений був служити свинопасом у багатих сусідів. Таке життя честолюбного Ф. Пісарро явно не влаштовувало, і 1508 р. він опинився уже в Америці. Разом з Нуньєсом де Бальбоа воював проти індіанців Панами, де за нелюдську жорстокість і завзяття отримав від іспанської адміністрації велику земельну ділянку. Там же він довідався і про "країну Перу", розшукати й пограбувати яку стало його нав'язливою ідеєю. Урешті-решт, знайшовши однодумців в особах іншого відчайдушного конкістадора Лієго де Альмагро та не менш войовничого католицького священика Ернандо де Люке (на прізвисько *Поко* — "Безумний"), він розпродав усе своє майно, взяв кредити під майбутні прибутки від воєнної здобичі, найняв близько сотні горлорізів і двома кораблями вирушив на південь.

Однак перший похід за "перуанськими скарбами" 1524 р. виявився невдалим: у боях з індіанцями узбережжя загинуло 20 солдатів, а Дієто де Альмагро втратив у сутичках око — і конкістадори змушені були повернутися до Панами. Утім, полонені індіанці підтвердили, що "країна Біру" дійсно на півдні існує, і золота там багато, тому вже через два роки Ф. Пісарро вирішив відновити свої пошуки. Його загін налічував уже 180 вояків, котрі тими ж двома каравелами вирушили в березні 1526 р. на пошуки "золотої країни".

Перед початком експедиції тріумвіри Ф. Пісарро, Д. Альмагро та Е. Люке "підписали" 10 березня 1526 р. спільний "контракт" про умови майбутнього поділу награбованого у "країні Перу" золота. Та оскільки письменним з усіх трьох виявився один лише "професор теології" Е. Люке, інші учасники поставили на контракті замість підписів хрестики, завірені присутніми на підписанні адвокатами — Хуаном де Паньєсом та Альваро де Кіросом.

И удача спочатку посміхнулася безграмотному естремадурському свинопасові: уже за кілька днів каботажного плавання іспанці натрапили на індіанське поселення (вони назвали його Сан-Хуан), де знайшли багато побутових речей, виготовлених із чистого золота. Ще за кілька днів у морі конкістадори натрапили на бальсовий пліт із чотирикутним вітрилом, яким мандрували місцеві купці. І знову серед їхніх

товарів знайшлося багато золотих прикрас, яких, за словами цих мандрівників, у країні, розташованій далі на південь, дійсно вдосталь. Один з індіанців виявив бажання приєднатися до конкістадорів. Іспанці одразу ж охрестили аборигена, давши йому нове ім'я Філіппільйо. Для перуанців воно у майбутньому стало символом національної зради (як малінчизм для мексиканців).

Подальша мандрівка склалася для Ф. Пісарро менш щасливо. Дорога виявилася тривалішою, ніж очікували, харчі скінчилися, багатих поселень на узбережжі знайти ніяк не вдавалося, а тут іще новий панамський губернатор Педро Ріос, до якого за підмогою був відряджений Д. Альмагро, вислав за Ф. Пісарро корабель з наказом негайно повернутися.

Сім місяців провели конкістадори на острові Горгона, очікуючи підтримки та потерпаючи від тропічних злив, хвороб, москітів і голоду (їли крабів, омарів і навіть великих змій). Урешті-решт, Д. Альмагро вдалося таки умовити владу продовжити перспективну експедицію. Після виснажливого острівного "ув'язнення" Ф. Пісарро дочекався ше одного корабля з припасами та людським поповненням і продовжив мандрівку.

На початку 1528 р. конкістадори дісталися затоки Гуаякіль, де розміщувався північний порт *Тавантінсую* — Тумбес (Тумпіс, нині Гуаякіль), який буквально приголомшив європейців пишністю й багатством місцевої цивілізації. Бруковані дороги, кам'яні храми з безліччю золотих і срібних виробів, якісні дорогі тканини, стада небачених в'ючних тварин — лам. Здавалося, що мрії авантюристів, нарешті, втілюються в життя, та тут знову прибув посланець від Педро Ріоса з наказом припинити експедицію. Мабуть, панамський губернатор боявся, що Ф. Пісарро награбує золото без нього і тим самим дискредитує його перед королем. Треба було звертатися до короля Карла V, і Ф. Пісарро разом з компаньйонами спочатку повернувся до Панами, а потім вирушив до Іспанії. Там, недовго посидівши за старі гріхи за ґратами, він зумів зацікавити Карла перспективами казкових прибутків від пограбунку "золотої країни" й 26 липня 1529 р. підписав з короною так звану "Толедську капітуляцію", згідно з якою дістав дозвіл на "відкриття, завоювання та заселення провінції Перу"[44], яке відтоді почали іменувати в офіційних королівських документах "Новою Кастилією".

Ф. Пісарро став її пожиттєвим "губернатором" *(алелангало)* і генерал-капітаном, Е. де Люке — єпископом Тумбеським і "протектором індіанців", а Д. Альмагро — губернатором Тумбеса у званні капітана й ідальго. Проте вільних грошей у Карла V, як завжди, не знайшлося, тому всі казкові оклади та винагороди, шо їх "жалувала" корона Ф. Пісарро та його поплічникам[45], мали виплачуватися їм виключно "за рахунок доходів указаних земель"[45], які конкістадори ще тільки збиралися захопити й пограбувати, а отже матеріальний зміст "капітуляції" сучасники оцінили доволі влучно: "Обіцяно все, але не дано нічого". Авантюристам потрібні були гроші, тому невдовзі там же, в Іспанії, Ф. Пісарро зустрівся зі своїм земляком, "підкорювачем Мексики" Е. Кортесом, який передав колишньому свинопасові свій безцінний досвід щодо завоювання та пограбування індіанських цивілізацій, а також виділив на організацію експедиції власні кошти. Взяти участь у поході за "золотом Перу" Ф. Пісарро загітував і своїх братів (Фернандо, Хуан і Гонсало), "чия жадоба, — за словами хроніста Гонсало Фернандеса де Овієдо-і-Вальдеса, — цілком відповідала їхній бідності"[47].

У січні 1531 р. Ф. Пісарро втретє відплив на завоювання Перу, маючи три каравели, 120 піхотинців і 36 кіннотників. Невдовзі іспанці вже знову були у Тумбесі, однак те, що вони побачили, викликало подив. Країна, якою вони просувалися, лежала в руїнах, храми були пограбовані й спалені, люди — розбіглися. Кілька місяців обережний Ф. Пісарро вивчав ситуацію. У гирлі р. Чіра він збудував потужну фортецю (Сан-Мігель), за мурами якої почувався доволі спокійно. Нарешті, він дізнався про все: про громадянську війну, про знищення власне інкської імперії та позбавлення Васкара трону, а також про вкрай нестабільне царювання узурпатора Атавальпи — і тоді колишній свинопас вирішив діяти. У вересні 1532 р. конкістадори вирушили через *Анли* в похід на Кахамарку, де відпочивав на той момент біля місцевих гарячих джерел самозваний *сапа-інка* Атавальпа.

Перед початком походу іспанці вирішили забезпечити собі надійний тил, тому схопили і прилюдно спалили 13 місцевих індіанських вождів, щоб залякати аборигенів можливими каральними акціями.

Гірська дорога, якою іспанці рушили на інків, була збудована за кращими будівельними традиціями андських цивілізацій, однак простою її для інтервентів ніяк не назвеш: голод, високогір'я з нестачею кисню, лютий холод, постійні хвороби, напади інкських вояків — і так упродовж 53 днів цього марафону. Але переваливши через засніжені хребти Анд, конкістадори таки вирвалися на рівнину й увійшли до Кахамарки, і тут Атавальпа зрозумів усю хисткість свого становища. Країну він так і не замирив, економіка, вражена

громадянською війною, лежала в руїнах, етнічні інки плели змови, отож до війни з дивовижними блідолицими людьми, закутими в небачене залізо й озброєними не менш дивовижними для індіанців гарматами й аркебузами, імперія Атавальпи явно була не готовою. Саме тому 13-й *сапа-інка* вирішив уладнати ситуацію миром, чим і підписав собі смертний вирок.

16 листопада 1532 р. Атавальпа разом із почтом, у супроводі 50-тисячної гвардії, прибув на центральний майдан Кахамарки для офіційних мирних переговорів з Ф. Пісарро, але їхній фінал виявився несподіваним для індіанців. Християнський священик пісаррівців єпископ Вісенте де Вальверде запропонував Атавальпі "вийти з диявольського і тваринного життя"[48], прийняти християнство і визнати владу короля Карла V. *Сапа-інка,* звичайно, відмовився, кинувши вручену йому Біблію на землю, після чого конкістадори із засідки відкрили вогонь по індіанцях із гармат та аркебузів. Охорону *сапа-інки* європейці, за словами хроніста Феліпе Гуамана Пома де Аяли, винищили "як мурах", а сам Атавальпа потрапив у полон до іспанців, які втратили лише п'ятьох вояків, "розтоптаних власними кавалеристами".

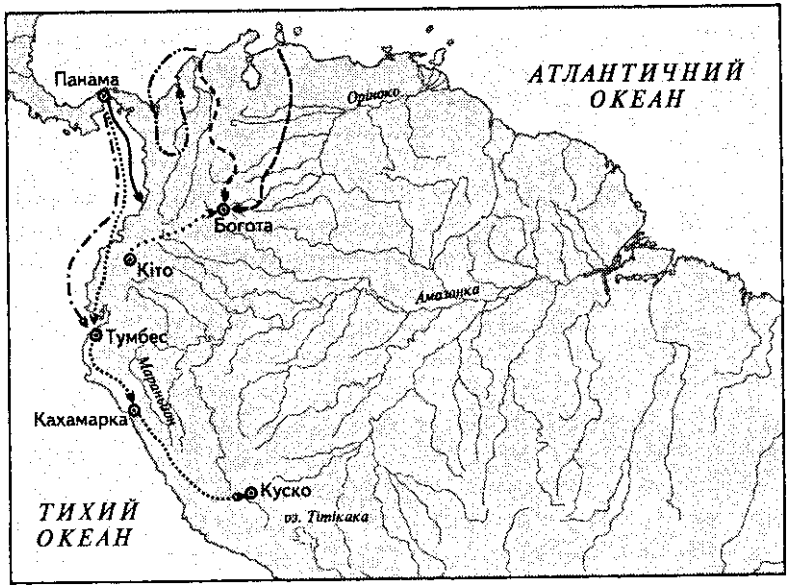

Завоювання Перу й Колумбії

——» Перший похід Ф. Пісарро, 1524 р.;———> Другий похід Ф. Пісарро, 1526—1527 рр.; ……•» Третій похід Ф. Пісарро, 1531 — 1533 рр.;——> Похід П. Ередії, 1533 р.; ——» ПохідГ.Х.де Кесади, 1536-1537 рр.; » ПохідС. Белалькасара, 1539р.; ——*- Похід Н. Федермана, 1539 р.

За даними пісаррівського секретаря Франсиско де Хереса, під час цієї різанини загинули 2 тис. індіанців.

Опинившись у підземеллі кахамарського палацу Хатунканча, Атавальпа швидко збагнув, із ким має справу, й вирішив просто відкупитися від небажаних прибульців. За свою свободу він запропонував сплатити шалений викуп, пообіцявши наповнити свою камеру (площею у 35 м^2) золотом на висоту піднятої руки, а дві сусідні — сріблом. Такий викуп, за словами "головного літописця Індій" Гонсало Фернандеса де Овієдо-і-Вальдеса, "робив убогим усе, що раніше вважалося розкішним"[49], тому Ф. Пісарро, звичайно, погодився, і за кілька місяців до рук конкістадорів потрапили 5,5 т золота і 12 т срібла (королівський скарбник оцінив суму викупу в 4 605 670 золотих дукатів, що за сучасним курсом відповідає приблизно сумі у $35 млн[50]), проте Атавальпу це не врятувало. 19 серпня 1533 р., за наказом Ф. Пісарро Атавальпу "судили" і "задушили його прив'язаним до стовпа. ...Йому закрутили на шиї мотузку і в такий спосіб задушили"[51].

За даними іспанського хроніста конкісти Гонсало Фернандеса де Овієдо-і-Вальдеса, "дізнавшись про смерть Атавальпи та про від'їзд губернатора [Ф. Пісарро], тисячі індіанців прийшли до городища [Кахамарка] і стерли його з лиця землі, не лишивши каменя на камені. Вони викопали тіло Атавальпи та забрали його з собою. Ніхто не знає, де місце його вічного спочинку"[02].

Після смерті правителя виснажена внутрішніми смутами *Тавантінсую* остаточно розпалася, і її загарбання виявилося для іспанців уже "справою техніки". 15 листопада 1533 р. конкістадори під командуванням Ернандо де Сото окупували й дощенту пограбували Куско, а іспанська корона нагородила Франсиско Пісарро за всі його "подвиги" почесним титулом "маркіз де Атавільйос" (за іншими документами — "маркіз де Чаркас"). Однак опір індіанців від цього не припинився.

Організований антиіспанський опір розпочали колишні переможці етнічних інків — кітосці, яких очолили Руміньяві та Кіскіс — ті ж самі полководці, що буквально кількома роками раніше грабували й вирізали, за наказом Атавальпи, столичний Куско після розгрому військ Васкара. Саме в їхніх руках перебувала захована від іспанців

державна скарбниця імперії, яка дісталася кітосцям після перемоги у громадянській війні напередодні конкісти, тому весь інтерес жадібних до золота європейців зосередився відтепер на Кіто.

Наприкінці 1533 р. на завоювання Кіто вирушив загін конкістадорів під командуванням Себастьяна де Белалькасара (Бенальककасара, 1495—1533), але очікуваних скарбів їм здобути так і не вдалося. І завадив цьому брат покійного Атавальпи — Руміньяві, якого кітосці обрали відтоді своїм черговим *ширі* — тобто суверенним правителем відродженого царства Кіто.

Справжнє ім'я цієї людини — Аті II Пільявасо (? — 1535), а прізвисько *Руміньяві* (мовою кечуа — "Кам'яне обличчя", або ж "Кам'яний погляд") він дістав за вміння приховувати свої емоції, за витримку та самовладання. Швидко усвідомивши, з ким він має справу, Руміньяві надійно сховав скарби інків (так надійно, шо й досі їх ніхто не зумів знайти) і спалив на шляху конкістадорів усі села й міста (у тому числі й Кіто), перетворивши їхній похід на справжнє пекло. Тоді ж кітосці розпочали проти іспанців партизанську війну, проте тривала вона менше двох років, оскільки на допомогу іспанцям прийшли давні вороги "царства Кіту" індіанці каньярі, котрих кітоські *ширі* свого часу завоювали і дуже утискували. Союз каньярі з іспанцями став фатальним для повстанців: у 1535 р. більшість їхніх загонів була знишена, а сам Руміньяві потрапив у полон, де прийняв мученицьку смерть від рук іспанців, так і не виказавши таємницю прихованого "золота інків" (за наказом С. де Белалькасара останнього *ширі* спалили живцем). Інший лідер кітошів — Кіскіс — став жертвою міжіндіанських усобиць.

Щоб упокорити численних індіанців, Ф. Пісарро знайшов молодшого брата загиблого Вас кара на ім'я Манко Капак і запропонував йому обійняти трон *сапа-інш* в обмін на прийняття християнства та визнання верховної влади іспанського короля над "Новою Кастилією", але той виявився хитрішим і не пробачив іспанцям минулих знущань над собою та своїм народом.

Після конкісти іспанська (!) слідча комісія встановила, шо, захопивши Куско, пісаррівці закували Манко Капака (Манко Інку) у кайдани і, шоб принизити королівську гідність представників "сонячної династії" в очах їхніх колишніх підданих, прилюдно мочилися йому в обличчя та в його присутності по черзі ґвалтували його дружин.

Пообіцявши подумати над цікавою пропозицією, Манко. Капак зі своїми прибічниками перебив іспанську варту й утік у гори (1536), закликавши своїх співвітчизників до антиіспанської визвольної війни. На його заклик повстали 200 тис. індіанців. В історію це повстання увійшло під назвою Новоінкської держави (1536-1572), фактичним фундатором якої став Манко Капак II (1536—1545).

Уже в квітні 1536 р. чотири новоінкські армії, шо налічували 50 тис. вояків, узяли в облогу Куско й атакували засновану в 1535 р. Ф. Пісарро нову столицю Перу — Сьюдад-де-лос-Реєс (Ліму), створивши пряму загрозу відправці золота з цього порту до Іспанії. "Іспанцям загрожувала велика небезпека"[53], однак узяти Ліму інкам не вдалося, облога Куско завершилася після запеклих тримісячних боїв сама собою, оскільки більшість вояків Манко Капака II розійшлися по своїх домівках у зв'язку з початком сезону землеробських робіт, а до іспанців несподівано підійшло підкріплення: до Перу повернулися пошарпані арауканами в Чілі загони Д. Альмагро. Іспанці обложили фортецю Саксаваман, де в цей час перебував командувач індіанської армії повстанців Кауїде, і той, аби не потрапити в полон, покінчив з собою, кинувшись з муру в провалля. Від цілковитого розгрому новоінкське військо врятували усобиці серед самих конкістадорів.

Владу над інкськими землями виборювали два головних конкістадори — Ф. Пісарро і Д. Альмагро — й обидва безуспішно. Спочатку в 1538 р. "пісаррівці" схопили і стратили Д. Альмагро, а три роки потому вже прибічники загиблого Д. Альмагро за сприяння вояків Манко Капака II убили Ф. Пісарро. Унаслідок цього союзу інки навчилися користування кіньми, здобули й опанували вогнепальну зброю.

Столицею Новоінкської держави стала *Вількабамба* ("Орлине Гніздо" з населенням у 20 тис. чол.), розташована у глибокому урочищі високогірного плато в межиріччі Урубамби й Апурімаку.

Навчившись за допомогою іспанських заколотників хитрощам європейської воєнної науки й відповідно озброївшись, новоінки перестали бути постійними "хлопчиками для биття" і вже самі почали турбувати сусідів вдалими набігами, однак у 1545 р. союз ренегатів з новими інками раптово і трагічно перервався. Річ у тім, шо іспанці навчили Манко Капака II не тільки тонкощам військового мистецтва, а й грі у шахи. Тому гра сподобалася, однак, як і кожен шахіст-початківець, *сапа-інка* спочатку постійно програвав іспанцям. Урешті-решт володареві це набридло, і, програючи чергову партію, Манко Капак II звинуватив свого суперника у порушенні правил і вдарив його по обличчю. Гарячкуватий іспанець образи не стерпів й одразу ж зарізав правителя ножем, а інки, своєю чергою, без жодних вагань перебили всіх своїх "союзників". Одне тішило самолюбство новоінків: помер Манко Капак II у 1545 р. як суверенний вождь незалежної держави.

Наступним правителем Новоінкської держави став п'ятирічний син Манко Капака II — Сайрі Тупак (1545—

1558). Від його імені, зрозуміло, правили регенти, однак офіційно саме за царювання Сайрі Тупака принципово змінилося обличчя Новоінкської держави. Виконуючи розпорядження властей піддані неповнолітнього імператора зайнялися інтенсивною розбудовою економіки країни. Окрім лам і альпак, індіанці почали розводити овець, свиней і велику рогату худобу. Розширювалися кордони Новоінкського царства завдяки активній територіальній експансії на схід — в долину Амазонії, що так лякала європейців. Отож, коли Сайрі Тупак, ставши повнолітнім, розпочав у 1555 р. війну проти іспанців, це було вже не народне повстання, а організоване воєнне зіткнення двох суверенних правителів — іспанського і новоінкського. Однак золото буває іноді сильнішим від справедливості. У 1558 р., після переговорів з іспанським посланником Дієго Ернандесом Сайрі, Тупак разом зі своєю дружиною Кусі Варкай (онукою Васкара) у супроводі великого почту прибув до Ліми, де склав присягу на вірність іспанській короні, після чого охрестився разом з дружиною у Куско. За це сдля-/шсд-зрадник здобув іспанське дворянство й відповідне ім'я — Дієго де Мендоса. Колоніальна влада подарувала йому два розкішних будинки в Куско та землі в долинах Юкай, Хакіхагуана, Гуалакіпа й Пукара. Колишній *сапа-інка* умить перетворився на родовитого ідальго та ще й найбагатшого землевласника Перу, і цього інки йому вже не могли пробачити. Того ж року Сайрі Тупак був отруєний своїми наближеними. Трон "нових *сапа-інків"* успадкував брат померлого — Тіту Кусі Юпанкі (1558—1570), який продовжив війну з колонізаторами.

За свідченням іспанського хроніста Бернабе Кобо, ставши *сапа-інкою,* Тіту Кусі Юпанкі "почав завдавати такої шкоди християнам, грабуючи долину Юкай і багато інших місць, виводячи до Вількабамби стільки індіанців, скільки він міг захопити, й убиваючи подорожніх; так шо не було надійного місця в областях Куско й Гуаманги; і неможливо було пройти без ескорту з одного місця до іншого"[54].

Спроби колонізаторів домовитися з Тіту Кусі Юпанкі мирним шляхом виявилися безуспішними, і в справу знову втрутилася католицька церква. У 1565 р. до новоінкської столиці Вількабамби прибув отець Дієго Родрігес, і, за посередництва церкви, розпочалися мирні переговори. Вони були тривалими і проходили з великими труднощами. В усякому разі сам Д. Родрігес повернувся з Вількабамби без істотних результатів. Проте наступники Д. Родрігеса виявилися більш вправними дипломатами. У 1569 р. Тіту Кусі Юпанкі урешті-решт припинив збройну боротьбу проти іспанців і навіть прийняв християнство. При дворі Вількабамби почало діяти постійне представництво католицької церкви, очолюване монахами Маркосом і Дієго. Однак у 1570 р. Тіту Кусі Юпанкі раптово захворів і помер у страшних муках. У його смерті звинуватили монаха Дієго Ортіса, котрий лікував правителя і, як багато хто вважав, міг отруїти *сапа-інку.* Нова війна між іспанцями і новоінками здавалася неминучою.

Останнім новоінкським правителем став ще один син Манко Капака II — "привітний і щирий, обережний, красномовний і розумний" *Тупак Амару* ("Сяючий Змій", 1570—1572), який знову поновив війну з іспанцями. 27-річний Тупак Амару все життя провів серед жерців священного міста інків Мачу-Пікчу, тому добре розбирався у тонкощах сонячної релігії, але виявився поганим правителем. Опір іспанцям очолили новоінкські воєначальники Вальпа (Уальпа) Юпанкі та Курі Павкар (Паукар).

Колонізатори розуміли, що остаточно вирішити "новоінкське питання" можна лише воєнним шляхом, і мобілізували з цією метою усі наявні в регіоні збройні сили. Активним прибічником тотальної антиінкської війни виступив новий віце-король Перу, досвідчений і рішучий політик дон Франсиско Альварес де Толедо-і-Пачеко (1569—1581). Для останнього походу на Вількабамбу іспанці зібрали численну й добре озброєну армію, під натиском якої навіть неприступність гір не врятувала останній уламок *Тавантінсую.* Як і слід було чекати, індіанці не витримали такого масованого удару, і в 1572 р. рештки сил "нових інків" були обложені у Вількабамбі. Оборонні мури новоінкської столиці зруйнувала іспанська артилерія, більшість її захисників загинули в бою, а Тупак Амару з найближчими соратниками потрапив у полон. Того ж року останніх новоінкських лідерів (серед них і Тупак Амару), закутих в ошийники, пішки пригнали до Куско, де 4 жовтня 1572 р. стратили на центральному майдані колишньої столиці *Тавантінсую,* звинувативши їх у зраді іспанської корони.

Як свідчив у своїй "Загальній історії Перу" Гарсіласо де ла Вега, коли останньому "Інці відрубали голову, він прийняв те покарання й ту муку з мужністю та величчю духу, як Інки і всі ті шляхетні індіанці за звичаєм зустрічали будь-яку лютість і жорстокість, що їм завдавали"[55].

Останній уламок самостійної інкської цивілізації припинив існування, а 36 останніх представників родини колиш-

ніх інкських імператорів були насильно переселені з гір у долину Ліми, де всі вони протягом двох років поголовно вимерли через несприятливий клімат. Землі Новоінкської держави увійшли до колоніальної іспанської системи Америки. Переможця інків — Франсиско де Толедо — власті обсипали милостями за те, "що він зробив королівській величності неоціненну послугу тим, що вирвав з коренем та загасив королівське потомство Інків — королів Перу, щоб ніхто не претендував і навіть не подумав, що йому належить право успадкувати ту імперію"[56].

За іронією долі уже в 1581 р. Франсиско де Толедо звинуватили у розкраданні 120 тис. дукатів, від чого, за даними "Загальної історії Перу" Гарсіласо де ла Веги, колишній віце-король "впав у такий сум і меланхолію, що за кілька днів помер"[57].

Поневолення чібча-муїсків. Чутки про існування у глибинах Америки якоїсь загадкової і водночас казково багатої "позолоченої" "країни Ельдорадо" ходили серед конкістадорів уже від початку 1530-х років. Іспанський хроніст часів конкісти Гонсало Фернандес де Овієдо-і-Вальдес (1478—1557) навіть помістив до своєї "Загальної і правдивої історії Індій" дані про країну індіанців, де "сеньйор чи государ постійно ходить, укритий товченим золотом, і таким дрібним, немов товчена сіль, бо йому здається, що убратися в який-небудь інший одяг буде не так красиво"[58]. Однак знайти цю казкову країну спочатку нікому не таланило. Шукали її в районі Каліфорнійської затоки, у Флориді, в Арізоні, але все марно. Тільки у 1533 р. "країну позолоченої людини" начебто виявив у глибинах південноамериканського материка на теренах Колумбійського нагір'я у районі долини р. Сіну іспанський конкістадор Педро де Ередія, який прийшов туди з півночі — від південноамериканського узбережжя Карибського моря. Продираючись крізь непролазні джунглі, його загін значно порідшав (давалися взнаки тропічні хвороби, змії та хижаки), порох відсирів, а вороже налаштовані проти незваних прибульців войовничі західні чібча зустріли іспанців зовсім не гостинно. Щоправда, у горах Західної Кордильєри, на сході долини Сіну, загін Педро де Ередії (150 вояків) натрапив на багаті золотом та смарагдами "царські могильники" західних чібча-муїсків,

пограбування яких зробило самого П. Ередію, а також усіх його солдатів "багатими людьми". Однак спроба учасників експедиції просуватися далі на південь — у корінні землі чібча-муїсків — завершилась нічим.

Для подальшого пошуку земель, вартих пограбування, П. Ередія відправив далі на південь невеликий загін (кілька десятків солдатів) на чолі з португальцем на іспанській службі Жуаном (ісп. Хуан) Сезаром. Після дев'ятимісячного блукання заболоченими лісами у пошуках Ельдорадо його вояки таки вийшли в 1534 р. на північну окраїну "країни муїсків" у районі золотоносної ріки Каука (лівий приток Магдалени), де почали активно грабувати мешканців навколишніх селиш. Однак муїські вояки-гуеча швидко "переконали" непроханих гостей полишити місцевих індіанців у спокої. Врешті-решт жалюгідні залишки загону Ж. Сезара в паніці покинули непривітні землі Центральної Колумбії (тікали пішки крізь непролазні джунглі зі швидкістю 20 км на добу).

Та звістка про те, що "країна Ельдорадо" нарешті знайдена, швидко поширилася, і в 1536 р. з благословення іспанського губернатора Санта-Марти (область у гирлі р. Магдалени) Педро Фернандеса де Люго за справу взявся вихованець Саламанкського університету (уже відомого на той час своїми випускниками-конкістадорами) генерал-капітан Гонсало Хіменес де Кесада (1499—1579).

Про свій похід на землі муїсків Г. Хіменес де Кесада написав кілька книг ("Коротка повість про конкісту Нового королівства Гранади", "Великий зошит [конкісти]", "Аннали імператора Карла V", "Коротка історія конкісти Нового королівства Гранади" та ін.), однак жодна з них до наших часів не збереглася. Тому основним джерелом інформації про останні роки муїської цивілізації є хроніки інших літописців конкісти — "Історія Санта-Марти і Нового королівства Гранади" та "Історія Венесуели" Педро де Агуадо (1503—1588), "Елегія про достославних мужів Індій" Хуана де Кастельяноса (1522—1607), "Історичні свідчення про завоювання *Тьєрра-Фірме* [Материкової Землі] в Індіях" Педро де Сімона (1574—1630), "Загальна історія конкісти Нового королівства Гранада" Лукаса Фернандеса де Пієдраїти (1624—1688) та "Конкіста і відкриття Нового королівства Гранади..." Хуана Родрігеса Фрейле (1566—1638).

Охочих узяти участь у пограбуванні чергової індіанської цивілізації знайшлося чимало. Тож коли загін Г. Х. де Кесади вирушив із міста Санта-Марта в похід, він налічував 875 вояків, однак після кількамісячного марафону крізь джунглі уздовж ріки Магдалени та переходу через Анди до нагір'я Кундінамарка в загоні залишилося не більше як 200 кон-

кістадорів, котрі, за словами учасника цього походу, а потім його літописця Хуана де Кастельяноса, були "покриті фурункулами й ранами, вони гнили живцем... Навколо панував жах'°[9]. Під час переходу через останній перевал померло ще 20 солдатів, а один іспанець утратив розум, і лише на початку 1537 р. 166 замордованих джунглями конкістадорів прорвалися з північного заходу на терени благословенного чудовим кліматом Колумбійського плоскогір'я.

Муїски, яких очолював *сіпа* царства Факата Тіскесуса, зустріли іспанців поблизу селища Кахіка й одразу ж атакували їх. Однак навчені гірким досвідом попередників іспанці тепер берегли порох від сирості дуже ретельно, а тому змогли дати по індіанцях кілька залпів зі своїх аркебузів. Особливо нажахали муїсків іспанські коні. За свідченнями Хуана де Кастельяноса, "подив і жах індіанців, які побачили іспанців на конях, були такими сильними, що бідолахи ціпеніли, стояли, немов укопані, не в змозі вимовити слово. Муїски падали ниць на землю, на них не діяли ані погрози, ані побої, вони готові були померти, тільки б не бачити цих чудовиськ"[60]. Озброєні пращами, луками й стрілами, дерев'яними дубинами й дротиками та списами з кам'яними або обсидіановими наконечниками, муїські *гуена* були настільки перелякані, що не змогли чинити опір. Факатський *сіпа* Тіскесуса загинув на полі бою, а син *сіпи* (і офіційний спадкоємець боготянського престолу) *Сакесасіпа* ("Головний з головних", ісп. Сагіпа) та інші індіанські полководці потрапили в полон до іспанців. Цілий місяць переможці тортурами витягували з них свідчення про місцезнаходження скарбів муїських правителів, аж доки не замордували бранців на смерть.

Одвічний ворог царства Факата *саке* Тунхи Кемуїнчаточа спочатку зрадів приходу іспанців, оскільки вони позбавили його давнього ворога — *СІПИ.* Та коли Кемуїнчаточа на радощах необережно погодився зустрітися з конкістадорами, вони прямо під час пишної аудієнції взяли невдаху *саке* в полон, а його вояків розігнали пострілами з аркебуз.

Так, не втративши у битві жодного солдата, іспанці стали володарями "золотоносної країни Ельдорадо", яку вони пограбували, наскільки вистачило сил. За свідченням хроніста Гонсало Фернандеса де Овієдо, свою поведінку загарбники пояснювали так: "Краще володіти скарбами тим, хто

їх узяв, аніж тим, хто використовує їх на погані язичницькі жертвопринесення"[61]. Самих лише великих смарагдів, за свідченням Г. Хіменеса де Кесади, іспанцям дісталося 1815, а золота назбирали стільки, що "ним можна було наповнити велику кімнату до самої стелі". Королівські наглядачі оцінили його вартість у 245 тис. *песо.* Що ж до самих муїсків, то вони, за словами хроніста Педро Сімона, "були пасивними в захисті своїх земель через пихатість та гордовитість, що були притаманні *сіпі* в його ставленні до касиків та простих індіанців"[62].

Два роки вояки Г. Х. де Кесади методично грабували муїсків без будь-яких перешкод, катуваннями вибиваючи з індіанських вождів інформацію про місця, де зберігалося золото. Муїски серйозного опору конкістадорам не чинили, оскільки вважали іспанців "дітьми сонця". Індіанці намагалися лише "відкупитися" від "блідолицих богів" "малою кров'ю", скидаючи їм з пагорбів "для божественного поїдання" своїх дітей. Однак у 1539 р. у генерал-капітана з'явилися несподівані конкуренти. Спочатку, в лютому 1539 р., тепер уже з заходу, через перуанські Анди, до Колумбійського плоскогір'я пробилося військо ще одного іспанського авантюриста-конкістадора Себастьяна де Белалькасара, який уже здобув на той час багатство і славу пограбуванням індіанців Перу, а тепер вирішив взяти участь у пограбуванні скарбів Ельдорадо.

У минулому С. Белалькасар був звичайним іспанським простолюдином, працював погоничем віслюків. Якось він, розлютившись, убив одним ударом кулака чужого віслюка, коли той ніяк не міг вилізти з дорожньої кастильської багнюки. Платити за чуже майно С. Белалькасару було нічим, тому, боячись покарання, він утік до порту Кадіс, де найнявся матросом на корабель, шо відпливав до Америки. У Новому Світі такі люди мали усі шанси здобути славу й багатство, і С. Белалькасар сповна ними скористався. У сутичках з індіанцями він проявив себе хоробрим вояком, який не знав ніякого жалю до мирного населення, тож не дивно, шо колишній погонич швидко здобув дворянський титул, збагатився і навіть уславив своє ім'я заснуванням кількох міст у завойованих іспанцями землях Центральної та Південної Америки. Саме з С. Белалькасаром та його горлорізами зустрілися вояки Г. Х. де Кесади на початку 1539 р.

Справа ледь не дійшла до збройних сутичок між самими іспанцями, коли раптом з північного сходу до Ельдорадо прибув ще один загін європейських авантюристів у складі

400 солдатів на чолі з рудобородим німцем Ніколасом Федерманом.

Н. Фелерман, родом з австрійського міста Ульм, був агентом багатих німецьких банкірських домів Вельзерів і Ехінгерів, які у 1528 р. за 12 бочок золота викупили в імператора "Священної Римської імперії германської нації" Карла V (який водночас був іспанським королем Карлом I) патент на колонізацію південного берега Карибського моря (майбутньої Венесуели) з правом його "відкривати, завойовувати й населяти"[63], але вирішили не пропустити нагоду поживитися багатствами Ельдорадо.

Усі три війська спочатку готувалися до війни між собою, проте невдовзі з'ясувалося, що золота і смарагдів з лихвою вистачає на всіх, і нечисленні, у порівнянні з індіанським аборигенним населенням, європейці вирішили не винищувати один одного, а просто активніше грабувати муїсків. Зрештою "кесадісти", "перуанці" та "німці" дійшли згоди.

Та за кілька років іспанського панування муїски перестали панічно боятися гуркоту аркебуз, а розбій та жорстокість конкістадорів переповнили чашу їхнього терпіння. У країні розпочалась справжня народно-визвольна війна проти хижих чужоземців. Повстання тривало чотири роки, а його вершиною став успішний штурм муїсками головного палацу Г. Хіменеса де Кесади. Особиста охорона генерал-капітана була перебита, а сам він потрапив до повстанців у полон. Утім, там він пробув недовго. Іспанський ватажок клятвено пообіцяв чібча, шо він негайно і назавжди виведе конкістадорів з "країни муїсків". Однак, повернувшись до своїх військ, Г. Х. де Кесада відразу ж організував каральну експедицію проти повстанців, яка вогнем і мечем покінчила з рештками муїського опору колонізаторам.

Наслідком стало тотальне знищення самобутньої муїської цивілізації, а згодом і цілковите вимирання самого народу муїсків, замордованого звірствами конкістадорів і донищеного занесеними європейцями на континент хворобами. Землі колишньої "країни муїсків" були з часом перетворені на віце-королівство Нова Гранада, а "земля, раніше переповнена туземцями, стала пустельною!"[64] — так підсумував ці події іспанський хроніст Педро де Сімон (1574—1630).

Аудієнсією (тобто столицею) Нової Гранади стало засноване в 1538 р. Г. Х. де Кесадою місто Санта-Фе-де-Богота. Сам першовідкривач "країни Ельдорадо" дістав від іспанської корони титул маркіза та посаду алькальда й рехідора ("управителя і захисника") Боготи з королівським утриманням від державної скарбниці в 400 дукатів на рік.

Арауканські війни. Єдиним корінним народом Америки, якому вдалося витримати натиск конкістадорів і зберегти цілковиту воєнно-політичну незалежність та культурну самобутність, були араукани (самоназва *мапуче* — "люди землі") — войовничий народ, що мешкав на теренах сучасної держави Чілі.

У соціально-політичному плані тогочасні араукани перебували на рівні передцивілізаційних вождівств, якими керували виборні вожді-*лонко,* а їхню етнічну єдність цементувала, насамперед, релігійна спільність, за яку відповідали жерці злих *(калку)* і добрих *(мачі)* духів. Своїм провідним богом вони вважали бога-прародителя Чао-Нгенечена, хоча вшановували й багатьох інших — змієподібного бога потопу Трентрена, бога війни Епунамуна, бога добра Маулена, бога зла Уекуфе, богиню Місяця Антумальген, духів різноманітних природних стихій, рослин і тварин тошо. Культові ритуали мапуче видавалися на тлі доколумбових реалій доволі гуманними, хоча від людських жертвоприносень, у разі крайньої потреби, вони також не відмовлялися. Себе араукани вважали нащадками двох дітей-сиріт, які після загибелі батьків під час всесвітнього потопу спочатку ледь не стали жертвами хижих звірів. Ставши дорослими, вони одружилися: перший з лисицею, друга — з пумою, започаткувавши у такий спосіб народ мапуче. Так араукани успадкували від зооморфних першопредків силу пуми й мудрість лисиці.

Мову мапуче філологи відносять до окремої лінгвістичної сім'ї.

Жили араукани землеробством (8—9 сортів маїсу, 14 сортів бобових, кіноа, кілька сортів картоплі, земляний горіх, стручковий перець *капі,* житоподібне *манго,* "чілійський овес" *тека,* "чілійський ячмінь" *екен,* квасоля, гарбуз тощо), розводили лам (заради м'яса, вовни й кізяків), виготовляли одяг з дещо грубуватої вовняної тканини, а також простий дерев'яний та глиняний посуд. Мешкали у глинобитних тростинно-дерев'яних халупах з конічним дахом *{рука).* Основним сільськогосподарським знаряддям праці слугувала загострена метрова палиця *(гуалато),* якою робили отвори в грунті для висаджування посівного матеріалу. Допоміжну роль у господарстві виконували рибальство (річково-озерне й океанічне), збиральництво (пташині яйця, плоди, гриби, їстівні водорості, трави і ягоди) та полювання за допомогою приручених собак (олені, пуми, вікуньї та гуанако), а також, в обмежених масштабах, — птахівництво (одомашнювали курей *трінтре* й *кольєнку* та качок *кетру).*

Мапуче не мали власної писемності, але використовували для фіксування інформації мнемонічну систему *прон* — аналог перуан-

ського *кіпу*. Не мали араукани й писаних законів: їх замішувало звичаєве право *(адмапу)*. Найсуворіші покарання передбачалися за зраду, вбивство, перелюб, наведення порчі, крадіжку, "порушення спокою роду" і неповагу до богів. Судочинство здійснював особисто *лонко* племені, а громадський порядок підтримувався звичаєм кровної помсти та системою покарань за принципом таліону ("око за око, зуб за зуб"). У сімейних стосунках мапуче панувала патріархальна полігамія (за принципом: більше дружин — більше престижу чоловікові).

Одяг арауканів не вирізнявся особливою витонченістю: чоловіки носили вовняні плаші-пончо та штани-ч/ріпу, жінки — довгі туніки темно-синього кольору з обрізом під правою рукою та застібкою на лівому плечі.

Регулярного війська в арауканів не було, але під час війни кожен чоловік вважав своїм священним обов'язком стати *кона* ("вояком") і вступити до всенародного ополчення, щоб захищати свою землю та спосіб життя. На цей період для організації опору агресорові араукани обирали воєнного вождя (токі), якому вручали як символ влади плаский камінь на шию. І хоча військове озброєння *кона* не було досконалим (лук і стріли, спис, палиця-макана, булава, праша, ласо, болеадорес), здолати войовничих мапуче було справою нелегкою, у чому швидко переконалися інки й іспанці.

Інки, у період своїх великих завоювань, не раз намагалися поневолити цей волелюбний народ, але безуспішно: мапуче вистояли, за що були прозвані *аука* — "вороги" (звідси пішла європеїзована назва *араукани).* Отож, коли в 1535—1537 рр. тут уперше з'явилися іспанці, яких очолював новопризначений "губернатор Чілі"[65] Дієго де Альмагро, уже перші контакти з грізними арауканами показали конкістадорам, що легкою прогулянкою їхній похід на південь не буде.

Розпочинаючи у червні 1535 р. свій "великий південний похід" за "золотом Чілі", Д. Альмагро мав під рукою 570 іспанських вершників і 15 тис. піхотинців із числа індіанських "союзників", однак, долаючи андські перевали (близько чотирьох тисяч метрів над рівнем моря!), конкістадори втратили усіх коней, 11 тис. погано екіпірованих індіанців замерзли. Тільки-но у березні 1536 р. іспанці ступили в районі р. Ріо-Кокімбо на землі, підконтрольні арауканам, непереможні мапуче атакували виснажених конкістадорів. Втративши більшість вояків, Дієго де Альмагро в паніці відступив, ше раз заплативши шедру ціну людськими життями за перехід через засніжені перевали.

Крім того, жили мапуче дуже бідно, великими скарбницями з золотом і сріблом не володіли, тому, втративши сотні людей у гірських Андах від голоду й холоду і діставшись ріки

Мауле (Ріо-Мауле, 35 ° південної широти), експедиція Д. Альмагро повернула назад на північ, де її керівника чекала невдовзі шибениця.

Після невдалого походу Д. Альмагро вступив у конфлікт з братами Пісарро, був розбитий у 1537 р. при Салінасі і страчений за особистим наказом Ф. Пісарро.

Лише у 1540 р. уже сам Франсиско Пісарро відправив на завоювання таємничих арауканів новий загін конкістадорів (150 вояків) на чолі з Педро де Вальдівією — колишнім соратником Д. Альмагро й учасником попереднього південного походу, який у своєму листі до іспанського короля Карла V стверджував, що "у країні Чілі не може не бути золота", оскільки "незліченні... безкрайні посіви її та копальні із золотом"[66].

Іспанці були настільки упевнені у перемозі, що вже придумали для арауканських земель спеціальну "колоніальну" назву — Нове Толедо: так мала називатися ця земля після її приєднання до світової іспанської колоніальної імперії.

Основними джерелами з історії іспано-арауканських війн є праці іспанських хроністів ("Війни в Чілі" Хуана де Мендоси; "Історія Чілі" Алонсо де Гонгора Мармолехо (1536—1575); "Хроніка королівства Чілі" Педро Маріньйо де Добери (1536—1595); "Загальна історія королівства Чілі" Дієго де Росалеса (1603—1677)), а також своєрідні епічні документально-ритмічні праці літописно-поетичного характеру, авторами яких були учасники описуваних подій Алонсо де Ерсільья-і-Суньїгі (1536—1594, поема "Араукана"), Фернандо Альварес де Толедо (1550—1633, поема "Неприборканий пурен") та Педро де Онья (1570—1643, поема "Приборканий арауканець").

Араукани не одразу помітили появу конкістадорів, і П. де Вальдівія встиг спорудити на півночі Чілі, в районі р. Мапочо, перший укріплений форт, який він назвав Ла-Серена, на честь свого рідного іспанського містечка. Відтепер, маючи надійний тил, конкістадори могли вести розвідку, приймати підкріплення з півночі, будувати нові фортеці та успішніше розвивати наступ.

Перші зіткнення вояків П. де Вальдівії з арауканами завершилися для конкістадорів загалом успішно, і, прорвавшись з боями до ріки Майпо (яку П. де Вальдівія "скромно" назвав Вальдівією), вони заснували тут в 1541 р. дерев'яну фортецю Сантьяго-дель-Нуево-Екстремо — майбутню чілійську столицю, котра стала головним опорним пунктом іспанців у краї, де їм протистояв вороже налаштований півмільйонний народ мапуче. Однак на цьому іспанська

колоніальна експансія у регіоні тимчасово припинилася, оскільки конкістадори Перу перегризлися між собою, домагаючись влади, і допомоги з півночі загін П. де Вальдівії отримати не міг.

Вторгнення іспанців викликало серел арауканів хвилю обурення. Об'єднавши свої сили, мапуче перейшли у наступ. V 1541 р. їхнє десятитисячне військо, яке на той час очолював *токі* на ім'я Мічімалонк, обложило Сантьяго. Лише потужні мури та вогнепальна зброя дали можливість конкістадорам відбити усі штурми індіанців.

Тільки у 1547 р., отримавши солідне підкріплення[67], іспанці поновили наступ на землі арауканів. Просуваючись на південь, П. де Вальдівія активно засновував нові міста (Сантьяго-дель-Естеро, Вальпараїсо, Консепсьон, Вальдівія, Ла-Імперіаль, Ла-Вілья-Ріке, Лос-Конфінес (сучасний Анголь), Фронтере та ін.), які ставали своєрідними форпостами іспанської влади у цьому негостинному для конкістадорів регіоні.

Своєрідним "рубіконом" для П. де Вальдівії став перехід через річку Біо-Біо, оскільки на південь від неї лежали землі корінних арауканів, і бойові зіткнення з мапуче набули для іспанців масштабів справжньої війни. У 1549 р. в долині Андальєн конкістадорам уперше вдалося завдати відчутної поразки 4-тисячному арауканському військові, лідер мапуче — *токі* Аявіла — загинув від мушкетної кулі. На захоплених землях колонізатори почали поспішно зводити нові укріплені фортеці (Арауко, Тукапель, Пурен та ін.), в яких розміщувалися гарнізони карателів. Придушити опір індіанців конкістадори вирішили тими ж самими методами, що й у інших регіонах Нового Світу — шаленими репресіями. Нормою стало поголовне винищення захоплених арауканських поселень та знущання над полоненими. Зокрема, П. де Вальдівія, невдоволений "зухвальством індіанців, котрі, замість того, щоб обробляти землю, воюють з іспанцями"[68], наказав відрубувати усім бранцям із числа арауканів носи та праві руки, після чого нещасних "відпускали додому" (жертвами іспанського садизму стали 400 полонених мапуче). У такий спосіб конкістадори намагалися, за словами тогочасного іспанського поета Алонсо де Ерсільї-і-Суньїгі (1533—1594), "накласти іспанським мечем ярмо на шию неприборканого Араука"[69]. Та в цьому іспанці явно перестаралися, оскільки замість очікуваної покірності дістали у відповідь всенародну

війну волелюбних арауканів. Загроза чужоземного поневолення сприяла об'єднанню п'яти основних арауканських племен (лафкен, лелфун, інапіре, піре, вільє) у спільне всеарауканське вождівство, главою якого (замість м'якотілого "миротворця" Лінкояна, скинутого мапуче з престолу) у 1552 р. став талановитий воєначальник та непоганий адміністратор Кауполікан (? — 1558). Однак справжнім лідером і натхненником могутнього антиколоніального опору виступив ще один іменитий індіанський вождь Феліпе Лаутаро (1535-1557).

Лаутаро був вихідцем із впливового арауканського роду спадкових вождів *(лонко)*. Ще в юнацтві він потрапив у полон до іспанців і був призначений персональним конюхом П. де Вальдівії. Перебуваючи серед конкістадорів, Лаутаро навчився користуватися вогнепальною зброєю, ознайомився з воєнною тактикою ворога, а коли війна арауканів з колонізаторами спалахнула з новою силою, утік у 1553 р. з полону і приєднався до повстанців Кауполікана, шоб передати своїм співвітчизникам усі набуті в іспанському полоні знання.

Арауканським вождям вистачило здорового глузду не гризтися між собою за владу, тому "демон війни, гордість Чілі"[70] Кауполікан приступив до організаційно-управлінських справ державної розбудови арауканського вождівства, тоді як Ф. Лаутаро зосередився на питаннях військового керівництва та масової агітації (коли він говорив, "ті, хто не знав його, раптом ловили себе на тому, що перебувають під владою його слів"[71]). Сигналом до початку активної визвольної війни стали стріли з прикріпленими до них закривавленими ганчірками, які в 1553 р. Ф. Лаутаро розіслав усім арауканським вождям.

Гаслом арауканської антиколоніальної війни став заклик, кинутий Ф. Лаутаро: "За свободу необхідно боротися!" Своєрідним "державним прапором" повсталого народу мапуче був стяг білого кольору з червоною п'ятикутною зіркою (символізувала п'ять об'єднаних у конфедерацію арауканських племен) та червоною бахромою по краях, а бойовим кличем — вигук "Амутуї!" ("Уперед!").

П. де Вальдівія, призначений у 1548 р. губернатором Чілі, поставився до війни з "нецивілізованими" індіанцями без належної уваги, за що й поплатився. Буквально за кілька тижнів, "поклявшись усі як один перед Сонцем, що вони або помруть, або переб'ють усіх іспанців"[72], мапуче оточили й буквально стерли на порох іспанську фортецю Тукапель,

розгромили містечко Ла-Імперіаль, а вже у січні 1554 р. на південь від містечка Консепсьон загін самого "генерал-капітана" П. де Вальдівії був оточений і поголовно винищений індіанцями Лаутаро.

Арауканський ватажок заманив іспанців на лісисто-пагористу рівнину, де конкістадори не могли скористатися своєю головною ударною силою — закутою в залізо кіннотою. Крім того, араукани навчилися стриножувати іспанських коней за допомогою болеадори — мотузки з прив'язаними до її двох кінців кам'яними кулями. Коли болеадору кидали назустріч вершнику, мотузка з камінцями обкручувалася навколо кінських ніг, після чого кінь разом з вершником як підкошений падав на землю. Наслідком стала цілковита перемога індіанців над розгубленими й дезорганізованими конкістадорами. Лише двом десяткам іспанців пощастило живими повернутися з цього трагічного для них походу.

Сам "губернатор Чілі" потрапив до арауканів у полон, де й наклав головою.

Потрапивши в полон Вальдівія принижено просив зберегти йому життя, обіцяв назавжди покинути землі Арауканії та вивести звідти усіх іспанців, однак його благання були марними. За наказом Ф. Лаутаро чілійського "губернатора" стратили показово: йому залили рот розплавленим золотом (за іншою версією — забили глотку золотим піском), котрим він так усе життя марив і перед смертю "наївся" досхочу.

Масштабна поразка змусила іспанців серйозніше поставитися до війни з арауканами, тим більше, що після перемоги над Вальдівією вояки Лаутаро штурмом оволоділи іспанською фортецею Пурен, вирізавши всіх її захисників, у тому числі ще одного відомого конкістадора — капітана Гомеса де Альмагро.

Новим генерал-капітаном Чілі був призначений Франсіско де Вільягра, який мобілізував на війну з мапуче значні військові контингенте. Спочатку в битві при Маріуену араукани Ф. Лаутаро здобули переконливу перемогу, знищивши половину ворожої армії. Однак у 1557 р. серед індіанців спалахнула епідемія тифу, від якої вимерло майже 80 % населення країни. Проблем додала також посуха, що спричинила в середовищі індіанців масовий голод. Араукани втратили абсолютну чисельну перевагу над іспанцями, й поступово хід бойових операцій почав схилятися на бік конкістадорів. У тому ж 1557 р. в битві, що відбулася поблизу ріки

Матакіто, араукани зазнали відчутної поразки, а Ф. Лаутаро загинув у бою.

Іспанці розшукали тіло свого заклятого ворога і вже мертвому відрубали Ф. Лаутаро голову. Щоб залякати індіанців, відрубану голову Лаутаро, за наказом Ф. де Вільягри, виставили на кафедральному майдані Сантьяго.

Продовжив іспанський наступ "надзвичайно гордий та незвичайно зарозумілий, з витонченими манерами, набожний і щедрий"[73] Гусман Гарсія Уртадо де Мендоса, який змінив Ф. де Вільягру на посаді "генерал-капітана Чілі". Через рік, у 1558 р., зазнав поразки у битві поблизу Каньєте арауканський *токі* Кауполікан, військо якого іспанці буквально змели залпами своїх гармат. Сам Кауполікан потрапив у полон, де прийняв мученицьку смерть (іспанці живцем посадили Кауполікана на палю, після чого методично кидали у нього списи та стріляли з арбалетів).

Визвольний рух арауканів не увінчався успіхом. Упродовж 13 років іспанці хазяйнували в Чілі як повновладні господарі, однак у 1571 р., обурені здирством іспанських колонізаторів, мапуче знову повстали. їхнім вождем став Колоколо, котрий оголосив іспанцям тотальну "війну без милосердя". Тогочасний іспанський генерал-капітан Чілі Мартін Гарсія Оньєс де ЛЬйола не повірив у серйозність індіанського опору, тому придушити цей рух у зародку іспанці не встигли, а коли спробували взятися за справу рішуче — було вже пізно.

Новим лідером повсталої Арауканії був обраний талановитий полководець *токі* Пелантаро, який дуже швидко виявив свій дар воєначальника. Зібравши трофеї минулих боїв, араукани створили власну артилерію та загони мушкетерів, організували в 1585 р. великі кавалерійські загони, оволоділи тактикою використання цих, нових для індіанців, видів зброї, навчилися кувати залізо й ремонтувати захоплену в іспанців вогнепальну зброю. І наслідки не забарилися: у 1598 р. поблизу селища Карабала (Куралаве) армія О. де Лойоли була оточена і поголовно винищена разом з горезвісним генерал-капітаном. У 1600 р. мапуче захопили фортецю Ла-Імперіаль, а в 1602 р. упав останній форпост іспанців в Арауканії — фортеця Ла-Вілларіка (Вільяріка). Рештки військ іспанських колонізаторів араукани змусили відійти на північ від р. Біо-Біо, котра стала фактично кор-

доном між іспанськими володіннями в Америці і незалежним арауканським вождівством, очолюваним *токі* Колоколо.

Ідеологом нової війни з мапуче виступив католицький церковник Сімон де Вальялобос, який заявив у 1606 р., шо "убиваючи й калічачи людей, ми маємо робити це на захист віри, в ім'я Господа нашого Ісуса Христа, щоб, служачи йому списом і кинджалом, заслужити місце в раю"[74]. Іспанська корона направила проти арауканів регулярну армію найманців-професіоналів, на утримання якої віце-король Перу виділяв спочатку по 60 тис. дукатів щорічно, потім — 140 тис, а з 1606 р. — по 212 тис. дукатів на рік. Римський папа Пій V (1605—1621) санкціонував безплатну роздачу солдатам антиарауканської армії індульгенцій, а іспанський король Філіпп III (1598—1621) своїм указом від 1608 р. дозволив обертати на рабів усіх полонених *мапуче,* починаючи з десятирічного віку[75], проте здолати індіанців так і не вдалося. Іспанська колоніальна експансія в Америці остаточно видихнулася, а постійні війни настільки зруйнували місцеву економіку, шо навіть серед колонізаторів розпочався масовий голод. "Одна жінка, народивши дитину, з'їла її. Багато хто їв тоді людське м'ясо, а м'ясо убитих індіанців солили й коптили. Злидні дійшли до того, шо люди вирішили кидати жереб, шоб визначити, кого їстимуть"[76]. Серед конкістадорів фіксувалися масові випадки дезертирства.

За такої ситуації вкрай неприємним для колонізаторів сюрпризом став швидкий господарський розвиток незалежної Арауканії, мешканці якої навчилися вирощувати пшеницю і ячмінь, коноплі та льон, розбили в межиріччі Копьяпо і Біо-Біо чудові виноградники. У мапуче з'явилося багатогалузеве скотарство (коні й віслюки, свині, кури, вівці, корови, кози). Арауканські сади рясніли горіхами, грушами, персиками, сливами, айвою, черешнями й оливами, цитрусовими та мигдалем. На місцевих баштанах вирощували першокласні кавуни й дині. Процвітало океанічне приузбережне рибальство.

У 1612 р., переконавшись у власній неспроможності поневолити войовничих арауканів, іспанці вивели з "країни мапуче" усі свої гарнізони, а в 1641 р. на березі р. Кільєн (Кільїн) іспанський губернатор Чілі Байдес підписав із представниками незалежної Арауканії перший в історії іспано-індіанських стосунків рівноправний договір. В історію він увійшов під назвою Кільєнського (Кільїнського). Відповідно до умов цього договору іспанська корона визнавала суверенітет і незалежність держави арауканів (площа — 70 тис. км^2) і погодилася, що "твердим і міцним" кордоном між цими двома політичними утвореннями буде ріка Біо-Біо. Своєю чергою, арауканський *токі* Льєнтур пообіцяв іспанцям допомогу в боротьбі з англійськими та голландськими

піратами, які розгорнули на той момент шалену активність у регіоні.

У 1655 р. іспанці ше раз спробували напасти на Арауканію, але знову зазнали поразки. В ході воєнних дій вони втратили 1300 вояків. Крім того, араукани знишили дев'ять іспанських фортець, розгромили 400 колоніальних маєтків і захопили як воєнні трофеї 400 тис. голів худоби. Втративши під час семирічної війни (1655—1662) з мапуче половину свого воєнного потенціалу в Чілі, іспанці змушені були знову підписати з арауканами мир — точніше — "договір про ненапад".

Від тих часів, з легкої руки іспано-американського хроніста Лієго де Росалеса (1603—1677), Арауканію стали називати "Індіанською Фландрією"[77], — за аналогією з Нідерландами, котрі також не так давно вибороли собі незалежність від іспанської корони.

Востаннє іспанці вторгнулися в землі арауканів у 1723 р., але знову безрезультатно — і в 1744 р. іспанська корона змушена була встановити з мапуче офіційні дипломатичні стосунки. Остаточно незалежність Арауканії іспанська монархія визнала у 1773 р.

Загалом в арауканських війнах XVI—XVII ст. загинуло ЗО тис. іспанців[78] і 60 тис. їхніх союзників із числа індіанців. Бойові втрати арауканів оцінюються у 180 тис. вояків.

У подальшому Арауканія як суверенна держава проіснувала до 1885 р., аж доки землі мапуче були силою зброї приєднані до Чілійської держави, і то лише після того, як чілійцям вдалося розкласти арауканське суспільство зсередини масовим споюванням індіанців, продаючи їм спиртні напої.

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

1494 р. — Тордесільяська угода.

1517 р. — юкатанський похід Ф. Е. де Кордови.

1519—1521 рр. — похід Е. Кортеса.

1520—1521 рр. — правління астецького *тлакатекухтлі* Куаутемока.

13 серпня 1521 р. — падіння Теночтітлана, крах "імперії астеків".

1524—1528 рр. — похід П. де Альварадо, знищення цивілізації кіче-какчікелів.

1527—1535 рр. — похід Ф. де Монтехо (батька) — початок іспанської колонізації Юкатану.

1528 р. — перше вторгнення іспанців в межі інкської імперії *Тавантінсую.*

16 листопада 1532 р. — різанина у м. Кахамарка, взяття 13-го *сапа-інки* Атавальпи в полон конкістадорами Ф. Пісарро.

19 серпня 1533 р. — страта Атавальпи.

Листопад 1533 р. — падіння Куско, крах імперії *Тавантінсую*.

1535—1537 рр. — "великий південний похід" Д. Альмагро, початок "арауканських війн".

1535—1557 рр. — життя й діяльність Ф. Лаутаро.

1536—1537 рр. — похід Г. Х. де Кесади, колоніальне поневолення країни чібча-муїсків.

1536—1572 рр. — Новоінкська держава.

1536—1545 рр. — правління новоінкського імператора Манко Капака II.

1541 — 1546 рр. — юкатанський похід Ф. де Монтехо (сина).

1542 р. — битва поблизу Меріди.

1545—1555 рр. — правління новоінкського імператора Сайрі Тупака.

1546 р. — офіційний рік "умиротворення Юкатану" іспанцями.

1549 р. — битва в долині Андальєн.

1552—1558 рр. — правління арауканського *токі* Кауполікана.

1554 р. — битва при Консепсьоні.

1555—1570 рр. — правління новоінкського імператора Тіту Кусі Юпанкі.

1557 р. — епідемія тифу серед арауканів.

1557 р. — битва поблизу р. Матакіо, загибель Ф. Лаутаро.

1558 р. — битва поблизу Каньєте, загибель Кауполікана.

1570—1572 рр. — правління новоінкського імператора Тупак Амару.

1572 р. — падіння Вількабамби, загибель Новоінкської імперії.

1571 — 1602 рр. — "війна без милосердя".

1598 р. — битва поблизу Карабали.

1641 р. — Кільєнський договір.

1655—1662 рр. — семирічна іспано-арауканська війна.

14 березня 1697 р. — падіння Таясаля.

1773 р. — офіційне визнання Іспанією незалежності Арауканії.

1885 р. — входження Арауканії до складу Чілійської держави.

ПРИМІТКИ

[1] Цит. за: Путешествия Христофора Колумба (дневники, письма, документы) / Пер. с исп. *Я. М. Света* / Под ред. *И. П. Магидовына*. Москва, 1952. С. 246.

[2] Булла "Inter caetera" № 2, 4 мая 1493 г. // Там же. С. 242.

[3] Тордесильясский договор между королями Испании и Португалии о разделе мира, 7 июня 1494 г. // Там же. С. 375.

[4] Цит. за: *Мирошевский В. М.* Освободительные движения в американских колониях Испании от их завоевания до войны за независимость (1492-1810). Москва; Ленинград, 1946. С. 144.

[5] *Егоров Д. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо / Пер. с исп.: В 2 т. Т. 1. В погоне за золотом. Ленинград, 1928. С. 202.

[6] Там же. С. 19.

[7] Там же.

[8] Там же. С. 37.

[9] Антона Солиса история о покорении Мексики или Новой Гишпании / Пер. с нем. *В. Лебедева:* В 2 ч. Санкт-Петербург, 1765. Ч. 1. С. 63.

[10] *Егоров Д.* Я. Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. С. 64—65.

[11] Підписуючи накази про ці жорстокі, садистські покарання, що застосовувалися до співвітчизників за тисячі миль від рідної Іспанії, Е. Кортес намагався прикинутися жертвою обставин, тому прилюдно навіть "жалкував", що взагалі вміє писати.

[12] Цит. за: *Прескотт В.* Завоевание Мехики: В 2 т. / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1885. Т. 1 (Кн. I и II). С. 53.

[13] *Хосе Лопес Портильо.* Сказание о Кецалькоатле / Пер. с исп. А/. *И. Былинкиной*. Москва, 1980. С. 187.

[14] Погиб народ Мешикатль / Пер. с исп. *Ю. Петрова //* Кеиаль и голубь: Поэзия науа, майя, кечуа / Сост. *В. Б. Земское*. Москва, 1983. С. 158.

[15] Антона Солиса история о покорении Мексики или Новой Гишпании / Пер. с нем. *В. Лебедева:* В 2 ч. Ч. 1. С. 222.

[16] Заради зміцнення воєнного союзу з тотонаками Е. Кортес навіть одружився з дочкою тотонацького вождя Каталіною.

[17] *Кинжсмов Р., Белов А.* Падіння Теночтітлана. Київ, 1959. С. 72.

[18] *Егоров Д. И.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. С. 101.

[19] Пізніше Е. Кортес звинуватив у різанині в Чолулі тотонаків, які, мовляв, переконували його, що в Чолулі весь "народ брехливий і підступний" (Цит. за: *Прескотт В.* Завоевание Мехики. Т. 1. С. 112).

[20] *Егоров Д. Н.* Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо. С. 141.

[21] Там же. С. 190.

[22]Цит. за: *Прескотт В.* Завоевание Мехики: В 2 т. / Пер. с англ. Т. 2 (Кн. IV, V и VI). С. 114.

[23]Цит. за: Там же. С. 141.

[24] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. Москва, 1988. С. 103.

[25] Цит. за: Там же. С. 113.

[26] Цит. за: *Земское В. Б.* Литература открытий и конкисты (первые испаноамериканские памятники) // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* Москва, 1985. С. 163.

[27] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 117.

[28] Цит. за: Там же. С. 118.

[29]Священные письмена майя: Пополь-Вух; Рабиналь-ачи / Пер. *Р. В. Кинжалова; Диего де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане / Пер. *Ю. В. Кнорозова.* Санкт-Петербург, 2000. С. 165.

[30] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 128.

[31] Цит. за: *Кинжалов Р. В.* Литература майя в XVI веке // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. I. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* Москва, 1985. С. 278.

[32]До кінця XV ст. Святий Яків (Сант-Яго) вважався офіційним покровителем християнської Реконкісти на Іберійському півострові й офіційно називався Santjago Matamoros ("Сант-Яго Урази Маврів"). Після завершення Реконкісти та початку іспанських колоніальних загарбань в Америці Святого Якова проголосили своїм покровителем конкістадори, що грабували Новий Світ, тому й офіційна титулатура цього святого була змінена на Santjago Mataindios ("Сант-Яго Урази Індіанців").

[33] Цит. за: *Гуляев В. И.* По следам конкистадоров. Москва, 1976. С. 106.

[34]*Диэго de Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* Москва; Ленинград, 1955. С. 128.

[35]Тексты колониального периода: Пророчество о двадцатилетии 11 Владыки (Пр. 11-11) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. Москва; Ленинград, 1963. С. 87-88.

[36] Цит. за: *Гуляев В. И.* По следам конкистадоров. С. 112.

[37] Царство Кокомів займало на той момент територію в 2 тис. км^2 з населенням у 30 тис. чол., Тутуль-Шиви контролювали терени площею у 8 тис. км^2 і мали у своєму розпорядженні значно більші людські ресурси — до 120 тис. мешканців.

[38]*Дизго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 130, 131.

[39]Тексты колониального периода: Пророчество жреца Чилам Балам (Пр. IV) // *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя. С. 94.

[40]*Диэго де Ланда.* Сообщение о делах в Юкатане (1566 г.) / Пер. со староисп. *Ю. В. Кнорозова.* С. 130, 131.

[41]Там же. С. 131-132.

[42] Цит. за: Там же. С. 240.

[43] Цит. за: *Магидович И. П.* История открытия и исследования Центральной и Южной Америки. Москва, 1965. С. 126.

[44] Цит. за: *Вольский Ст.* Пизарро. Москва, 1935. С. 99.

[45] В разі успіху експедиції влада обіцяла Ф. Пісарро щорічно сплачувати 725 тис. *мараведі,* Д. Аїьмагро — 200 тис. *мараведі,* по 75 тис. *мараведі* на рік обіцяли іншим командирам і т. ін.

[46] Цит. за: *Вольский Ст.* Пизарро. С. 100.

[47] Цит. за: Там же. С. 103.

[48] Цит. за: *Земское В. Б.* Литература открытий и конкисты (первые испаноамериканские памятники) // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское.* С. 165.

[49] Цит. за: *Ростоикая Л. В.* Золото Перу // Культура Перу / Отв. ред. *В. А. Кузьмищев.* Москва, 1975. С. 47.

[50] Пограбувавши інків, пісаррівські конкістадори отримали як нагороду по 20 кг золота кожен піхотинець і по 40 кг золота — кожен кавалерист. Собі Ф. Пісарро "скромно" залишив 300 кг золота, 143 кг отримав його старший брат Ернандо.

[31] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. Москва, 1979. С. 180.

[52] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 195.

[53] Свидетельство о добросовестной службе капитана Франсиско де Орельяны // Открытие великой реки Амазонок: Хроники и документы XVI века о путешествиях Франсиско де Орельяны / Пер. с исп. *С. М. Вайнштейна.* Москва, 1963. С. 32.

[54] Цит. за: *Серое С Я.* Инки в колониальном Перу // Проблемы археологии и древней истории стран Латинской Америки / Отв. ред. *В. А. Башилое.* Москва, 1990. С. 250.

[55] Цит. за: *Кузьмищев В. А.* У истоков общественной мысли Перу. Гарсиласо и его история инков. С. 152.

[56] Цит. за: Там же. С. 153, 154.

[57] Цит. за: Там же. С. 155.

[58] *Гонсало Фернандес де Овьедо-и-Вальдес.* Сведения о походе Гонсало Писарро в страну корицы, о плавании Франсиско де Орельяны по реке Мараньон и о землях, лежащих по этой реке (отрывок из «Всеобщей и подлинной истории Индий, островов и материковой земли в море-океане») // Открытие великой реки Амазонок: Хроники и документы XVI века о путешествиях Франсиско де Орельяны / Пер. с исп. С. *М. Вайнштейна.* Москва, 1963. С. 127.

[59] Цит. за: *Гонионский С. А.* Колумбия. Историко-этнографические очерки. Москва, 1973. С. 47.

[60] Цит. за: Там же. С. 47, 48.

[61] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 185.

[62] Цит. за: *Созина С. А.* Муиски. Еще одна цивилизация древней Америки. Москва, 1969. С. 66.

[63] Цит. за: *Селиванов В. Н.* Культура колониальной Венесуэлы // Культура Венесуэлы / Отв. ред. *В. А. Кузьмищев*. Москва, 1984. С. 47.

[64] Цит. за: *Кутейщикова В. И.* Литература генерал-капитанств и аудиенсий Испанской Америки в XVII веке (Куба, Гватемала, Новая Гранада, Кито, Чили, Чаркас, Ла-Плата) // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское*. С. 481.

[65] Термін *Чілі* походить від кечуанського слова *чірі* — "холод". Так відповідали інки конкістадорам на запитання про те, якою є країна, розташована на південь від *Тавантінсую* — і саме так іспанці її прозвали.

[66] Цит. за: *Винниченко И. В.* Черты становления национальной литературы Чили // Культура Чили / Отв. ред. С. *А. Гонионский* и *В. А. Кузьмищев*. Москва, 1968. С. 43.

[67] На той момент П. де Вальдівія знайшов, нарешті, в землях арауканів золото (родовище в долині Кокімбо). Після цього він "відчув себе сеньйором" і відправив до Перу свого посланця Алонсо де Монроя у супроводі загону із тридцяти вершників, у яких "золотими були і стремена, широкі й великі, і попруга, і уздечки, і вся упряж" (цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 232). Такий "піарівський" крок мав спонукати іспанців активніше брати участь у колоніальних війнах на землях Чілі.

[68] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 233.

[69] Цит. за: *Земское В. Б.* Творчество Аюнсо де Эрсильи // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. *В. А. Земское*. С. 216.

[70] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 243.

[71] Цит. за: Там же. С. 240.

[72] Цит. за: Там же. С. 236.

[73] Цит. за: Там же. С. 242.

[74] Цит. за: *Фостер У. З.* Очерк политической истории Америки / Пер. с англ. Москва, 1953. С. 123.

[75] В інших іспанських колоніях Нового Світу іспанський уряд спеціальним законом заборонив у 1530 р. обертати індіанців на рабів. Цілковито інститут індіанського рабства був ліквідований в американських колоніях Іспанії у 1680 р.

[76] Цит. за: *Олива де Коль Х.* Сопротивление индейцев испанским конкистадорам / Пер. с исп. С. 244.

[77] Дієго де Росалес так і назвав свою хроніку: "Загальна історія Чілі. Індіанська Фландрія".

[78] Загалом до Чілі переселилося за колоніальних часів не більше як 70 тис. європейців, майже половина з них знайшла тут свою смерть.

ПІСЛЯМОВА

Відкриття Америки та наступне знищення практично усіх доколумбових цивілізацій стало однією з найпомітніших віх в історії людства[1], і, як будь-яка подія планетарного масштабу, вона не може оцінюватися однозначно.

Воістину, катастрофічними для усіх доколумбових цивілізацій виявились початкові наслідки власне конкісти – тобто іспанського "завоювання" Америки, що супроводжувалося тотальним знищенням багатомовних міст, масштабних храмових і палацових комплексів, безцінних пам'яток давньоамериканського мистецтва й духовності[2], а також нечуваною демографічною катастрофою. Із майже 100 млн індіанців, що населяли Новий Світ до появи там європейців, під час конкісти іспанці знищили, за різними підрахунками, від 15 до 19 млн індіанців. Загалом у ході бойових дій, від непосильної рабської праці й особливо від занесених європейцями до Нового Світу хвороб (жовта лихоманка, чума, холера, віспа, кір, тиф, дифтерит, свинка, коклюш, малярія, проказа тощо), до яких у корінних мешканців Америки не було ніякого імунітету, загинули десятки мільйонів американських аборигенів. За свідченням родовитого іспанця Маркуса де Варінаки, який відвідав Новий Світ у 1685 р., в колонізованих європейцями землях лише кожен двадцятий індіанець доживав до 50 років, а загальна кількість американських аборигенів скоротилася до кінця XVII ст. удесятеро (!).

Перший іспанський історіограф Нового Світу Гонсало Фернандес де Овієдо-і-Вальдес (1478—1557) у своїй прані "Коротка натуральна історія Індій" (1526) пояснював це "слабкістю" самої природи Нового Світу в порівнянні зі Старим. Мовляв, навіть місцеві ягуари слабкіші від левів, а аборигенні американські собаки — слабкіші від наших псів, бо навіть "гавкати" не вміють. Тому, мовляв, і люди місцеві кволі, а до того ж "ліниві, непрацелюбні, боягузи, розбешені та схильні до поганого, зі слабкою пам'яттю"[3] і т. ін. Але все це не мало нічого спільного з реальною дійсністю.

Сучасна наука доходить висновку, шо більшість епідемічних хвороб, відомих людству, дісталися нам від свійських тварин, а відтак є своєрідною платою людини за одомашнення та використання у господарському житті й побуті тваринної мускульної сили, м'яса, вовни та інших корисних надбань, здобутих цивілізаціями Старого Світу завдяки скотарству. На захід від Атлантики скотарства майже не існувало, отож за умов, коли на час Великих Географічних відкриттів у народів Євразії та Африки виробився певний імунітет до епідемій відповідних інфекційних захворювань, індіанці такого імунітету не мали і мати не могли.

За приблизними підрахунками істориків-демографів, жертвами "зустрічі двох світів" стали близько мільйона корінних мешканців островів Карибського басейну (практично все індіанське населення). Аборигенне населення Центральної Америки скоротилося унаслідок конкісти та подальшого колоніального гноблення з 25 до 6,4 млн на середину XVI ст. й до 1,6 млн на 1620 р., а'від 10—12 млн індіанців, шо населяли до конкісти імперію інків, лишилося через півстоліття не більше як 1,5 млн осіб. На самих лише роботах, пов'язаних із видобутком корисних копалин в іспанських колоніях Нового Світу, загинули від травматизму та непосильної праці більш як 8 млн шахтарів!

Не дивно, шо протягом XVI—XVII ст. Новий Світ пережив 60 антиіспанських антиколоніальних повстань, у яких брали участь не менш як 300 індіанських племен і народів.

Такими ж трагічними були наслідки жахливої трансатлантичної работоргівлі, жертвами якої стали десятки мільйонів темношкірих африканців, завезених до Америки для роботи на плантаціях і рудниках. Демографічні втрати людства від "зустрічі двох світів" вражають. За дуже приблизними підрахунками, в період легальної трансатлантичної работоргівлі (з XV ст. до 1807 р.) з Африки до Нового Світу було перевезено й продано в рабство близько 12 млн невільників. Якщо ж урахувати кількість жертв під час "полювання за рабами" та жахливу смертність серед невільників під час їх транспортування через Атлантику в корабельних трюмах, то загальні втрати "Чорного континенту" від трансатлантичної работоргівлі, на думку дослідників, слід оцінювати у 50—55 млн осіб. Той факт, шо раб-негр коштував на тогочасних ринках Бразилії чи островів Вест-Індії у 15 (!) разів дорожче від індіанця, переконливо свідчить про масштаби тотального вимирання аборигенів Нового Світу після їхнього знайомства з християнською цивілізацією.

Величезних втрат у процесі конкісти зазнавали і самі її учасники, серед яких лише один зі ста (!) повертався додому живим і відносно здоровим. Один із відомих конкістадорів Берналь Ліас зауважував з цього приводу: "Так! Важка справа відкривати нові країни! Зрозуміти це може лише той, хто сам пройшов через усі біди й жахи"[4]. Не дивно, шо бажаючих переселитися із Європи до Нового Світу було не так уже й багато: за першу половину XVI ст. до Америки прибуло всього 15 тис. іспанських колоністів, а загалом протягом XVI ст. із Іспанії виїхало до заморських "Індій" не більше 300 тис. осіб.

Приголомшують цифри, що ілюструють масштаби прямого пограбування американських аборигенів іспанцями. Цим опікувалися спеціальні мадридські міністерства — створена у 1503 р. "Торговельна палата Індій" та сформована у 1511 р. "Верховна Рада [у справах] Індій". На перших порах до Іспанії щорічно вивозили по 3 млн піастрів, пізніше — по 11, а в XVII ст. — по 16 млн піастрів щороку. Лише за перші півтора століття конкісти з Нового Світу до Іспанії, за офіційними даними, переправили понад 180 т золота та близько 16,9 тис. т срібла, що збільшило західноєвропейські ресурси благородних металів майже у 30 (!) разів. Королівський секретар іспанської Ради у справах Індій Херонімо де Устаріс (XVIII ст.) у своїй праці "Теорія та практика торгівлі й мореплавства" оцінив загальний обсяг вивезеного з Америки до Іспанії золота і срібла у 3 млрд 860 млн піастрів.

Так, лише копальні Потосі давали в XVII ст. половину світового видобутку срібла. Якщо ж у якихось заокеанських колоніях золота не знаходили, іспанці втрачали до таких земель інтерес і позначали їх на своїх картах промовистою назвою: "Землі, що не приносять доходів".

У сучасних цінах обсяги награбованих європейцями в Новому Світі золота й срібла оцінюють у $10 млрд (!), причому не менше як $600 млн із них пішло на дно океану під час транспортування унаслідок штормів, нападів піратів, воєн тощо.

А щоб позбутися можливих докорів сумління, один з ідеологів конкісти іспанський богослов Хуан Хінес де Сепульведа (1490—1573) знайшов цілком обгрунтоване, з точки зору іспанських колонізаторів, виправдання цього тотального пограбунку: "В силу багатьох і вельми серйозних причин варварам [тобто індіанцям] слід покоритися іспанському пануванню, бо воно відповідає законам самої природи, а крім того, воно більше потрібне самим варварам, аніж іспанцям, оскільки несе з собою доброчесність, людяність й істинну релігію, що набагато цінніше від золота і срібла"[5].

Добуті у такий спосіб кошти стали фінансовим фундаментом масштабного процесу первісного нагромадження капіталу, який невдовзі вивів Європу на передові позиції в індустріальній, технологічній та військовій сферах.

У самій лише Іспанії, яка, зрозуміло, найбільше нажилася унаслідок пограбування індіанських цивілізацій, за першу половину XVI ст. у десять разів (!) зросло промислове виробництво, удвоє зменшилися митні збори з трансокеанської торгівлі, в півтора раза (з чотирьох до майже шести мільйонів осіб) збільшилось населення країни.

Важливе значення мало також розширення спектра культивованих європейцями рослин за рахунок культур, освоєних індіанцями. Унаслідок відкриття Америки в раціоні європейців (а отже й азіатів з африканцями) з'явилися томати, квасоля, картопля, маніок, гарбуз, соняшник, какао (й шоколад), ваніль, полуниці, ананас, артишок, авокадо, кукурудза, арахіс, фейхоа, папайя, стручковий перець та індичина з кролятиною, що дало змогу за короткий термін удвоє збільшити продовольчі ресурси планети. Європейську медицину збагатили хінін, стрихнін і кокаїн, сировинні ресурси — каучук (з якого отримують гуму) й агавові хенекен і сизаль (з них і досі виготовляють найкращі канати), естетику — низка чудових декоративних рослин (жоржина, бегонія, фуксія, опунція, кальцеолярія, орхідея). До європейських розваг долучилося розведення домашніх морських свинок, а до шкідливих звичок додалося тютюнопаління. Побутовий комфорт поповнився новим типом ліжка для відпочинку — гамаком, а європейські мови збагатилися новими словами-поняттями амеріндського походження — мусон, ураган, цигарка (сигара), лагуна, шоколад, потлач, тотем, канібал, секвоя, ондатра, піранья, барбе-кю, савана, янкі, мангровий ліс, боа, пірога, каное тощо...

Відплатив Новий Світ Європі за принесені в Америку епідемії і своїм інфекційним "аналогом" — сифілісом.

Однак не можна оцінювати наслідки завоювання та колонізації Америки виключно негативно і для самого Нового Світу. Саме завдяки європейцям індіанці доповнили свій продовольчий потенціал пшеницею, житом, рисом, кавою, горохом, цибулею, морквою, буряком, капустою, яблуками, лимонами, апельсинами, сливами, гранатами, оливами та іншими рослинними культурами. У 1554 р. єпископ Васко де Кірога (1470—1565) привіз до Центральної Америки саджанці бананового дерева, яке настільки успішно тут прижилося, що більшість латиноамериканських країн і досі іменують "банановими республіками", оскільки саме банани становлять основу їхньої економіки та експортного потенціалу. Додатковим сировинним стимулом для розвитку місцевого ткацтва стала культивація льону, який також завезли до Америки європейці. Завдяки запозиченій у Старого Світу культурі скотарства (корови й бики, свині, вівці, кози, коні, віслюки та мули тощо) мешканці Нового Світу урізноманітнили свій, у минулому переважно вегетаріанський, раціон калорійним м'ясом, почали вживати молоко та молочні продукти, дістали зручний транспорт, почали завдяки наявності тяглової худоби розвивати орне рільництво. Справжню технологічну революцію пережив господарський комплекс Нового Світу з поширенням в Америці заліза й залізних інструментів, колеса, ножиць, цементу, вітряків і млинів. Індіанці познайомилися з науковими досягненнями Старого Світу, алфавітним письмом, книгодрукуванням[6], мореплавством, а їхній побут збагатили гребінці та "венеціанські" дзеркала. Уже в середині XVI ст. у Новому Світі були засновані перші університети європейського типу (два — у Санто-Домінго, по одному — в Мехіко й Лімі), яким іспанська корона одразу дарувала всі належні класичним університетам привілеї, гарантувала державні субсидії та право надавати наукові ступені бакалавра, ліценціата, магістра (маестро) й доктора.

Загалом, за часів колоніального іспано-португальського панування в Америці було відкрито 23 університети.

Небаченими темпами росли в Новому Світі міста: їх за перше століття конкісти в іспано-португальських колоніях Америки з'явилось більш як 200 (Сан-Хуан-де-Пуерто-Ріко, Гавана, Сантьяго-де-Гватемала, Сан-Сальвадор, Сантьяго-де-Леон-де-Каракас, Санта-фе-де-Богота, "місто королів" Сьюдад-де-лос-Реєс (сучасна Ліма), Буенос-Айрес, Асунсьйон, Оропеса-де-Потосі, Чукісака, Сантьяго-де-Чілі, Сан-Пауло, Ріо-де-Жанейро, Новий Мехіко, Ла-Пас, Кочабамба, Таріха та ін.). Тоді ж у новозахоплених землях було споруджено 500 католицьких монастирів, які сприяли не лише поширенню християнства серед індіанців, а й залученню Нового Світу до традицій кам'яного європейського зодчества.

Після Великих Географічних відкриттів світ змінився по обидва боки Атлантики, Він збагатився харчовими ресурсами, ідеями, технологіями, науковими знаннями, і внесок індіанців Доколумбової Америки у ці революційні зрушення був вагомим і відчутним.

Примітки:

1. Як писав із цього приводу іспанський хроніст Франсиско Лопес де Гомара (1511 — 1566), "найбільша подія після виникнення світу, за винятком його створення і смерті того, хто його створив, — це відкриття Індій, і їх так і звуть Новим Світом" (Цит. за: Земское В. Б. Литература открытий и конкисты (первые испаноамериканские памятники) // История литератур Латинской Америки: В 4 т. Т. 1. От древнейших времен до начала Войны за независимость / Отв. ред. В. А. Земское. Москва, 1985. С. 171.

2. Борці за християнізацію Нового Світу не тільки не шкодували за знищеним, а й "змагатися" один перед одним у руйнуванні культурних пам'яток індіанців. Так, перший єпископ Мексики Хуан де Сумаррага з гордістю доповідав у Мадрид, що в своїй єпархії він знищив 500 індіанських храмів та 20 тис. "ідолів", а католицький священик Франсиско де Авіла заявляв, що "сам власноруч знищив понад 30 тис. ідолів та спалив 3 тис. мумій, яким поклонялися індіанці" (Цит. за: Григулевич И. Р. Крест и меч. Католическая церковь в Испанской Америке, ХУІ-ХУШ вв. Москва, 1977. С. 60, 68.

3. Цит. за: Земское В. Б. Литература открытий и конкисты (первые испаноамериканские памятники). Т. 1. С. 169, 170.

4. Егоров Д. Н. Записки солдата Берналя Диаза дель Кастильо / Пер. с исп.: В 2 т. Т. 1. В погоне за золотом. Ленинград, 1928. С. 16.

5. Цит. за: Сеа Л. Философия американской истории: Судьбы Латинской Америки / Пер. с исп. Москва, 1984. С. 129.

6. Першу в Новому Світі друковану книгу видав у 1539 р., "за вказівкою дона Хуана Сумарраги, першого єпископа цього великого міста Те-ночтітлана-Мехіко", німецький друкар Хуан (Йоганн) Кронбергер (?— 1561) — габсбурзький підданий, що переїхав як колоніст до Нової Іспанії.